ЛУКА ЋЕЛОВИЋ
БЕОГРАД
LUKA ĆELOVIĆ
BELGRAD

О СНУ И О СНОВИМА*

На многим великим школама на страни постоји обичај, да представници појединих наука, поред својих школских предавања, приређују, с времена на време, и јавна предавања, намењена ширем кругу слушалаца. То је леп и користан обичај, и ми смо ради, да га и на нашој Великој Школи одомаћимо, приређујући овако, једном у седмици, састанке, на којима ћемо износити пред вас поједина питања из науке, сваки из оне, коју на овој школи заступа. Познајући добро одушевљење, којим се београдска публика вазда одазивала сваком предузећу, које је ишло на корист Школи и Науци, ми се уздамо, да ће и ова наша мисао наћи код вас одобравања и одзива.

Мени је, случајно, пало у део, да отворим овај низ слободних предавања из Науке и Књижевности. Ја бих се, у интересу самога предузећа, радовао, да је то пало у део коме од мојих поштованих другова, јер се бојим, нећу, можда, бити кадар да одговорим свима оним захтевима, који се, с правом, могу полагати на онога, који говори са оваквог места и пред овако одличним збором. Ја вас молим, да се, овај пут, задовољите са и оним, што вам ја могу понудити, а иза мене ће доћи други, вештији и способнији од мене, који ће вам богато накнадити све оно, што вам ја, у погледу јасног и вештог излагања, будем остао дужан.

* Јавно предавање у дворани Велике Школе држано 5 Новембра 1888 год.

Знајући добро, да не могу рачунати на то, да вас придобијем вештином и елеганцијом излагања, ја сам гледао, да избором предмета за своје предавање, осигурам себи вашу пажњу и интерес. И у избору овога, надам се, био сам срећне руке. Међу свима важним и занимљивим питањима, што их психолошка наука расправља, ја не знам важнијег, ни занимљивијег од онога, које сам за ово предавање изабрао; не знам ни једнога, које би нас толико подстицало, да размишљамо о загонетној природи нашега духа, и нашега бића у опште, као *сан*. Колико нам даје да мислимо ова, тако обична, и опет тако загонетна појава! Сан нас, својим тајанственим сликама, што нам их пред склопљене очи духа нашег износи, уводи у нов свет, у многоме сличан, а у многоме опет тако различан од онога, у коме се на јави крећемо. Нове радости и нови јади потресају нам душу. Сан предаје заборави невоље и патње наше, и крепи нас за нове напоре, што их живот собом доноси. Он нас, својом тајанственошћу, подсећа и на онај други, вечни сан, кога су песници назвали сестром његовом, а који нас одводи у ону незнану земљу, из које се гласник не враћа.

Није, дакле, никакво чудо, што је сан, од вајкада, давао човеку повода да размишља. Било би врло занимљиво, испитати ове првобитне представе о сну, у којима, по мњењу неких научника, треба тражити почетке Религије. Ја бих се врло радо задржао и поменуо вам и коју лепу реч, што нам је о сну остала од великих философа и славних песника, а знам, да би је и ви радо чули и били ми захвални за то. Али наша је задаћа озбиљнија. Ја сам рад, да вас упознам са научним тумачењем ове појаве, а уверен сам, да ће вам и то прибавити забаве и уживања, само ако ја успем, да вам ствар јасно и разумљиво представим. Уживање је, и можда више и племенитије, но ма које друго, обогатити се новим знањем и разгонити тмине незнања, која нам слободни дух притискују. Дајте, дакле, да уз припомоћ Науке потра-

жимо тумачења колико занимљивој, толико, како изгледа, и загонетној појави сна.

На првом месту, намеће нам се питање, шта је, управо, узрок сну? Откуда долази, да редовно, сваког дана, када падне мрак, осећамо потребу да одпочинемо и да нас сан онда покрива својим тајанственим плаштом? И на ово, прво и најприродније питање, наука нам још не уме дати поуздана одговора. Оно, што нам она зна казати о сну, у главноме, се своди на оно, што и сами знамо: да је то стање, које периодички прати живот наш; да је сан потреба нашега тела, да после умора одпочине и да отуда и различне функције, као дисање и крвоток, спорије теку; да су и радње ума стале; и да све то указује на ону тесну везу узајмице међу духом и телом, која ће, у основи својој, остати онако исто загонетна, као што су дух и тело и сами загонетке за наш ограничени, коначни ум. Даље, бар не много даље, и наука не иде; само што она ово, што сви из обичног, посведневног опажања знамо, доводи у ону тачну и опредељену форму, која је и разликује од искуства свакидашњице.

Наука, дакле, још није успела, да тачно сазна, шта је узрок сну. Не знајући права узрока овој појави, она у овој као и у другим, сличним приликама, прибегава предпоставкама или хипотезама. Сувише би ме далеко одвело, када бих предузео, да вас упознам, ма и само са најважнијим хипотезама о узроцима сна. Ја у то нећу ни улазити, нарочито пошто ни једна од њих није још довољно осведочена, нити је и једна од њих у стању, да протумачи ову, овако обичну и опет тако загонетну појаву. Далеко интереснији су за нас *снови*, т. ј. они душевни појави, који прате ово стање сна. Они, управо, и јесу оно, о чему сам рад, да вам, овом приликом, проговорим неколико речи. Снови су и по томе већ погоднији предмет за наше циљи, што су приступачнији тумачењу и разумевању; јер ексактна физиолошка наука заостаје, на овоме пољу, на коме се дух и

тело за испитивача ближе сусрећу, но, можда, на и једном другом, иза мање ексактне науке о души.

Наша ће задаћа, према томе, бити, да покажемо како постају снови; како се тумачи она разноврсност њихова, и откуда долази, да су слике, што нам их сан пред очи изводи, онако често, различне од свега онога, са чиме се на јави сусрећемо. Напослетку ћемо још имати да испитамо, колико истине има у оним различним веровањима, која су у вези са сновима и која су тако општа, да их налазимо код свију народа, и дивљих и културних. То ће нам дати прилике, да размислимо о једној врло интересној црти наше природе, а оваква размишљања могу много допринети, да боље познамо себе и природу нашу. Предмет је и важан и интересан, али, бојим се, и тегобан. Ако не успем, да вам га потпуно јасно и разумљиво представим, ја вас молим, имајте, у име мога оправдања, на уму и ову околност.

Приступајући првом делу мога задатка: да вам покажем, како постају снови, ја вам, пре свега, морам напоменути, да су сви душевни појави врло тесно везани један с другим, тако, да када је реч о једној врсти ових појава, немогуће је избећи говор и о другим, сродним, јер без познавања једних, није могуће разумети друге. Појави сна, који нас, овде, занимају, у таквој су тесној вези са друге две врсте душевних појава, са појавом *асоцијација* или удружавања наших представа и са тако званим *илузијама* или обманама чула. Пре но што приступимо испитивању снова и потражимо им објашњења, потребно је, с тога, да се упознамо са ове две врсте појава.

Да видимо, дакле, шта су то асоцијације представа. — Свакоме од нас дешава се, чешће, да се замисли. Читава поворка мисли навали тада на нас, мисли наше нижу се једна за другом, како изгледа, без икакве везе и реда. Какве нам мисли не долазе на памет у несаним ноћима! Када се, после, пренемо из ових мисли, ми се, обично,

зачудимо, куда су нас оне одвеле. Мисао, код које смо се зауставили, изгледа, на први поглед, да нема ни најудаљеније сличности, ни везе са оном, од које смо пошли. Али ако се са мислима вратимо натраг, као што то, покадшто, забаве ради, чинимо, ми ћемо моћи, врло лако, похватати их све редом, како се која низала за другом и тако посредовала прелаз од прве ка последњој. Једна мисао је изазивала другу, ова трећу, и тако редом, док се, напослетку, код једне нисмо зауставили. Такав низ мисли или *представа* (то је психолошки термин, којим ћемо се, унапредак, и служити), које су се узастопно изазивале у нашој свести, зове се *асоцијацијом* представа. Психолошка анализа има, сада, да испита, какви закони владају овом појавом асоцијација или удружавања наших представа, т. ј. да испита, када једна представа може изазвати другу; она би, још, требало да нам уме показати, и зашто је извесна представа у једној прилици изазвала једну, а у другој, другу коју представу. Но, она се, у овоме, мора ограничити на то, да позна опште законе, који овим појавама владају. Ни ексактној науци није дато да све протумачи; и она се мора, често, ограничити на општа гледишта и напомене, па није тражити ни од мање тачне психолошке науке, којој је предмет испитивања онако тегобан, да све објасни и протумачи.

Да вас не бих морио дугим извођењем, ја ћу вас, одмах, упознати са поглавитим врстама асоцијација представа и показати вам, кад ће, и у каквој прилици, једна представа моћи изазвати другу какву. На првом месту, имамо асоцијација по *сличности:* када једна представа изазове у нама другу, њој сличну; као кад нас на пр. слика каквог пријатеља подсети на њега самога. Сваки предмет може нас тако подсетити на други, који му је сличан; свака представа може, дакле, изазвати другу њој сличну. Но, исто тако, она може изазвати и другу, од ње посве различну, и то ће онда бити асоцијација по *контрасту*. Тако се можемо, у сред највећега весеља, на један пут,

сетити чега непријатног, што нас сутра дан чека. Прича се, да се силни цар персијски Ксеркс, гледајући, са обале Хелеспонта, своју небројену, богато опремљену војску, заплакао, када је помислио, да после сто година не ће бити ни трага од његове славе и величине. Представа сјаја и величине изазвала је била у њега представу о томе, како је таштa слава људска. Једну даљу врсту асоцијација представа представљају нам асоцијације по *сукцесији*; то су асоцијације догађаја. Један догађај, кога се сетимо, подсетиће нас на други, који му је предходио или му је следовао; исто тако ће нас и представа извесног *дејства* подсетити на оно, што га је произвело, као што је, обрнуто, и представа извесног *узрока* тесно скопчана са представом онога, што он производи. Ове асоцијације узрокâ и дејстава нарочито су важне. Да није њих, никада нам не би падало на памет, да се запитамо *зашто?*, нити би умели на ово *зашто* одговорити са *зато*, а без ових питања и одговора неби било Знања, ни Науке. Као што су овако повезани, у нашој свести, догађаји што их доживљујемо, и узроци и дејства, у које разлажемо ову разноврсност појава, што се око нас дешавају, — тако се исто асоцијацијама везују и представе дела и целине. Гледајући какав сложен предмет, ми се питамо, из чега је он састављен, као што, обрнуто, када видимо какав саставак или део какве сложене ствари, помишљамо на целину. У овим асоцијацијама су, опет, основе две важне радње нашега духа: *Анализе*, која разлаже и *Синтезе*, која слаже и саставља. То су, у главноме и сасвим у опште закони, по којима се удружују наше представе.

Но једна представа неће, вазда, изазивати једне и исте друге представе; у једној прилици, она ће изазвати једну, а у другој, опет, другу какву. Да би, дакле, још ближе познали законе асоцијација, потребно је испитати, шта је оно, што опредељује, која ће се представа у којој прилици јавити. Јасно је, пре свега, да представе, које су једном сишле са позорнице наше свести, само тако

могу једна другу изазивати, ако имају услова, да се у свести обнове, т. ј. ако их још памтимо. Асоцијације представа, према томе, у најтешњој су вези са памћењем т. ј. оном функцијом нашега духа, којом обнављамо или репродукујемо ранија стања наше свести. Оно дакле, што чини, да се известан утисак или извесна представа лакше обнови, т. ј. боље запамти, учиниће, у исто време, и да је друга која, с њом сродна представа лакше изазове. Закони репродукције представа или закони памћења у исто време су, дакле, и закони асоцијација. Из обичног свакидањег искуства знамо, међутим, да лакше и боље памтимо оно, што нас се више тиче, било да нам оно годи или да нам је помисао на то немила. Када на пр. очекујемо нешто пријатно, ми само о томе мислимо; но исто тако, кад смо на пр. изгубили кога, ко нам је био врло мио, све нас подсећа на њега, и најмања ситница. Отуда и долази, да остављамо пријатељима нешто, по чему ће нас поменути; отуда им шаљемо поздравље, да знају да смо их се сетили, јер тиме им доказујемо, да су нам мили. У опште, дакле, представе, које имају више везе са осећајним животом нашим, лакше се и репродукују, а према ономе, што вам, горе, изведох о односима између репродукције и асоцијација престава, лакше се и изазивају.

Ова осећајна вредност појединих представа није, међутим, једино, што опредељује репродуктивну способност њихову. Могла је каква представа врло силно утицати на наше осећање, па да се, опет, место ње јави друга каква, слабија, али свежија од ње. Важне догађаје у животу дуже памтимо но мање важне, али временом ишчили успомена и на њих; они уступају своје место другим, новијим и свежијим утисцима. Тако су и представе наше, као и оно што око нас бива, у непрестаном току. Једне одлазе, друге долазе. Највеће радости и најдубље жалости, све се то временом заборавља; све време изглади; у непрестаном току и мењању наших осећаја њих нестаје, нови нас утисци освајају — то је закон неминовни, и као што се жи-

вот, у опште, састоји у мењању, тако је и душевни живот наш вечна мена и промена.

Важност, дакле, извесног догађаја, или да се психолошким језиком изразимо, осећајна вредност извесне представе, с једне стране и свежина утиска, с друге стране — то је, како изгледа, оно, што опредељује, да ли ће се једна или друга представа јавити; и тако би се и репродукција представа управљала према томе, које од овога двога претеже; она би, управо, била резултанта између ова два момента. Али има и још један даљи моменат, који на ово репродуковање утиче. Могао је ранији утисак бити врло силан, могао је бити сасвим нов, па да се представа, која се у извесној прилици јави, не управља ни према једном, ни према другом. Репродукција њихова зависна је, дакле, и од једног даљег момента. Душевни живот наш тако је разноврсан, конци његови тако су испреплетани, да је свако стање наше свести у тесној вези са ранијим стањима, као и са онима, која ће после наступити. Ова веза међу душевним појавама није, истина, свакада тако очевидна, али она несумњиво постоји. Отуда и долази, да опште душевно расположење наше, све оно о чему мислимо, што осећамо и што желимо, да све то битно утиче и на репродуковање наших представа. Ако се наша свест, у извесној прилици, кретала у извесном правцу, онда ће и представе, које се по законима асоцијација буду јављале, понајпре бити такве, какве одговарају општем стању свести. Да вам ово расветлим једним обичним примером. Ја сам једнога дана, баш када су били избори за Народну Скупштину, који се, као што знате, врше у Општинској Кући, недалеко од наше Школе, ишао на свој час. Уз пут сам, подалеко од себе, видео једнога познаника, ватреног политичара, који ме, је показујући руком у правцу Великога Трга, питао, да ли ћу на ону страну, што сам му ја, такође знаком, потврдио. Кад ме је он сутра дан питао, за које сам кандидате

дао свој глас, ја сам му одговорио, да нисам ни био на бирлишту, но да сам ишао у школу. Мислећи успут о о својем предавању, ја сам, када ме је он оно питао, држао, да и он мисли на школу, и да ме пита, хоћу ли на свој час, јер су се, у оном тренутку, моје мисли кретале око школе. Да сам и ја био мислио о изборима, по свој прилици, бих га био добро разумео. Овај пример (а сличних ћете пуно наћи, само ако их потражите), показује, да утиске и мисли наше прилагођујемо онима, који у даном тренутку забављају нашу свест.

И тако, дакле, каква ће се представа у даној прилици јавити, то зависи од тога, какав је она утисак учинила на нас, када је се први пут у нашој свести јавила; од тога, да ли је још свежа или је ишчилела; и напослетку од тога, да ли је опште стање наше свести повољно за то, да се она јави или није. Ово су општи закони асоцијација наших представа. Њих треба добро разумети, ако хоћемо, да нам појави сна буду јасни. Но осим њих, рекосмо, треба још познати и такозване чулне обмане или *илузије*, које такође улазе у састав наших снова. Дајте, дакле, да и њих, сасвим укратко, поменемо, те да онда, потпуно спремни, приступимо правом нашем задатку: да испитамо и протумачимо појаве сна.

Шта су то дакле, илузије? Илузије су обмане; у том смислу овај израз употребљујемо и у обичном говору, те говоримо о разореним илузијама, када смо нечим разочарани, или кад жалимо, што је срећа у животу илузорна и што се најслађи снови наши о будућности показују као илузије; разумевајући под илузијама вазда разне обмане, којима смо изложени у животу. И наука под илузијама разуме обмане, само што она употребљује овај израз у једном ужем, опредељенијем смислу. Илузије у тачној, научној терминологији означавају само чулне обмане, т. ј. оне, где нас наша чула варају, не дајући нам, као што обично бива, верну слику ствари око нас, но другу, од њих различну. Кад нам се на пр. у мраку од једног предмета учини други какав,

Т. 6. 6
30
РПI
46
УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 45850

ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

Лука Ћеловић
БЕОГРАД
Luka Ćelović
BEOGRAD

Одговорни уредник
Владан Ђорђевић

ГОДИНА СЕДМА

КЊИГА ДВАДЕСЕТ ПРВА

СВЕСКЕ 81, 82, 83, и 84-та

У БЕОГРАДУ

КРАЉЕВСКО-СРПСКА ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА

1889.

Шта има у овој књизи, и где је што?

I Лепа књижевност.

1. Песме лирске.

Стеван Ј. Јевтић, *Моме најмлађем сину,* стр. 183.
Милутин Ј. Илић. *Усамљени цвет,* стр. 609.

2. Приповетке, новеле и романи.

Нишлија, *шта је управо било?* приповетка стр. 23.
Лав Толстој, *Ана Карењина.* Роман (наставак.) Стр. 41., 236., 610.
Бертлод Ауербах. *На престолу.* Роман. (Наставак.) Стр. 69., 263.
Михаило Ст. Ризнић, *Божији суд.* Истинита приповетка из округа нишког. Стр. 205.
Тодор Поповић. *Кавлар Сигурд.* Приповетка *Кс. Мајерера.* Стр. 310.
Лаза К. Лазаревић, *Ветар.* Приповетка. Стр. 485.

II. Наука.

1. Расправе и чланци.

Др. Љубомир Недић, *О сну и сновима,* Стр. 1.
Станојло Стокић, *Турски ратови у Европи у XIV и XV веку.* (Свршетак.) Стр. 33.
Љубомир Ковачевић, *Страхиња Бан.* Прилог познавању српских народних песама. Стр. 56., 185.
Милић Радовановић, *О сразмерном представништву мањине у законодавном телу.* Стр. 88.
Алекса С. Јовановић, *Врања и њено Поморавље.* Из ратних бележака од 1878. године. Стр. 113.
Милан Ј. Андоновић, *О космосу.* Стр. 117.
Панта С. Срећковић, *О законима друштвеног развића у Срба.* Стр, 156
Др. Милан Јовановић Батут, *Наше дневне погрешке против здравља.* Стр. 220.
Сима Тројановић, *На Копаонику.* Стр. 248.
Милан Ј. Андоновић, *О облику и величини наше земље.* Стр. 291., 594.
Сима М. Лозанић, *Света вештина и алхемија.* Стр. 338.
Лазар Ј. Обрадовић. *Школски одбори као просветни фактори у нас* Стр. 364.
Сретен М. Адић, *Дневна светлост и учионица.* Стр. 384., 538.
К. С. Протић, *Путовање кроз Србију 1719. и 1720. године.* Стр. 619.

2. Прилози за историју.

а) *За историју српских ратова.*

Владан Ђорђевић, *Сливница.* XIX Неколико наших и туђих мисли о томе, шта је Србију осрамотило на Сливници. Стр. 515.

б) *За историју спољне политике нове српске државе.*

„Неблагодарност Срба спрам Русије.“ Стр. 557.

III. Друштвени живот.

1. Привредни.

Наш привредни програм — Стр. 630.

Месечна извешћа о трговини Србије. Септембар 1888., Стр. 155. — Октомбар 1888. Стр. 157. — Новембар 1888. Стр. 474. и 657. — Децембар 1888. Стр. 486. — Јануар 1889. Стр. 657.

2. Политички.

— н—ћ, Политички преглед, јануар 1889. Стр. 460—Фебруар 1889. Стр. 468

3. Позоришни.

Драгомир М. Јанковић, *Несуђени*, шаљива игра у четири чина. Написао *Др. Милан Јовановић*. Стр. 449.

4. Књижевни.

Војислав Ж. Ђорђевић, *Ботаника*, за више разреде гимназија Краљевине Србије, саставио *Ђ. Коларац*. Са 390 слика. у Београду, штампано у краљ.-српској државној штампарији 1888. (Сврштак.) Стр. 144.

Алекса Новаковић, *Филика*. Белешке из предавања за своје ученике и ученице, написао *Борислав Богић Тодоровић*. У Београду, штампарија напредне странке 1888. Стр. 412., 649.

Др. Миленко Р. Веснић, Српска Краљевска Академија. Глас I. Стојан Новаковић: *Пронијари и баштинници* (спахије и читлук-сахибије). Прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII. — XIV века, једна глава из пространијег дела: „Народ и земља у старој српској држави“. Београд, у краљ.-српској државној штампарији 1887. Стр. 432.

— — — —, *Gopčević Spiridion*: Serbien und die Serben. I. das Land. Mit 12 Tafeln, 2 Doppelbildern, 35 Holzschnitten im Text und einer Karte. Leipzig, verlag von B. Elischer, 1888. Стр. 438.

Љубомир Стојановић, Памятники законодательной дѣятельности Душана цара Сербовъ и Грековъ. Изслѣдование *Тимофеа Флоринскаго*. Киевъ 1888. Стр. 443.

Библиографија *српске или хрватске књижевности*, Стр. 164., 477., 658.

Сретен А. Поповић, *Прилог за грађу чешке библиографије*, у колико се тиче Срба, Хрвата и Бугара (до године 1885.). Стр. 402.

IV. Прилози

Писмо уреднику „Отаџбине“ од проф. *Ј. Жујовића*. Стр. 159.

„ „ „ „ пуковника *Мих. Динића*, Стр. 166.

„ „ „ „ капетана *Миладина Стојановића*, Стр. 163.

Отворено писмо г. Војиславу Ж. Ђорђевићу од *Ђ. Коларца*, Стр. 479.

„ „ уреднику „Отаџбине“ од проф. *Ђ. М. Станојевића*, стр. 482.

Слика Његовог Величанства **Александра I.** Краља Србије.

Месечева површина, гледана дурбином (уз чланак „О космосу“).

или кад што пречујемо, онда су то илузије у правом, тачном значењу овог израза. Овакве илузије су, у стању здравља душевног, пролазне, тренутне. Ми им се, покадшто, као када у позоришту гледамо какав комад, вољно предајемо, али их, вазда, упознајемо као такве. То долази отуда, што свест, која је у непрестаној радњи, исправља овакве погрешно схваћене утиске и своди их на прави њихов облик. Када, међутим, свест није у правилној радњи, оне се ничим не разликују од нормалних утисака; за нас су оне, онда, тако исто реалне, као и ови. Тако је у душевној болести, где се оне, услед помућене свести, развијају у такозване фикс-идеје, које и нису ништа друго, до трајне илузије; а тако је исто, као што ћемо видети, и код снова.

Ово што вам, довде, наведох о асоцијацијама наших представа и о илузијама или чулним обманама, чини ону припрему за разумевање снова, о којој вам напред рекох, да без ње морају остати нејасни. Ја вас, дакле, молим, да имате на уму ону особину наше свести, да се поједине представе удружују, т. ј. да једна другу изазивљу, и да то изазивање представа бива по оним законима, са којима смо се напред упознали; као и ону другу појаву, да су чула наша подложна разним илузијама или обманама, доносећи нам неверне слике ствари око нас. Када ово будете имали на уму, разумевање снова, надам се, неће имати за вас више никаквих тешкоћа. А сада, да приступимо, одмах, испитивању, како постају снови.

Напред смо видели, да наше представе једна другу изазивају: то је општи закон, који влада целокупним душевним животом нашим. И када у вече, после мучних часова, проведених у борби живота, после дневних брига, и свега онога, што нам је дан, добра и зла донео, легнемо у постељу, да одпочинемо, ми понесемо собом, у свести својој, успомену на све оно, што смо преко дан доживели, што смо видели, чули, осећали и желели. Све

су ово различне представе, и свака има услова да се поново јави у нашој свести, у сну, као и будном стању; уз то је још, као што сам вам напред извео, целокупни душевни живот наш тако испреплетан, да свака представа може изазвати ма коју другу, и најудаљенију, која је давно сишла са позорнице свести и предана забораву. Не само оно, што смо преко дан доживели, но и ранији, па и најудаљенији догађаји и утисци могу, дакле, у сну искрснути, само ако су прилике за то повољне. Дневни догађаји имају, истина, првенство над осталим представама, јер су утисци још свежи; с тога понајчешће и сањамо оно, што нас је преко дан забављало; но исто тако могу то бити, а према познатим нам законима асоцијација, и ранији догађаји, само ако су дубока трага оставили за собом. У томе случају, они ће имати првенство.

Код оваког стања ствари, није, мислим, потребно, нарочито напомињати, да је немогуће показати, зашто се, у даном случају, ова или она представа јавила; није, дакле, могуће увек казати, откуда, да нам се на пр. у сну јави какав познаник, кога годинама нисмо видили и кога смо, готово, већ били и заборавили. Ми нисмо свакада у стању, ухватити везе међу појединим представама; али ја сам вам већ показао, како је, у томе погледу, са појавама душевним у опште. Само да би још боље упознали, како су скривени путови, којима представе наше иду, ја ћу вам још напоменути, да душа наша, осим овим свесним животом својим, живи и једним другим, несвесним.

Тако, дакле, наше представе и за време сна, једна другу изазивају, и то по оним истим законима, који владају овом појавом и у будном животу. Али, да би се један овакав низ представа јавио, мора бити нечега, каквих утисака или других представа, које ће га покренути. А у сну, изгледа, чула не раде. Но, при свем томе, што изгледа да је њихова радња стала, она примају и доносе свести сваковрсне утиске. Чула, сва без разлике,

раде: и чуло вида, и чуло слуха, и сва остала. Очи су, истина, за време сна склопљене, али нису тако затворене, да неби по који светлосни зрак у њих продро; уз то око има и своју сопствену светлост, која долази услед надражаја овог органа. Исто тако, примамо, за време сна, и утиске, који нас обавештавају о ономе, што се у нашем телу догађа. Али и ако чула раде и доносе нам разне утиске, споља и из нас самих, свесна радња ума, која треба да их све пречисти и среди, стала је. Отуда, а према ономе, што смо напред казали, и утисци се не примају како треба. Место верних и јасних слика, чула нам доносе само обмане.

Врло је интересно познати сада, како постају поједине слике у сну и на какве се начине преображавају различни чулни утисци. Једно, ма које чуло, донесе нам какав утисак. Један зрачак светлости, рецимо, продре у око. И онда, шта видимо? Најразноврсније слике стварају се, као неком чаробном силом, из овог једног, простог утиска. Ми сањамо зелене ливаде и мирисаво цвеће и шарене лептире; или се тај утисак преобрази у друге слике, те сањамо сјајно осветљене дворане или друге какве, мање пријатне снове, пожар итд. Један немачки психолог прича тако, како је сањао, да се на њега била устремила страшна аждаја; када је се, поплашен, тргао из сна, видео је, да је то било јутарње сунце, чији су му зраци ударали у лице. Или узмимо какав слушни утисак. Најмањи шум у соби, куцање сата на дувару, или пуцкање ватре у пећи, треска кола, која улицом прођу, или хујање ветра на пољу, све те различне утиске прима наше уво, али нам се сви ти утисци друкчије у сну представљају. Ми сањамо грмљавину, или тресак пушака, или пријатну свирку и веселе песме. Исто је тако и са осталим чулима: пипања, вањања и кушања. Сва нам она доносе различне утиске, које ми, после, на најразличније начине тумачимо. У опште, нема краја разноврсности начина, на које се преображавају поједини чулни утисци, које добијамо за време сна.

Нарочито важну улогу играју, при стварању снова, они такозвани општи органски осећаји варења, дисања, крвотока и т. д. Неправилности у функционисању појединих органа представљају нам се у сну на најразличније начине и производе у нама најразличније снове. Ако нам утрне рука или нога, ма сањамо на пр. да лебдимо над каквом провалом, или да се узалудно бранимо од какве опасности, да хоћемо да бегамо, а да не можемо с места да макнемо. Овакве снове у којима нас гоне и оне, који су праћени осећањем страха, сањамо, обично, онда, када, услед незгодног лежања или из другог ког узрока, тешко дишемо. Ако нам, уз то, још рука или нога виси ван постеље, сањамо да летимо и т. д.

На тај начин, сваки утисак, који за време сна добијемо, може узети најразличнији облик. Сада да видимо, откуда долази да он добија баш овај или онај облик. Сетимо се, само, онога што смо напред рекли, да се сваки утисак прилагођује општем стању наше свести, и да ће он, према томе, и изазвати представу, која има најближе везе и највише сличности са онима, које се у тај мах у свести затеку; међу овима, опет ће му она, која је по законима репродукције представа најјача, определити ближи облик. Да вам то једним примером расветлим. Један колега причао ми је, како је он док је још био ђак медицине у првим семестрима, заспао једном поред воштане свеће и онда у сну осетио неки јак задај као на лешину, да је се од тога и пробудио. Он је у то време радио у Анатомији, и пред спавање читао је био још у кревету о ономе, што је преко дан дисецирао, па је са тим мислима и заспао. Осетив у сну јак мирис, који је долазио од свеће, која је догоревала, он га је довео у свезу са оним, што га је забављало преко дан и пред што ће заспати, и тако је осећао у сну мирис од лешине. Тако је и са утисцима осталих чула. Ако смо сањали поље и шуму, онда ће се слушни утисак претворити у глас фруле или двојница, или у цврктање тица;

а ако смо преко дан читали у новинама о каквој битци, па о томе будемо и сањали, онда ће се слушни утисак, који у сну добијемо, претворити у глас убојне трубе, или тресак пушака и рику топова; ако нас убоде какво перце или сламка, сањаћемо, да смо рањени, а ако нам је нога или рука утрнула, можемо уснити, да нам је топовско зрно једно или друго однело; неправилности у дисању могу изазвати сада и осећање страха, услед кога се, после, обично уз јако лупање срца, напослетку и пробудимо.

Утисак, који је, на овај начин, опредељен ранијим представама, покренуће, опет, са своје стране, по законима асоцијација, читав низ других, нових представа, које ће се, или такође прилагодити ранијим и уплести се у наш сан, или ће им ток сасвим скренутн и развити се у нов сан. Разуме се по себи, да ће и код ових нових асоцијација, из којих се нови сан саставља, важити они исти општи закони, који овом појавом владају. Из онога, што већ знамо о томе, како је лабава веза међу појединим изазваним представама, онда када то удруживање њихово није регулисано радњом ума, излази по себи, да у сновима мора владати највећа разноврсност слика. Сетимо се само, шта нам по кадшто у извесној прилици не пређе преко памети. Исто тако, према ономе, што вам наведох напред, како нови утисци, што их за време сна добијамо, скрећу ток отпочетих снова, или се уплићу у њих, излази, опет, да наши снови морају бити у толико више испрекидани, у колико смо више утисака за време спавања примили. Отуда и долази, да када немирно спавамо, онолико сањамо и да су ти снови онако испрекидани. Из истог су узрока и снови пред зору најживљи и најразноврснији. Тело, окрепљено сном, прихвата живље своје функције, па и чула живље раде, те вам и доносе више утисака, који дају повода новим асоцијацијама т. ј. новим сновима.

Ова извођења, која сам се трудио да вам учиним што разумљивијим, но у чему, бојим се, нећу, можда, бити потпуно успео — биће вам потпуно јасна, када вам их сад на једном примеру расветлим. Ја ћу вам, сасвим укратко, испричати један сан, па онда анализати елементе, из којих се он састављао. Ево какав један свој сан прича један од најодличнијих савремених психолога: «Сањао сам, прича он, да сам дошао на погреб једнога пријатеља. Жена покојникова каже мени и још једном знанцу, да пређемо на другу страну, ако ћемо са спроводом. Када је она отишла, примећује ми исти знанац, да она то само зато вели, што је на другој страни холера, па хоће здраву страну за себе да задржи. После се, на један пут, нађем у пољу; тумарам скривеним, искривуданим стазама, само како бих обишао оно место, где је холера. Пошто сам, сав задихан, стигао кући покојниковој, пратња је већ била отишла. На улици лежи разбацано цвеће и тумарају некакви људи, који као да су, као и ја, закаснили, и који ми изгледају, као да су од укопног друштва, јер хитају да стигну спровод. Чудно ми долази, да су сви у шареном руву, махом црвене боје. Хитајући за спроводом, сетим се на један пут, да сам заборавио венац, који сам хтео на сандук положити. У томе се и пробудим, осећајући, како ми срце јако лупа.» То је био његов сан; а ево, откуда му је дошао. На дан пре, срео је био спровод једног знанца, а читао је био у новинама, да је се појавила холера у месту, где му је био други неки знанац. Истога дана, био је говорио са истим знанцем о госпођи, коју је спевао, па му је овај нешто причао о њој, из чега се видело, да је она пакосна срца. Пратња, коју је срео, изазвала је у сну представу спровода пријатеља, који му је пре извесног времена био умро, а представа овога изазвала је представу његове жене, коју је он, после, у сну, побркао са оном, о којој се преко дан разговарао. Остале слике у сну изазвали су разни чулни утисци. Немир и страх, као и бегање од опасности, про-

узроковано је лупањем срца, а све је доведено у везу са спроводом, који игра у овоме сну главну улогу и око кога се групишу остале представе. Цвеће, венци, шарено руво оних људи и остало, изазвано је разним, светлосним и другим утисцима.

Овај пример ја сам вам навео, да вам покажем, како се у сну најразноврснији утисци и представе испреплићу, те нам доносе снове, који су покадшто у вези, али чешће испрекидани и без везе. Ако дамо себи труда, те овако анализшемо ма какав наш сан, ми ћемо вазда лако моћи распознати елементе, из којих је постао. Такве анализе потврдиће само оно, што вам, довде, изведох о сновима, а оне ће нам донети још и ту корист, што ће нас навићи, да проучавамо своју унутрашњу природу. Само оваквом саморадњом и можемо доћи до правог разумевања, јер наука није позвана, да нам све каже, него више да нас упути, како ћемо се наћи у извесној врсти појава.

Из онога, што смо навели о постајању снова, излази, да је могуће утицати на ток нечијих снова. Када се на пр. спавачу шане што на уво, врло је вероватно, да ће он о томе и сањати. Према ономе, што већ знамо о томе како постају снови, у овоме нема ничега необичнога. Речима обележавамо различне ствари; између ових, дакле, и њих, стварају се извесне асоцијације, тако, да реч изазивље, вазда, у нама представу предмета, који њоме обележавамо. Тако ће и речи, које некоме у сну дошанемо, изазвати у његовој свести представу дотичног предмета; ова, опет, може, у повољним приликама, изазвати читаву поворку других представа, које ће се око ње, као главне представе, груписати, и тако ће он онда и сањати о ономе, што смо ми хтели. Прича се, да је тако некакав несретан љубавник, када је одбијен од девојке, у које је био тражио њену руку, измолио у родитеља њених, који су му били наклоњени, дозволу, да јој сме у спавању, неколико ноћи узастопце, шанути на уво своје

име. Након кратког времена, кажу, девојка се сасвим изменула према њему и напослетку му и пружила своју руку. После свега онога, што сам вам, довде, извео о постајању снова, ја мислим, да ће вам лако бити протумачити овакав обрт у осећању, нарочито, ако још будете имали на уму и то, како снови остављају за собом и сутрадан трага и утичу на наше осећање и расположење. Ако смо кога ружно сањали, ми смо и сутра дан још непрестано под утиском нашега сна, и често нисмо у стању да се отресемо суморних и брижних мисли, које на нас навале. И обрнуто, ако смо кога сањали у вези са каквим пријатним сновима, онда нам он дође и сам пријатан и мио, док утисак траје.

Овим, што смо довде навели, били би показали, откуда снови. Ако је моје извођење било само довољно јасно, разумевање њихово за вас неби имало више никаквих тешкоћа. Али сада настаје ново питање. Откуда долази, да су снови, онако често и у оноликој мери, различни од јаве? Шта нам све не долази на памет у сну? Какве немогућности не остваруј̇емо, какве препоне не савлађујемо тада? и у шта све не верујемо, када сањамо? То и јесте, управо, оно, што сан чини онако чудним и загонетним. Да покушамо нећемо ли моћи, какогод, наћи објашњења и овоме. Откуда, дакле, долази, да је свест за време сна измењена, тако да често изгледа, као да је сасвим угашена? Пре но што потражимо одговора на ово питање, да видимо, шта је управо свест и како она постаје. Немојте се бојати, да ћу се ја, овде, упуштати у какве психолошке суптилности. Шта је свест, то, отприлике бар, сви знамо. Само да видимо још, како постаје. Свако, ко иоле зна, у каквој је тесној вези целокупни душевни живот наш са нашом физичком организацијом, разумеће врло лако, да се и свест наша мора мењати, када се, у чему год, промени ток телесних функција. Ко није приметио на пр. како му у болести, или када је нелагодан,

све друкчије изгледа? Онако исто, као што је песимизам, који онако суморним оком гледа на свет и на живот, великим делом основан у субјективној, болесној природи појединих људи, тако је исто и обрнуто, веселост понеких природа, основана у сретној телесној конституцији. Овај однос између телесних радња нашега организма и стања наше свести, довољно је, мислим, познат, те и није потребе, да се око њега дуже забављамо. Ја сам вам га само хтео напоменути, како би вам било јасно оно, што сада хоћу да вам изведем. Узмите, да се органске функције у нечему промене, и узмите, даље, да то бива периодички, зар се неће, према оној зависности наше свести од њих, и ова исто тако и периодички мењати? То, међутим, бива у сну. Но не само у сну, то бива и на јави. Зар у извесним приликама не велимо, да не познајемо себе саме, и зар се у другој каквој прилици, не чудимо, како смо могли учинити ово или оно? Или узмите душевну болест. Зар није и код душевно оболела човека свест измењена, у нечему или потпуно? Откуда би они, иначе, могли уселити себи у главу оне чудне представе, које зовемо фикс-идејама? У свима овим случајевима имамо посла са промењеном свешћу, која је наступила услед тога, што су наступиле извесне промене у функционисању телесних органа; а што, док сневамо, у све оно верујемо, што нам у сну излази пред очи, долази отуда, што нема обичне, нормалне свести, која ће ове погрешке исправити. Из истог узрока придаје и човек душевно оболео озбиљан карактер својим фикс-идејама, за све време, док његова болест траје.

Далеко теже је, како изгледа, разумети друге неке појаве, које прате сан, истина не правилу, али и не тако врло ретко. То су појави, које зовемо *месечарством* или *сомнамбулизмом*. Понеке особе, махом невропатичне конституције, устају, по кадшто, преко ноћ из постеље, ту-

марају по кући, пењу се по крововима, свршавају обноћ разне послове, а када се сутрадан пробуде, они не знају ништа од свега онога, што су преко ноћ радили. Многи људи говоре у сну, па и они о томе сутрадан ништа не знају. И то је једна врста сомнамбулизма. Колико је ово све чудно, још чудније изгледа, што таква лица, често, врше у сну радње, које у будном стању, неби били у стању извршити. Но и ова појава, ма колико чудна изгледала, и ма колико јој се, од стране необавештене публике и од застрањених представника науке, придавао супранатуралан карактер, врло је проста и разумљиво за онога, који хоће да да себи труда, да је разуме. Да пређемо, дакле, са свим у кратко, и ову појаву и да видимо, не ћемо ли јој моћи одузети онај надприродни карактер, који јој се, онако често, придаје.

Оно, што у овој појави сомнамбулизма изгледа чудно, то је, у првом реду, што се радње врше у сну, несвесно, и што не остављају никаква трага у свести онога, који их је извршио. Да би ово могли разумети, потребно је знати, да свака представа, без разлике, тежи да нас покрене на извесну радњу; што свака не прелази у радњу долази отуда, што јој се противи друга, јача и преча од ње. Ако је, сада, извесна представа често била праћена каквом радњом, онда ће се између ње и ове створити асоцијације, тако, да ће представа сама изазвати радњу и без посредовања наше воље. Кад пођемо поред позната човека улицом, ми му се, по навици и сасвим механички, јавимо, а ако смо ближе познати с њим, ми ћемо му, можда, још пружити руку и стати и упитати се с њим. Све то чинимо сасвим несвесно, по навици. То показује, како се читав низ радња може извршити потпуно невољно и несвесно, само ако су оне дуже времена пратиле једна другу.

Кад ово знамо, и појави сомнамбулизма биће нам јасни и разумљиви. Представе и у сну теже да изазову

различне покрете. Ми се напр. отимамо или вичемо у сну, кад што страшно сањамо Ако су. сада, представе врло живе, може се десити, да су праћене говором, онако исто, као што то, покадшто, и на јави чинимо, када се са самима собом разговарамо. Исто тако, ако каква представа у сну покрене извесну радњу, онда ће остале следовати саме по себи, услед навике

Али радње у сну имају по кадшто целисходан карактер, а по кадшто су и такве, да их месечар будан неби био у стању извршити. Како то да се протумачи? Треба се само сетити, како ми несвесно чинимо много што, што је целисходно, опет по навици. Тако скрећемо другом на улици, и не мислећи о томе ништа. Оваквих примера лако ћете, и многих наћи; а што се тиче оне сигурности, којом месечар врши поједине радње, ја бих то протумачио тиме, што они не знају, шта чине, ма како парадоксно ово изгледало. Узмите човека који се уме кретати у великом друштву; он не мисли, шта му у сваком тренутку ваља чинити; урођени такт води га и казује му све шта треба. Сметени људи, на против, највише мисле о разним обзирама према друштву и највише се труде да им одговоре, а највише се греше о њих. Исто тако прави јунак, вели се, не познаје опасност: он не мисли о њој и баш зато и постаје јунаком. Ако само потражите, ви ћете лако наћи и даљих оваквих анэлогија, које ће вам ону чудну појаву месечарства учинити, извесно, простом и разумљивом.

Ја сам свршио оно, што сам имао да вам кажем о постојању снова и о томе, како се тумаче разни појави, који сан прате. Дозволите ми, да додарнем још, сасвим у кратко, питање да ли може бити сна без снова, као и нека веровања, која су у вези са сновима.

Може ли, дакле, бити сна без снова? Можемо ли спавати, а да не сањамо? Изгледа, да то може бити, јер

кад тврдо заспимо, пошто се пробудимо, ми се не сећамо, да смо што сањали. Има, међутим, психолога, који тврде, да свакада, баш и када најтврђе спавамо, увек и сањамо, само што те снове после поборавимо. И доиста највећи део наших снова ми заборављамо. Но није једино ово, на што се они позивају. Они имају за то друга, и како они мисле, јача разлога. Душа је, по њиховом мњењу, оно што покреће у нама све свесне радње; она је као неки животворни принцип, у непрестаној радњи, те, по томе, она и за време сна ствара различне представе, само што слике ових после, пошто се пробудимо, ишчиле, и пошто су једном сишле с позорнице свести, више се и не враћају. Ово је као, што видите, метафизички; а ми новији давно смо престали сматрати душу као нешто што се само собом одржава; ми у њој видимо само појам апстрахован од целокупности појава, што их зовемо душевним појавима. Према томе, нама није ни мало тешко замислити, да у душевном животу, за време сна, може бити прекида, као што су и функције телесних органа знатно слабије; другим речима, није ни у колико немогуће, да свест за време спавања не ради и да, по томе, можемо спавати, а не сањати.

Пошто смо се и овог питања, и ако само овлаш, — колико нам време допушта, — дотакли, ја вас молим за само још неколико тренутака стрпљења, да поменем и неколика веровања, која су у вези са сновима. То вам може изгледати излишно; али кад се сетите, да је веровање у снове сасвим опште, и да многи врло умни људи, слободни од сваких предрасуда, верују у снове, ја мислим, да ћете се сложити самном, да таква појава заслужује пажње и да ћете ми, у то име, поклонити још неколико тренутака. Истина, просвећенији део публике се смеје оваквим празноверицама, али, свакојако, неоспоран је факт, да такво веровање постоји и да је оно, некада, играло важну улогу у судбини читавих народа. Чудно би било, у осталом, да једно веровање, које неби имало никаква основа

буде тако опште, да га, готово без изузетка, налазимо код свију људи, и простих и просвећених. Место да се исмевамо таквом веровању, достојније је, мислим, Науке, да призна овај факт, и да му потражи тумачења и испита како је овакво веровање могло постати и има ли чега основаног у њему.

На првом месту, ваља имати на уму, да је човек у опште склон мистицизму. Таква је људска природа. И ако ова склоност људска ка оному што је тајанствено, нађе иоле хране у каквим искуственим фактима, она ће убрзо ухватити јака корена и може се и у систем развити. Такав је случај овде, код снова. Има нечега истинитога, али то се изопачило у празноверице и у гатање. Сан може напр. да нам, по некад, предскаже болест; а ево како он може то предсказати. Када смо нелагодни, ми то преко дан, не примећујемо, зањати мислима и послом. За време сна прими се овај утисак, иоп што сан обично има тенденцију, да све увелича, ми сањамо праву болест. Мала нелагод нека се, сад, развије, ми се поболемо, и онда се сетимо свога сна и велимо, да нам је он то предсказао.

Исто тако, многи ће од вас бити приметили, да обично сутра дан видимо човека, кога смо преко ноћ сањали или да ма што чујемо о њему. И то је врло просто. Ми га нисмо сањали, зато, што ћемо га сутра дан видети, или чути о њему него, напротив, видевши га, ми се и сетимо, да смо га сањали. Осим њега, сањали смо, извесно, још и многе друге људе, само што се ових не сећамо, јер нема ничега, што би нас на њих опоменуло.

Што се тиче осталих веровања, она су, сва без разлике, беспослена гатања. Највећи део тумачења снова је алегоричан. Тако је и с оним Фараоновим сном о седам дебелих и седам мршавих крава и седам пуних и седам штурих класова, које је Јосиф протумачио као седам родних и седам гладних година.

Тако се често на истинитој основи, развију заблуде и празноверице. Задаћа је Науке, да испита, шта је у разним веровањима основано, а шта није, те да тако ослободи човека ропства незнања и поведе га Истини јер једина је она, а не слепа Вера, која спасава.

Др. Љубомир Недић

ШТА ЈЕ УПРАВ БИЛО?

Две лепе и миле ствари има у Нишу, или управо на Горици. Обе ће пасти сваком у очи чим сине пролеће, чим се природа зеленилом осмене и цвећем закити. То су славуји и гугутке, тице обе миле и невине, прве песмом, друге смејом.

Кажу људи, а пише и у књигама, да славуј нигде не пева тако лепо као у Леванту, где целог живота другује са мирисавом пуноцветном ружом. Отуда и толике бајне песме о љубави певачког цара с краљицом цвећа.

Тако људи веле, тако књиге пишу, али мени моје срце вели и ја вам ево пишем и у књигу, да за мене, макар да нисам био у Леванту, ипак најбоље пева горички славуј. Ја не могу замислити, да се његова песма игде лепше разлеже, него по горичким дубравама. Па да видите и тамо је нашао своју љубавницу и тамо ћете га увек наћи на пуноцветној ружи, како извија своје умиљате мелодије; и тамо се гњезди на њој; и тамо пева краљици цвећа своје песме. И што је најлепше то је, што вам свуда излази на сусрет: сваки жбун на Горици има свога певача; у самом Нишу чућете га из свакога врта у свако доба. Били ви весели или сетни, срећни или несрећни, он ће вам се свакад јавити, да у радости и срећи заједно с вама пева, а у жалости да заједно с вама плаче.

Његова песма ме је свакад мамила на Горицу и ја сам се лепом позиву радо и често одзивао. Од раног пролећа, кад су прве љубичице замирисале па до жарког лета излазио сам мало те не сваки дан на Горицу. Ја сам се опријатељио са тим безазленим тицама и оне су морале на скоро познати ради чега им долазим, па нису никад ћутале. Чим бих стао или још боље, чим бих сео где у ладовину, одмах би приметио, како се у оближњем жбуну нешто залепрша. Мој познаник ако није већ био тамо, долетео би таки да ми пева.

Морам вам признати да сам због те велике љубави и пријатељства према њима био доста туђ према оним другим становницима горичким, које напред споменух. На гугутке и њихов кикот висам скоро ни главе окретао све до једног догађаја, који ми никад неће изаћи из памети.

Излазио сам у шетњу са којим од другова, а највише пута са једним разговорним вршњаком из Баната, који је све своје другове звао једним општим именом «колега». Ми почесмо да зовемо и њега тако исто и тако га најпосле знадосмо само под тим именом. Али доста пути сам и сам излазио. Само један пут се нађох с једним нишлијом, који ђаше, да надгледа раднике у својем винограду на Горици. Беше то једног лепог јутра у Мају, баш у четвртак: то знам по томе, што сам тога дана био без часова у школи, дакле могао сам изаћи у шетњу и пре подне.

Ја поведох готово одмах разговор о мојим славујима. Био сам још новајлија у Нишу, па, право да кажем, још се не бејах довољно начудио томе дару божијем. Ја употребих овај израз и у разговору с честитим старином — мој сапутник беше човек већ у годинама, осредњег узраста, пуних седих бркова, веома искрених плавих очију и пријатељска лица — и рекох да је то заиста најлепши дар божији, који је творац могао дати Нишу, на што ће он поћутавши тек рећи:

— А ко зна господине!

— Како то? учиних ја.

— Тако! учини Нишлија, али опет је од Бога; од њега је све: и зло и добро. То је његова тајна и од нас нико и не слути, за што баш да у Нишу има тако много тих певвча. Ти си само њих уочио, њихова те песма занела, те неси ни приметио, да има овде на Горици још нешто необично.

За мене беше јасно, да мој сапутник беше један од оних људи, који воле да размишљају о стварима око себе и који у свему што не могу да објасне налазе сакривен прст божији. Речи му при том текоше лако и с нагласком неке значајности и тајанствености.

— А шта то? упитах ја, кад он ућута.

— То ти је то, што ти кажем. Зар неси видео, да скоро свако дрво по нашим вртовима па и овде у виноградима има тако исто својега домаћина, као и ти жбунови своје певаче?

Ја почех да се сећам, шта то старац мисли, али ми он и сам поможе.

— Неси, овуд шетајући, никад чуо гугутку, како се смеје?

— А да, кумрију, гугутку, како је ви вичете.

— Јесте тако је ми вичемо.

— Заиста, кад је човек не види, него је само чује, може лако да се превари и да помисли да слуша женско чељаде, како се кикоће.

— Е господине, жалосно ти је то њено кикотање. Неси чуо причу о Јели Змајевића?

Ја га погледах жељно питајући. Морао ми је приметити из самога погледа, да једва чекам, да чујем, шта то има да ми приповеда.

— Неси да како! А жалосна ти је то прича. Змајевићи су били силна господа, богати сваким благом и

велики јунаци на мегдану. Дворе су имали на оном вису према Сувој Планини — ту ми показа старац руком лево на једну главицу према Сувој Планини — и тамо где је сад једва мало паше за гладна стада, и где се једва држе и они кржљави шумарци, били су некада цветни и плодних воћака, пуни вртови, родне њиве и свака лепота. Тако је то трајало све док нису Турци отели царство од Србина, а тада је баш и Јела живела. Била је она девојка, какве данас нема на далеко. Била је најлепши украс богатих дворова својег оца, била је његово највеће благо. Одрасла је на дику родитеља и браће. Вредна је била и лепа, да су јунаци из далеких земаља почели долазати да је просе, чим је настала девојком. Била је танка као јела у гори, црних очију а косе лепе и сјајне као злато, да се је на далеко причало о тој лепоти. Звали су је и златокоса Јела због те косе.

— У том ударе Турци и отац јој паде у бој у бранећи Ниш. Мати јој беше преминула још пре тога, и тако сад оста сама са двоје браће и са својим тицама. Прича се — ето то ти је, што хоћу да ти кажем — да је она прва добила од некуд из неке далеке земље две питоме гугутке. Донде нико није знао у Нишу за њих. Отац јој их је донео, враћајући се из рата. Али су јој браћа била дични младићи и као прави Змајевићи, чували су сетру као златну јабуку и бранили је и после освојења Ниша од Турака. Него ипак није могло за дуго тако да остане. Ниш је морао дати харач султану, а Турчину је био најмилији харач здрави младићи за јаничаре и лепе девојке за хареме. И тако Турци дознаду, да у Змајевића дворима има и једног и другог блага, и то таквога, какво се само пожелети може. Иван, млађи брат Јелин, био је дечко од једанаест година а Јела је таман била стала на девојачку лепоту. Само је Милан, старији брат био већ младић и витез. Турци науме, да њега на силу потурче или погубе, Ивана да узму у јаничаре, а Јелу да пошљу у Једрене султану. И тако се

једног дана дигоше, да учине зулум. Али их Милан дочека са својим пријатељима и под бедемима око дворова отвори се крвав бој. Беше Милану прискочио у помоћ гласовит у оно време јунак Скобаљић, Јелин вереник. Турци бише одбијени неколико пути, али то их само више раздражи и они насташе да постигну по што по то, што су наумили. Дође им нова помоћ и тако најпосле продру у двориште двора. Али Змајевић се затвори са својима у кулу и бранјаше се одатле против много веће силе турске. Турци најпосле науме, да их нагнају на предају пожарем. Навуку дакле сламе око дворова па запале. Змајевић видећи се на такој невољи излети са јунацима, да им поквари посао, али погибе на самом прагу. Скобаљић се обрани, многи од друштва изгину, али и од Турака многи плате главом. Скобаљић, видећи да нема спаса од пожара, улети натраг у дворе, да спасе своју заручницу, али узалуд. Она се беше затворила с Иваном у једну одају не хтеде да изађе да падне шака бесомучним Турцима. Скобаљић немогавши продрети до ње врати се у очајању и после неколико година страховито потуче војску султана Мусе. Прича се да је пало Турчина толико, да си корачајући с човека на човека могао прегазити поље два сахата у ширину. Јела пак сачува заједно са братом образ и поштење српско и изгоре. Али својих милих тица, које је пазила и неговала још од детињства, не хтеде оставити да заједно с њом изгину. Сетила их се и у оном страшном часу. Узела их је из кафеза, отворила прозор и избацила напоље. Турци су врло лепо видели, како се обе извише из дима, а затим како се једна од њих врати и стаде облетати око запаљених дворова непрестано пиштећи. Да је могла наћи у оном диму прозор, кроз који ју је избацила Јела, за цело би се вратила натраг, да издане на њеној руци истом мученичком смрћу. Али кад најпосле виде, да је све узалуд, а она се изви у вис, па као муња одлете право овамо. Турци гледаху

за њом док један од њих викну: Алах је силан, али ми учинисмо велики грех; оно је њена душа!

И тако се од Јелиних тица намножише све ове наше данашње. Али — старац заста као двоумећи — ко зна, можда су Турци ипак имали право. Ко зна, да ли она тица није заиста била сама Јела. Кад бог хоће, он начини чудо за час, а онда су така времена била, кад се то дешавало. Зато и јесте грехота дирати у ту тицу и нико ти неће за живу главу избацити пушке на њу.

Турци су после за дуго причали, како је то баш она била. Говорило се, да је било случајева, да ју је по неки од њих чак и виђао. Лепа као вила из планине, са распуштеном златном косом и у белом као снег руху јављала се њима. Па кад би они тада забленути стали да јој се диве, а ње на један пут нестане и у истом тренутку тамо негде у густом грању над њима зачује се гугуткино смејање. Жалосно ти је, господине, то њено смејање: то је било подсмевање Турцима. То је божије чудо, да им се покаже, да не мора бити њихово све што год је најлепше на земљи, и да су се лудо варали, кад су мислили, да ће најлепше чедо земаљско красити харем њиховог султана.

Ту сврши Нишлија своју приповетку и само рече још један пут:

— Тако ти је то, господине.

Ми бесмо већ стигли до његових винограда. Ја се опростих и пођох даље стазом поред уврати виноградских, док не дођох до једне стрмине, која беше због тога под шумом. Ја се бејах занео са приповетком, коју чух и тако у мислима чисто не спазих кад пре дођох дотле. Место ми је врло добро познато и ја и Колега прозвали смо га били љубичњаком, а то зато, што ту има рано у пролеће, док се шума не разлиста тако много љубичице, да се земља просто плави од ње. Шумица је све од саме липе и има пред собом пропланак са узиданим кладенцем и поточићем. Право рајско местанце.

Дошавши на ивицу шуме хтедох, да се спустим до кладенца, кад се од некуд на један пут заори гласно смејање. Ја се тргох. Оно чудно осећање, које ме обузе, не могу да вам опишем. Беше то узбуђење зачињено некаквим страхом. Стадох дисати тише, гледах на ту страну и не умедох да се макнем с места. Али не могући ништа приметити, морадох напред. Смејање се заори опет и сад познадох од куд долази. Осећах да ми ноге клецају, али пођох право тамо и — боже мој, шта видех!

Поред кладенца стоји женско чељаде, тако лепо, каквога још нисам видео. Стасито, распуштене сјајно плаве косе и у хаљини белој око паса притегнутој уз витки струк и брани се од некаквог дерана, који је прска водом са снажне луле студенчеве. Она се брани, али тако исто гледа, да и сама врати зајам њему, па кад га завара, те га попрска, одма се на глас закикоће. Ја стадох једва дишући да гледам, шта ће бити. Заклоних се за једну липу и не скидах очију с необичне слике. Прво, што ми на памет паде, беше приповетка мога Нишлије и јунакиња те приповетке Змајевића Јела. Бејах далеко за добрих педесет корачаји, али очи бејах отворио тако добро, да ми се чињаше, да стојим лицем пред њом. Обузе ме и радост што доживех да видим такве лепоте али и тешка сета, јер ми у памети беше све једнако зулум обесних Турака. Бејах се занео за несрећном Јелом и њеном судбином и не скидах очију с веселе девојке крај студенца. И да је остала онде ваздан, ја бих, чини ми се остао такође ваздан тако стојећи, да јој се из прикрајка дивим.

Али мене трже из заноса грозан пуцањ. Иза мене, скоро иза самих леђи, пуче пушка и ја се преструављен окретох, да видим шта је У исти мах чух и врисак од стране студенца. Иза мене стајаше главом Колега и тако исто блед и пренеражен као и ја гледаше у мене, чудећи се од куд ја тако изненада на пуцањ његове пушке. Он беше поранио у лов и баш ту иза мене пуцао

на грлицу. Ја се повратих од тренутне узбуде па се окретох опет кладенцу, али тамо не беше већ никога. Над кладенцем се надвијаше један део шумице, али лепе женске прилике не беше ни тамо. Колега међу тим оде, да дигне лов и после неколико тренутака врати се с речима:

— Погодио сам је, али је још жива.

— Шта си погодио, Колега?

— Па ево, ову грлицу.

Мени се засенише очи.

— Зар је то грлица? викнух потресен, тако да ме колега разрогаченим очима погледа, чудећи се, шта ми то би на један пут.

— А да шта је, кад није грлица?

— Та то је гугутка!

— Па?

— Па зар не знаш, да се та тица несме никако убијати? да је то највећа грехота?

— Ето ти њега! Грехота! А зашто да је грехота?

Ја му не одговорих ништа, него гледах јадну тицу како пишти на самртним мукама. Лево јој крило беше скоро са свим откинуто и висаше само о мало коже; груди јој беху тако исто обрањене; румена крв ишарала јој попрсје. Ја је тужно гледах; она ми издану у руци.

Мени се учини, да у том тренутку зачух очајни врисак близу нас. И колега се од нечега трже, али нити он мени умеде, нити ја њему знадох што год рећи.

После неколико тренутака пођосмо кући. Моје мисли одоше све за Јелом и јадном тицом, коју не хтедох да дâм Колеги. Да ли је могуће, да ме очи нису варале, да ли је могуће, да сам заиста чуо, што чух мало час, да ли — о чудесе што спје јест! — да ли није та лепа, невина, сачмама разнета тица у мојој руци исто што и

предмет мога данашњег привиђења? Јела, несрећна Змајевића сеја?

Мени беше веома жао на Колегу, и као да ми је учинио највеће зло, почех да га се клоним. Истина, ја му не казах, зашто се туђим од њега, али спомен на цео тај догађај остаде ми дубоко у души. Почех још чешће него до тада да излазим у шетњу и увек тражах исту шумицу, исти пропланак на њеној ивици и исти студенац не би ли видео још један пут исте појаве. Али све беше узалуд, ја само видех, да се поред шумице, али у заклону, подиже још и један летњиковац. И више ништа!

* * *

Најпосле почех да распитујем чији је то летњиковац, чији виноград више њега и тако седећи један пут после ручка за кафом у гостионици дознадох од једног пријатеља, да је све имање једнога богатога Нишлије, кога сам и сам добро познавао.

— Па он има и сина код нас у школи приметих ја.

— Да како да има, одговори мој пријатељ. Има тај још доста деце.

— И женске? учиних ја, али чисто презајући од тога питања.

— Велику кћер.

— Та није могуће!

— Што да не? рече мој пријатељ погледавши ме некако значајно. Он и не сањаше, куд се моја памет дела.

— Је ли лепа, бога ти?

— Као уписана.

— Плава?

— То незнам; нисам био тако срећан, да јој пиљим у очи, али биће да је плава. Бар по коси судећи. —

— Ћути, молим те

И ја устадох да идем кући, не слушајући шта даље рече. Он ме гледаше са врашким осмејком. Шта је он мислио, можете знати, али такође и шта ја.

Ја изађох из гостионице и одох брзим корацима низ чаршију. Крај мене пролазе познаници, али ја их и не гледам.

Беше ми као да ћу изгубити неко веома дрегоцено благо, које још држим у руци, али осећам и видим, да ће га за мене брзо нестати.

— Па ипак није могуће! Оно је ипак било нешто са свим изванредно. Није могуће да је баш онога дана била у винограду. Та зар нисам својим ушима чуо, како је на пуцањ вриснула и зар нисам рођеним очима видео, како је на један пут нестаде. Па онда она писка гугуткина . . . . .

— Треба да одем, па да се уверим сам, да ипак није била то кћи тога Нишлије. Не може она никад бити онако лепа и стасита. Баш ћу да одем.

Јест; ја рекох да одем, али рећи и учинити није подједнако лако. Трећег дана после тога већ ме није било више у Нишу. Оставих се учитељства, да отпочнем у име Бога понова ђаковање.

Ја одох из те лепе вароши, али понех собом силе лепих успомена на њу. Само једна беше тужна, успомена на Змајевића Јелу и устрељену гугутку. Па и сад, причајући вам о томе, сећам се тако живо свега, као да је јуче било. Нека се спомен на несрећну Змајевића сеју за дуго сачува и код вас, добри читаоци.

Нишлија.

ТУРСКИ РАТОВИ У ЕВРОПИ

У XIV И XV ВЕКУ.

(свршетак.)

Године 1455 предузео је Султан опет рат противу Србије. Но објект операција није му сада био северни део Србије јер, се Угри нису спремили за рат, већ јужни део са његовим средиштем у Новом брду. Овај план дао је Иса-бег, који је био гранични заповедник с' југа врањском Поморављу. Војска се купила у Једрену. Било је 50.000 коњаника, много више пешака и много опсадних справа. Кад је настало пролеће, Мехмед је крене у Кратово, око 40 км. источно од Куманова, где га са својом војском дочека Иса-бег. Војска је путовала 10 дана до границе Србије. Најпре је Иса-бег дошао са једним одељењем и тражио предају Новог Брда, али је заповедник овога одбио. Затим се кренуо и Султан са војском и за 25 дана провалио границе, дошао под Ново Брдо и енергично предузео опсаду и нападање. Опсада је ишла тешко, али су напослетку ограде тако порушене да се на даљи отпор није могло мислити. Заповедник Новог Брда преда град по Уговору (1 Јуна 1455). Према овоме турска се војска кренула на Србију око половине Марта, почела напад при крају Марта, а дошла под Ново Брдо око Ђурђева-дне. Сад је Ђурђу остала само Шумадија са Смедеревом, Браничевом, Кучевом и Ресавом, јер је Мехмед отео и РаШку. Зато је Ђурђева престоница од то доба више на Руднику, него у Смедереву.

Још је Мехмеду остало да отме од Угарске њен кључ Београд, те да овлада Дунавом и да себи прокрчи пут у срце Европе. Он је, као што видесмо опсађивао град и 1455 године, али га није отео. Све ово дало је прилику Угарском краљу Владиславу да увиди, да му се ваља спремити да одбије Турке. Он позове земаљски сабор за 6. фебруар 1456 године и овај односно рата реши: 1) да се због рата не удара нов порез; 2) да се због хрђаве летине прошле године не ратује до Августа; и 3) начин за дочек војске, коју западни владаоци у помоћ пошљу. Пошто се знало да се Турци спремају на Београд то је наређено да Хуњадија сиђе на Дунав са 7000 војске. Даље је писано папи да пошље своју флоту под Цариград, и упућено свештенство да позива људе у рат. Том приликом јавио је Владислав папи, да хоће да умре за веру, да су Турци у Бугарској са вели-

ком војском и да се отуд нагло приближавају Угарској. Напослетку писано је западним владаоцима да пошљу своју војску, по ранијем уговору, противу Турака.

Краљ повери сав посао око спремања за рат Хуњадију. Јанко се био попова помирио са Улриком Цељским и сада је заискао свог сина Матију, који је био талац код краља. Ово му се учини, као и друге милости и даде му се за посед предео Рудиште близу Београда. Међутим турска војска већ је наступала границе Србије и знало се, да јој је објект операција Београд. С' тога и Хуњади остави Будим и дође најпре у Сегедин, одавде у Темишвар и најпосле у Ковин, те да буде што ближе београдској посади. Турци су међутим допрли до Саве и Дунава. Кад је ово чуо краљ Владислав, побегао је и он и многи магнати и племићи у Беч, да овде очекују шта ће бити, место што су требали да са својим бандеријама иду Хуњадију у помоћ. Услед овога у Будиму је овладао страх и сва Угарска дође у забуну. Народ је остављен себи да буде турски пљен и робље.

У овој великој опасности реше се два јунака да се увате у у коштац са опасности, која Угарској прети. То су Сибињанин Јанко и калуђер Јован Капистран. Калуђер је одушевљавао народ за рат противу Турака, опраштајући им грехове, ако пођу на Турке или даду замену. Хуњади се опет бринуо, да сачува Београд. Он постави свог зета Михајила Силађију за заповедника града и прида му у помоћ Михајла Орсага и Шпањолца Јована Бастиду. Даље позове све своје пријатеље, да му похитају у помоћ, те да може напасти на турску војску и са сува и са воде, кад опседне Београд.

Но Султан је претекао Хуњадија у спреми и скупљању војске. Он се ie зарекао, да ће кроз 2. месеца освојити Београд и у Будиму ручати. Војска му се скупљала код Једрена, а бродови код Видина. Код Крушевца је лио топове од звона, што их је поскидао са цариградских цркава. Скупљена војска износила је око 150.000 праве војске, осим пљачкаша. Флота је имала 200 бродова, направљени као морски. Артиљерије је било 300 топова и међу овима 12 од 27 стопа дужине. Поред овога било је 7 справа, које су бацале велико камење. Шездесет и четири брода требали су да носе топове, а тобџије беху Немци и Талијани.

Турска војска допрла је до Београда у почетку Јула. Флота је обухватала Београд од стране Саве и Дунава и допирала до Сланкамена, те да стане на пут свакој помоћи, која би у град могла доћи водом из Угарске. Сувоземска војска подиже шаторе, око Београда, а Султанов шатор намештен је на једном брежуљку ради прегледности. Јаничари су око Султановог шатора, а остала војска

у долини. Одмах су подигнута слагалишта за храну, фураж и друге материјилне потребе и 2 воденице и пећи за печење хлеба. Дунавом су и сувим непрестано придолазиле нове чете из Турске и Бугарске. Султан је повео и много лепих робињица, које су имале примамљивати војнике из града на предају, или да оставе град.

Кад је турска војска допрла до Београда опустила је цео предео. Своје батерије распоредио је на три места и почео пуцати на варош из највећих топова. Пуцало се дању ноћу без престанка. Пуцњава је била тако гласна, да се чула до Сегедина (180 км.)

У граду је мала посада, али храбра и готова пре да изгине, него да се преда. Њен круг одбране био је незнатан, јер се Турци не могоше спречити у рушењу града топовима. Због слабости није могла правити испаде. Према томе Турци на брзо порушише градске зидове и поравнише их са земљом. Посада је ипак решена да изгине, а град да не преда, ма да је понестало хране и овлађивале болештине. Међутим Хуњади је у Ковину са својом малом војском ишчекивао помоћну војску, па да почне ударати на Турке. Он је увиђао важност Београда као основичног места за Турке против Угарске и као јаку препреку за продирање Угарске у Србију, и настао је, да по што по то одбије Турке. Пошто му је пак војска према турској сувише слаба, то је морао да чека на помоћ. Напослетку дођоше: мачвански бан Јован Карађија, Владислав Канижаја, калуђер Капистран и многи стари Хуњадијеви војници.

Сада је прва брига Хуњадију да снабде град потребама за издржавање и за борбу. Сувим није могао то учинити, јер је град са те стране јако опседнут. Предузео је дакле напад на води и у Сланкамену прикупио своје бродове што су били на Дунаву. Силађију поручи да држи своје бродове спремне, па кад његови бродови ударе од Сланкамена, да он удари с' леђа. Хуњади скупи до 200 већих и мањих бродова, смести у њих потребе за град и најодабраније војнике и 14 Јула крене лађе низ Дунав. Уједно постави дуж обале војнике, да помажу оне на бродовима и да недаду да Турци дођу у помоћ својим лађама. Турци су презирали Хуњадијеве бродове, кад су их видели, али на скоро увидели су да се морају бранити. Њихови бродови стајали су били на ленгерима и утврђени међу собом ланцима. Хришћанима пође за руком, те покидају неколико ланаца и измешају се са Турцима. У исто време ударе бродови београдске посаде у позадност турских бродова. Пуних 5 сати трајала је борба и на послетку Хришћани победе. Неки турски бродови били су потопљени, неки искварени, а 4 отети. Хришћани су изгубили једну и то највећу лађу на којој се барут запалио.

Овом победом на Дунаву отворена је веза Београду са Угарском. Даље је у извесној мери уклоњена опасност од Београда. Но да се добије довољна сигурност нужно је и турску сувоземску војску сломити. За ово је Хуњади имао на расположењу 15,000 извежбане војске и 60,000 [1] оних, који су дошли да војују за крст часни. Он се настани у Земуну. Капистранове неуређене гомиле подели у мања оделења, и постави им веште заповеднике, да их обуче стројењу и борби са оружјем.

Међутим Султан срдит због пораза његове флоте, завери се, да освоји град за 15 дана или да погине и нареди да се изнова пуца на град и варош, те да се руше зидови. Но и војска и грађанство држали су се храбро и поправљали су ноћу оно, што се дан># руши. При овом су папини бродови дошли на Хелеспонт да узнемиравају тамошње приморје и с' тога науми да час пре сврши опсаду. Нарочито се наљутио, кад му је од топа погинуо везир Караџа и тад наредио, да се свом снагом удари на Београд 21 Јула. Необична живост, услед овога, у турском стану, дала је знак опсађенима, да предстоји напад.

Зидови око вароши били су порушени и шанчеви претрпани и са те стране Турцима не беше тешко ући у град. И доиста, Турци су одмах отпочели борбу и два пута улазили у варош, но били одбијени. Хуњади и калуђер поведу своје необучене војске у бој, који је дуго трајао са променљивом срећом. Султан је поделио своју војску у 4 борна реда, те да, кад највише устреба, потпомогне предњи ред. Хришћани, због своје малобројности, нису могли имати толико борних редова, већ су се борили у једном бојном реду, од почетка до краја. Са њима овлада умор и после борбе од 4 сата одступе у варош. Турци јурну за њима, освоје спољна утврђења и продру у варош. На пијаци се отвори нова борба, али слабији Хришћани повуку се у град. Једном турском војнику испадне за руком да се успужа на ограду и да пободе заставу за знак освојења. Но један хришћански војник, Тит Дуговито, обгрли Турчина и заједно са овим сурва се у дубоки ров и нађу смрт.

За овим Турци нагрну на капију, јер ту је најлакше ући у град. Они напуне варош, освоје неке градске шанчеве и покушаше да и у град уђу, коме су ограде пола порушене. Хришћани се препадну, а и саме војводе почеше мислити, како ће се избавити из града и на бродовима спасти се. Неке су војводе већ отишле из града. Само Хуњадија и калуђер Капистран осташе хладнокрвни, заједно са онима, што су пошли да се бију за часни крст и надаше

[1] По некима 40,000

се, да ће надбити Турке. Ови, по наредби Хуњадија и Капистрана, почну бацати на Турке запаљене крпе умотане у смолу или у сумпор и друге запаљиве ствари. И пошто су Турци били у маси око града, запали им се одело, једном од другог и за кратко време огрезну у пламену. Сад нагну да што пре изиђу из вароши, те да се спасу и при том овлада међу њима ужас и највећи неред. Али Хуњади полети са Хришћанима за њима и почне их збуњене таманити. Од оних, што су ушли у варош, многи су изгинули. За кратко време не беше у вароши ни једног Турчина.

Но Турци су остали ипак опасни за варош и град, јер су били многобројни, па с тога Хуњади нареди, да се из вароши и града не испада. Развијена места на зидовима повери одабраним стражама. Но Хришћани охрабрени победом излетеше из варошких опкопа и нападоше поједине Турке, који су излазили у поље између вароши и турског стана. Из те чарке разви се прави бој, јер Капистран, видећи да се чарка неможе да заустави, пређе из Земуна у град, одабере 2000 хришћана и испадне из града на Турке. Својим предњачењем одушевио је Капистран Хришћане, који нападну Турке са највећом жестином, и допру до турског стана. Султан видећи како Хришћани напредују побоја се да му не освоје стан, па с' тога покупи Турке из шанчева и пође са њима за Хришћанима, који су се далеко напред истакли. Ово примети Хуњади, излети са војском из вароши и заузме напуштене шанчеве и спреми се за напад на Султана, кад овај победи измакле Хришћане, и стане се у шанчеве враћати. Султан доиста победи ове Хришћане, који су допрли дô главног турског стана и запалили га, и врати се натраг. Но кад се је приближио шанчевима доби јаку артиљеријску ватру из турских топова, што су остали у шанчевима. Султан се повуче у главни стан, а јаничарима заповеди јуриш на шанчеве. Али су јаничари растурени усљед борбе и немогоше се скупити. Који су пак јуришили били су разбијени. Сад Хришћани испадну из шанчева, појуре Турке и допру и у главни стан. Но овима дође помоћ и понове са 6000 спахија борбу до мрака. Хришћани одступе у турске шанчеве.

Хуњади није знао колико је борба овог дана штетно уплиисала на Султана, па с тога се реши да се повуче у варош, јер је држао да са много мањом војском неће сутра издржати борбу у шанчевима. Он нареди, да се шанчеви на брзу руку затрпају и да се топови одвуку у варош. Ако ово неможе бити, да се зачепе. Затим одведе војску у варош.

Турци су опет од дводневне борбе уватили страх, тим пре, што је и сам Султан рањен у леву страну и дошао у полу мртво стање. То је учинило, да Турци још те ноћи нагну без реда бегати

и запале у стану све оно, што нису могли понети. Једва су се зауставили код Софије.

На овај начин свршила се опсада Београда, која је трајала 46 дана. Међу храбрима одликовала се ђачка чета од 600 ђака из Беча. Губитак турски врло је знатан и износио је по некима 20,000, а по некима опет 40.000, 60,000, 80,000 па и 100,000. Многе су у бегању дочекивали Срби и убијали. Око 4000 заробљено је, а запљењено је око 300 топова, силне пушке и другог материјала. Узет је и главни стан.

Из досадашњег описа опсаде Београда не види се да Срби учествују у његовој одбрани. Доиста и нису, јер је између Ђурђа и запада заједница раскинута још онда, кад је Капистран захтевао да се Србија баци у наручја паши и кад је Угарска скрштених руку допустила, да Турци отму од Ђурђа Приштину, Призрен и Ново Брдо. Милост, коју је добио од Султана да задржи нешто својих земаља, још је већу провалу направила између Ђурђа и запада, и деспот убеђен, да од Угарске не може очекивати пријатељство, решио се да се не меша у рат и да чува оно мало независности. Међутим Ђурђева помоћ од 10,000 војске могла би учинити чуда од Турака, јер требаше ову снагу имати па да се Турци гоњењем униште. Иначе су Турци само отерани од Београда, али им снага није сломљена.

Одмах после последњег судара код Београда овлада чума од испарења мртвих телеса, те и сам Хуњади подлегне тој болести. Умро је 11 Августа 1496 године у 68 години. Тако је исто у то време умро и Капистран, од умора поста, неспавања и жаљења за Хуњадијем.

После опсаде Београда Турци су сасвим покорили Србију (1459 године) и поделили је на пашалуке. Даље су продужили рат у Арбанији и противу карабманских кнежева, који су прибегли Узун-Хасану, који је освојењем Перзије своју владавину рапирио и склопио савез са Млетачком републиком и папом Сикстом IV. Узун Хасан упадне са војском у малу Азију и то одвуче Султана са европског ратишта на азијско. Но Перзи беху слабији и сиромашнији у ратним средствима, па с' тога буду побеђени (26. Јула 1473) код Терџања. Карамани дођу опет под Турке и Султан постави за свог намесника свог сина Џема.

По освојењу Караманије Султан се опет врати у Европу. Покори Крим, који је ђеновско насеље држало и подчини кримског татарског кана. У исто доба навалио је на Скендербегову земљу која је у савезу са Млетачком републиком и непрестано је одбијала турске упаде.

Млетачка република продужила је рат са својим савезником Скендербегом. Но већ 1465 умре Ђорђе Скендербег. Ђорђе је узет био међу јаничаре још као момче под царом Муратом, где је проучио политику и начин турског војевања. Цар га је јако заволео, и једном му приликом рекао: „Скендербеже, заиште од мене, које год хоћеш војводство, даћу ти га.“ Он је одговорио да му даде земљу Ивана Кастриота, али није казао, да је син овога. Цар му је даде. Он оде у земљу и заузме све сем градова, па затим преваром измами јаничаре из ових и поседне их. Цар Мурат је после против Арбаније ратовао и подчинио све остале кнезове сем Ђорђа Кастриота. На послетку цар отме Кроју силом, а Скадар се преда 1479. год.

Сада је Млетачка република принуђена, да одкупи мир.

Међутим по смрти Владислављевој изабрат је за краља Хуњадијев син Матија Корвин, да брани Угарску од Турске. Папе су помагале најенергичније и покушавале су да покрећу све западне државе на рат противу Турака. Напослетку године 1463 решио се папа, да се сам стави на чело војске и нареди за ову скуп у Анкони. Но војску пошље само Млетачка република, а остале западне државе врло мало. Папа умре од једа у Анкони (14 Августа 1464), а војска се растури.

Пошто је Мехмед завршио ратове противу Карамана, Арбаније и Млетака и заузео важна места, са којих може да упада у западну Европу — послао је једну сувопутну војску на Угарску, 1 флоту противу Родоса и другу флоту на обалу доње Италије. Прва 2 напада одбијени су, а са трећим искрцао се Ахмет паша код Отранта (Јула 1480), освојио га на јуриш (11 Августа) и посео је један део Италије. Но по Мехмедовој смрти (1481) Турци буду истерани из Италије.

За Мехмедом дошао је на престо његов син Бајазит II. Док овај није дошао и сео на престо, великодостојници су крили Муратову смрт, те да се јаничари неби бунили. Но они дочују за Муратову смрт пре Бајазитовог доласка, побуне се и убију великог везира и поћаћкају Цариград. Бајазит, примивши владу, морао је не само да им опрости, него да их награди. Бајазит је мирољубив и улазио је у рат само онда, кад је то неопходно нужно. Тако се морао да бори против свог брата Џема (Сисима), који је устао да му отме престо и победио га (1481). Џем побегне код Мамелука и потом на позив незадовољника у малој Азији оде у ову, али опет га Бајазит победи (1482). Сад Џем побегне на острово Родос, Јовановом реду ритера, те да одавде подигне устанак у европској Турској. Ритери га приме с намером, да га код себе задрже, а да за то траже од Султана повољан мир и 45,000 дуката годишње за издржавање Џема. Но под изговором да Џем набави новац и да кроз Француску,

Немачку и Угарску уђе у европску Турску, пошљу га ритери у Француску, где је 7 година затворен држат. За овим је предат папи, који је с' тим тражио да искамчи новац од Бајазита. Године 1494 предузео је франц. краљ Карло VIII рат против Неапоља и затим намисли да се крене на Турке и да успостави грчко царство. За ово изнуди од папе Џема, ал овај мало за тим умре као отрован (1495).

Овај устанак Џема и побуну Јаничара, као и лукава политика европских влада даје слику унутрашњег и спољњег стања турске царевине. Због мирољубивог Бајазитовог карактера били су под њиме чешћи ратови и у Европи и у Азији, него игда пре тога. Но војске није он предводио, већ војводе. Почесна предузећа у Европи трајала су непрестано. Тако су године 1492 покушали турски заповедници да освоје Београд, али су одбијени. Затим су крстарили по Арбанији, Епиру, Штирији, Корушкој, Хрватској и Ердељу и пустошили ове земље. Хришћанска војска на брзу руку скупљена потукла их је код Вилаха. Године 1493 упадали су у Угарску и једним сударом победили. Затим је њих угарски летећи кор победио и упао у турске земље. После је, 1495 године, утврђено примирје на 3 године. Године 1494—1495 освојили су у Босни многе замке, продрли у Далмацију и дошли у судар са Млетачком републиком. У исто време отпочео је рат између Турске и Пољске, што је пољски краљ Албрехт I прекинуо примирје. Године 1498 продрла је јака турска војска у јужне пољске области, пустошила и пљачкала и одвела 100,000 заробљеника. Године 1499 победила је турска флота код Сапијенце млетачку, а на суву освоји турска војска у Грчкој: Лепанто, Модон, Корон и Наварин. Уговором мира са републиком од 1502 године уступила је република ове градове Турској.

Даље је заподевен раздор између Мамелука у Сирији и Европи и Османлија. Пошто су уништене френске колоније на сиријском приморју, сиријски султани ратовали су са успехом противу Хришћана и Монгола. Целог 13 и 14 века расло је мамелучко царство, а његови султани бирани су из Черкеза од 1382 године. У почетку 15 века дошли су у судар са Тимуром и овај им разруши Алепо и Дамаск. До Тимуровог одласка у Азију, Мамелуци су већ одвојени од Турака у малој Азији Барбекиром и Караманом те нису дошли у судар са Турцима. Но кад је Караман признао власт турског султана, онда настаде жестоко трвење између ове 2 ратовољне државе. Мамелуци су осећали своју надмоћност и презирали су Бајазита II и Османлије. Они су опљачкали индијске посланике, који су носили скопцене дарове, отели Џема и освојили многе замке код Тарзуса и Адана. Ово натера мирољубивог Бајазита II да поведе противу њих рат. У ратовима 1485 нападне на њих, али га они одбију и у

три битке победе. Године 1491 уговорен је мир сјајан за Мамелуке, а стидан за Османлије.

Последњих 10 година (1502—1512) биле су у Турској побуне и грађански ратови између његових 7 синова. Године 1512, 25 Априла уступи престо, по жељи народа и војске, најмлађем сину Селиму, а сутра дан испусти душу, на путу за Демотику, где се је решио стално да живи.

Ст. Стокић.

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН ЛАВА ТОЛСТОЈА

(Наставак)

XI

Љовин испи своју чашу, и обојица заћуташе.

— Једно ти само морам казати. Познајеш ли ти Вронској? упита Степан Аркадијевић Љовина.

— Не познајем. А што питаш?

— Дај другу, рече Степан Аркадијевић слузи, који сипаше вино у чаше, и врзмаше се око њих, баш онда, кад га нико није тражио.

— Питам те за Вронској зато, што ти је он супарник.

— Ко је тај Вронски? упита Љовин и његово детињско — усхићено лице, стаде наједанпут пакосно и натмурено.

— Вронски — то је син грофа Кирила Ивановића Вронској, и један од најбољих представника златне младежи петроградске. С њиме сам се познао у Тееру, док сам тамо био са службом. Он је тамо био у регрутацији. Страшно богат, леп, крилни ађутант — а поред тога ваљан младић. И не само да је ваљан него је још паметан и образован човек; човек, који ће далеко дотерати.

Љовин сав намрштен ћуташе.

— Он је долазио овде чим си ти отишао, и како ми се чини, заљубио се у Кити до ушију, а ти ћеш већ разумети да мати . . .

— Извини, рече Љовин, али ја ту не разумем баш ништа. Ту се он сети брата Николе, и беше му одвратно, да је могао заборавити на њега.

— Стани, стани рече Степан Аркадијевић — Ја само говорим што знам, па ипак ја бих по свему рекао, да су сви изгледи на твојој страни.

Љовин се затури на столици. Он беше сав бледа.

— Ну, ја бих ти свакако световао, да ту ствар свршиш час пре, продужи Облонски, доливајући му чашу.

— Не, хвала, не могу више да пијем, рече Љовин, одгурнув чашу — опићу се. . . . Па како ти живиш? — продужи, желећи да окрене разговор.

— Још само ово: У сваком случају, гледај да ствар свршиш што пре. Данас немој — него сутра лепо иди, запроси је, и нека је са срећом!

— Па кад мислиш доћи код мене у лов, као што си говорио. Хајде, дођи на пролеће, рече Љовин.

Он се из све душе кајаше, што је и почео тај разговор са Степаном Аркадијевићем. Његово *необично* осећање беше чисто оскврњено разговором о супарништву некаког петроградског официра, као и предлозима и саветима Степана Аркадијевића.

Степан Аркадијевић насмеши се. Он је прозрео све што се догађало у души Љовиновој.

— Па доћићу једном приликом, рече — Тако ти је то брате, све ти се то врзе око жена. Ето, и моја ствар стоји крљаво, врло крљаво. И све са жена. Право да ми кажеш, продужи вадећи цигару, и држећи другом руком чашу, — шта би ми ти световао.

— О чему ?

— Ево о чему. Представи себи да си ожењен, и да волеш своју жену, па се ипак поведеш за другом женом.

— Опрости, али ја никако не разумем, како би то могао сит човек да прође поред колачарнице, па да украде колач.

Очи Степана Аркадијевића још се већма засветлише.

— Зашто не? Колач по некад тако мирише да ниси у стању да се уздржиш.

Himmlisch ist's, wenn ich bezwungen
Meine irdische Begier;
Aber doch wenn's nicht gelungen
Hatt' ich auch recht hübsch Plaisir!

Говорећи то, Степан Аркадијевић се лукаво смешкаше. И сам Љовин не могаше се уздржати, а да се не осмехне.

— Него шалу на страну, продужи Облонски. Представи себи једну тиху милу жену, усамљену и остављену! и која се ипак толико жртвовала. И сад, пошто је већ све свршено, зар могу да је напустим? Па баш и да се раставимо, али како могу да је не жалим? или да не покушам да је стишам и ублажим?

— Опрости. Ти знаш да ја жене делим на две врсте . . . или још боље: има жена и има. . . Никаква жена која би пала, не може за мене важити као дивна и узвишена жена, такве су ми жене одвратне исто као и ова набељена францускиња.

— А она жена из јеванђеља?

— Остави се тога. Да је Христос могао знати да ће се његове речи тако зло тумачити, никад их неби ни изговорио. Само се те речи и знају из целог јеванђеља. У осталом, ја и не говорим оно што мислим, но оно што осећам. Мени су таке жене одвратне, и ја их се бојим као год што се ти бојиш паукова А ти извесно ниси проучавао паукове, и не знаш њихову природу исто је тако и са мном.

— Лако ти је тако говорити; ти си као год и онај јунак у Дикенсковом роману, што сва потежа питања одбацује левом руком преко десног рамена. Али порицање факта, није одговор. Него ми кажи шта да радим? Жена већ стари, а ја сам у пуној снази. Ја осећам да не волем жену, али да је ипак јако уважавам. И наједанпут од некуд искрсне љубав, и. ја пропадох, ето пропадох — рече с очајањем Степан Аркадијевић.

Љовин се насмеши.

— Јест, пропадох! — продужи Облонски — И сад шта да радим?

— Немој красти колача.

Степан Аркадијевић насмеје се.

— О моралисто! Али молим те разуми добро: ту су две жене. Једна се држи свога права, и то је право љубав, коју јој не можеш дати; а друга ти се предаје с пожртвовањем, и ништа не тражи. Шта сад ту да радиш? То је ужасна ствар.

— Право да ти кажем, ја ту не налазим ништа страшнос. Ево зашто. По моме мишљењу љубав . . . обе љубави, о којима Платон говори, служе људима као пробни камен. Једни знају само за једну, а други за другу. За оне што знају само за неплатонску љубав, нема ту никаквих ужаса ни страхота. „Веома вам захваљујем на задовољству, слуга понизан“ и свршен посао. А у платонској љубави опет нема ништа страшно, јер је ту опет све јасно и чисто, јер . . .

У то се Љовин сети својих грехова и своје унутрашње борбе, и наједанпут рече:

— У осталом може бити да ти имаш право. Врло је могућно... Ја, управо, и незнам.

— Ето видиш, рече Степан Аркадијевић — ти си човек сасвим на свом месту. То је твоја врлина али и твоја мана. Ти си сам човек одређеног карактера, па би хтео да се сав свет састоји из одређених појава — а то не може бити. Теби је мрзак овај наш

службени посао, јер би хтео да рад потпуно одговара циљу, а то није могућно. Ти би чак и то хтео, да рад једнога увек мора бити управљен на одређени циљ, да љубав, брак, породични живот буду једно исто; чар живота је и ведра и облачна.

Љовин уздаху али не одговори. Он мишљаше о својој ствари и не чу шта Облонски рече. Овај то примети. Обојица пак осетише да, и ако су пријатељи, и ако су заједно јели и вино пили, па чак да морају ближе један другом бити, ипак сваки брине о себи а за другога се не стара.

Више пута искусио је Облонски, да се после гозбе у друштву у место зближења лакше долази до неке врсте отуђења, али је знао шта му у таким приликама ваља радити.

„Да платим!“ викну и уђе у побочни салон у коме срете једног од познатих му официра, са којим се наскоро упусти у разговор о некој познатој глумици и њеном љубазнику. У овом разговору осети се Облонски лакши и опорављенији него у разговору са Љовином, који је у њему вечито изазивао неко душевно напрезање.

Кад се је појавио слуга са рачуном од 24 рубаља, не рачунећи уз то бакшиш, Љовин на то ништа не примети, ма да би се као човек из села упрепастио од толиког рачуна, јер је само његов део износио 14 рубаља. Плати и одјури кући да се преобуче за посету код Шчербацких, где је хтео да одлучи своју судбину.

XII

Кнегињица Кити Шчербацка имађаше 18 година; ово јој беше тек прва зима како је уведена у велики свет. Њени успеси у њему беху већи од успеха обеју њених сестара, много већи но што је кнегиња мати и очекивала. Не само да су сви младићи, који посећаваху московке игранке, у Кити заљубљени били, него се још ове прве зиме јавише две озбиљне прилике за њезину удадбу: Љовин, а наскоро по његовом одласку гроф Вроњски.

Појава Љовина у почетку зиме, његове честе посете и његова видљива наклоност према Кити, дадоше Китиним родитељима први и озбиљни повод разговора о њеној будућности, а такође и подели мнења између кнеза и кнегиње. Кнез пређе потпуно на страну Љовина и рече да за Кити бољу прилику не жели, а кнегиња опет, по женској урођености, да праву ствар обиђе, држаше да је Кити још млада, да се Љовин није ничим показао да смера на што озбиљно, да Кити нема према њему ни мало наклоности и још много што шта; али главну ствар, да за своју кћер какву бољу прилику очекује, пређутала је, као и то, да јој Љовин није ни мало симпатичан

и да јој се не допада. Најзад, кад је Љовин отпутовао, кнегиња се јако радоваше и рече мужу:«

„Видиш ли? ја сам имала право!„

А кад се још Врањски преставио, она бејаше још веселија, јер беше тврдо убеђена, да ће Кити добити не само добру, него баш сјајну прилику. Мати и не помишљаше да сравњује Врањског са Љовином. Њој се на Љовину не допадаше својствена му осорљивост према судбини, његова неокретност у друштву, која, по њеном мишљењу, извире из његовог држања а и његов, по њеном схватању неотесани живот на селу, који га, по занимању, ограничава на стоку и сељаке.

Не допадаше јој се и то, што је, и ако је био заљубљен у њену кћер, месец и по дана к њима долазио и одлазио, а при том се чинио као да сам нешто очекује, на нешто мотри и као да је забринут, неће ли бити велика почаст ако се сам понуди? Требало је да зна, да кад ко чепа око куће у којој има одрасла девојка, мора се сам и изјаснити.

Но он отпутова ништа не говорећи.

„Добро је што је тако слабо примамљив и што се Кити није у њега заљубила!« мишљаше мати.

Врањски јој се на против допадаше и одговараше свим њеним тежњама. Врло богат, отмен, образован, имађаше изгледа на сјајну војничку каријеру при двору, на кратко, скроз и скроз љубави достојан младожења. На игранкама се очито удварао Кити, са њом играо, а посећивао их, тако, да се у озбиљност његових намера није могло посумњати. У пркос томе беше мати целе ове зиме непрестано у неком необичном неспокојству и узбуђености.

И сама кнегиња пре тридесет година удала је се посредовањем неке њене тетке. Младожења, о коме се унапред све знало, дође тобож да види своју невесту, а такође и ова њега. Тетка, која тој удадби посредоваше, познала је и протумачила њихову узајамну наклоност; а ова је била задовољавајућа. Потом је једног одређеног дана родитељима саопштена већ очекивана понуда, а ови је усвојише; ово све беше врло просто и ишло је од руке; тако се бар кнегињи чинило. Али је на својим кћерима искусила, да ова привидно тако проста ствар, да се ко сам вери, не бијаше ни тако лака ни тако проста. Колико је страховала! Какве ли су је мисли мориле! Колико је новаца потрошила! Колико ли је размирица са мужем имала да изравна, приликом заручења обеју старијих кћери: Дарје и Наталије. А сада, при удадби најмлађе, требало је савладати сва страховања, сумњичења и оштру противност мужевљег мишљења.

Стари кнез, као и сваки отац, беше јако осетљив према части и врлинама својих кћери. Он беше преко сваке мере љубоморан на ове а особито на своје љубимче — Кити. Сваки час примећавао је кнегињи да своје кћери компромитује. Кнегиња је на ово била навикла још са старијим кћерима, али је сад приметила да осетљивост мужа јој има јаких основа. Она је увидела да се је у последње време у друштвеним обичајима много што шта изменило и да су материнске дужности постале много теже. Даље је увидела, да Китине вршњакиње образују извесно поколење, да су посвршавале разноврсне науке, да се с људима врло слободно опходе и да се саме извозе. Многе од њих се не клањаху, а што је најглавније, све беху тврдо убеђене да избор мужа није више родитељска брига, но њихова сопствена. „Данас се не удаје као некада!“ Мишљаху а и говораху младе девојке, а тако мислише и старији људи. Али врсту и начин и „како се данас удаје?“ кнегиња није могла ни од кога докучити. Француски начин, по коме родитељи управљају судбином свога детета, више се не употребљаваше, него му сваки манисаше. Енглески начин — апсолутна неограниченост младих девојака — такође се не употребљаваше, јер за руско друштво беше немогућ. Руски начин проводадилука изгледао је као нешто са свим страшно, њему се свако потсмеваше па и сама кнегиња. Али нико није умео казати, како би се могло удати на особени начин? Свако, са ким се кнегиња о томе разговарала, рече јој: „божја воља! Данас је дошло тако време да се морамо старих времена одрицати. Данас хоће омладина да се жени и удаје, а не ми старији. За то јој се мора дозволити да међусобно свршава онако како сама разуме.“

Лако је било говорити онима који не имађаху кћери. Али кнегиња мишљаше, да њена кћи може лако заволити кога који не би хтео да се жени или који није за мужа, и ономе, који је ма колико покушавао да је убеди, да се мора дозволити младежи у данашња времена да сама својим животом управљала, веровала је толико, као кад би ко рекао да место најбоље играчке, ваља пружити петогодишњем детету пуне пиштоље.

С тих разлога узнемираваше се кнегиња више због Кити, него због обеју старијих кћери.

Кнегиња се бојаше, да се Вронски може задовољити само тиме, да се њеној кћери удвара. Она је приметила да је Кити у њега већ заљубљена. Ну ипак се тешила, што је он поштен човек, из добре породице, па да тако што не ће учинити; а при том јој беше познато, да је код садање слободе у опхођењу, младој девојци лако било окренути главу, а да сви људи у опште такву погрешку олако сносе.

Последње недеље причала је Кити матери њен разговор са Вроњским за време једне мазурке. Тај разговор умирио је кнегињу у неколико али не сасвим. Вроњски је казао Кити,да су он и његов брат сасвим навикли да се у свему покоравају матери, тако, да се ни на какав важан корак не могу одлучити, док се о томе прво са њом не посаветују....

„А сада очекујем, као особиту срећу долазак моје матере из Петрограда,“ рекао је он.

Кити је причала, не придајући овим речима какав особити значај. Али је мати то са свим друкчије разумела. Она је знала да ће се стара госпа сваког дана очекивати, као и то, да ће се она избору свога сина радовати, а учинило јој се чудновато, што је он из страха да се матери не замери, своју намеру пређутао. Ну њој је јако било стало до те удадбе, а још више да дође до спокојства и да скине бригу с врата. За то се и надаше повољном свршетку.

Тога дана била је понова узнемирена појавом Љовина, Бојала се да њена кћи, која као да је била неко време наклоњена Љовину, неће из великог поверења одрећи се Вроњског, или да Љовинов долазак може замрсити а и одуговлачити ствар, која јевеђ била при свршетку.

„Јели он одавна овде?“ упита кнегиња кад су кући дошли.

„Тек од данас, мама!“

„Ја ћу ти само једну рећи,“ настави кнегиња, тако, да је Кити могла погодити на њеном промењеном, озбиљном изразу о чему ће бити говора

„Мама,“ рече јој она усплахирено, окренувши се нагло к њој „молим вас! молим вас! Не говорите о томе! Ја знам, знам све.“

Она љубљаше само Вроњског, љубљаше као никад до сада и како никад неће ни љубити, а знађаше да мати хоће да говори о својој жељи. Али управо то јој и беше не пријатно; премда ова својевољна забрана вређаше материне назоре.

„Хоћу само то да ти кажем, да кад ко има једну наду....“

„Мама, голубице моја! за име света не говорите!

„Ћутим већ,“ рече мати, приметивши сузе у кћериним очима, и само једно, срце моје: ти си ми обећала да према мени нећеш бити неповерљива. — Није ли тако?“

„Јесте, никада, мама!“ одговори Кити поруменивши и погледа матери право у лице. „Али за сада немам још ништа да кажем.“

„Ја.... Ја... и кад бих знала казати, шта и како.... Незнам....“

„Не, те очи не умеју лагати,“ мислила је мати и смешкаше се.

Кити је била цело по подне, до вечера, у таком распожењу као регрут пред битку. Срце јој силно куцаше и никако није могла да прибере мисли. Осећаше, да ће данашње вече, где ће она двојица први пут бити један према другом, решити њену судбину. Пре-

стављаше их себи сваког тренутка, час појединце, час заједно. Помишљајући на прошлост, забављаше се нежним чуством успомена на своје односе са Љовином, чије пријатељство са њеним покојним братом придаваше тим успоменама неку сетом помешану поетичну милину. У појави Вроњског мешаше са нешто збуњено, као нешто лажно и то не у њему него у њој самој, јер он беше светски човек, озбиљан и разборит. Помишљајући на будућност престављаше себе са Вроњским као нешто дражесно, сјајно, достојанствено и преображено поезијом; са Љовином на против, престављаше се сама себи као нешто ведрије но магловито и нејасно.

Кад је у $7^1/_2$ часова ушла у салон, слуга пријави:

„Константин Димитрић Љовин!“

Кнез и књегиња беху још у својим собама.

„Дакле доиста!“ помисли Кити и сва јој крв јурну у срце. Погледавши се у огледалу уплаши се од своје бледоће. Сад је уверена била, да је за то тако рано дошао, да би је могао саму затећи. Први пут показа јој се та ствар у сасвим новом облику, сасвим друкчија. Први пут је осетила да се не тиче само ње питање: с ким ће сретна бити и кога ће љубити и да може једнога човека, који је љуби, увредити, грозно увредити. За што? За то што је та добричина љуби. Али шта да се ради?. То је било неопходно нужно, морало је тако бити.

„Боже мој, зар му ја сама морам то казати?“ мишљаше она. „Та шта ћу му сад рећи? Немогуће ми је рећи му да га не волим — то не би била истина! Или да љубим другога! Не, како могу то? Идем напоље. .“

Она се приближи вратима, али чу његове кораке.

„Не, то није поштено! Зашто да се бојим? Нек буде шта било. — Рећи ћу му истину! Ево га! рече у себи и угледа његов снажни стас и ватрене очи. Она га погледа отворено и срдачно му пружи руку.

„Јелте да долазим у невреме, управо нешто мало раније? рече угледавши се у празном салону.

„О, не,“ одговори му Кити и посади се на столицу.

„Управо сам то и хтео, да вас саму зетечем,“ настави он и не гледајући у њу, да не би изгубио храброст.“

„Мама, ходи брзо. Она је јуче врло уморна била . . . .,“ говораше не знајући шта и нескидајући смирен поглед с њега.

Он је погледа, порумене и умукну.

„Рекао сам вам да незнам колико ћу се овде задржати, да управо то од вас зависи . . . .“

Она све ниже обараше главу и не знаде шта да му на то одговори.

„. . . . . да то управо, од вас зависи,“ понови он, — мислим — хтедох рећи — ја сам за то дошао . . . . . , да . . . будете моја жена, муцаше он, али је ипак осетио, да је оно што је најтеже изговорио; заустави се по том па је погледа.

Она дисаше тешко не дижући очи, беше усхићена, душа јој беше препуњена миљем блаженства; није се надала, да ће на њу тако јако утицати исповест његове љубави; — али је то трајало само неколико тренутака: она помишљаше на Вронског. За тим упре свој бистри али жалостиви поглед на Љовина и угледавши његов двоумећи израз лица, брзо рече:

„То не може бити . . . Опростите ми!“

Како му је близу била пре неколико тренутаке, како значајна по његов живот, а сад како је отуђена и удаљена од њега! „Друкчије није могло бити“ рече Љовин и не погледавши је. Поклони се и хтеде се удаљити.

XIII

У том тренутку ступи у салон кнегиња. Израз лица казиваше јој страх, кад је ово двоје збуњених сагледала. Љовин се немо поклони. Кити ћуташе не дижући очи.

„Хвала Богу! она га је одбила!“ помисли мати; њено се лице разведри и доби израз онаког осмеха с каквим је обично четвртком примала походе. Она седе и поче питати Љовина о животу на селу. И он седе понова, очекујући да се гости прикупе, како би се могао неприметно удалити.

После неколико минута дође једна Китина пријатељица, која се прошле зиме беше удала за грофа Нордстона. Ово беше мршава, жута, црноока, болешљива и нервозна госпа. Волела је срдачно Кити, дивила јој се и њоме се поносила. Та њена наклоност према Кити, огледаше се у жељи да је уда, наравно за Вронског. Љовин, кога је почетком зиме често код них затицала, не допадаше јој се. Кад би год Љовина код них затекла најпријатније би се забављала збијајући шалу на његов рачун. Али је и ударила на мајстора, јер јој Љовин враћаше зајам истим начином — презирањем; презираше на њој баш оно, што она сматраше за нешто особено, а нарочиту њену нервозност, њену префињену ненаклоност и равнодушност према неуглађеном свету. Између Нордстонове и Љовина развише се таки односи, као што то често у животу бива, као кад се два добра и паметна човека из дна душе мрзе у толикој мери, да не могу озбиљно разговарати, а да једно друго не увреди.

Грофица Нордстонова спопаде одмах Љовина;

„Ах, Константине Димитрићу! Зар се опет враћамо нашој сметености?“ рече она пруживши му своју малену жуту руку; „да ли нас је сметеност поправила или још горе покварила?“ додаде осмехујући се на Кити.

„Јако ми ласка, што тако добро памтите моје речи,“ одговори Љовин, који је дотле имао времена да се прибере, па поче опет збијати стару шалу и пецкати грофицу. „Свакако, моје речи још утичу на вас.“

„О, разуме се, ја их све бележим! Јеси ли се опет тоциљала Кити?“ За тим настави с њом разговор.

Љовин хтеде да устане и да оде. Ма да је то овога тренутка могло бити непристојно, волио је и учинити ту непристојност него да остане, те да целог вечера гледа како се Кити мучи, кад год би случајно на ње погледала или кад би његов поглед хтела да избегне. Он хтеде да устане, али га ослови кнегиња, која је приметила да се је ућутао.

„Колико ће те се бавити у Москви? Сигурно имате посла у земству, па не можете даље остати?“

„Не, кнегињо, ја немам више посла земством; дошао сам амо само на неколико дана.“

„Има нешто код њега“, мишљаше грофица Нордстонова, посматрајући оштро његов озбиљан израз лица, „данас се не упушта у своја обична резоновања“, али ћу га ипак навести на то. Особито волим да га пред Кити сматрам за најбољега, то баш и хоћу. — „Константине Димитрићу, ослови га молим, објасните ми ово: ви знате то тачно; у нас, на нашем добру у калушкој губернији, сви сељани, и људи и жене, пропише све што имађаху, и ништа нам више не плаћају, — откуд то? Та бар ви увек хвалите сељаке . . . .

У том тренутку ступи у собу једна госпођа. Љовин устаде. „Извините ме грофице,“ рече „немогу вам ништа о томе рећи.“ — Кад се је осврнуо, примети иза ушавше госпође једног официра. „Јамачне ће то бити Вроњски,“ помисли он, а да би се уверио, баци поглед на Кити. Она је већ смотрила Вроњског и окрете се Љовину, њен пламени поглед и нехотице се сусрете са жалостивим погледом Љовиновим. Љовин познаде да она љуби тог човека, и то тако сигурно, као да му је то сама казала. Али какав ли је то човек? Ваљало или не, морао је остати; хтео је да дозна, какве је нарави човек, кога она љуби.

Има људи који кад угледају сретног супарника, одмах су готови да на њему ништа добро не примете и да на њему виде само његове хрђаве особине; на против има их и таквих, који су својим супарницама више наклоњени и желе да на њима проуче оне особине којима су их ови победили. Они траже, болним срцем, на њему

само оно што је добро. Овим последњима припадаше и Љовин. У осталом не беше му тешко наћи на Вроњском доброту и примамљивост, то му је пало одмах у очи.

Вроњски беше осредњег раста, снажан и имађаше црну косу, лице му беше лепо и благо а говор тих и сталан. Почев од кратко ошишане црне косе и глатко избријаних образа, па до нове повците униформе, све је на њему било складно и просто. Он приступи прво кнегињи, а по том Кити.

Приступајући јој посматраше је нежним и ведрим погледом а по лицу му се разли једва приметан, благ и тријумфујући осмех, пун среће. Тако се бар Љовину чињаше. Пажљиво јој се поклони и пружи своју кратку а широку руку. За тим поздрави главом све околне па седе и не гледајући у Љовина, који не скидаше очију с њега

„Дозволите да вас упознам“, рече му кнегиња показавши на Љовина: „Константин Димитрић Љовин, гроф Алексије Василић Вроњски.“

Вроњски устаде и учтиво пружи руку Љовину.

„Мислим да смо ове зиме требали једанпут да обедујемо заједно, али ви сте се изненадно вратили на село.“

„Константин Димитрић мрзи и презире варош и варошане“ рече грефица Нордстонова.

„Свакако моје речи утичу јако на вас, те их тако добро памтите“, одговори јој Љовин, но одмах се сети да јој је једном већ нешто слично казао, те поцрвене.

Вроњски погледа Љовина и грофицу Нордстонову па се насмеја.

„Живите ли увек на селу?“ упита га он; ја мислим да би ми зими на селу било досадно.

„Није досадно кад се има занимање, па и осама није досадна“, одговори Љовин.

„Ја непрестано сањам о сеоском животу“, рече Вроњски, охолим тоном, а у себи држаше да овај то није приметио.

„Али ја се надам, грофе, да нећете увек живети на селу“, додаде грофица.

„Незнам, нисам одавно покушавао, али ја волим сеоски живот. Нисам никада био тако ведар од како сам оставио руско село и његове сељаке у ципелама од лике, да у Ници проведем зиму са матером. Ви знате да је Ница сама по себи досадна, па и Неапољ и Сорент су интересантни за кратко време; они су. . .“

Он је приметио да грофица Нордстонова хоће да каже нешто, за то прекиде реч, а по том настави, окренуши се пажљиво к'њој.

Разговор је сваког тренука запињао, тако да је стара кнегиња, за сваки случај, ако би се разговор исцрпио, држала увек у резерви

две тешке батерије, на име: класично и реално образовање а за тим општу војну обвезу, за коју држаше да није нужно да напредује, те тако грофици Нордстоновој није више ни падалао на ум да пецка Љовина.

Љовин није хтео а није ни могао учествовати у разговору. Сваког часа говораше сам себи: „Морам сад ићи“ а при том не одлазаше, увек је нешто очекивао.

У том се заподену разговор о „столу што се сам креће“ и духовима. Грофица Нордстонова, која вероваше у спиритизам, причала је чудноватости што је видила.

„Ах, за име света грофице! никада нисам што надприродно видио, ма да сам увек тражио да видим! рече, смејући се, Вроњски.

„Добро, идуће суботе“, рече грофица.

„А ви Константине Димитрићу, верујете ли у то?“ упита Љовина.

„Што ме питате? Та ви знате мој одговор.“

„Али хоћу да чујем ваше мишљење.“

„Моје је мишљење“, рече Љовин, да „столови што сами играју“ доказују, да тако звано образовано друштво није далеко утекло од сељака, они верују у урок и врачбине, а ми . . .“

„Дакле ви не верујете?“

„Не могу да верујем у то, грофице.“

„Па и ако сам ја то видила рођеним очима?“

„И сељанке веле да виђају сени својих мртвих.“

„Онда држите да нисам истину рекла?“ и осмехну се усиљено.“

„Није тако, Маша, Константин Димитрић је само рекао, да у то не може да верује!“ рече Кити поруменивши у место Љовина који приметивши то паде у веће узбуђење и хтеде да јој одговори. Али се у то уплете Вроњски ведрим осмехом, да помогне разговор и спречи опасност.

„Држите ли да је то сасвим немогуће? Ми признајемо биће електричној снази, али је изближе не познајемо, зар не може лако бити још какве снаге, која нам је сасвим непозната? која. . .“

„Кад је електрична снага први пут примећена, одговори жустро Љовин, посматрана је на неки особени начин и векови су протекли док се је дошло на мисао да се практично употреби.“

Вроњски је пажљиво пратио Љовинов говор, при чему се претвараше, а у томе је вешт био, да га јако интересује.

„Да, и сада нове спиритисте кажу да у томе лежи нека снага, коју истина не познају, али која према датим претпоставкама спеши успеху, а ствар је научењака да испитају биће ове снаге.“ Доиста, ја не урнђам, као зашто се ова снага не би могла пронаћи, кад...“

„За то не, пресече га поново Љовин, што се код електрицитета увек, кад год се смола чиме вуненим протре, ова снага показује, а код спиритизма се експериментом ништа не доказује и за то, то није никаква природна сила.

Јамачно је Вронски приметио да тај говор има врло озбиљан карактер за салон, па се трођаше да удали ову тему, те се смејући обрати госпама:

„Дозволите нам да учинимо само један покушај“ рече грофица, али је Љовин баш сада хтео да изговори до краја оно што је мислио.

„Ја држим, продужи Љовин, да су узалудни покушаји спиритиста, да објасне своја чудеса бићем какве нове снаге. Они говоре о некој духовној снази, а међу тим хоће да је докажу материјалним делањем.“

Сви су очекивали, да једном сврши, па и он је сам то приметио.

„А ја мислим, рече грофица Нордстонова, да би ви били ванредан медијум, пошто лако долазите у занос“

Љовин зину да још нешто одговори, али се застиде и ућута.

„Оставите нас да почнемо, кнегињо! Хоћемо ли одмах да покушамо са столом! рече Вронски. Дозволићете кнегињо?“ Он устаде мотрећи на све стране не би ли угледао какав столић.

Кити устаде да донесе згодан столић. Пролазећи поред Љовина сусретоше им се погледи. На срцу јој бејаше тешко, тим теже, што је по несрећи и он са њом патио, а то беше њеном кривицом.

„Ако је за праштање, опростите ми,“ говорио је њен поглед.

„Омрзнуо сам све, па и вас и себе самог, одговараше његов сетни поглед, и он узе свој шешир....

Али му не беше суђено да оде; јер чим су се остали око стола поређали, уђе кнез, па поздравивши се са госпама окрете се Љовину.

„Ах,“ рече му радосно, „од кад си ту? Нисам ни слутио да ћу те затећи. Мило ми је што вас видим.“

Стари кнез говораше Љовину час „ти“ час „ви“. Он га загрли и разговарајући с ним и не погледа Вронског, који беше устао, те мирно очекиваше да се кнез њему обрати.

Кити је по свима околностима приметила. да је Љовину морала бити несносна наклоност њеног оца. Најпосле је приметила и то, како је отац на поздрав Вронског хладно одговорио и како га исти доброћудно и сумњиво посматра, трудећи се да пољми, али не могаше, са којих би разлога могао отац према њему бити нерасположен. Па и остало друштво нешто се устручаваше.

„Кнеже, маните нам Константина Димитрића; ради би смо да покушамо један експеримeнат,“ рече му грофица Нордстонова.

„Какав експеримeнат? Кретајући се сто? Извините ме госпође и господо, ја држим да је занимљивије играти прстена!“ рече стари кнез погледајући Вронског и приметивши његову забуну. „Играти прстена има бар смисла...“

Вронски мирно и зачуђено посматраше кнеза, по том се окрете, сасвим неприметно осмехујући се, грофици Нордстоновој, заподевши са њом разговор о великој игранци, која ће се давати идуће недеље.

„Надам се да ћете и ви доћи,“ рече окренув се Кити. — —

Чим кнез остави Љовина, овај се неприметно уклони; последњи утисак, који је собом понео, бејаше сретно и насмејано лице Китино, која је баш одговорала Вронском на питање о игранци.

По свршетку соаре-а причала је Кити матери свој разговор с Љовином; у пркос сажаљењу према њему ипак се је радовала његовом изјашњењу. Ни мало није сумњала да је правилно поступила, па ипак није дуго могла у постељи заспати. Није се могла отрести једног утиска: Љовиновог изгледа, са набраним вођама испод којих погледаху суморно и жалостиво лепе очи, за време док је с оцем стајао и разговарао а при том мотрио на њу и Вронског. Било јој је тако тешко, да јој сузе потекоше. Но одмах за тим помишљаше на онога коме се је предала. Живо престављаше себи сталан, мужанствени изглед Вронскога, његову племениту мирноћу и у свему очигледну доброћудност. Она помишљаше на љубав према њему, те јој опет беше топло око срца; блаженим осмехом завали се у узглавља.

„Тешко ми је, врло тешко! Али шта да се ради? рече сама себи, но неки унутарњи глас говораше јој друкчије. Није била сама са собом на чисто, да ли да се покаје, да му мало наде пружи или да га са свим напусти.

„Господи помилуј! Господи помилуј!“ мољаше се пре но што је заспала.

У исто време случила се у кнежевом малом кабинету једна од оних сцена, које се често понављаху између Китиних родитеља, а због своје љубмице.

„Шта?“ подвикну кнез, машући рукама и увијајући се јаче у спавању бунду. „Шта? То ли је оно, за што немају никаква поноса и достојанства! Што их постиђавате својим будаластим и недостојним подвођењем.“

„За име Бога, па шта сам учинила?“ рече му кнегиња плачући. Она бејаше сретна и задовољна дошла кнезу, после разговора с ћерком; па како није вољна била да му прича о Љовиновој изјави, она му стављаше на знање, да ствар са Вронским стоји тако

добро као да је свршена и да ће се, по доласку матере му, потпуно свршити. Чувши то, кнез се зајапури и поче избацивати сасвим непристојне примедбе.

„Шта сте учинили? Прво сте намамили једног просиоца те је цела Москва са разлогом само о томе говорила! Ако хоћете да скупљате друштво, можете звати свакога, само немојте просиоце. Што се мене тиче, зовите све ове хртове, постарајте им се за пајаце и оставите их да се играју, али немојте, као данас, скупљати око себе по неколико просилаца. Мени је то непријатно, сасвим напријатно! Ви сте успели! Ви сте завртули мозак девојци! Тај Љовин је хиљаду пута бољи! Ови петроградски шмокљани, као да су на машину прављени, сви су на један калуп, а нису ништа друго до трице и кучина! Ма он био принц од чисте крви, он мојој кћери не треба!“

„Знам ја“ прекиде га кнегиња, „кад би било на твоју, наша се кћи никад не би ни удала; за то ће боље бити да одпутујемо на своја добра.“

„То ће и бити много боље!“

„Али чекај! Ако се ја руководим њеном жељом?! Он је обичан млад човек, заљубио се у њу, а као што ми изгледа и она у њега....“

„Јест, тако вам изгледа! А ако се она у њега доиста заљубила? а он на женидбу мисли тако мало, као и ја....?“ Ох, шта сам морао стрпљиво гледати! Ах, спиритизам! Ах, Ница! Ах, на игранци! Стари се кнез при свакој речи клањаше, уображавајући да жени представља. Па кад Катинки спремимо готову несрећу, кад уврти нешто себи у главу....“

„Како то мислиш? Како можеш веровати....?

„Ја не верујем, већ знам то! За то су нам очи, а не жене. Ја видим човека који има поштене намере, а то је Љовин; а видим и једну препелицу, као што је тај чанколиз, који само хоће да се забавља!“

„Ти увек нешто уображаваш!“

„Помишљаћеш и ти на то, али доцније, као и са Дашенком.“

„Па добро, добро! Не говоримо више о томе!“ прекиде га кнегиња, сетивши се Долине несреће.

„Врло лепо, а сад лаку ноћ!“

Пошто су се прекрстили и пољубили растадоше се муж и жена држећи да је свако при своме остало.

Кнегиња је у напред држала, да је ове вечери решена судбина Китина и да се у намере Вроњског не може сумњати. Али речи њеног мужа нешто су је збуниле. Враћајући се у своју собу, понови у души, као Кити, неколико пута: „Господи помилуј! Господи помилуј! Господи помилуј!“

(Наставиће се)

СТРАХИНИЋ БАН

ПРИЛОГ ЋА ИЗУЧАВАЊУ СРПСКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА

У нашим народним песмама налази се, врло често, сачувано народно мишљење и суд о разним историјским догађајима и лицима. Како постају народне традиције о томе и колико оне вреде као историјски извор, добро је разложио наш вредни научник Стојан Новаковић у расправи: «Народне традиције и критичка историја,» штампаној у «Отаџбини» за 1880 годину.

Као што је познато, наш је народ опевао многе владаоце и јунаке, за које се историјом даје потврдити да су доиста живели. Таки су на пр.: Немања, св. Сава, Стеван Дечански, Душан, цар Урош, Лазар, Стеван Високи, Ђурађ Бранковић, Вукашин, Марко Краљевић, Бег Костадин, Вук Бранковић, Херцег Степан, Иван Црнојевић, Момчило војвода, Милош Обилић, Стеван Мусић, Ђурађ Големовић, Змај Огњени Вук, браћа Јакшићи, и т. д. Ну напоред с овим лицима певају се и друга, која се историјом не могу потврдити, а понајвише с тога, што су њихова имена *искварена* или *другим замењена* од познијих певача, на пр. *Бушић* Стеван, *Мишић* Стеван и *Мутић* Стеван место *Мусића Стевана*, сестрића кнеза Лазара, *Ватрица* Стеван место *Батрића* Стевана, *Појазет* и *Бојадин* место *Бајазита*, *Косовац* Иван м. *Косанчић* Ивана; *Свилојевић* Ива м. *Црнојевић* Иве, и т. д.

Међу јунацима ове друге врсте врло угледно место заузимље *Страхинић Бан* или *Бановић Страхиња*. О њему се причају мѣсне традиције у округу *топличком* (на два места), *ужичком* и у *Белопавлићима*, спомиње се у троношком летопису и тридесет и пет народних песама,

скупљених у разним крајевима српства, а у размаку времена од сто и тридесет година.

Најстарија је песма «Кад је Страхињи Бановићу жена учинила издају и кад су је за то браћа ње погубила» у збирци В. Богишића (Гласник X. одељ. II. песма 40), забележена око половине прошлог века. Све остале песме скупљене су у овом веку, у времену од шездесет година. Од њих се налазе: *пет* у збирци народних песама Вука Караџића, *једна* у «Сабору истине и науке» Др. J. Стејића, *две* у «Пјеванији» Симе Милутиновића, у «Летопису Матице Српске» и «Даници» по *једна*, *седамнаест* у збирци Б. Петрановића, *пет* у збирци Мил. Ђ. Станића и *две* у збирци Григ. Николића.[1]

Према оволикој популарности Страхинића може се унапред закључити, да се под његовим именом крије неко знатније историјско лице. Пронаћи то лице циљ је ове расправице.

Да би се тај задатак постигао, потребно је изложити све што се у народним причама и песмама зна: о *имену и титули* Страхинића, *постојбини*, *времену живљења*, *витештву* и *сродству његовом с кнезом Лазаром*, па онда потражити у историји лице, ни које се добијени резултати дају применити ако не са свим, а оно већим делом.

I.

1. Име и титула Страхинића Бана

Име нашег јунака није у век једнако у свима песмама и традицијама, а то већ показује, да му је право

[1] В. Караџић Срп. нар. пјесме. Књ. II. песме: 36, 44, 45 и 50; књ. III. 10 песма. — Др. J. Стејић, Сабор истине и науке, изд. 1832, књ. II. 185—188. — С. Милутиновић, Пјеванија црногор. и херцегов., друго изд., песме: 109 и 151. — Летоп. Мат. Српске, књ. 47. стр. 59—66. — Даница за 1861 год. 487—488. — Б. Петрановић, Срп. нар. пјесме, издало Српско Учено Друштво, песме: 22, 26, 28 и 30. књ. III, песме: 1, 6, 21, 22, 23, 24, 30, 31, 32, 34, 43, 49 и 54. — М. Ђ. Станић, Царица Милица, песме: 1, 6 и 7. Драгачевка, песме: 9 и 10. — Григор А. Николић, Српске народне песме, песме: 51 и 52.

име заборављено. У троношком летопису зове се *„кнез Страина“*, а у поменутој приморској песми из прошлога века *„Бановић Страхиња“* (и Страхињица стиха ради). С овим истим именом помиње се још у *осам* песама. У *двема* се назива „Бановић *Страин*“ (и Страхињ), а у *тринаест*[2] песама *„Бановић Страхило“* (Страило, Страхил и Страил). Даље, у *двема* песмама, име му је *„Страхиња Бан“*, у једној *„од Страхиња Бан“*, у *једној „Страхин Бан,“* а у *трима „Страхинин Бан“*. Најпосле, у *девет* песама и у традицији, кад год се и где год се о њему прича, зове се *Страхинић Бан* (Страхињић, Страинић, Страињић).

Да је *Бановић Страхиња* (Страиња, Страхина. Страина, Страхиња, Страиња, Страхин, Страин, Страхило, Страило, Страхил, Страил) *Бан Стрзхиња* (Страхин, Страхинин) и *Бан Страхинић* (Страинић, Страхињић, Страињић) *исто* лице, јасно се види из „Женидбе Страхинина Бана“, јер се у тој песми *исти* јунак назива: Бановић Страхиња (пет пута), Страхинин Бан (четири пута) и Страхинић Бан (једном).

Занемаримо ли незнатне разлике у изговору имена Страхинића, добијамо овај бројни резултат: он је назват по *имену* у троношком летопису и тридесет песама, а по *презимену* у народној традицији и седам песама. По што је пак најмање вероватно, да му је цело име гласило Страхиња Страхинић, и по што се именом зове само у песмама, а презименом и у песми и у традицији: то се из народних песама и традиција има извести, да је нашем јунаку *име* заборављено, а *презиме* сачувано — да ли верно или измењено, то је друго питање — и да је од презимена Страхинић начињено име Страхиња, као што то бива у песмама, на пр. Шајиновић Дамјан и Шајин Дамјан, Југ Богдановић и Југ Богдан.

Слично догодило се и с титулом Страхинића, који се у двадесет и две песме зове *Бановићем*, у десет пе-

[2] Управо се тако зове у 11 песама, јер се у једној спомиње само по имену (Страхиа), а у другој је назват „Војвода Страило.“

сама и у традицији *Баном*, у три песме и *Бановићем* и *Баном*, у троношком летопису *кнезом*, у једној песми „*војводом*", а у једној је поменут без икакве титуле.

Први назив долази само уз име, начињено, као што смо видели, од презимена, и тада ово замењује, а други свагда у традицији, а у песмама и уз име, и уз презиме, и без обојега. Према томе излази да је Страхинића титула «бан» а не «бановић». Ово се нарочито види из оне песме у Летопису Мат. Српске. У тој се песми Страхинић назива 12 пута «Бановић Страин", а 11 пута «*бан*«, и то *свагда, кад се не спомиње име.* А по чем се «баном назива *господин* сваке врсте»: и «*државни господар*", и онај «*који под државним господаром управља којом земљом његовом*", и «*у опште човек у власти*»:[3] то се из титуле Страхинића има извести, да је *он био владалац над извесном облашћу*, а над којом — потражићемо у одељку што иде.

2. Постојбина Страхинића Бана.

Још је већа неизвесност и пометња у песмама и традицијама у питању о постојбини Страхинића. Тако:

а. По троношком летопису цар Мурат, пре боја разорио је «двор Страине у *Топлици*" (Гласн. V. 84). То би било у данашњој Куршумлији, јер се у песми «Маргита девојка и Рајко војвода» пева:

«На бијелу граду *Куршумлији*,
Онђе бјеше Бановић Страхиња» (Караџ. III. 54);

или близу ње у *Бањској*, као што се види из описа тога места од Мите Ракића, који пише у «Отаџбини» за 1880 стр. 200: «Наши војници држе да је ово она Бањска из које је био Страхинић Бан," али додаје: «У овој Бањској није могао живети никакав бан, а камо ли Страхинић бан."

[3] Даничић Rječnik srpskoga ili hrvatskoga jezika, Dio I. 169—170. С. Милутиновић у Истор. Црне Горе владаоце зетске зове *банима*, и ако се тако нису звали. Упор. Лет. Мат. Срп. књ. 61 с. 148, где се у нар. п. Црнојевић зове *баном*.

б. Исти је писац на даљем путовању чуо, да је постојбина Страхинића *«она бања и Бањска што је под Голаком»* у истом округу (Отаџб. 1880, 200, упор. 550).

в. Ну према једној песми Страхинић је био из оне Бањске, у којој је Краљ Милутин подигао био манастир св. Стефану Првомученику, и која је око три часа далеко од Косова. Та се песма почиње;

«Нетко бјеше Страхинићу бане,
Бјеше бане у маленој Бањској,
У маленој Бањској крај Косова,
Да такога не има сокола.»[4]

По другој песми Страхинић је *«од лијепе Бањске на Крајини»*, а то је ова иста Бањска «крај Косова», јер се близу Вучитрна помиње.[5]

г. Најбољи познавалац Србије, Милан Ђ. Милићевић, чуо је у ужичком округу да је на *Мучњу* била *«Кула Страхињића Бана.»*[6] За развалине ове куле казивао ми је један Пожежанин, да је то био «летњи двор" Страхинића, који је, вели, стално живео у «Бањској крај Косова.»

д. По песми «Пропаст царства српског» Страхинић је из *Бањана* у Херцеговини (сада под Црном Гором). По тој песми кнез Лазар је, пред косовску битку, послао:

«Осму књигу у *равне Бањане,*
А на руке Страхинину бану (Петр. II. 285).

ђ. Према песми «Бранковић зове Турке на Косово» Страхинић био би из *Босне:* цар Мурат жали се на дивану да не може освојити Душанову царевину, јер су «зацарили Немањић Лазара» српске војводе: Обилић, Косанчић, Топлица, Југ-Богдан, Вук Бранковић и „Бановић Страхило, *породица босанскога бана, што је држ'о Босну Душанову»* (Петр. III. 239).

[4] Караџ. II. 262. Деч. Првен. 123.

[5] Петран. II. 233. — Петранов. збирка издана од Срп. Учен. Друштва бележиће се, краткоће ради, са II.

[6] Милић. Кнежевина Србија. 586.

е. У опису путовања по Црној Гори забележио је Л. Томановић у Белопавлићима ово предање о Страхинићу: «*Страхинићи* село на Сушици у Бјелопавлићима, на крају Косовог Луга, гдје је *рођен бан Страхинић.*»[7]

ж. Да је Страхинић из старе Зете, потврђује се и народним пјесмама, само што је у њима Зета замењена *Приморјем.* Тако, у пјесми «Женидба Тодора од Сталаћа» у збирци М. Станића пева се, да је, саградивши кулу, добио честитку «из *Приморја* од Страхиње бана,» а у пјесми «Југ Богдан и Краљ од Леђана» за Приморје се каже:

«*Приморје је старих Неманића,*
Сад га држи Страхинићу бане.»[8]

Овамо нас упућује и пјесма «Царица Милица и Високи Стеван», јер по тој је пјесми сазидао «Бан Страхиња цркву у *Приморју.*»[9]

Како се доцнији певачи колебају, кад хоће да означе постојбину Страхинића, најбоље се види из пјесме «Страхињић Бан и Муса Кесеџија,» према којој су Страхинића двори у «*Маленој Бањској*», а «шатор пење у *Приморју*, покрајини љутој» и удаје посестриму у *Подгорицу.*[10]

Оволика несугласица о постојбини Страхинића бана показује, да је она временом заборављена.

Не треба великог оштроумља па да се увиди, да су познији певачи и приповедачи заборављену постојбину

[7] Јавор за 1886. стр. 789. Црногорка за 1884. бр. 25. — Међу селима у Белопавлићима Н. Дучић нема овог села. Он вели да тамо има 52 села, а набраја само 50 (Гл. XL. 20).

[8] М. Станић, Драгачевка, 88; Царица Милица, 8.

[9] М. Станић, Царица Милица, 34. По истој пјесми сазидао је «још и Јању у Староме Влаху», коју су, као што се пева у «Зидању Раванице,» Немањићи поклали (Карад. II. 199).

[10] М. Станић, Драгачевка, 91—93. По једној пјесми Страхинић је — *сибињски*, а по другој *јанички* (ћурски) бан! Овде је очевидан утицај доцнијег кварења и мешања Страхинића по свој прилици са Секулом (упор. 109 и 151 п. у Милутин. Пјеван. са 35. пјесмом у Петран. књ. II.).

његову проналазили у *три Бањске*,[11] *Бањанима* и *бановини* босанској по законима народне етимологије, која је та места извела из Страхинића титуле *„бан.“* Том истом узроку има се приписати постанак традиције у Белопавлићима: да је село Страхинићи његова постојбина. Једино Приморје нема никакве сличности ни са именом ни с титулом Страхинића, те по томе је највероватније, да му је права постојбина *зетско приморје* и да је тамо господовао (бановао).

3. Време кад је живео Страхиниħ Бан

Из песама народних излази, да је Страхинић живео у време косовскога боја, учествовао у њему и преживео[12] га, као што ће се даље видети.

4. Витештво Страхинића Бана

Јунаштво Страхинића Бана слави се као и јунаштво Краљевића Марка и Милоша Обилића, с којим је *побратим* био. Ево неколико примера:

а. У „Женидби Страхинина Бана“ дванаест војвода (међу којима су Обилић, Косанчић, Топлица, Хрељa и Љутица) напијају му овако:

„Здрав си, бане, наше десно крило,
Јер се, брате, оженити нећеш?
Јазук теби и наму твојему,

[11] У књизи „Битка Косовопољска“ не спомиње се Страхинић, али међу јунацима долази војвода Радивој, „унук господина Петра од Бањске.“ О њему се пева:

„За Станишом страшно губи Турке
Сиви соко Радивој војвода,
Страшан јунак од *Малене Бањске*“ (Битка косов. 94 и 42). —

Једна песма народна почиње овако:

„Књигу пише Бојаз-бег Марија,
На ју праћа *Стефе Бановићу*.
У Маленој Бањској крај Косова.“ (Мил. Милојевић, Песме и Обичаји, III., 56—57).

[12] Само се у једној песми пева, да је у боју погинуо. В. Караџ. II. 294.

А и твоме *роду и илемену*,
А и *твоме великом јунаштву*;
Јер се. брате, оженити нећеш,
Кад од тебе бољег не имаде,
Ни млађега ни бољег јунака,
Ево наске дванаест војвода,
Од сваког си бољи на међану
Сјем од једног Љутице Богдана (Петр. II. 233 до 234).

По тој истој песми он је погубио «*Балабана*, заточника краља млетачкога», и тек је онда могао одвести девојку, докле у сличним случајевима младожењу заступа други који јунак.

б. Кад је Страхинић погубио силног Влах-Алију и са женом дошао у Крушевац своме „тасту“ Југ-Богдану, овај, видећи га рањена и челенку расечену, помисли да је то Турчин учинио, заплака и зачуђено рече:

«Вѐселâ ти наша царевина!
Међер има у цара Турака
Међер има силнијех Турака,
Који зета обранише мога,
Кога данас у далеко нема,» а
«Шуреви се њему препадоше» (Карац. II. 287).

в. По песми из Петрановићеве збирке «Пропаст царства српског“ кнез Лазар је поставио *с леве стране до себе* Страхинића, и његових «хиљаду јунака.» Кад су све војводе разбијене:

«Маче војску српски цар Лазаре,
А до њега Страхинине бане,
Око цара силовита војска,
Четрдесет хиљада јунака....
Девет паша бише и убише,
Кад десетог бити започеше,
Потискоше низ Косово Турке

Па разгоне Турке на буљуке,
Као вуци по планини овце;
Да т' је вијет' Страхинића бана,
Како сјече на буљуке Турке:
Једном ма'не двадес' глава пане»[13]

г. У песми «Соко и вила» о јунаштву Страхинића пева се овако:

«Ӯдрӣ с војском славни цар Лазаре,
Пред њиме се вијају барјаци
А за њиме играју једеци,
Око њега слуге неколике,
С десне стране Видосаве слуга,
А с *лијеве Бановић Страхило.*
Ја какав је Бановић Страхило,
Сав у крви огрезнуо бјеше,
Сијекући по Косову Турке,
Све разгони Турке на буљуке,
И прескаче коње и јунаке,
И јуначке одсијеца главе,
Једном махне, двадес' глава пане,
Кајно росу када вјетар смахне
У планини са јелове гране» (Петр. III. 327).

Ну по што погибе кнез Лазар, јер је «тако од Бога суђено", вила из облака кликну Страхинићу:

«Ој Србине, Бановић Страхило,
Зар не видиш ђе ћеш погинути!
Да си вила, па да имаш крила,
Пак да ти је од челика месо,
Не би перо изнијело месо
Ја камо ли да ћеш освојити,
— — — — — — — — — —
Ни се мори, ни гони дорина,
Већ се врати до Крушевца равна,
Те ти брани дворе Лазареве

[13] Петран II. 308—309. Упор. Вук, II. 314.

И госпођу Царицу Милицу,
И Јелицу љубу Милошеву». [14]

Страхинић послуша вилу. Продирући кроз Косово, оте од Турака «крсташ барјак Бошка Југовића» и исече силне Турке. Кад су Милица и Јелица стале оплакивати српску погибију, Страхинић, пун поуздања, овако их теши:

«Не бојте се моје госпојице
Ако нам је царе погинуо,
Високи је Стеван остануо,
Ми ћемо вас до вијека хранит'
Себе и вас од Турака бранит',
Још имаде у Србина војске» (Петр. III. 328-330).

За јунаштво његово знали су и сами Турци и ценили га. Кад је Страхинић замолио турског дервиша да му покаже брод на Ситници, овај му је одговорио:

„Страхин бане, ти соколе српски,
Твоме ђогу и твоме јунаштву
Свуд су броди, где год дођеш води» (Кар. II. 278).

По томе није се чудити, што се и то у песмама пева, да му је отац био *змај*, као и Милошу Обилићу, и да је код Хреље Крилатице почео учити делити мегдане, кад му је било *дванаест* година. [15]

5. Сродство Страхинића Бана с Кнезом Лазаром.

Да је Страхинић од знатнога «рода и племена» то се види и из до сада казаног. Овде ћемо само проговорити неколике о његовој жени.

Према оној приморској песми из прошлог века Страхинић је био *зет Југ-Богдану по кћери Јелици*.

То исто потврђују ови лепи стихови из песме «Бановић Страхиња:"

[14] Петр. III. 328. Упор. II. 310—311.

[15] Петр. III. 255. 304. По једној песми вила је била мати «војводи Страилу» Петр. књ. II. п. 30. Види прим. на стр. 18).

„Једно јутро бане подранио,
Зове слуге и к себе призивље:
Слуге моје! хитро похитајте,
Седлајте ми од мегдана ђога,
Окитите што љепше можете,
Јел' ја ђецо, мислим путовати,
Хоћу *Бањску* оставити *града*,
Мислим ђога коња уморити,
И у гости, ђецо, одлазити,
У тазбину у бјла Крушевца,
К милу тасту старцу Југ-Богдану,
Ка шурева девет Југовића,
Тазбина ме та жељкује моја". (Кар. II. 262.)

И по трећој песми, у којој је опеван исти догађај — ропство Страхинића жене — он је био зет Југ-Богдану, јер га кнез Лазар одвраћа да не иде у потеру за отимачем Влаховићем овим речма:

„*Пашеноже*, Бановић Страине,
Остави се љубе *Иконије*,
Остави се ризнице и блага,
Остави се два једека коња,
Лепшом ћу те оженити љубом,
Лепше ћу ти дворе саградити
У Крушевцу проћу двора мога,
Кад заједно, море војујемо,
Нека су нам и двори заједно,
И даћу ти пола царевине" (Летоп. књ, 47. с. 60).

И доиста у збирци Петрановића опевана је „Женидба Страхинића бана" *Иконијом, ћерју Југ-Богдана.* (Петрановић II. п. 26.)

Према песми „Милош Обилић и три ста Арапа" код кнегиње Милице седе у гостима са својим мужевима:

„С десне стране љуба Милошева,
Јелисавка шћерца Лазарева,

А с лијеве китна *Иконија*,
Вјерна љуба Бановић Страхила“ (Петр. III. 313).

За време гозбе кличе вила да су Арапи заробили Високог Стевана и с њим дванаест војвода. Тада Милица замоли *оба зета*: Милоша Обилића и Страхина „баново кољено“, да их спасу, и они то учинише.

Из ове се песме не види је ли Страхинић Милици зет по кћери или по сестри, ну судећи према двема претходним песмама, пре би се могло рећи, да је и у овој песми Страхинић назват зетом Миличиним *по сестри*, а не по кћери, и ако се таквом закључку противи песма „Пропаст царства српског“.

Према овој песми Страхинић је кнезу Лазару *зет*, а не пашеног, јер га у бој овако позива.

„Мио *зете*, бане Страхинине,
Купи мене од боја јунаке,
Води војску у Крушево равно,
Да ми онђе војску саставимо,
Да идемо у бој на Косово“.[16]

Према пет наведених песама Страхинић је, дакле, род кнезу Лазару по *жени*. То сродство провирује и из других песама, у којима се то не каже баш изреком. Тако у песми „Зидање Раванице“ Лазар у већу ставља уз десно кољено „*таста* Југ-Богдана“, до њега „Бановић Страхињу“, а до овога *сестрића* Мусића Стевана; у песми „Женидба Бранковића Вука“ до Лазара седи Југ-Богдан, а до њега „Бановић Страхило“,[17] а у песми „Цар Лазар и царица Милица“ ова пита слугу Милутина, кад се вратио с Косова, где су погинули само: кнез

[16] Петрановић II. 285. По једној песми неки „*Бан Брђанин*“ оженио се ћерју бугарског цара *Шишмана* (Вила 1867 год. стр. 425—427). По што је једна кћи Лазарева довста била удата у кућу Шишманову, и по што се Зећани у песми зову *Брђанима* (Петран. II. 609): држим да се под „Баном Брђанином“ има разумети „Бан Страхинић“.

[17] Петрановић III. 225. Упореди још „Сабор Петине“, 185, и Летопис књ. 47. страна 59.

Лазар, Југ-Богдан са синовима, Милош Обилић, Вук Бранковић и Страхинић, према песмама дакле: *муж*, *отац*, *браћа* и *три зета*.[18]

Потпуности ради треба још споменути, да је жена Страхинића оставила ружан спомен у песми народној.

По оној приморској песми њу је заробио Турчин *Деналија* (Ден-Алија) *Влаховић*, којега је Страхинић погубио и избавио жену, али је браћа исекоше, кад дознадоше да је помагала Турчину.

У другој новијој песми отмичар се зове „силни *Влах Алија*". По тој песми, кад Југовићи, по очевој заповести, навалише да исеку сестру, за то што је Турчину помагала и Страхинића обранила, овај, као прави витез средњега века, не даде им то и прекори их:

„Што се, браћо, данас обрукасте,
На кога сте ноже потегнули?
Кад сте, браћо, ви таки јунаци,
Камо ножи, камо ваше сабље,
Те не бисте са мном на Косову,
Да чините с Турцима јунаштво,
Десите се мени у невољи?
Не дам вашу сесту похарчити,
Без вас бих је могао стопити,
Ан' ћу стопит' сву тазбину моју,
Немам с киме хладно пити вино" (Караџ. II. 288).

[18] Караџић II. 294. — По једној песми Страхинић се оженио *вилом* (Даница 1861. 487). Нема сумње, да је у овој митској песми Страхинић дошао место некаквог старијег имена, које замењују и други јунаци, као: *Старина Новак, краљ Вукашин* (Гл. X. одељ. II. 104—105, 230—231), *Хреља Бошњанин, Љутица Богдан, Сибињанин Јанко, Бановић Секула* (Петрав. II. песме: 23, 30, 32; III. п. 38) и *Поповић Јован* (Милдиновци, Мак. песме, с. 1—2). По једној од тих песама Љутица Богдан имао је с вилом сина „војводу Страила", којега је ожениоћерју Мате Соколовића из Пиве. Он у тој песми замењује неко старије име као и Богдан, а по што се не зове Баном ни Бановићем, лако може бити да то и није Страхинић. — По двема песмама, исказаним од познијих певача, Страхинић би био *зет* Сибињанин Јанка (Милутин. Пјеван. приогор. п. 109 и 151)! Најпосле, пева се у једној песми из Срема, да је „од Страња бан", узео уловицу „Пирин господара" (Гр. Никол. Срп. Нар. Песме, 148—154)!

У трећој је песми отмичару име *«Влаовић»*, којега је Страхинић погубио сам, без помоћи хрта, као што се пева у првим двема песмама. Кад су Југовићи потргли сабље да исеку сестру, што је, хотећи помоћи Влаховићу, «подсекла перје» Страхинићу, овај је заклони руком, говорећи:

«Немојте је моје миле шуре,
Лако бих се с другом оженио,
Али не бих тазбине добио,
Као што је племе Југовића» (Летопис књига 47. страна 66).

Резултат свега истраживања о Страхинићу бану по народним песмама и традицијама даје се, у кратко, исказати у ово неколико реченица: *Страхинић је био господар* (бан) *у Приморју; живео је у време косовске битке, учествовао у њој и преживео је; био је род кнезу Лазару по жени, која је одведена из Приморја, ну опет се повратила.*

ЈЂ. КОВАЧЕВИЋ

(СВРШИЋЕ СЕ)

НА ПРЕСТОЛУ.

Роман Бертолда Ауербаха

(НАСТАВАК)

3.

Кад је маршал дворски ушао у собу, краљ је дошао са свим к себи и цело му држање беше потпуно сигурно.

»Јесте ли већ чули за ужасан догађај?«

»Да, Величанство; собарица грофичина дошла је овамо; њезина се госпођа удавила у језеру.«

»Па?« упита краљ, кад дворски маршал учини једну паузу

„И говори се, да од смрти очеве грофица нити се с киме видела нити говорила. Ипак она је оставила неколико врстица за Њено Величанство с изричном заповешћу, да то однесе лични лекар.“

„И то је учињено, пре него што ми је о томе и саопштено?“

Дворски маршал слеже раменима.

„Добро, ја знам —“ настави краљ. „Је ли све спремно за лов?“

„По заповести, Величанство. Ловачка свита чека већ читав сахат.“

„Ево мене,“ рече краљ. „Упутите дворскога лекара Сикста на језеро. Нека поведе са собом и лакаја Баума, коме је та ствар позната. Пошљите са њим и једног судског чиновника; нека се постара за то, кад је нађу, да је достојно сахране. Ја знам, да ћете ви то брижљиво наредити и самостално.“

Краљ је нарочито ударио гласом на последњу реч. Ваља све извршити тајно, а да се не опази, да је он нарочито у то умешан.

У краља се скупише обрве, као да се нечега сећао, што је заборавио.

„Још нешто,“ рече живо, „отидните до брата сироте грофице и саопштите му ствар на благ начин и ако би му требало осуства добиће га на неодређено време.“

Краљ прође кроз трем и сиђе низ степенице; он се још синоћ с краљицом опростио, њу је требало оставити на миру тако рано.

Велика ловачка свита у дворишту поздрави краља, он је пријатељски захваљивао. Као на команду скидоше све покриваче с коња у свима колима.

„Пуковник Бронен,“ викну краљ, „седните са мном.“

Бронен, који се на то смерно поклонио, упути се краљевим колима. Сва господа из ловачке свите зачуђено погледаше у Бронена, и одоше сваки у своја кола.

Бронен се смерно поклонио у знак благодарности — за данас је задобио највишу част — али у њему се стегло срце. Слути ли краљ, да је он осветник на место старога Еберхарда и да се бори са самим собом, да ли се мора примити овога наслеђа осветничког? Он се уплаши, кад је нехотице додирнуо ловачки нож, који је имао са стране. Да се неће у дворским колима догодити трагедија, какве историја још не зна? Је ли се Ирма хвалила пред краљем његовом одбијеном прошевином, и да он не добија сад сажаљење као милостињу?

Ишло се у поље. Краљ је дуго седео без и једне речи. На послетку рече:

„И ви сте били њезин веран пријатељ и она је вас веома ценила као мало њих, управе никога тако као вас, и увек је желела, да смо бољи пријатели.“

Бронен уздахну дубоко. Он није имао шта да одговори. Краљ му пружи кутију с цигаретама.

„А да, ви не пушите,“ прекиде се он сам.

Наступи опет дугачка пауза, док краљ упита:

„Од када сте познавали грофицу Ирму?“

„Још од њезина детињства. Она је била пријатељица моје синовице Еми, која је с њоме у манастиру била.“

„Мени је утеха, да разговарам с вама о пријатељици. Ви сте њу познали, а она је била тако узвишена. Дозволите ми, да наследим њезино пријатељство.“

„Величанство“ — одговори Бронен усиљеном мирноћом, у њему се кувала срџба на онога, који је тако лепу појаву упаштио и гонио у пропаст, али војничка послушност савлађивала га је.

„Ах, драги Бронене,“ настави краљ, „још ни један смртан случај није ме тако потресао, као овај. Је ли вам она ма кад о смрти говорила? Она је смрт мрзела. И сад кад око себе погледам — ту је опет све будно, све још живи. Цео свет морао би за један тренутак стати, кад се велико срце смири. Шта смо ми?“

„Сваки само мален, ограничен део света. Све око нас има своју одмерену сферу свога развијања и права, ми не господаримо ничим, него над самим собом, па и то како ретко!“

Краљ погледа зачуђено у Бронена. Сваки има своју сферу права.... Шта значи то?

Брзо прибран одговори краљ:

„Исто тико умела је и она да говори. Ја могу да мислим, како сте ви обоје једно с другим симпатисали. Ако вас ја добро разумем ви према томе држите самоубиство за највећи злочин?“

„Ако се највећа противприродност хоће да назове злочином — онда свакојако. Свако биће тражи са свим природно да очува свој опстанак. О томе сам се ја разговарао прошле зиме са старим грофом Еберхардом, што неће никад заборавити.“

„Ах да, ви сте га познавали. Је ли истина био тако знаменит човек?

„То је био човек најнеобичније једнострасности. Може бити да свака величина мора бити једнострана“

„Када сте последњи пут говорили с грофицом Ирмом?“

„После смрти њезинога оца, када се она са свим повукла. Ја сам с њом говорио, али је ја нисам видео и она ми је пружила руку. Ја држим, да сам ја последњи човек коме је она руку пружила.

„Е онда дозволите ми, да дирнем ову руку,“ повика краљ.

Он је држао Броненову руку неко време, и овај настави:

„Величанство, исповест за исповест: ја сам волео Ирму.“

После ових кратко и разговетно изговорених речи он ућута. Краљ је брзо повукао руку.

„Ја видим,“ настави Бронен силом, „ја с благодарношћу видим велико срце грофичино — она вам није ништа причала о мојој прошевини. Она је часно одбила моју љубав, јер она њој није могла одговорити.“

„Ви? Драги Бронене...“ повика краљ болним гласом, и кроз његову душу пролете слика срећнога живота, што би га Ирма уз овога човека наћи могла. „Јадни пријатељу,“ понови он усрдним изразом.

„Да, Величанство, ја имам права да с вама жалим и изгледа ми, као да је њезин силан дух то учинио, те сте ме ви, Величанство, к себи позвали.“

„Ја нисам то ни слутио. Да сам то слутио, никада не би вам овај бол изазвао.“

„И ја вам захваљујем, Величанство, што смем бити саучесник вашега бола и баш с тога могу вас утешити, у колико то други учинити може. Пошто Величанство у потпуној истини предамном стоји, морао сам и ја искрен бити.“

Краљ дуго није говорио. И ако се Бронен тако јасно и чисто пред њим исповедио — осећање, које је после тога одмах следовало беше у краљу љубомора, да се још неко усудио да подигне очи на Ирму, шта више да је проси; њему је сад изгледало, да није више само његова, јер је још и неко други пружио руку на њу.

Бронен је очекивао одговор краљев. Он није умео себи да објасни краљево ћутање. Да се не каје краљ, што је био тако искрен и да га не вређа, што се и други упоредо с њим ставио и на искреност искреношћу одговорио? Владарско осећање од штете је за чисто људско, и можда никада и не бива да се један владар осећа као човек. И у души Броненовој појави се осећање зловоље, које је у толико више расло, што је краљ дуже ћутао и у страну гледао. Ово дуго ћутање није могао више да поднесе и прекиде преграду етикеције; њој овде није више место. — Он рече:

„Ја држим, да би мало њих били тако узвишени, да у себи сакрију тријумф, који су задобили.“

Он беше на то приправан, кад је ове речи казао, да ће се краљ који је морао приметити да је овим и на другу страну циљао, на један пут окренути и казати му штогод што ће га уништити.

Он се спремао на отпор. Онај, коме је он своје срце изнео, не сме се чинити, као да није ништа било; он мора дати одговора.

Краљ је још непрестано ћутао.

Бронен додаде уздрхталим уснама: „Зар нисте истога мишљења, Величанство?“

Краљ се окрете.

„Ви сте мој пријатељ. Ја вам захваљујем и њој. Кад стигнемо у Волфсвинкл, ви ћете добити од мене најјаче доказе мога поверења.“

„Ја морам Вашем Величанству још нешто саопштити.“

„Говорите.“

„Ја мислим, да сам нашао траг узроцима последњих догађаја. При последњим изборима за народну скупштину, пријатељи у брдима сетили су се и мене. Они су знали, да сам ја истински одан своме уставном краљу.“

Преко лица краљева пређе лако трзање, а Бронен је наставио свој говор мирно:

„Ја сам међу тим бирачима казао, да се ја не могу никада примити избора, који би ме одвео у опозицију, а тамо би за сада морао бити. С тога је последњега дана кандидован гроф Еберхард и он се преко сваког очекивања кандидације примио. Али пријатељи садашњега министарства нису пропустили прилику, да оца грофице Ирме тиме истисну, што су — ја казујем факта, Величанство, није то само мишљење — односима ћерке према Вашем Величанству хтели да омаловаже оца.“

Краљ баци цигару, коју је имао у устима и рече живо:

„Наставите. причајте даље!“

„Гроф Еберхард био је ипак изабран. Кад сам ја дошао у Вилденорт на погреб, мени су казивали, да је он при збору бирачком први пут дознао о положају своје ћерке, и на путу кући — ја сам ствар потанко испитао — добио је писма, која су га еа свим потресла. Још нешто више. Ево, Величанство, ово парче исцепаног писма нашао сам на путу, а мени су причали, да је тада гроф цепао писма.“

Бронен даде парче хартије,на коме су отојале речи — „Твоја ћерка у бешчашћу ужива највише части —“.

„Као да је рукопис св. Хипократа“ — проговори тихо краљ.

„Молим, Величанство, ако и најмање што сумњате на личнога лекара, ја стојим за њ својом чашћу, а доказаће се, да ја имам право.“

„Причајте даље,“ рече краљ нестрпљиво; није му било право, што га је Бронен тако испитивао, што је разумео оно што је он онако тихо изговорио, и кад је разумео, што није — као што му

је дужност налагала — пречуо; он сме да чује само оно, што му се изрично каже.

„На путу са бирачког збора,“ настави Бронен, „ударила је капља грофа Еберхарда и изгубио говор. У последњем тренутку његовога живота не беше нико код њега, осим грофице Ирме; она је ужасно вриснула и кад су унутра ушли, лежала је она на поду, а гроф Еберхард беше мртав. Ко зна, шта се ту збило. Али да је у овом последњем тренутку нешто било, што је њу навело на ужасну одлуку, у то ја ни мало не сумњам.“

„А на што та комбинација?“ упита Краљ.

Бронен га зачуђено погледа.

„Величанство, ништа друго, него да нам ову замршеност разбистри.“

После ових речи наступило је опет ћутање и то ћутање давало је последњим речима Броненовим особити значај.

„Да,“ настави краљ опет, „све разбистрити, то је добро. То је био и њезин начин, тако наивно и у исти мах јасно, свесно и природно. Добро. Нека буде. Бронене, нашто да то кријем? Ја вам смем све казати. Ја сам волео грофицу, и сад, мучи ме да на то мислим, и зато ми дозволите да кажем: сад ми је готово жао на њу. Она ми је овим самоубиством тежак удар задала за цео мој живот. Ја се неће моћи никада ове тегобе отрести. Она је требала помислити, како ће то моју душу притискивати. Реците ми, али отворено, ја вас молим зато, реците ми: зар ово осећање није оправдано?“

„Ја не говорим краљу, ја говорим човеку бистра ума и топла срца —“

Бронен застаде; краља прође нешто, кад се видео тако без урођена лостојанства. Шта ће рећи тај строги човек, коме је он заповедио, да његово високо достојанство остави на страну.

„Говорите!“ храбрио га је краљ ипак.

„Онда ћу ја отворено говорити,“ отпоче Бронен, „као човек човеку. У вама је дубоки покрет искрености, кад ви себи пребацујете, да вас је жао на вашу пријатељицу, јер вам је оставила у наслеђе тако тужно сећање. Али то што вас мучи, то је страшило вашега сопственог дела. Ви сте проломили и повредили сферу права тога бића које је имало права на све добро, било тим, да је она своје сопствено биће, у лепој сумахности, као што ја мислим, жртвовала врло радо. — Тада се отпочело то, што је сада природна последица. То је страшило вашега сопственога дела, које вам не да мира и неће дотле дати, док истину не сазнате. Сваком човеку, ма како он високо стојао, стоје према њему други који у њиховој сфери

имају пуно права и састављају једну правну ограду. Кад то познате и у јасном познању грехова ове пређете, онда ћете бити слободни — ма шта се догодило. Сујеверица има изреку: „Сви добри духови хвале Господа,“ којом се сваком страшило гони! За нас је добар дух јасно сазнање, које ми у нама изазивамо или боље, чије изазивање ми речима казујемо.“

Дуго се возило у ћутању. Лице Броненово сијало се, краљ се увио јаче у свој огртач, њему је било хладно, он је седео са заклопљеним очима. Једва једном подиже се и рече:

„Ја јој захваљујем. Она ми је дала пријатеља, истинскога човека. Ви ћете бити мој “

Глас краљев беше рапав. Он се још више увије у свој огртач, леже у угао од кола и заклопи очи. Ни једна реч није више проговорена. док су стигли до ловачког замка. Краљ рече свити, да му није добро и да мора остати у замку. Сви одоше у шуму, краљ је остао сам с Броненом.

4.

Краљица је после доручка седела са својим дворским госпођама у музичкој сали.

Данас се први пут спустила јесења магла по земљи. Биће леп, свеж дан.

Краљица је имала неколико новина пред собом. Она их одбаци речима:

„Ужасно, шта штампа себи дозвољава! Ево стоји у овим иначе добрим новинама, да је гроф Вилденорт умро од срца, и поред њега је била његова неудата ћерка. Зар се то сме дозволити? — Ах, драги господине,“ рече она кабинетском секретару, „на моме столу стоји једно запечаћено писмо за грофицу Ирму. Пошљите га одмах њој по једном гласоноши. Само да она ништа не дозна о овој непристојности у новинама. Ја се надам.“

Дворске госпође наставише вести брже и не гледаху никуда.

Прву дворску госпођу одазваше; после некога времена врати се она с личним лекарем.

„Ах, добро дошли!“ рече краљица.

Прва дворска госпођа даде госпођама један знак; оне све одоше.

„Врло лепо, што долазите баш у подесно време,“ настави краљица, „ја баш сад шаљем једно писмо грофици Ирми; и ви би требало да додате коју реч.“

Лични се лекар усправи и одговори:

„Величанство, ваше писмо грофица неће моћи читати.“

„Зашто не?“

„Грофица је . . . тешко оболела.“

„Тешко оболела? Ви кажете то тако — Ваљда не опасно?“

„На жалост!“

„Докторе! Ваш глас . . . Али шта је? Грофица није ваљда . .“

„Умрла“ — рече лични лекар и покри рукама лице.

За један тренутак беше тако мирно у сали, као да није било живе душе у њој, док краљица не повика:

„Умрла? У след бола за оцем својим?“

Лични лекар климну главом.

Поред краљице стајао је сто за цвеће, што га је сликала Ирма. Краљица је дуго гледала у њега и заборавивши на све око себе, рече болним гласом, непрестано у сто гледајући, ронећи сузе:

„О, како је лепа била, како сладак њезин дах, њене очи тако светле, њен поглед тако духовит, тако звучан њезин глас, њезино певање као веселе шеве, а њезина рука тако мека — и све то лепо, све то добро и мило, све је то било и прошло? Желела би да је видим, каква је мртва! Да, мора бити да је лепа, снимак мира. И умрла из туге за оцем, велите ви? Од капље у срцу — кажете ви? Силно осећање, узвишено сломило је то лепо срце. О, сестрице моја — ја сам те волела као и сеју своју — опрости, ако је и једна сенка . . . Не, ти знаш . . . . О, сестро моја. Ево цвећа на столу, што га је твоја рука нацртала. . . . а ти си увенула, прецветала и опала... И ти си била лепа, лепша него сво цвеће. Ја видим сваки твој поглед на потезу твоје кичице. Хтела си ми дати вечно цвеће и твој спомен је вечно цвеће у мојој души.“

Њезине сузе падали су на мраморни сто за цвеће и њезино псетанце приђе јој и она рече:

„И тебе је цвећем окитила, онда, о моме дану рођења. Све је она хтела искитити, сво је она улепшавала, нашто се њезино око зауставило. А и ти си је волео, јадни Зефире. И људи и животиње њу су волели. И сад мртва.“ —

И дуго је тихо плакала. Сузе су јој непрекидно текле преко лица.

„Смем ли носити црно за мојом пријатељицом?“ упита она прву дворску госпођу.

„Величанство, није обичај, да краљица буде сама у жалости.“

„Истина је, ми нисмо никада сами, никада, нигде. Све жали за нас — црна ливреа.“

У гласу њеном беше горчине. Она пружи руку првој дворској госпођи, као да је молила за извињење, затим запита:

„Кад ће је сахранити? Где? Ја бих хтела да положим најлепши венац на гроб. Ја ћу сама да идем к њој и на њеном бледом

лицу да се исплачем. Тако леп живот и тако брзо да сврши! Је ли то могуће? Ја морам к њој!«

Она је гледала укочено преда се и запита:

„Је ли краљ у лову?«

„Да, Величанство.«

„И он ће плакати, и он је њој био драг, као брат сестри, ја знам то.«

Краљица се добро држи, има много резерве — говорило је из погледа, што га је добацила личном лекару прва дворска госпођа — ја не би помислила, да је она с толико природне истине хтела нас уверити, да она не зна и не слути ништа..

„Ја ћу к њој отпутовати!« рече краљица на један пут. „Ја нећу то да ми се брани, ја хоћу да видим, да ли ја то смем! Ја ћу отићи к њој, стојаћу поред њезиног сандука, на њеном гробу«.

Прва дворска госпођа гледала је укочено краљицу.

Лични лекар приђе краљици и рече јој:

„Величанство, ви не можете видети грофицу. Бол за оцем утицао је на њу помућено на њезин ум.« —

„Дакле она није умрла?«

„Нема никакве сумње, да се грофица утопила у језеру.«

Краљица је с ужасом погледала у лекара, она је хтела нешто рећи, али није могла. Лични лекар настави:

„Она није без опроштаја с нама се растала. Она је оставила за ваше Величанство једно писмо, које морам ја вама предати. Извесно, у њему има измирења за ужасну вест. Још у последњем часу она је очувала своју свест« —

Краљица је гледала укочено у Гунтера, хтела је устати, али није могла, она је без речи показивала руком живо на писмо. Гунтер јој га предаде.

Краљица је читала и побледе, на лицу се опази укоченост, као укочена спустила је руке, очи се склопише и око уста указа се црта горке смрти. Из укочености поче она да дрхти као у грозници и на послетку појави се црвенило у њезином лицу. Она се отрже и повика:

„Не! Не! И ти би то учинила, Ирма? Ти...«

Она паде у столицу, покри обема рукама лице и рече:

„И она је моје дете пољубила и он је своје дете пољубио! О! они љубе што је најчистије а ипак знају, како су им нечисте уснице. Они говоре о узвишеноме, а речи им не пресеку језик као оштар нож! О, како је гадно! Како гадно! И он је смео тада да ми каже: један владар нема приватних дела, све што чини, то је за пример? Пфуј! Све је окаљано, све је гадно! Све!«

Она збуњено погледа око себе. Колико је лепа била у болу за сестром која је умрла, толико је била грозна у беснилу за самоубицу.

Она је све посматрала укоченим погледом, што је пређе и Ирма гледала, и кад њезин поглед опет паде на сто за цвеће окрете се она с грозом, као да је много змија искочило и опет повика:

„О, како је гадно! О, како је окаљано! Све је гадно! Молим вас оставите ме на само. Зар ја не смем бити сама?“

„Дозволите мени, Величанство, да код вас останем,“ рече лични лекар, и узе њезину руку, која је млитаво висила, као у мртве.

Прва дворска госпођа оде.

Дуго није проговорила ни речи краљица. Она је укочено гледала преда се, тешко је дисала и грчила се. На један пут ухвати је грозничава зима, и паде у несвест.

Лични лекар попрска јој чело неком есенцијом, затим зовну собарицу, с њом заједно спроведе краљицу у њезину собу и нареди, да је метну у постељу.

„Ја нећу да видим дан више и ничије лице! И он — и он!“ повика она. Затим узе своју мараму у уста и кидала је.

Тако је лежала неко време, а лекар је седео мирно поред ње.

Једва једном уздахну она дубоко, отвори очи и рече:

„Ја вам захваљујем, али ја хоћу да спавам!“

„Да, спавајте,“ рече лекар. Он пође. Краљица рече:

„Само још једну реч! Зна ли краљ... ?“

„Да, Величанство!“

„И он је отишао у лов?“

„Он је краљ, Величанство.“

„Знам, знам — само да не пада у очи! Да, да!“

„Ја вас молим, Величанство, немојте мислити сада ни о чему, гледајте да спавате.“

„Вечни сан може себи човек дати, али не привремени,“ одговори краљица.

„Молим, Величанство, особито вас молим, оставите се тих насилних узбуђења! Спавајте!“

„Хоћу, хоћу! Лаку ноћ. Дајте ми штогод за спавање, једну капљицу заборава. Отров био би бољи. Лаку ноћ!“

Лични лекар оде, али собарици Леони даде мигом знак, да ће он остати у споредној соби.

5.

У ловачком замку у планини било је мирно и пусто. У великој дворани, у којој су по зидовима били рогови јеленски, а изнад врата испуњена медвеђа глава, горела је у камину велика врата. У

овим брдима било је већ хладно. Пред камином седео је краљ и гледао у ватру. Како пламен лиже и пламенови се једно у друго сплићу! Он је неколико пута устајао и опет сео.

Испод јеленских рогова беху таблице и на њима означени дан и име срећнога ловца. Дугачак низ предака умножавао је ове знаке победе. Кад би се сад на један пут једно с другим чуло пуцање пушака, звуци рогова и лавеж паса, сви гласови што се чују кад падне дивљач, таква ларма не би толико збуњивала ум, као што су сад свакојако мисли буниле главу у краља, који је њу на руку наслонио.

Он се подиже, читао је час овде час онде записе. Он се могао поносити силним прецима: они беху јаке снаге и у лову и у пијанци они би такав догађај заборавили и преболели, што тебе обара и одузима то твоје мужанство и краљевско достојанство.

Јесмо ли ми постали мањи, слабији и малодушнији?

Краљ опет седе и гледао је у ватру. Он се сам на се љутио, па ипак није могао собом да влада.

Ми нисмо више они стари, прости људи, који су умели да пређу преко онога што се догодило. Зашто нам наши преци остављају само понос на њихову снагу, а не уз то и ту просту снагу?

Шта се догодило?

Неверство се не може више избрисати, као што се ни мртвац не може у живот повратити.

Сећање на прошли живот, који је онако срећно прошао, подиже се као да је хтело рећи: то не сме бити, то не може бити.

Сме ли она својим животом мој живот тако упиштити? А она га је разорила. Из тога живота не одмиче једна смрт. Ја носим у срцу једну лешину, једно убиство.

Он пружи руку ватри, оне му беху хладне. Ватра је горела, али руке му није грејала, срце се у њему ледило.

Има ли Бронен право, што у рђавоме види само последицу, моје дело?

Он се на један пут насмеја, јер му кроз главу сину мисао: какав би хаос од крви и смрти био цео свет, кад би свака таква погрешка имала и таквих последица. Колико хиљада...

Кроз душу му прође једна реч, као мелодија, коју је казала једнога лепога јутрм краљица: „Ко чини неправо, то чини за се и чини га први пут на свету.“

Ах, зашто ми осећамо тако дубоко све што је узвишено, а наша дела нису потпуна и још су гора?

У погледу који је упро у ватру нестаде слике жене, а издиже се слика пријатељице и с њом се мешала фантазија усамљенога, и топула у дубину језера.

Краљ се напрасно диже, отвори прозор, удисао је дубоко свеж планински ваздух и гледао у тамну ноћ.

Напољу живи свет, ено тамо је замак и у њему леп живот, тамо је жена, дете, а надалеко је богата земља, којом ти владаш. Ту је милиона живота и сви те позивају у њиховој нужди, а сада зар да те један једини одвуче.

Краљ се окрете. Хтео је да зовне Бронена.

Није добро бити у осами и у друштву демона.

Ипак он остаде. Из мрака подиже се један демон с хиљаду сјајних паметних очију; он га је још од детињства виђао, свуда, а његово је име: сумњичење Ко зна, да ли се овај поштењак с крупним речима, малодушношћу и добром вољом неће паметно користити да своју саможивост задовољи? Јер сви су људи саможиви, нарочито пред једним краљем Он хоће да те освоји, а преко тебе и целу земљу. Ко зна, да ли је то истина, да је он њу волео, да је он њој своју љубав признао? Она није требала то да крије, не би смела тајити! Он је на брзу руку измислио ту гатку, да се појави као њезин учесник. Али ја нећу никаквог учесника. Ако ја не могу сам за себе све да извршим, онда ја нисам краљ. А ако нисам краљ, шта сам ја онда? Не, врло племенити и врло паметан поштен човек —

Кад је хтео да, по навици, и Бронена гледа с висин, противило се нешто у његовом срцу; али њему се није хтело, да се на то обазре. Он се усправи у свој својој сили и достојанству. У то допре му до уха један звук из планине. То је јелен. То му је први глас дивљ и тужана. Краљ се трже као ловац; он пружи руку у страну као да је хтео да дохвати оружје. Али брже него што је јелен јурио кроз шуму, пролете једна мисао и на њепо место дође друга, и учини да преко лица збуњеног човека пређе осмејак. Онај јелен у пољу довикује: природа не зна за такву неверу, са које се ти сада тако мучиш. Природни закон не зна за неверу, њу су насилно и самовољно људа створили. Али природни закон не зна ни за краља, ни за какав створ, који влада створовима исте врсте. Не управља само природа људским животом, у њему влада још један закон. Са сваком животињом рађају се изнова и све норме њезина живота, а човек наслеђује, он има историју. Па тек један краљ....

Дуго је краљ стојао мирно. Изнова он осети да му је хладно; он затвори прозор и седе опет испред камина, у коме је још било само усијано углевље. Њему је било тешко што је сам, али он се присиљивао на то.

Ватра у камину борила се несигурно са самом собом и понекад појави се узан пламичак. Краљ је још у руци држао сребрни држак машица, док је углевље давно већ изгорело. Први пут у

своме животу опазио је краљ неиспуњиву празнину у себи. Ту има нечега празнога, што на свагда остаје незасићено и незадовољено. Шта је то? Ловљење и егзерцирање, шала и заповедање, љубав и владање — увек је у њему нешто тако празно, тако ништавно. Шта је то? Овај вечни немир, ова чежња за нечим другим, што ће тек доћи, тек бити и потпуно задовољена?

Он је срећно провео своју младост; слободан тон на двору очевом није га додирнуо, он је живео у идеалима; он је путовао и на један пут у далекој туђини позва га вест о смрт очевој кући и на престо када је тек ступио у прве зрелије године. Он је нашао жену; он није ништа тражио, све му је дато: престо, земља, жена. Други смеју своје срце испитивати, смеју бирати. — Жена беше мила и лепа; он је њу волео и она је њега неизмерно волела. У то уђе у његов круг Ирма, и мужа, оца, краља обузе силна љубав. И сад мртва, жалосно самоубиство.

Хоће ли још бити сада могућно, да се прилагодиш ономе како је, да се покориш закону?

Закону! Ти си му се без воље покоравао, као окове осећао, а зар оданост закону није једина нераздвојна, највиша сила? Јест има, један вечан закон. То је закон, који те спаја с њом и народом. Ту је само вечан живот...

Као какав спас, као први слободан дах оздрављеника обузе усамљеноога; он још не могаше то да схвати, па ипак му је било, као да би морао гласно узвикнути: Ја сам слободан! Слободан и сједињен са законом!

Он брзо устаде. Хтеде да зовне Бронена. Али он се уздржа. Ти си се сам борио, па мораш и сам у себи да сносиш.

Он осећаше, као да се на један пут испунило оно празно место, она незајажљива пустош, онај немир што га је гонио за нечим другим, тамо некуда пре сваког садашњег момента. Он метну руку на срце, које је гласно куцало.

Он зазвони и поручи Бронену нека легне, отпусти собара који га је иначе увек свлачио и оде сам у постељу. —

Бронен је од минута на минут, од сахата на сахат очекивао, да га краљ зовне. Он је о свачему премишљао.

Да ли је могуће, да је Ирмина смрт више утицала а не само прелазио, и да је на послетку краљ схватио себе и закон живота у миру? Какав знак свога поверења мисли краљ да му да? Шта то може бити?

Кад је сахат за сахатом прошао, а од краља никакве поруке, Бронен се није могао одбранити једне горчине Ко зна, да ли краљ још мисли на њ? Он је неко време с њим заједно жалио, па то је

сад прошло, један је број свршен, као на програму концерта, и сад долази нов број.

Он се сети једне речи, коју му је стари Еберхард казао: Ако нисте ту, ако не стојите пред очима — рекао је старац — ви сте за ону највишу госпоштину само слуге, што чекају с топлим огртачима у трему или на степеницама. Тамо се свира, игра, смеје се и шали, ко ће на то мислити, да онима напоље колена клецају и сан их савлађује? Али ви морате бити ту, и не смете се бунити...

Нешто од велике срдбе Еберхардове обузе и Бронена. Он је заборављени слуга у трему.

Кад је доцкан под ноћ краљ по слузи њему поручио, да може ићи да легне, он је климнуо главом; али у њему је нешто говорило: Ипак те се сетио. Хвала. Наравно, каквог друга у пороцима стиде се много мање.

6.

Брегови беху још у јутрењој магли, када је краљ позвао к себи пуковника Бронена.

Овај уђе и стаде смерно. Краљ му приђе и рече:

„Добро јутро, драги Бронене!“ Глас му беше промукао, он је изгледао блед и неиспаван. Он узе са стола један лист хартије и рече:

„Ево вам оног уверења, што сам вам га обећао. Читајте.“

Бронен је читао и затим зачуђено погледао у краља.

„Познајете ли рукопис?“ запита краљ.

„Рукопис не, али ови силни потези духа, држим —“

„Свакојако, то су последње речи, што је за мене оставила изгубљена пријатељица.“

Бронен с неком извесном свечаношћу остави тај лист на сто пред краља. Он немађаше снаге, да и једну реч каже.

„Седите, ја видим да сте потресени.“

„Доиста, Величанство — и преко свега тога видим ја потврде мојој слутњи.“

„Вашој слутњи?“

„Ја слутим, да грофица Ирма није мртва.“

„Није мртва, а зашто?“

„Ја не умем то да кажем, али по знацима у језеру и на обали, моја се слутња потврђује — ови су знаци и сувише заплетени.“

„Ви сте пријатељицу волели, ја то верујем —“ рече краљ. „Али ви је ипак нисте са свим познавали. Грофица Ирма није умела обмањивати. И зар вам ја нисам причао, да су лађари видели једну лешину у језеру?“

„Ко зна, шта су лађари у језеру видели! Још ништа није нађено.“

„А на чему се оснива ваша слутња?“

„Ја држим, као дело, достојно ове узвишене жене, да се она повукла у манастир, да Ваше Величанство учини слободна и у слободи верна.“

„Слободна и верна“, понављаше краљ полугласно, „Ви изговарате речи, које се не могу сложити и ипак се морају сјединити, Бронене, ви хоћете да ми покажете нов пут у животу и да ми уклоните с пута лешину, те да ја могу лако даље ићи. Али ја сам довољно снажан, да сазнам целу истину и свако помирљиво обмањивање да одбијем.“

„Величанство, све што сам говорио, казао сам безобзирну истину.“

Краљ климну главом, а Бронен настави:

„Како му драго, ове су врсте издисај велике душе и ради тога, што је уверена, да ће се ове мисли моћи обистинити, са свим вреди умрети. Пријатељица вам није натоварила какав терет својом смрћу или својим нестајањем, она је вас ослободила и отишла у заборав за отаџбину и за остварење највиших закона.“

„Слободна и верна,“ понављао је тихо краљ још један пут. „Ја бих могао данас променити изреку у мом грбу и ове речи уписати. Али ја хоћу да покажем — то само вама признајем — ја хоћу да покажем, да су те речи у мени. Да, пријатељу, ја сам те речи ове ноћи тако често читао. Јуче на први мах ја их нисам разумео; сад их разумем. Докле смо год живи, ми ћемо овај дан светковати, мирно за нас. Ви сте јуче једну реч изрекли, која ме је уплашила, управо увредила.“

„Величанство!“

„Умирите се. Ви видите, ми смо пријатељи. Ја вам обећавам, да ни једна зловоља неће трајати дуже од једне ноћи.“

„Која реч?“

„Уставни краљ, беше та реч. И кад сам ја ове врсте неколико пута прочитао, та ми је реч непрестано између врста излазила пред очи. Може ли човек бити суверен и да га закон везује? Ова ваша реч и позив пријатељице мене су пробудили. Могу ли ја бити суверен човек и краљ, а да сам опет везан? И сад сам ја то разумео. Она вели: „Измири се са законом, с твојом женом и твојим народом.“ Може ли у браку бити слободне љубави? У уставној држави може ли бити слободан краљ? У томе је сва ствар. Ја сам то савладао. Верност је љубав, сама од себе пробуђена. Што је био факт несвесноога осећања и природнога нагона, то преко све зловоље одржати, оживети, с тим се као уједињен осећати — ја сам живот,

круну, жену, све добио, наследио — све то ја сам ове ноћи задобио. Ви не можете ни сањати, с каквим сам се духовима ја борио. Ја сам победио. „Слободан и веран." то је моја лозинка."

Бронен похита потресен краљу.

„У своме животу нисам никада пред човеком клечао," повика он, и „сад бих ја — "

„Не, не тако пријатељу!" рече краљ. „На моје срце! Ми ћемо, један с другим, стварати и делати. Нека није то само идеал, како један краљ слободно делује и пријатељство негује — ја хоћу то да докажем. Јуче сам стојао пред вама као исповедник. Мени је пријатно, што ово последње кажем. Ни један човек — то сам познао — није достојан да ради за оно што је најузвишеније и најчистије, чија рука и срце нису чисти. Нема ни једне величине, која није основана на моралу. Тиме ја казујем пресуду о мојој прошлости. Ја се не стидим, што сам себи казао, да овде јавно признам. А сад ћемо као људи да размислимо, шта да се ради."

Одсевак најчистије среће обасјао је лице Броненово и на послетку он рече:

„Између нас је један дух, преображени — "

„Њезин спомен нека остане код нас вазда у високој части."

„Ја не мислим њу," рече Бронен. „Кад сам ја с грофом Еберхардом говорио, рекао је он: Част обвезује на морал, слава још више, сила највише."

Краљ и Бронен разговарали су још о многим стварима. Пред пријатељем могао је краљ просто да изнесе, како се преобразио, али пред светом, пред двором и земљом морало се то лагано изнети. Један краљ не сме јавно да се каје.

Бронен је да нико и не зна наименовани председник министарства.

Сви су остали још у ловачком замку. Одоше у лов. На двору је имало прво много што-шта да се умири, па онда тек да се тамо врате.

7.

„И његово Величанство Краљ уз искрено сажаљење даје вам на знање, ако би вам за уређивање породичних ствари, за истраживање на језеру или за даљи пут требало осуства, вама ће се осуство послати на неодређено време."

То беху последње речи, којима је дворски маршал у престоници јавио о смрти аљутанту Бруну грофу Вилденорту. Он му стисну руку, пољуби га у десни и леви образ и оде..

Напољу се дворски маршал хладио марамом. Он се овим тешким послом ипак ешофирао, али мора казати: Бруно се при овој ужасној вести добро држао.

Докле је дворски маршал у соби био, Бруно је седео у углу од канабета и покрио лице марамом, све слушао стрпљиво и мирно, као да је то била вест о каквом далеком и туђем догађају који га се ништа није тицао.

Сад је Бруно био сам. Он је седео ћутећи и играо се, не знајући, с неким мирисавим писмом, које је мало пре добио.

На један пут скочи, дохвати једну столицу и сломи је — ломљење му је чинило добро; затим, као да га је демон спопао, леже на земљу бесно се ваљао и махао рукама и ногама и ужасно викао.

Служитељ уђе у собу и нађе свога господара на патосу; он га подиже.

„Ја сам болестан," повика он, „ја сам болестан! Не, ја нисам болестан, ја нећу да сам болестан! Иди одмах коморнику Росу или интенданту Шенингу, и нека од њих двојице један дође. Ако моја жена за мене запита, реци, да сам отишао с дворским маршалом."

Служитељ оде, а Бруно стаде на прозор и гледао је напоље; магла се подизала и у парку је било светло. Вртар је уклањао саксије с увелим цвећем и замењивао другим; сури хрт, љубимац Арабелин, био је на путањи, погледа у свога господара и у знак радости скакао је око рондела.

Бруно је све то видео и ипак је мислио на нешто друго.

„Ха, ха," смејао се он, „и ја нисам никада овај свет држао за што друго. него да је шаљива игра, права лакрдија. Будала је, ко се и за часак жалости. Ја нећу. Ја нећу. Сад сам са свим слободан," узвикну он, подижући се, „са свим слободан. Сад нема никога више на свету, на кога морам имати обзира. Свете, ја сам слободан, сам! Сад дај ми све што имаш за уживање, за седамдесет година — ти ми нећеш на жао учинити! Све ћу ја под ноге."

Он ослушкиваше — нико не долазаше.

Бруно је увек у друштву живео, али никада у друштву својих мисли. Сада, у осами и жалости, дођоше оне њему — напуштене скитнице лакомих и веселих очију и довикаваху му: Остави све! Хајде с нама! Весели да будемо! Шта ти помаже жаљење? Остаћеш пре времена!

Он стаде пред огледало и оне му викаху: Погледај се у огледало, какве су то ужасне црте у твом лицу!

Ових пустолова није се могао отрести, они весело скакаху, звецкаху златом и викаху: va banque! Они куцаху чашама и износише му заношљиве слике, он је чуо блудно смејање; они беху

свуда у целој соби, обухватише га и хтедоше с њим да играју — али он остаде, стегнуо песнице и не хте с њима, а они му опет довикаваху: Познајемо ми тебе, ти се само стидиш, ти си глуп деран, питаш шта свет вели. Ти немаш одважности! На ноге! Нека их нека се подсмевају, а ти буди весео! Јеси ли само и један дан провео у жалости, никада ти се не може више повратити! До беса с онима који те сажаљевају. Пођи свуда, па реци: Ја сам сиромашак, отац ми је умро, сестра ми се удавила; састави једну песму, па пођи по вашарима и нека ти сваки удели по коју крајцару! Пфуј, пфуј! Ти имаш само један избор: свет презирати или пристати да те сажаљевају — шта ти је милије? Колико си пута казао: ја презирем свет — а сад си тако страшљив? Ти седиш ту, а ипак би радо изишао — ко ти је затворио врата? Ко је твојим коњима ноге спутао? Ти, ти сам. Ах, драги пријатељи, добри људи, осетљиве душе — видиш, они ће доћи, један за другим, и казаће: Буди снажан, буди човек, пребрини то! И шта чине, те добре душе? Они су ти уделили једну реч, па су отишли да се веселе а тебе остављају сама. Да с тобом свирају, играју, пију — то могу, у томе су добри другови, али сада? Ради тебе неће се никаква свечаност одгодити, ништа, баш ништа. Они ти само кажу: Буди човек — али ти требаш то тек да постанеш!

Овакве мисли гониле су Бруна до лудила и први дани изгледаху му као неизмерна бездан..... Све празно, ништавно, немило, самоћа која убија.

Једва на послетку ослободи га вест, да је интендант дошао.

Обојица не беху иначе најбољи пријатељи, али Бруно је сада загрлио интенданта, као да му је једини пријатељ на свету. Он му се обесио о врат и јецао и молио, да га не остави. Он је беснио и љутио се, грдио и подсмевао се све једно с другим, што се њему, такав јад догодити морао. „О, ове недеље, ови месеци, то ужасно време што сада настаје!“ јадиковао је он живо.

„Време је најбољи лекар!“ тешио га је интендант.

„То време, недеље, месеци жалости!“ понови Бруно.

Интендант се скамени од чуда. Он је прозрео овога човека: што ће се дуже времена морати показивати у жалости — то је било њему тешко.

Али доиста ова жалост није га могла задесити у незгодније доба.

Бруно се у трци, која кроз неколико доба отпочиње, ангажовао с два своја најбоља коња; Зулејку је хтео сам да јаши, а за велику трку с препонама одредио је Фица, управо Фрица, али Фиц лепше звони, кога је он добро извежбао и за неколико недеља мршавио да буде лакши. Фиц је син лакаја Баума, препредено момче,

којим се отац поносио; јер његова будућност беше осигурана, ван сваке сумње, ако само Фицу остану здраве и ноге и руке, биће први јахач краљевих коња, он се држи на коњу као мачка и не да се оборити.

Време ће бити лепо, небо ведро, ноћас је падало мало кише, то ће учинити пут мекшим, Фиц у његовој зелено-белој ливреји однеће извесно мегдан. На ову ливреју Бруно је много полагао: он је Фица преполовио, као да га је пресекао од капе до чизама, десна половина као трава зелена, а лева бела као снег. Штета, што нам је природа дала само седам боја, те су варијације тако ограничене; али и опет се даје што учинити, кад се хоће, и Бруно се смејао, заклонивши се марамом, кад је помислио на једну белу и на другу зелену чизму.

„Разуме се, ја нећу сам јахати,“ рече он интенданту. „Држите ли да је у реду, ако мој момкеј јаши? Је л' те, то смем?“ додаде он брзо, као да се бојао одречног одговора, „Казаће ми се, да сам тврдица — ја сам се у велике опкладе упустио. Ја ћу пустити мога Фица да јаши; да, то морам, то смем!“

Тек што је то казао, а Фиц уђе у собу. Бруно му осорљиво рече да одлази. Он се одлучио да се чини, као да је на трку са свим заборавио. На тај начин он много више показује своју тугу, него кад би свој ангажман повукао. Њега ће казнити новчано, што није дошао на трку. Тако ће свет видети, како он дубоко жали и како све заборавља.

(Наставиће се)

О СРАЗМЕРНОМ ПРЕДСТАВНИШТВУ МАЊИНЕ

У

ЗАКОНОДАВНОМЕ ТЕЛУ

> The grand principle of all * * * is, that the reprensetative body should be the image of represented. —
>
> English Government and Constitution, by lord Russel, 255.

Представнички систем, као производ већега културног ступња народа и велика тековина модерне демократије, био је непознат староме свету. Власт коју вршаху слободни грађани у малим јелинским државицама непосредно, данашњи цивилизовани народи, у монархијама и републикама, отправљају посредно, преко овојих слободно изабраних представника. Ма да идеја о непосредном учешћу народа у јавним пословима, као у староме веку, имплицира савршенији појам о народној влади, при свем том непосредна стара демократија ни из далека се не може упоредити са посредном новом демократијом. Прва је почивала на основи социјалне и политичке неједнакости, друга почива на правној једнакости свију чланова заједнице; она обухвата цео народ у свима његовим манифестацијама, док се демократија атинска ограничавала на незнатан део народа, те је за то и могла постојати у ономе облику. За данашње државе великога обима и многобројног људства, са веома компликованим социјалним односима, великим државним задацима, — репрезентативни систем јавља се као прилагоднији и подеснији пут да се постигну исти резултати у учешћу и контроли владине радње као и у демократији непосредној. Данас се он сматра као најбоља школа политичког

васпитања народног, јер је сваком способном члану државне заједнице отворен пут да даде свој глас при решавању општих земаљских питања; он се у неку руку срастао са појмом модерне демократије. Развијање правих демократских слобода живљом активношћу и све већим заузимањем у питањима општега интереса, не може се, бар за данас, замислити без представничког режима.

Нико не може оспоравати факт да стари и нови свет гравитирају око демократског начела. Модерне тежње за остварењем слободних установа универсалније су и интензивније. Ни у једној историској периоди као у данашњој није тако јасно избила на површину идеја о друштвеном склопу у коме би се дала могућност суделовања у јавним пословима свима социјалним слојевима, у коме би се правилан ток раду целокупног механизма државне машинерије одређивао резултантом тако комбинованих сила друштвених. И површан поглед на данашње политичке и социјалне покрете, борбу странака у свима земљама, као природан пут да појединци развију и унапреде своја мишљења, видљиви су знаци напретка и развијеније свести. Слободна дискусија мишљења којом се расветљавају тако тамна питања, нераздвојна је од појма о представничкој влади. Више не може бити говора о сталешком представништву, нити представништву појединих класа према социјалном положају. Представништво целокупнога народа као органске целине у законодавноме телу девиза је модерне мисли. «Битни је услов за општу слободу једновремена појава и делатност у народноме представништву свију права и интереса, свију елемената и сила».[1] Право представништво народа остварило би се тек онда ако би парламенат постао организам у коме би се вршио тако рећи онај исти физиолошки процес као и у индивидуалном организму,

[1] A treatise on the election of representatiues Parliamentary and Municipaly. By Thomes Hare, 1873 fourth edition, preface. London.

у коме несме наступити застој ни опадање; сви његови делови треба да су у стању вечитог обнављања [1].

Међу тим законодавно тело ни из далека нам не представља тако органску целину и склад у мишљењима, На против, парлементарни режим у свима земљама прелази данас јаке кризе које су постале предметом најозбиљнијих преокипација; његов механизам постао је тако деликатан и осетљив да се и при најмањој неправилности руковања лако расклапа и престаје да фонкционише. Тамна и загушљива политичка сфера, нестабилност и често велике пертурбације у политичкоме склопу, немоћ извођења великих реформа и велика дезорганизација у државном газдинству, у опште нека неизвесност у свима привредним органима — најбољи су докази о раскламитаности перламентарног механизма. У опште је познато да је установа представничког система поникла у борби за правилнију расподелу сносења државних терета и контролисање јавних издатака, што је и данас његова највећа атрибуција. А кад се погледа на брзо умножавање јавних издатака, као да му је, примећује један писац, главно да те издатке увећа у ужасним диспропорцијама. Лепо је окарактерисао политичко стање модерног друштва један белгиски публициста. С једне стране, вели он, демократија егалитарна à l' excès којој је задатак апсолутно нивелисање социјалне и политичке неједнакости. С друге стране демократија ауторитарна која је противна свему оном што она није, и која често у пожуди својој за влашћу прети јавним слободама. Бачено као каква шеталица у празан простор, модерно друштво осцилише између ове две крајности, не налазећи равнотеже [2].

У новије време нарочито предлажу се разне мере и уводе важне реформе не би ли се огарантовала што

[1] The representatine government of England bu D' Jume 1882.

[2] La démocratie et le regime parlamentaire par A. Prins 1884, Bruxelles.

већа стабилност у радњи законодавнога тела. Тако у опште се износи као спасоносно средство увођење двају домова и онде где би и најмање било места. Један би био представник и тумач интереса и потреба народних, представљајући дух прогреса и новачења; други веран чувар традиција којима се као очувава стабилност и предупредјава од сваке пренагљивости. С друге стране многи износе и препоручују разна средства да се обезбеди независност управне власти од законодавне, тврдећи да је подела опште државне власти на три гране проста фикција, а да је у ствари законодавна власт све и сва, и да својим чешћим мешањем у послове управне власти прети да ову последњу са свим апсорбује. Има опет доста озбиљних мисленика који из основа нападају саму установу народног представништва. Они наводе да је она постала немоћна да се помоћу ње изведу велике социјалне реформе, да не даје никакве стабилности државном животу, једном речи да се данашњи парламентаризам преживио. Та мисао, коју само износим, налази јачи одзив међу творцима најновијег плебисцитарног покрета у Француској, за који се не може рећи да не броји у својим редовима и правих поборника слободе.

Колико су основане новике на данашњу парламентарну нестабилност која одиста постоји, у то питање ми не ћемо улазити. Само се може констатовати да се при томе скреће пажња више на резултате, последице, управо спољашњу страну, него на узроке који их производе. Узрок свима незгодама, које се толико износе, налази се, ако не у свему а оно у повећем делу, у самоме начину на који се образује народно представништво. Теориско схватање и практичка примена у томе погледу апсолутно се размимоилазе. Кардинални је принцип представничке владе представништво целога народа у законодавноме телу и закон већине при решавању и доношењу одлука. Међу тим у практици са свим противно бива; често ви половина народа није представљена,

У колико ће се остварити теориско начело поглавито зависи од изборне методе. Данашњи начин избора ни у колико не одговара томе начелу. Распаљивање најгорих страсти, корупција, подела бирача на непријатељске логоре, речју тиранија с једне и потиштеност с друге стране, то су у главноме последице данашњег изборног система. Бирачи не налазе самосталан терен за груписање, они се једино руководе осећајима расположења или нерасположења према радњи владе или опозиције; бирачке су операције и борбе одакле излазе победиоци и побеђени у место равнотеже тако нужне њихових заједничких интереса. Бирачка мањина апсолутно се жртвује вољи већине. Друштво није ништа друго до агломерација мањина, те свака та мањина не треба да остане без икаквог удела у представништву. Тиме одмах пиљам на сразмерно представништво мањина, проблем који је од некога доба привукао на себе нарочиту пажњу публициста и државника, и који ће бити главни предмет овога чланка.

Пре свега покушаћу да објасним шта се разуме под појмовима већина и мањина, у којим случајевима се та два израза употребљавају. Ма да мањина означава неки мањи број од броја већине, она може често бити тако исто снажна као и већина, нарочито у питању о коме је овде реч. Одређивати апсолутним начином мањину, давати јој неко право á priori у представништву, значи придавати јој произвољан део представништва у законодавноме телу. Право мањине у томе смислу није нешто засебно; оно се само може сазнати у свакоме конкретном случају, то јест у свакој прилици дознаје се снага мањине кад се изборном радњом дегажирају из целокупног бирачког тела две неједнаке масе бирача по броју и снази. За тим ћу изложити план система по којима би се тако одређеним мањинама огарантовало сразмерно представништво.

I

Као што је модерна наука о држави одбацила стари појам о «божанскоме праву» владаоца, тако исто данас се не може допустити «божанско право већине.» Велики енглески философ[1] назива прво схватане старом, а друго модерном политичком предрасудом. Оно прво било је логично, вели он, ма да нерационално, према општем схватању старих да су владаоци богови или њихови заступници на земљи, као што је учио Босие за време Луја XIV. На тим премисама могао се силом извести закључак о безграничној власти државној. «Модерно начело већ се не може тако бранити. Законодавно тело, које не може претендовати ни на божанско порекло ни мисију, не може прибећи нечем надприродном да оправда своје претензије на неограничену власт.»[2] Наука дакле не допушта неограничену власт једнога лица, а још мање може допустити неограничену власт њих више. «Тежња представничког тела бива све интензивнија у практици да се више меша у најдетајније послове управне власти; а кад се неко осећа силан природно је наклоњен злоупотреби те силе. То је општи закон и опасност којој су изложене представничке владе».[3]

Кад се скупи више лица да реше неко питање па се не могу да сложе, оно се решава већином гласова. То важи за сва саветодавна тела, па и при донашању законодавних одлука. Начело већине у делибералтивним скупштинама тако је освештано дугом практиком, да и најмања сумња о противноме готово свакога зачуђава. Међу тим ни сам тај принцип већине при решавању није ван критике. Неки га писци нападају, а на првоме месту

[1] The great political superstition, by Herbert Spencer, The Contemporary Review 1884 Јули.

[2] Spencer op. cet.

[3] Миљ. Le gouvernement représentatif, превод од D. White.

Херберт Спенсер. Замислимо, као што он наводи да већина чланова какве читаонице, сматрајући да је у данашњим приликама гађање нишана важнија ствар од читања књига и новина, реши, да се промени циљ коју је истакло друштво својим конституисањем, и да употреби друштвени фонд на куповање пушака, барута, олова и т. д. Треба ли сад, пита он, да таква одлука веже мањину? Без сумње мало ће ко на то дати афирмативан одговор. Чланови мањине при решавању питања која се односе непосредно на предмет друштва, морају, управо су у напред пређутно пристали да се саображавају одлукама већине: али кад је реч о промени саме друштвене циљи, никаква одлука већине у томе погледу не може бити обавезна за мањину. Тако јасно и логично резоновање Спенсерово савршено је основано кад је у питању друштво конституисано на основу уговора; али га је тешко применити на друштво које конституише државу. Теорија социјалног уговора, по којој су као сви чланови друштва изјавили свој пристанак да образују државну заједницу, данас је скоро универсално одбачена. Сем тога циљи каквог обичног друштва и циљи које има да постигне један народ у држави нису идентичне; путеви и начини како да се оне постигну битно су различни у једном и у другоме случају. Данас и јесте највећи проблем у политици како да се постигне срећа и благостање свију појединаца. У осталом излишно би било улазити детајније у то питање које Спенсер брани не без мало софизма, остављајући га на послетку нерешено. Док ум људски не пронађе нешто савршеније, начело већине при решавању данас је подесно и једини начин да се дође до позитивних разултата у јавним дискусијама. С тим смо на чисто за данас. Тако већ није кад је говор, не о решавању и донашању одлука, већ о представништву.

Код свију народа који живе под владом представничког режима до скора се у опште допуштало као

начело закон већине гласова, једини практичан пут да се консултише воља народа, било при саборима народних представника, или у законодавним дискусијама. Као последица тога начела, сматра се да половина са једним гласом више бирачкога тела и половина више један глас законодавног тела, имају право не само да њихов глас буде одсудан при решавању у једном и другом случају, него још по чудноватој некој фикцији да те половине представљају цео народ; а да мањина, која је најчешће половина са једним гласом мање не треба ни сразмерно ни никако да буде представљена.

Право представништва и право решавања, две битно различне ствари, тако су се до скора идентификовале. Један «éclaircissement» најбоље ће нам изнети на видело ту разлику. На пр. 15 лица скупе се да нешто реше; а после подужег дебтовања седморица се сложе да треба ствар решити у једном правцу; осморица заузму са свим супротно гледиште. У том случају глас осморице, као већине, теба да пресегне. Тако данас бива при сваком већању кад се нешто решава. Тако би било и кад би се цео народ скупљао и непосредно решавао о јавним питањима као у старој Атини. Али, примењивати принцип већине кад је стало да бирачи буду представљени, не само да је неправично него и опасно. Гласови бирача важе подједнако; они се броје а не мере. «При доношању одлука не могу се измирити већина и мањина, ну при саветовању оне се савршено измирују, допуштајући при томе да се свако мишљење изрази и саслуша. Један мозак не може се решити на две ствари у исто време. То исто важи и за парламенат који се може назвати мозгом народа» [1] Из овога рада мислим излази да је право представништва колективно; оно као такво мора припадати већини; његов је raison d'être у самој природи ствари. Право да неко буде представљен у првоме

[1] La philosophie du suffrage universel par A. Fouillée. Revue des deux Mondes 1884 за септембар.

реду је колективно, али је у исто време и индивидуално, лично, бар у новије време томе се тежи. «Лично представништво бирача велика је политичка доктрина модернога времена». [1]

Из збрке та два појма потиче заблуда која повлачи читав низ рђавих последица не само на биралишту него и у законодавноме телу. Питање о сразмерном представништву на први поглед не изгледа тако важно; али кад се имају на уму све последице на биралишту и у парламенту које произлазе из данашњег изборног система, може се рећи да је то један од највећих проблема данашње демократије. Свак зна да од доброг или рђавог система зависи у првоме реду склоп и физиономија народног представништва, а за тим правац којим ће поћи сви државни послови.

Бацимо један поглед на данашњи изборни систем представништва. Већина гласова, апсолутна или релативна захтева се при избору. Тако један кандидат пролази са 101 гласом, док његов противник пропада са 99 гласова, који апсолутно остају непредстављени. Узмимо очигледније примере. Један срез броји рецимо 3000 бирача и даје једног посланика. Обично се зна да сви бирачи никада не излазе на биралиште, често ни половина. Не ће се претерати ако се узме за наведени пример да је изашло свега 2500. Нека је кандидат изабран већином од 150 гласова, што је ретко, јер чешће бива да се једва добије већина од једног или два гласа. Резултат је овај: 1250 гласова, као половина од 2500, додати првоме броју већину од сто педесет, онда $1250 + 150 = 1400$. Дакле од 2500 представљено је 1400, осталих 1100 остају без икаква удела у народном представништву. Додајмо томе броју 500 бирача који нису изашли на биралиште, и онда 1100 непредстављених, 500 уздржаних, свега 1600 бирача непредстављених, број већи од целокупног тела једнога среза! Ако би се

[1] Hare op. cit. 205.

такве неприродности које изопачавају сам репрезентативни принцип, дешавале само у понекоме срез у, и могло би се сносити; али то бива без разлике по свима срезовима. Мала једна земља броји рецимо 300.000 бирача и 200 посланика. По начелу данашње већине, а по аналогији горњега примера 150.001 бирач има своје представнике, или боље сматра се да представља цео народ; 149.999 остају без и једног! Пређимо са биралишта у скупштину; изнесе један пројект закона на претрес, и после дебатовања стави се на гласање, 101 глас решава, а 99, као мањина губе се (претпоставио сам 200 посланика). Истина то није увек случај. Често се избори врше замашном већином, и законски предлози усвајају се великом већином гласова, или на послетку једногласно. Али пример наведени може да се деси, и по правилу се дешава, и то баш при дебатовању најзамашнијих питања. Жил Симон наводи да је француски устав од 1875 године усвојен већином од цигло једнога гласа. Кад се према томе узме на ум, колико бирача представља 101 глас у законодавноме телу, онда је јасно да у место владе већине, којом се поноси данашњи демократски век, у ствари се има влада мањине.

Наведени примери, који ни мало нису претерани, очигледно нам показују од коликога је значаја начин на који се именују народни представници. Узалуд ће се проширавати право гласања узалуд, ће се толико инсистирати на сузбијање пресије полициски чиновника, све дотле, док се не усвоји начело сразмерног представништва.

Мисао да треба одбацити систем већине и заменити га системом пропорционалног представништва јавља се први пут, и то са неком зебњом, у колевци уставних слобода, Енглеској, крајем прошлога века, а око половине данашњег века, та идеја била је већ толико сазрела да се почела примењивати у практици. Практични енглески умови, којима је много стало да осигурају опстанак парламентарне опозиције, јер већина остављена сама себи

природно је склона погрешкама па често и самовољама, морали су још из рана увидети недостатке у фонкционисању конституционалног механизма. Од 1832 године, када је важном парламентарном реформом затворена аристократска ера у енглеској политичкој историји па до 1884, када су широм отворена врата парламента демокрацији, питање о представништву мањине било је више пута предмет највећих дискусија у доњем дому. Година 1867 обележава у том погледу периоду, као што ће се мало даље видети.

Под утицајем радова енглеских философа, државника и публициста, као што су Џон Стјуарт Мил, Томас Хер, Ло, Џон Лубок и многи други, нова мисао распрострла се са британских острва врло брзо, и најозбиљније прихваћена од стране континенталних писаца. Данас у више држава постоје нарочита удружења са литерарним органима којима је задатак да пронађу начин практичан за примену сразмернога представништва.

II

Сви досадашњи планови који су истицани овде онде да се помоћу њих замени систем по већини могу су свести у две главне групе. Прва обухвата системе којима се просто смера на представништво мањине; по њима већина увек задржава превагу над мањином, којој се само неки део одређује, тако рећи из милости. У другу групу улазе системи којима се иде не само да се даде мањини неки део који може бити веома несразмеран, него да се постигне што потпуније сразмерно представништво народа.

Најважнији системи прве групе ови су:

а; Систем кумулативни, то јест систем по коме се гомилају гласови на једнога кандидата. Бирач располаже са толико гласова колико неки изборни срез бира посланика, и он их може дати све за једног, а може их опет расподелити међу више кандидата, па који тако добије највећи број гласова оглашује се изабран. По томе систему фиксира се извесан минимум гласова испод којега

кандидат не може бити изабран. На пр. у једноме срезу има да се изаберу три посланика; сваки бирач располаже са три гласа, које може дати једноме само кандидату, а остављено му је на вољи да их расподели међу тројицом. Увек се претпоставља да свака трећина гласова треба да добије једног представника. Замислимо да се једна трећина бирача сагласи у избору једнога кандидата на три. На први поглед као да би се увек одржала та сразмерница, али често испадне противно. Немоћне мањине најчешће пропадају удружујући се већинама. С друге стране добро дисциплинисана мањина може да заузме место већине, добивши већи број представника но што треба. Компактније и сагласније мањине са мање од трећине бирача могу да се упореде са већином подељеном у два нианса мишљења, у коме случају већина може остати без и једног представника. Тај систем промењује се у многим американским државницама.

в; Систем ограниченог или непотпуног гласања the restricted vote). Бирач забележи на листи мањи број кандидата од броја посланика неког среза. Један се кандидат тако резервише мањини. И по томе систему фиксира се минимум гласова које кандидат треба да добије у најнеповољнијем случају. Тако ако треба изабрати три кандидата, бирач може забележити на листи само два. То је, као што се види, једна врста овог првог система. Ретко се дешава да један кандидат припадне мањини; она треба да располаже потпуно трећином бирача, да је добро организована, па тек да успе. По овоме систему могу се десити крајности као и по првоме: или мањина може остати апсолутно непредстављена, или јој се може дати прилика да заузме место већине. Последње се дешава кад већина није добро организована, нити се у напред сагласила о двојици кандидата, па узме још двојицу надајући се бољем успеху. Тако се њезини гласови растуре на четири у место на два кандидата, док мањина за то време организованија и сагласнија може

лако да добије два кандидата место једног. Тако је једном пропао доста популарни улговски кандидат Рочилд. Систем непотпуних листа примењује се у Енглеској од 1867 г. у дванаест округа који дају по три посланика, у Италији од 1882 г. у изборним срезовима са пет посланика, у Бразилији, швајцарском кантону Воду. Од 1878 године овај се систем примењује у Шпанији у свима изборним срезовима са више од три посланика, и још у неколико мањих државица.

с; На послетку да наведем у кратко трокласни систем у Пруској. По томе систему бирачи се деле на три класе према плаћању порезе. Свака класа плаћа једну трећину порезе и бира трећину посланика. Прва најимућнија и бројно најмања класа бира толико исто посланика колико и трећа најсиротнија и најбројнија. Сем тога избори су за прву класу непосредни, а за две остале посредни. У основи тај систем неправичан је, те се не може препоручити.

Друга група обухвата системе који имају за основу бирачки количник, то јест подели се број гласача бројем посланичких места, и количник тако добијени представља број гласова који треба да добије сваки посланик. Тим системима не смера се, као што сам напоменуо, само на представништво мањине него на сразмерно представништво народа. Између многих система те врсте највећу пажњу заслужује систем личног представништва енглеског адвоката и публицисте Томаса Хера, (Наге) којега сам име напред напомињао. План његова система изнесен је до најмањих ситница у доста волуминозном већ наведеноме делу.

Карактерне црте Херова система којима се одликује од свију досадашњих у томе погледу, састоје се у томе, што сваки бирач може дати свој глас не само за кандидата једног изборног среза, него и за сваког кандидата у земљи. Тим начином даје се прилика незнатним мањинама растуреним по разним срезовима, а деле под-

једнака политичка мишљења, да удруженим гласовима на једног кандидата добију сразмеран део представништва. Сваки кандидат добија подједнак број гласова (количник). Тиме се спречава сувишно гомилање гласова на много популарне кандидате. С друге стране неки популаран кандидат у земљи не може да добије довољан број гласова у своме срезу, док би на против добио више но што му треба кад би му се рачунали сви гласови дати за њега у разним срезовима. У Француској Тијер једном приликом није могао бити изабран са скоро 60.000 гласова, који су му дати на разним местима, просто за то што није добио довољан број гласова у његовом кандидационом округу, док је његов противкандидат прошао са 11.000. Као што се види, овим системом иде се на спречавање таквих аномалија; по њему би способност и умна снага у највећој мери биле заступљене. Бирачки гласови не губе се као данас, а не могу важити више од једног гласа. У томе реду мисли долази се на то, да земљу треба поделити на бирачке срезове већега обима од данашњих, како би се у њима садржала бар приближно сва мишљења; да она у неку руку представљају јединство политичког мишљења у потпунијој сразмерици.

Хер је изнео нацрт свога плана први пут 1857 год. али га је у познијим издањима свога дела знатно изменио. Осим тога његов систем боље је дотеран према практичкој примени од многих писаца, и те стране нарочито ће ме руководити при излагању његовога система.

Механизам бирачких операција у главноме састоји се у овоме:

Гласови се обично дају помоћу листа. Бирач забележи на својој листи толико кандидата колико округ бира посланика Имена кандидата поређана су на листи по реду првенства (in the order of preference), то јест, према жељи бирача да један кандидат буде изабран пре неког другог. И ако листа садржи више имена, она може важити само за један глас. Гласови који су активно

учествовали при избору једино се рачунају. По свршеноме гласању преброји се број бирачких листа и подели бројем посланичких места за дани изборни срез. Тако добијени количник представља број гласова који мора сваки посланик добити. Само при томе рачунању гласова ваља прво приступити избору кандидата којих је име прво на листама. Чим дакле име кандидата истакнутога на челу листе добије број гласова фиксиран бирачким количником, његов избор одмах огласити, а све урачунате му листе уништити. Ако се име тако изабраног кандидата нађе прво на осталим листама, брише се, и прелази се на кандидата другога на листи, па кад се и за њега добије тражени количник, огласи се за изабрана, његове се листе уништавају, као и у првоме случају; а ако се име његово нађе на другоме месту осталих листа, оно се брише, и прелази се на трећег кандидата и т. д. Радња се продужује све дотле док се све листе не исцрпе. Овде се истиче питање: које су то листе које треба да му се прво урачунају? Ако кандидат дибије више гласова но што се тражи количником, које листе прво да му се придаду. Избори се врше као данас по срезовима; ако један кандидат добије број гласова раван количнику у своме срезу, оглашује се за изабрана. Ако добије више но што му треба, вишак се преноси на кандидата којега је име друго на листи, јер у томе се и састоји тај ред првенства. На послетку ако кандидат не добије довољан број гласова у своме срезу, тај мањак попуњује се гласовима датим за њега у осталим срезовима. Гласачке листе које садрже више имена но што је одређено, или какав знак којим би се бирачи индентификовали, не ће се узимати у рачун.

Као што се види ту нема велике тешкоће. У једном и у другом случају прво се за њега урачунавају листе среза за који се кандидовао, па онда у недостатку узимају се листе других срезова ако је његово име на повољноме месту. Механизам у томе погледу наје компли-

кован, па и кад би био не би задавао великих тешкоћа. Што се главно постизава то је да сваки бирач у напред зна да ће се његов глас рачунати ако не за прво истакнутога кандидата, а оно за другог, трећег и т. д. У свакоме случају бирач бива представљен. Применом тога система остварила би се готово математичка тачност. Више не би могло бити тираније већине, јер би се постигла права једнакост свакога гласа; партије се не би делиле на непријатељске стране; неприродним и моментаним фузијама, којима се у крајњем случају ништа не постизава, спречила би се могућност. Свака партија била би представљена према њезиној бројној снази у народу. А што је најглавније то је да по овоме систему не би било уздржавања као по данашњем, што је најгори знак немарности у вршењу права и дужности.

Прва мисао Херова у нацрту плана била је укидање изборних срезова; цела земља сматрала би се као један изборни колеж. И одиста то захтева чиста теорија; али би у практици наступиле велике тешкоће, јер би се тешко знало ко за кога даје глас. Ја сам још напред навео да би требало поделити земљу на веће изборне округе, и број посланичких места не одређивати према броју пореских глава, као што се данас практикује него према становништву. Узимајући број пореских глава за основицу долази се до настраних резултата. Владе често из разних узрока сужавају бирачку способност према сносењу државних терета, те се у тој мери смањује и број посланичких места, ма да популација знатно расте Најбоље је да се административна подела земље тако удеси да она у исто време послужи за изборне срезове; а ако је то немогуће, треба увести нарочиту поделу на изборне срезове или округе. Гласање би се вршило код општинских кућа где се бирачи и иначе састају поради својих других послова. Изборну радњу имала би вршити извесна лица као и данас; нима би био задатак да констатују број даних

гласова за свакога кандидата. А у сваком срезу гласачки одбори са седиштем у главноме месту контролисали би изборну радњу, и према прибављеним резултатима фиксирали бирачке количнике, према напред наведеноме начину. Узмимо један пример. Један срез од 20.000 бирача и 10 посланика. Први број подељен другим даје бирачки количник 2000, који мора добити сваки посланик. Нека су тих 20.000 бирача подељени на три групе, представљајући мишљења трију партија од којих једна броји 10.000, друга 8000, трећа 2000 бирача. По данашњем систему већине, сва посланичка места акапарирала би по правилу већина од десет хиљада гласова. По систему количника, прва партија имала би 5, друга 4, трећа 1 посланика, дакле сразмерно броју својих чланова.

Нови систем има једну тешкоћу због које му се пребацује компликованост и непотпуно извођење у практици. Да се добро и свестрано позна радња овог система, изборне операције морају бити предмет особите пажње у свима срезовима у исто време. Може се десити да по свршеном избору остану многа посланичка места непопуњена, просто за то што одређени број кандидата није могао добити довољан број гласова. Претпоставимо да постоје три политичке партије, и да свака истакне по једнога кандидата, дакле имаће три пута више кандидата од броја који треба да даде неки округ. Прво, како ће се попунити сва посланичка места, друго, којим начином да се елиминише излишан број кандидата и у коме реду? Та питања одиста изгледају на први поглед тешка. Узмимо пређашњи пример 20.000 бирача и 10 посланика. Ти бирачи представљају три партије, и свака истакне свога кандидата, дакле имаће 30 кандидата. Замислимо да је одмах у првоме реду изабрано 6 кандидата са потпуним количником 2000, не узимајући у рачун никакав разломак. По томе за 6 кандидата гласало је $6 \times 2000 = 12000$ бирача. Остало је

још 8000 гласова непредстављених и 4 неизабрана кандидата, којима се морају попунити сва посланичка места за дани округ, и који нису добили довољан број гласова у првоме реду.

Остало је дакле 8000 бирача који се морају расподелити на 4 кандидата, а њих има 12, претпостављајући да је свака од трију партија истакла свог кандидата. Како ће сад да се издвоје 4 кандидата из 12? Није довољно дакле просто казати: треба поделити број бирача бројем посланика и добијени количник представља број који сваки кандидат треба да добије, јер, као што се види, сви кандидати не могу да добију количник гласова. За ту циљ предлагани су многи начини како од творца тог система тако и од писаца који су га у многоме модификовали. Мени се чини да би овај начин био најпрактичнији: Треба свести број заосталих кандидата у горњем примеру 12 на број који ће бити довољан за допуњавање заосталих празних места посланичких. То свођење постиже се искључивањем свију оних кандидата којих имена стоје прва на најмањем броју бирачких листа, придајући при том гласове кандидатама којих имена стоје на првоме месту највећега броја неурачунатих места, док најпосле тим свођењем не остане толико кандидата колико ће бити довољно да се попуне сва посланичка места. У томе случају треба овако поступити. Још у почетку изборне радње кад су првих 6 кандидата изабрани, све њихове листе уништити; имена њихова на осталим избрисати онако како је напред изложено. Остале листе треба расподелити свођењем на четири неизбрана кандидата, и то само међу оне којих имена стоје прва на листама или прва после избрисаних, па који кандидат тако добије количник, рачунајући му не само гласове његова среза него и гласове дате за њега из ма кога другог. Тако избрани кандидат представљаће срез из кога добије највише гласова. Брисање с једне стране кандидата који имају најмањи број

гласова и придавање с друге стране истих кандидатима којих се имена налазе на највећем броју листа као прва, та радња продужаваће се док најпосле не буде изабран број кандидат за попуњавање свију места у скупштини. То је у главноме друга операција овога система као допуна првој. Напослетку треба предвидети још један случај који је истина веома редак, али није немогућан

Ако се и после те две радње не би попунила сва места што неки кандидати не би могли добити количник у првим двеме операцијама, ту последњу празнину треба попунити кандидатима који су добили релативно највећи број гласова према бирачкоме количнику. Може се пребацити овоме систему што се и њиме прибегава већинама. То бива по самој природи ствари. Ни из далека се не може предвидети како ће бирачи бити груписани; увек ће бити сићушних мањина које или ишчезавају у већим, или образују мале целине гласова које нису довољне за бирачки количник, те зато се у крајњем случају прибегава систему по већини. У осталом кад се то упореди са данашњим системом који се редовно примењује, неосновано је свако пребацивање.

Последњи овај начин могао би се згодно употребити у случају кад се упразни које посланичко место за време скупштинске сесије услед смрти, оставке или ступања у какво јавно звање које се не слаже са посланичким мандатом. Тада би се узели кандидати који су при општим изборима добили највећи број гласова изнад фиксираног минимума за округ за који има да се попуни место у законодавноме телу.

То је у главноме изборни систем количника. Практична примена његова не би била тако тешка и заплетена, кад се упореди са радњом данашњег система по већини којим се не постиже ни из далека оно што би се постигло првим. При сваком изборном систему двоје треба имати у виду: радњу бирача и радњу оних који присуствују и руководе избором. У колико је нужно да

прва буде што простија, јаснија и приступнија, у толико је споредно да ли ће друга бити дуга и заплетена. У осталоме када је стало да се постигне правда и слобода бирача, да се оствари прави репрезентативни принцип, не може бити много говори о компликованости. Радња бирача не би била тежа и заплетенија од радње која се врши при примању и распоређивању писама у каквој повећој пошти, рекао је Луј Блан, препоручујући Херов систем. Џон Стујарт Мил, заузимајући место међу члановима радикалне групе у енглеском парламенту, изнео је Херов систем као предлог пред доњи дом 1867 год.; у чему су га потпомогли многи чланови свију странака, нарочито елеменат демократски. Важно дебатовање о томе предмету налази се у парламентарним протоколима за исту годину [1]). Бранећи свој предлог, Мил назива Херов систем највећим проналаском модерне демократије. Кад је највиша власт монополисана било једним лицем као у деспотији, мањином у влади аристократије или већином као у данашњој демократији, посебни интереси било појединих лица или извесних класа природно се развијају на уштрб интереса целине. Од владе једнога преко владе мањине и данашње већине природан је пут прогреса влада свију, а то је главна идеја система Херова.[2])

Због његове важности и интересантности, као и ради бољег расветљења овога питања, резимисаћу неколико пасажа Миљева говора у доњем дому у корист овога система. Док се ми бавимо незнатнијим питањима ради усавршења наших конституционалних установа, дотле савршено губимо из вида, рекао је Мил, један много важнији проблем на коме почива представничка влада. Ми сви знамо колико зло постоји данас у функционисању парламентарног режима; оно је опипљиво не само код

[1]) Hansard's Parliamentary Debats CLXXXVIII, 1867, стране 817 — 829, 134—158

[2]) Patridge, On Democracy, 100—103

нас него у свима слободнима земљама. Колико би била корист по нашу државну управу, морални поредак и саму нашу цивилизацију ако би се одмах пронашао лек томе злу. Сваки дан дискутујемо о томе како велика маса народа остаје непредстављена у парламенту, и како да јој се даде учешће при решавању најважнијих земаљских питања. Мојим предлогом иде се на отклањање тога зла; он није посебно ни принцип демократски, ни аристократски, ни торијевски ни уиговски, ни радикалан ни консервативан; он је у исто време све, јер се њиме не иде на руку једне партије да јој послужи као средство у сатирању друге. Сваки бирач жели да буде представљен човеком у коме има највише поверења и поуздања у свима стварима, а не само из оданости према овој или оној чартији. По данашњем избору бирачу једино остаје да бира којој партији да се приволи, ако жели да му глас нешто важи. По предлогу мога поштованог пријатеља Хера, вељаше Мил, сваки би се глас чуо. Бирач који не ће да гласа за кандидата његова среза, треба му дати прилике да пренесе свој глас на другог неког кандидата у земљи. Одговарајући на пребацивања чланова опозиције, Мил даље вели: Тврди се да сваки изборни округ представља групу људи који имају заједничке интересе и тежње, па ако се допусти да се они групишу према неким другим комбинацијама, сем тераторијалних подела, ти осећаји и интереси остају непредстављени. Ја потпуно допуштам да месне жеље и интереси буду представљени, и велим они ће увек бити представљени по овоме плану, по што се њиме оставља слободно поље индивидуалним тежњама бирача, те нема сумње да то не ће имати највеће дејство у представљању њихових локалних потреба; иначе се не би могло разумети да бирач даје свој глас без обзира на своје жеље и месне потребе. Представништво целога народа, а не само појединих партија, главна је мисао овог предлога. Наш устав не постоји ради партија већ ради слободе

и благостања грађана, за то апелујем, наставља Мил, на све демократе да ме потпомажу. Ми хоћемо да народне представништво буде тумач и носиоц читавога народа, а не партиских жеља и страсти.[1]) Ма да су га помагали у томе многи чланови свију партија, нарочито радикалне групе, предлог је ипак био одбачен. Али је те исте године још под свежим говором Милевим усвојен предлог представништва мањине по систему напред изложеном непотпуних листа.

Године 1884 још је значајнија у историја пропорционалног представништва у Енглеској. Приликом Гледстонова предлога о проширењу бирачког права, нова мисао нашла је најјачег одзива међу многим члановима парламента, као што су Кларк, Гошен, Џон Лубок и др. који су својим необично јаким разлозима нападали на данашњи систем већине, предлажући разне нацрте, који су у главноме модификација Херовога система. «Систем сразмернога представништва, вели Џон Лубок, даје право новим бирачима као и уписаним у списку, не само да дају слободно свој глас него да га дају са извесношћу да ће важити и имати своје дејство. Само кад се оствари то начело имаћемо праву представничку скупштину. У тој циљи препоручујем дому и земљи начело сразмерног представништва помоћу кога ће се дати свакоме гласу подједнака важност, тако нужна данас у балансу наше политичке организације; којим ће се осигурати избор најузвишенијих и најпопуларнијих државника,..... начело које ће прочистити загушљиву сферу наше партиске борбе, и допустити да се чује глас мањине у правој њезиној мери.[1]) После тако многих и јаких разлога еминентних публициста и великих државника, излишно би било и даље доказивати преку нужност увођења пропорционалног представништва. Та нужност постала ја данас универсалном. Само је пи-

[1]) Hansard op. cot.

[1]) Hansard 1884

тање о његовој практичној примени. У томе погледу, мора се признати, да га је теже увести у земљама већега обима и становништва, нарочите где су још јаке традације представничких установа, као на пр. у Енглеској. У малим државама са чистом демократским установама, као што је наша, не би било никаквих тешкоћа. То се у осталом очитује самим фактима. У свима мањим државицама још одавно постоји нека врста, више или мање савршеног сразмерног преставништва. Тако у Данској Херов систем одавно се примењује; у многим државицама америчкога савеза при изборима законодавним, општинским и варошким од 1870 г.

Код нас ово питање још није јавно претресано, те као новина може наићи на отпор. Али опет не мислим да тако значајна реформа у склопу представничког тела не ће ући у наш нови устав.[1])

Простор овога чланка не допушта ми да га сада детајније излажем, а сем тога требало би имати у виду и административну поделу које је сад на путу преображаја. Ма да изгледа на први поглед мало заплетен, систем овај, којим би се постигло најпотпуније представништво народа у законодавноме телу, заслужује најозбиљнију пажњу наших уставотвораца. На послетку ако би се у почетку појавила зебња од његове компликованости, могао би се увести само за неколико срезова као први покушај.

Свака реформа, ма како да је нужна, наилази у почетку на тешкоће. Да се она уведе и одомаћи, морају се растерати многе и дубоко укорењене предрасуде; сузбити посебни интереси и амбиције; искоренити погрешне и застареле традиције. То исто важи и за систем који изложих. Он би у почетку наишао на тешкоће у практичкој примени. За то мислим да у последњим редовима ове расправе изнесем други један систем којим се истина не постижу резултати плана Херовог; али би

[1]) Овај начин бирања посланика ушао је у нови Устав. Ур.

он згодно послужио у неку руку као авангарда увођењу система енглеског публицисте.

Овај последњи систем, који ћу у кратко изложити, комбинован је из кумулативног и система каличника. Бирачка радња проста је, јасна и брза. Гласање би се вршило као и по данашњем систему, с том само разликом што сваки бирач располаже бројем гласова раван броју посланичких места некога среза. Ако на пр. има да се изберу три посланика, бирач може, ако хоће, расподелити своје гласове међу тројицом кандидата, а може их дати све за једног. По свршеноме гласању, гласачки одбор у свакоме срезу приступа бројању и расподели гласова. Број гласова некога среза дели се бројем посланика за тај срез, добијени количник биће број који сваки кандидат мора добити. На пр. 24.000 гласова и 6 посланика броји један срез, количник је 4.000. Сем тога гласачки одбор треба да констатује број гласова за сваку партиску листу. Једна партија добија толико посланика колико пута њезина општа листа садржи у себи број бирачког количника. Један пример.

Листа А броји 12.000 гласова
« В « 8.000 «
« С « 5.000 «

Бирачки је количник 4.000, онда

партија А имаће $\frac{12.000}{4.000} = 3$ посланика
« В « $\frac{8.000}{4.000} = 2$ «
« С « $\frac{4.000}{4.000} = 1$ »

Ако после расподеле гласова према општој листи сваке политичке странке остане које посланичко место празно, попуниће се кандидатима оне партије која буде добила највише гласова према бирачкоме количнику. У

наведеном примеру узмимо да је листа А добила 12.000, В 9.000, С 3.000. Прва ће добити три посланика, друга два, а трећа једног. У случају да разломци буду подједнаки, треба огласити избор кандидата партије која добије најмањи део представништва, као што је усвојио законодавац државице Бујенос-Ајрес, или се то може решити коцком. У тој последњој операцији фиксира се минимум гласова испод кога гласове не треба узимати у рачун. На пр. имају три листе које представљају три партије, и један срез бира 5 посланика. Наће се да је гласало 25.000 бирача расподељених овако:

	Листа A		B		C
Кандидати	a, 2700	a;	1400	a;	1200
	b; 2620	b;	1350	b;	1150
	c; 2600	c;	1300	c;	1100
	d; 2570	d;	1250	d;	1050
	e; 2510	e;	1200	e;	1000
	13000		6500		5500

Поделити број гласова (25.000) бројем места посланичких (5), количник ће бити 5.000; и онда имамо:

$$\text{листа A са } \frac{13000}{5000} = 2 + 3000$$

$$\text{« B « } \frac{6500}{5000} = 1 + 1000$$

$$\text{« C « } \frac{5500}{5000} = 1 + 500$$

Партија А добија три посланика, два, јер њена листа садржи два пута количник (5000) трећега што има највећи разломак (3000). Остале две партије имаће, свака по једног представника. Само треба пазити да се огласи избор само оних кандидата који добијају највећи број гласова, јер не треба заборавити да се по овоме систему гледа прво колико је гласова добила општа листа

сваке партије, а за тим који су кандидати добили највише гласова на листама.

Као што се види, овим системом постиже се сразмерно представништво партија. Свакојако он је много правилнији од данашњег система по већини, те се може препоручити као доста поуздано мерило да и мањина добије неки део представништва. Овај систем данас многи препоручују што је врло прост, ма да се не постиже потпуна сразмерност, наглашава професор Бешо.[1] У Француској примењује се од прилике тај исти систем при општинским изборима, а 1871 године по њему је био обављен избор народне скупштине.

Мил. Ј. Радовановић.

ВРАЊА И ЊЕНО ПОМОРАВЉЕ

Из ратних белешака од 1878 године

Краљева кућа.

Ово лепо селанце од 40 домова, лежи на дивној узвишеној тераси поред скопљанско-приштинског друма, више Врање на 2 сахата, правдајући својим господским положајем име које носи.

У разговору са сељанима о његовој старини и правом имену, чух разних назива *„краљева кућа"* са оштрим нагласком на писмену *е*; *„кралова кућа"*; и брзо изговорену реч *„крлева кућа."*

Знајући да старинска реч „крал" одговора данашњој речи „краљ", а осем тога да у нашим писаним споменицима има имена *„крле"* и *„крлевова бара"* (у ди-

[1] Le scrutin de liste par A. Béchaux 1885, Paris.

пломи Архангела Михаила и Гаврила код Призрена), стало ми беше да поуздано зазнам мишљење већине о значењу садашњег назива селу. Сви ми у разна времена одговараху једно исто: *да је име оновремско „по некаквом крају,“ који је ту рођен.* На даља разбирања о самом крају, добио сам преко г. Томе Антонијевића, бившег у то време среског начелника на том крају, следећих података.

У старо време један од наших владалаца вођаше овим крајем војску против непријатеља. Младо једно чобанче, чувајући овце по околини, наслоњено на тојагу, слободно и радознало гледаше густе редове српских војника. Краљ га уочи, допадне му се његово поносно држање, зовне га преда-се, и запита за име, породицу и село. Чобанче беше главом *Вукашин Мрњавчевић* син сиромашних родитеља из овог села, и на сва питања краљева одговараше бистро и слободно. На понуду краљеву да му буде војник, Вукашин пристане и одмах ступи у краљеву свиту. Доцније личном храброшћу у бојевима и памећу, постане краљев љубимац а кроз кратко време и први човек на краљевом двору. Кад му браћа Гојко и Угљеша ојачају, краљ узме и њих к себи, те и они постану знатни људи. Ова измена у стању и положају браће Мрњавчевића, донела им је ново име селу, а старо је са свим заборављено.

Због велике сличности са причом о пореклу и уздизању *Синан-паше* до највишег државног достојанства у турској царевини, сумњам да је ова прича у појединости, измишљена у новије доба. У осталом рођење Вукашиново на овом месту може бити и истинит догађај, па је ваљда само спомен о томе доцније улепшаван. У овом случају још нерешено питање о рођењу и подреклу краља Вукашина, у коме је чини ми се г. Ч. Мијатовић најдаље дотерао[1] било би обогаћено новом историјском

[1] Гласник 35. стр. 150. Осем ове моје хипотезе, и историјских података, које је г. Ч. Мијатовић оценио, има о рођењу Вукашинову једна хипотеза и у В.

хипотезом, при оцени које од великог је значења то: што се село зове «краљева кућа»; што се прича, као што ћемо ниже навести, да је одмах до њега у селу Давидовцу била митрополија, што на овом крају свака друга трећа старина носи име Краљевића Марка; и што се о *Врањи* и њеним крајиштима Прешеву и Иногошту зна по историји да су очевина *Ћесара Угљеше*, за кога (поред свију трудова г. И. Руварца) још није несумњиво доказано: да је ко други а не брат или бар рођак Вукашинов.

Десно овом селу имају темељи старе цркве за коју кажу да је краљева, а беше посвећена Св. Јовану. И дандањи на том месту сваке године држи се сабор и прослава 24. Јуна (Иван-дан).

У овом селу живе потомци неких Стојиљковића, намножени у 20 кућа, које се међу се не узимљу.

Давидовце

Мало село више Краљеве Куће, поред друма, испод села Раковца

Има цркву новијег доба, у чијој околини постоје остатци неке веће грађевине, за коју такође кажу да је била краљева црква.

Подижући садашњу цркву, сељани су ископали гробницу, у којој је кажу нађен целокупан човек у свештеничкој одежди, која не беше иструлела. То све одмах је притрпано новим радом. Да ли има штогод истине у овој причи, коју је по називању очевидца прибележио још фантастичније г. Милојко Веселиновић, негдашњи врањански учитељ,[1] ваљало би се уверити ископавањем те

Караџића по којој је Вукашин рођен у селу «Опанцима» у Ауст. Херцеговини, у у околини села Ловрића, између Сиња и Имоскога, на месту што се и данас зове «*Мрњавчева градина*» (Речник 372.)

[1] Његова књижица, «Бег и Бегчија» стр. 64.

прилике на месту где је претрпана. Тим путем зар би се нашло каквих год података и о „Краљевој Кући.“

Јања Стошић — Влахиньче. из Врање, казива ми: да је у Давидовцу негда била Српска Митрополија, што може имати основа на историјском предању. Знамо, да је *Моравска епископија*, после многих сеоба, најзад прешла у Врању где је по г. М. Милојевићу и угинула (књ. I. 175). У манастиру Св. Тројице, названом „Русински“ у прзренској области, има један *поменик* Призренског Митрополита Методија од године 7073. (по Јастребову, а по Милојевићу 7083. но погрешно, као што му примећује у својој брошури Величко Трпић), у коме се помиње *»всеосвѣщенны епископъ вранянски киръ Софронїе»* (Гласник XL. 198). Да ли столица Моравске епископије беше у самој Врањи, или овде у Давидовцу, или у Архиљевици у Моравици више Врање, или код Кончула, то питање очекује одговора у дубљој студији наших историчара

Алекса С. Јовановић

О КОСМОСУ *

Ступајући пред вас, да вам причам о нашем свету, о нашем *космосу*, мени падају на памет речи славнога *Хумболта*, које је он изговорио у сличној прилици.

Ево његових речи:

«Излазећи пред вас, да вас забављам причањем о природи и набрајањем физичких појава на нашој Земљи, као и причањем, како силе у нашој васелени заједнички дејствују, — мене обузима двојака плашња.

Прво се плашим, да због неизмерљивости предмета, који хоћу пред вама да третирам, а с обзиром на прилике у којима ово чиним, не паднем у погрешку, да вам све што хоћу, испричам и са свим енциклопедијски; — с друге стране опет плашим се, да ми, не навикнуту на оваква јавна а популарна предавања, по нека објаснења не испадну нејасна и не довољно осветљена, — или не бар онако, како то величина и обилатост самога предмета захтевају.»

Колико више морам ја да се плашим, кад сличан посао предузимам; — али, при свем том, у овоме моме послу — храбри ме тврдо веровање, да ће зар обожаваоци природе и њених величанствених појава и мени, и ако мање речитом заступнику њихном, своју пажњу поклонити, те да тако заједно учинимо угледну услугу нашој општијој образованости.

Чувени научници изрекли су своје мишљење о користи, коју имамо од науке о свету, и ја ћу укратко о томе да вам напоменем само ово.

Наука је о свету прогресивна наука. Она напредује из дана уз дан. Садржина њена расте; резултати, које

* Јавно предавање на Великој Школи, држано 12. Новембра 1888.

она добија, сваки дан су потпунији и тачнији. Наука о свету као природна наука, ставља и води човека у природу. Она диже и прави узвишенијим и самом својом садржином свакога онога, који се њоме бави, а стављајући га у природу, она га ставља и на такво гледиште, на коме је *природно*, *здраво* и *истинско* појмање и коректно посматрање ствари једино и могућно.

Ни један ђак, ни један поле образован човек, — а нарочито ни један учитељ, не сме да не зна ништа из науке о свету. Истине у природи откривене, не може нико сузбити, — шта више, с таквим истинама, као мерилом у руци, можемо ми тек и да оценимо како ваља, шта у опште још може као истина и да се призна. Они, који се природом и изучавањем њених истина баве, они се крепе умно и само они одбацују од себе све надуте надприродне представе и уображења.

Празноверица влада само тамо, где се људи природом не баве, где људи природне науке слабо уче. Они, који не негују природне науке, па и они, које природне науке не интересују, — налазе се испод ниво-а, у коме је напредовање у опште и могућно; — они падају све дубље испод овога ниво-а, и награда је њихова празноверица и назадњаштво.

У природи се налази потпуно јединство и потпуна хармонија, и који жели да види и једно и друго остварено и у нашем људском друштву, тај треба у опште да негује баш природне науке више него ма које друге, па тако исто и науку о свету.

Овако високо ценећи утицај природних наука у опште, па и науке о свету на наше опште образовање, хајде да прекорачимо праг природе.

Кад је ноћу ведро, и ми погледамо од Земље у вис, онда нам небо, овај плави простор изнад нас, изгледа као какав огромно велики заокружен свод, у коме има

небројено много светлих искрица, које ми звездама зовемо.

Ове су звезде по овоме плавоме своду не једнако подељене; негде их има више, негде опет мање; осем тога, оне нам сијају и неједнаком светлошћу, па нам зато и изгледају неке од њих веће, а неке опет мање; неке нам сијају белом бледом светлошћу, неке су сјајније, крупније, неке су опет жућкасте, плавкасте, зеленкасте, а неке су од њих и лепе црвенкасте боје.

Ако међу звездама сија још и Месец на ведроме плавоме небу, онда је пред нама величанствена и дивотна слика природе, која нас својом красотом очарава. Речи би моје биле и сувише сухопарне и не подесне, да њима опишем све узвишене осећаје и све благодетне утицаје на душу нашу у ономе тренутку, кад у звездано небо гледамо, па зато чујмо, како то лепо песник црта:

„Све се блиста у светлости скромној
Све с дивотом обасуло чарном — —
Милина је посмотрити Земљу
Обасјану месечином сјајном,
Дивота је погледати небо
Окићено сићаним звездама,
У драгости ове ноћи бајне
Купају се узбуђена чуства
У милини душа се растапа
У љупкости срце заиграва.“

Драгаш.

Или, зар има што величанственије у свету, него што је трёнутак, кад се на западу нашем утоли и последњи жар сунчев, кад се и последњи пурпурни сунчеви зраци испод нашега хоризонта у мекоме сутону изгубе, те да сјајни Месец на азурноме небу засија и проспе своје благе а обилне зраке на ову нашу лепу Земљу, и тако јој у брзо накнади њен велики губитак, који у мало што је није са свим у црно завио. Та сетимо се само, како Месец излива своје благе зраке на све, што је овде на Земљи,

сетимо се како језера, реке и немирни потоци трепере као позлаћени у свој својој красоти, како је свуда, — докле год његови зраци допиру препуно чара, како се све пресипа милином, па ћемо се сложити у томе, да је Месец драж и украс овога нашега неба, — да он је са звездама онај извор, који обилно лије светлост у више просторе нашега срца, и тамо буди љубав према ближњем, — да је мио сваком, који у опште осећати уме.

Па зар је онда чудо, кад ова величанствена слика буди у нама поред дивљења и узвишену жудњу за сазнавањем, — кад нас гони, да се запитамо, што су оне плавкасте, жућкасте, зеленкасте и црвенкасте светле искрице, а шта Месец на небу?

Ова жудња за сазнањем и учинила је, да је у току минулих времена од постанка човека па до данас, међу свима наукама, баш наука о звезданоме небу и небеским телима, дакле и наука о космосу (свету), она наука, којој је ум људски толику пажњу и толику бригу посветио.

Истина је, да је много времена протекло од онога тренутка, кад је човек без икаква помисла први пут погледао у звездано небо, — па до нашега времена, у коме прилично знамо, шта се у минулим вековима дешавало, и с великом, с математичком тачношћу можемо да кажемо, шта ће и у будуће бити; — али опет, и ако је много времена протекло, опет ум људски може с правом да се поноси, јер је удруженим снагама најодличнијих мужева свију културних народа пошло за руком, да издигну науку о свету на угледну и поносну висину, на којој се она данас налази. Много је умова, много руку овоме циљу послужило, — много је умних напора, много радова и кретања у овоме правцу утрошено, — па је најпосле из свеколике обилно утрошене топлоте, засинула и светлост, синуло наше сазнање у своме најпотпунијем облику.

Па хајде, да видимо шта знамо о овоме свету! — Хајде да бацимо један *летимични поглед* на цео овај свет!

Према данашњем ступњу науке ми знамо, да ова колевка нашега живота, ово поприште свега људскога кретања и рада, — ова наша Земља, није сама у овоме не прегледном светском простору.

Као звезда међу звездама, лебди и наша Земља у овоме светскоме простору и окреће се око много веће звезде, око светлила овога света, око нашега Сунца.

Са Земљом нашом вазда је у друштву и једна мала а врло блиска, најближа међу свима звездама, то је наш Месец. Он је верни пратилац њен, па ма где се она на своме далекоме путу по овоме светскоме простору находила.

Месец се никад не одваја од наше Земље, он је не оставља ни дању, ни ноћу, — јер га она својом привлаком на извесном одстојању одржава, и као што се Земља наша окреће око Сунца од запада к истоку, за време од године дана, тако се и Месец окреће око наше земље од запада к истоку за време, које зовемо месец дана.

Нема сумње, да је поред Сунца и Месец својим менама рано привукао на се пажњу првих гледаоца звезданога неба, — њему имамо да благодаримо за наше рачунање времена, за прилив и одлив морских вода, а можда и за утицај на нашу климу у опште.

Ако пажљивије посматрамо Месец, онда виђамо, да се на њему могу да разликују веће и мање светлије, а тако исто и веће и мање угаситије и сиве партије.

За ове се угаситије партије мислило, да су *мора* по месечевој површини, а за оне светлије партије држало се, да су оне сличне с континентима на нашој Земљи. Ма да се временом показало, да на Месецу нема мора, опет је за оне тамније партије задржан и до данас назив *мора (Mare)*. На придатој таблици, која показује преo-

кренуту месечеву површину, дакле гледану дурбином, представља :

a Море облака (Mare Nubium) [1]
b) Море влага (Mare Humorum)
c) Море киша (Mare Jmbrium)
d) Море ведрина (Mare Serenitatis)
e) Море тишине (Mare Tranquillitatis)
f) Море бура (азовско) (Mare Crisium)
g) Море плодности (Mare Foecunditatis)
h) Море нектара (Mare Nectaris)
i) Бурни Океан (Oceanus Procellarum)
k) Море пара (Mare Vaporum)
l) Море студени (Mare Frigoris)

Арапски бројеви на таблици представљају планине и кратере и то: 1) Архимед, 2) Плато, 3) Коперник, 4), Кеплер, 5) Гасенди, 6) Тихо, 7) Арзах, 8) Пурбах, 9) Рећиомонтан, 10) Птоломео, 11) Апијан, 12) Фраскатор, 13) Плиније, 14) Манилије, 15) Галилеј, 16) Грамалди, 17) Аристарх, 18) Аутолик, 19) Аристид, 10) Ератостен, 21) Аристотело.

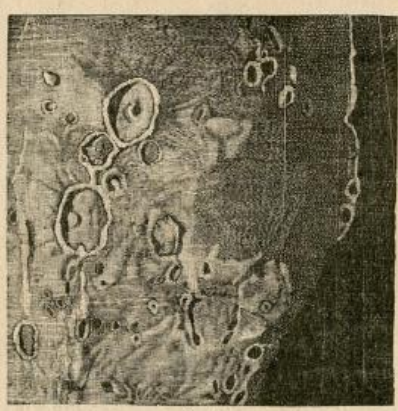

Сл. 1.

Море нектара на Месецу

Но осем мора на Месецу могу да се распознају и узвишења или *брегови* и *планине*, а тако исто и удубљења или *долине*, па и *кратери* и то тада, кад се налазе у близини оних места на Месецу, у којима се Сунце рађа или залази.

Брегови бацају у овоме случају већу или мању сенку, која је често пута тако угасита и тако танка, да услед тога месечева површина веома лепо изгледа, као што слике 1 и 2 показују.

[1] (види Анлоновића Космографију стр. 398 и 400).

Који од нас није већ досад видео, да пре рађања сунчевога или одмах после његовог заласка, на звезданоме небу, сија једна веома сјајна звезда, коју наш народ разним именима зове.

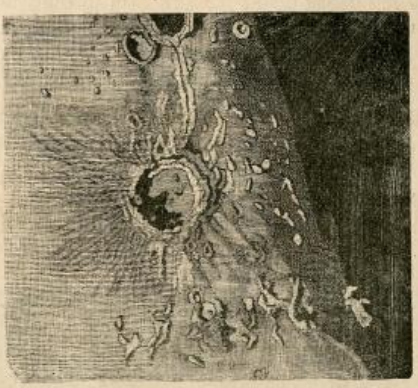

Сл. 2.

Колутаста планина Коперник на Месецу

Кад она сија пре рађања сунчевог, дакле зором, онда је наш народ зове *Зорњачом*, а кад она сија после сунчевога заласка, дакле у вече, онда је наш народ зове *Вечерњачом*. Но ову исту звезду зове наш народ и именом *Даница*.

И ако имамо три разна имена, опет је то једна и иста звезда. Она се својом прилично великом брзином јако разликује од других звезда на звезданоме небу и биће да је била прва, по којој се сазнало, да осем звезда некретница има и таквих, звезда које се крећу, па се с тога *планете* зову. Ова звезда, то је планета *Венера* и она је једина, која се осем Месеца и на дану и без дурбина видети може. Ово ће и бити узрок вољда, што наш народ ову звезду и *Даницом* назива.

Због њене велике сјајности, она је и старима позната била, и она је и једина планета, коју и Омир у

својој Илијади помиње, називајући је *најлепшом* међу свима звездама на небу. Астрономи је баш с њене поменуте сјајности, махом дању и посматрају, јер ноћу стоји она веома ниско, а и светлост јој је тако јака, да без заклањача не би ни могли да је посматрају. Кад се налази у земној близини, онда производи и сенку око предмета на Земљи. Венера се бележи знаком ♀ огледала с држалом, које је најнужнији атрибут богиње лепоте *Афродите* или *Венере*. На Венери виде се такође мене или фазе, као што их и на нашем Месецу виђамо. (Види сл. 3) на којој представља S Сунце, V Венеру, M Меркур.

У истим приликама као и Венера, налази се и планета *Меркур*, која је Сунцу најближа, и која би се могла

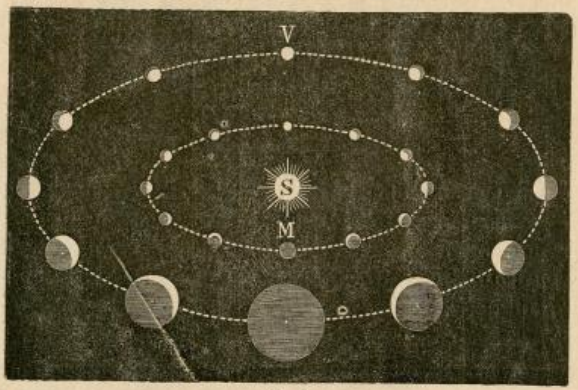

Сл. 3.
Мене Венерине (V) и Меркорове (M).

такође да разликује на Зорњачу и Вечерњачу, кад не би била веома близу Сунцу, те се због јаке сунчеве светлости, много теже на звезданом небу налази.

Само при веома чистом небу, а по заласку сунчевом, виђа се Меркур по кад што, и то само тада, кад његова немирна бљештећа светлост надвлада вечерње руменило западнога неба.

Име Меркурово биће на сваки начин основано на томе, што је ова планета веома близу Сунцу, и што је Меркур, бог трговине и саобраћаја по Митолођији с Аполоном веома често у вези стајао.

Меркур се бележи знаком налик на палицу, око које су обвијене змије ☿ и с којим се у Минералогији и жива бележи.

И на Меркуру се виде мене као и на нашем Месецу. (види сл. 3 на којој М представља Меркур).

Обе ове поменуте планете Венера и Меркур ближе су Сунцу од наше Земље, и окрећу се око Сунца по путањама, које путања наше Земље опкољавају, па се с тога и зову *доње планете.*

Удаљујући се од Сунца преко Меркура и Венере па и наше Земље, наилазимо на тако зване *горње планете,* које путању наше Земље обухватају и од којих је *Марс,* нашој Земљи најближи. Марс нам се показује у мутно црвенкастој светлости и бележи знаком стрелице са штитом ♂, што је био знак бога рата. У Хемији се бележи истим знаком гвожђе, најпотребнији материјал бога рата.

Ову су планету познавали и Грци и Јевреји и називали је, с њене интезивно црвене боје *ватреном звездом.* У Санскриту назива се Марс *Анагарака* или *горећи угљен,* па и *Лохитанга* или *црвено небеско тело.*

Марс је прва планета, која је послужила за опредељење прве сунчане паралактике, с којом смо дошли и до сазнања праве величине овога нашега света. Марсово је кретање поред тога послужило и Кеплеру, да пронађе планетске елиптичке путање, с којима је Астрономија добила много јачи полет, но што је то до Кеплера било.

Марс је прва планета, од тако званих горњих планета, која је по својим физичким особинама најбоље и позната и која се по своме физичкоме строју и по нај-

више слаже с нашом Земљом. Слике 4 и 5 служе нам за упоређење наше Земље с Марсом. На Марсу се виђају светлије и угаситије партије, сличне са нашим континентима и морима, — а на половима његовим, као да ће бити и снежних и ледених маса, дакле као и на нашој Земљи. Светле се партије око полова по својој величини мењају, — оне су зими веће, а лети мање, и отуда се закључило, да ће то бити снежне и ледене масе на половима Марсовим. Слика 6 показује, у којој су се светле партије на Марсу измениле за време зиме на планети Марсу. Осем поменутога, досадања испитивања показала су, да на Марсу, осем чврстих и течних тела, има и воде, која је по своме хемијскоме саставу оваква, као што је и наша вода па да на њему има и атмосфере, која се не може много разликовати од атмосфере наше Земље.

Сл. 4.
Изглед Марса

Сл. 5.
Измењена светла партија на Марсу

Сл. 6.
Изглед наше Земље кад би је с Марса гледали

До 1. Августа 1877. године држало, се да планета Марс нема никаквога месеца, али те године нађе астроном професор *Хал* не један, већ два месеца, који око Марса окрећу, као што се и наш Месец око наше Земље окреће.

На Марсу ће, кад на њему има и воде и има атмосфере

бити и живих организама па и становништва, но оно ће морати бити много несавршеније од становника овде на Земљи.

Даље иза Марса и његове путање, долази по већи број малих светских тела, које називамо *малим планетама* или *планетоидима*, на често и *астероидима*. Њих има до данас до 270 и зову се: *Церес*, *Палас*, *Јуно*, *Веста*, *Астреа*, *Хебе*. *Ирис*, *Флора*, *Метис*, *Хигија*, *Партенопе*, *Викторија* и т. д.

У најновије доба и пошто их је по велики број, место имена, обележавају се планетоиди тако званим Гулдовим знацима 1, 2, 3... или бројевима, која су кругом окружени.

Планетоиди дурбином гледани, не показују се као светли котури, већ као веома мале, ишчезљиве светле тачке.

Иза овога роја малих планета долази, највећа међу свима планетама, планета *Јупитер*, који се веома лако на звезданом небу распознаје својом бледо жућкастом светлошћу.

И обичним дурбинима, виђа се Јупитер, као сјајан котур са ширим и ужим тамнијим и светлијим браздама,

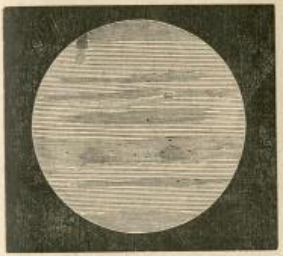

Сл. 7.

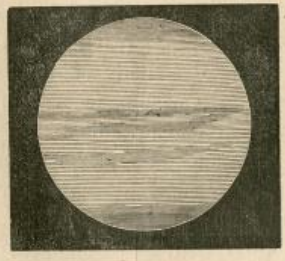

Сл. 8.

Јупитер с браздама године 1835 и 1836 виђене.

које личе на облаке, и који се у близини око Јупитерова полутара по највише виђају. Слике 7 и 8 показују нам Јупитер с браздама.

Ове бразде не допиру свакад до краја планетиног и опажа се, да оне мењају свој изглед, кад их дурбинима гледамо. При јаком увећању види се, да с тавним браздама упоредо, теку и више других слабије тамних бразда, па да се чешће и угаситије и црвено бојене пеге по широким браздама крећу, што ће долазити од обртања Јупитерова око осе.

Јупитер се бележи знаком налик на арапско четири ♃, што је почетно слово у речи *Зевс*, који је по Митолођији био бог богова, јер је Јупитер, по величини својој после Сунца и највеће небеско тело у нашем сунчаном систему.

До проналаска дурбина, нападан је Коперников систем света, с којим ћемо се још упознати, — али, кад је дурбин пронађен, па помоћу њега и сва четири Јупитерова месеца, онда нам овај засебни Јупитеров свет представљаше у маломе, као неки модел природни, — и који је год дотле сумњао у истинитост Коперникова система, он је могао и на самоме Јупитеру да види оличије Коперникове механике неба. Јупитер је, у велико допринео, те је Коперников систем од некадање хипотезе постао и непобитном истином.

Најлепша међу свима планетама, то је планета *Сатурн*, која је од Јупитера много удаљенија. Сатурн се распознаје на небу својом мирном белом светлошћу и сија као звезда прве величине. Светлост је његова много слабија од Јупитерове.

У Санскриту, назива се Сатурн *Санајсчара*, чиме се означује његово лагано кретање на небу. Грци су га звали *Мирни светлилац*, за разлику од Меркура, чија је светлост, као што смо видели, немирна и треперива.

Сатурн се бележи знаком, налик на наше слово ђ, с којим се и олово бележи, те да се ваљда потсети на бледу белу светлост његову.

Кад се Сатурн један пут нађе на небу, онда га је лако и други пут наћи, јер се он лагано креће и го-

3

Місячна поверхня

а гледаня дурбином

тово две и по године остаје све у једном истом звезданом јату.

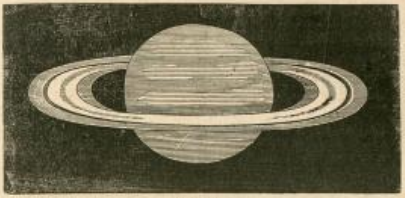

Сл 9.

Сатурн у почетку 1850.

Око Сатурнове лопте лебди и један повелики колут, који главну планету у извесном правцу и по средини

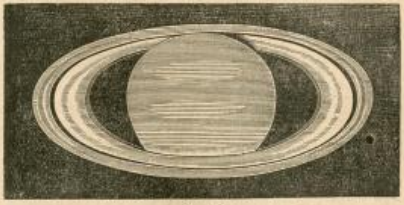

Сл, 10.

Сатурн при крају 1855.

окружује и тако се, остајући вазда на истом удаљењу

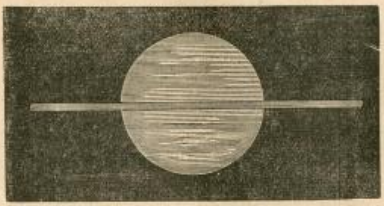

Сл, 11.

Сатурн у почетку 1849.

од планете, с њоме заједно у овоме светскоме простору креће. Слике 9, 10 11 и 12 показују нам Сатурн с његовим

колутом онако, како је он виђен 1849. 1850. 1855. 1868.

Сатурн има 8 месеца, који се зову: Титан, Јапет, Реа, Тетис, Дионе, Енцелад, Мимас, Хиперион.

За Сатурном, а на удаљењу готово два пут већем, но што је Сатурн од Сунца налази се планета *Уран*

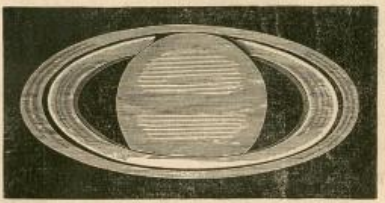

Сл. 12.
Сатурн у половини 1868.

која је до скора до 1846. године сматрана као најдаља у нашем сунчаном систему.

Ову је планету пронашао Хершел још 1781. године, и она се бележи знаком ♅ усправљене стрелице са штитом, који у средини и за разлику од Марса, има и једну тачку.

Уран има 4 месеца, који се зову: Титанија, Оберон, Аријел, Умбријел.

Као што сам мало час поменуо, до 1846. године држало се, да планета Уран завршује овај наш сунчани систем, — али те године нађоше астрономи још једну планету, за сада последњу и најдаљу у сунчаноме систему и назваше је *Нептун*.

У Јануару месецу поменуте године, достави *Леверије* париској академији наука, да је он услед нешто изменутога Урановог кретања дошао на мисао, да се у близини Урановог мора налазити ма какво веће небеско тело, које својом привлаком утиче на Ураново кретање и чини, те је путања његова нешто различна, но што би то према привлаци сунчевој требало да буде, —

па достави и то, да је још и *самим рачуном* определио и место те непознате и до тада не виђене планете. На основу рачуна Леверије-овог у Септембру исте године, нађе астроном *Гале* у Берлину и то баш на месту, које је Леверије израчунао био, нову планету, којој је горње име дато.

Изналазак Нептуна, као што се види, са свим је друге природе. Остале су планете или случајно или пажљивијим тражењем по звезданом небу нађене; — Нептун је на против нађен рачуном и изналазак Нептуна може да се сматра, као највећи тријумф науке о небу, — као тријумф више математичке анализе, која нас својом властитом снагом води даље, но што је пре тога ико од људи и мислио, — јер она продире у такве огромне даљине, да јој ми једва следовати можемо.

Нептун се бележи знаком усправљеног трокраког свећњака и има један месец.

Сва ова досад поменута небеска тела или планете окрећу се неке на мањем, а неке на већем одстојању — око светлила овог света, — око нашега Сунца.

Ја велим нашега Сунца, јер је оно вазда с нама; оно руководи ову нашу за нас тако огромно велику Земљу при њеном кретању и то тако поуздано, да она из године у годину описује око Сунца једнаке путање у овоме непрегледном светскоме простору и тиме нам доноси *зиму*, која нам живце чвршћа и спрема свежији живот за будуће дане; за тим доноси нам пријатно *пролеће*, бујно зеленило и напредну вегетацију. Даљим својим окретањем доноси нам Земља *топло лето*, у коме нам најпотребнија сретства за живот сазревају, а најпосле овај низ благодети завршује *јесен*, најбогатије доба у нашем годишњем животу.

Поменуте благодети и јесу узрок, што су многи стари народи мислили, да је Сунце и најдостојније,

да се њиме божанство представи, па да се и оно само обожава.

Отуда у Египћана обожавање *Озириса*, у Персији обожавање *Митре*, у Грка обожавање *Аполона*, који је са *Хелиосем* идентификован и оно *„бог сунаца.“*

Око Сунца, овога извора свеколиког живота нашег, као око централнога тела, окрећу се све напред поменута планете и то овим редом, према њихном већем и већем удаљењу од Сунца, дакле: *Меркур*, *Венера*, наша *Земља* са месецом; за тим *Марс* са његова два месеца. Између Марса и Јупитера окреће се око Сунца рој *планетоида* или малих планета, за тим долази *Јупитер* са његова 4 месеца, па *Сатурн* са његовим колутом и његових 8 месеца, па *Уран* са 4 месеца и најпосле до сада најдаља планета Нептун са његовим месецом.

Око 300 које великих које малих планета, окрећу се дакле око нашега Сунца, као око централног тела.

Али Сунце:

Ма колико да си сјајно
И да лепо грејеш свима;
Опет вели свет пакосни
Да на теби пега има.

Љ. Н.

И заиста, ако пажљивије посматрамо Сунце дурбином, онда опажамо, да котур сунчев није по свој својој површини подједнако светао, већ да осем веома светлих тачака има много омањих тамнијих овалних партија, које се *поре* (грануле) зову и из којих веће и мање *пеге* постају. Ове сунчане пеге нису никако са свим и подједнако тамне по свој својој површини, већ се разликују на тако звано *језгро* па и *полусенку*. Помоћу ових пега одређено је и време сунчевог обртања око осе, које бива за наших 25 дана. Слика 13 представља нам неколико сунчевих пега, на којима представља а језгро, а *b* полусенку пегину.

Осем планета и њихових месеца, имамо још да поменемо и повећи број небеских тела, која се од напред поменутих планета обликом својим разликују.

Ово су тако зване *репатице звезде* или *комете*.

Ретко који од нас да није видео ма какву репатицу на звезданом небу, о којима се од вајкада с неким страхом говорило и предсказивало, да добра бити

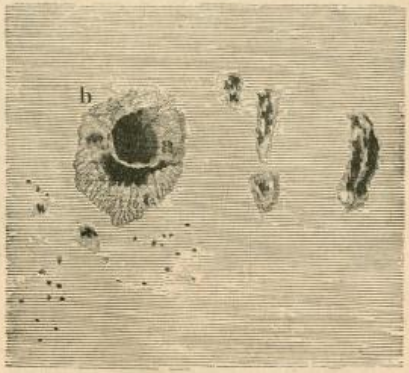

Сл. 13.

неће, јер се репатице од вајкада сматраху, а и данас се на жалост код необавештених још сматрају, као зли весници овога нашега неба, који се овда онда само зато на звезданом небу и јављају, да овом слабом и мајушном роду људском предскажу нова зла и нове беде што имају да га снађу. Од кад је и у репатица потврђено правилно кретање око Сунца, од тада се обавештен, образован свет њих више не плаши.

Број ових репатица не зна се на сигурно, али ће их на сваки начин бити неколико хиљада.

Повећи број репатица одређен је својим путањама и за њих знамо, да се крећу међу напред поменутим планетама, па да и у наш сунчани систем спадају. Ове

се репатице зову *перијодске* репатице. Друге се репатице крећу по тако развученим путањама око Сунца,

Сл. 14.

Велика репатица од 1811. године не наоружаним оком гледана.

Сл. 15.

Хајлеова репатица од 1835 год. не наоружаним оком гледана

да оне прелазе заплаву нашега сунчанога система и можда доспевају на такве даљине, које су за нас неизмерљиве. Сл. 14—19 показују нам важне виђене репатице.

Поред репатица, биће још једнако најчудноватија појава за свакога, кад се на звезданоме небу од осталих звезда на један мах по каква звезда одвоји и

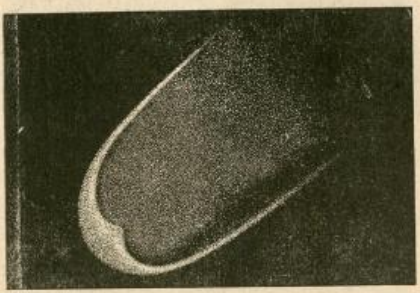

Сл. 16

Халејова репатица од 1835. год. дурбином гледана.

са веома великом брзином крећући се, засине на небу у облику већег или мањег лука и одмах за тим ишчезне.

Сл. 17.

Донатијева репатица од 1858. год. дурбином гледана.

Ове летеће звезде по небу зову се *Озвездине* (Метеорити) и спадају са свима досад поменутим небеским телима у наш свет. Привидна величина па и сјајност

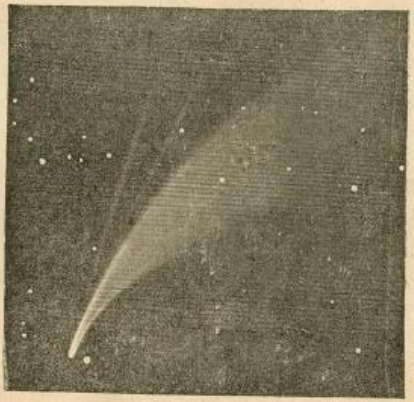

Сл. 18.
Донатијева репатица од 1858. не наоружаним оком гледана.

ових озвездина веома је различна. Њих има тако малих, да се једва виде, а има их и таквих, које својим сјајем превазилазе и сјајност Јупитера па и Венере; а има их и таквих, чија светлост превлађује светлост других звезда у тој мери, да се ове за тренутак или слабо или никако не виде.

Најмање од ових озвездина, зову се *звезде падалице*, које се овде онде, по звезданом небу *расуто* појављују и које у маху ишчезавају, или и у читавим *ројевима* крајем Јула и у почетку Новембра, на звезданом небу искрсавају и проузрокују право *падање звезда*.

Ово падање звезда бива тако, да се примећава, како звезде из извесне тачку на звезданом небу у виду ексцентричних зракова полазе и крећући се по небу у разним правцима, најпосле ишчезавају. Она тачка, из

које звезде привидно полазе, зове се *зрачна тачка* звезда падалица.

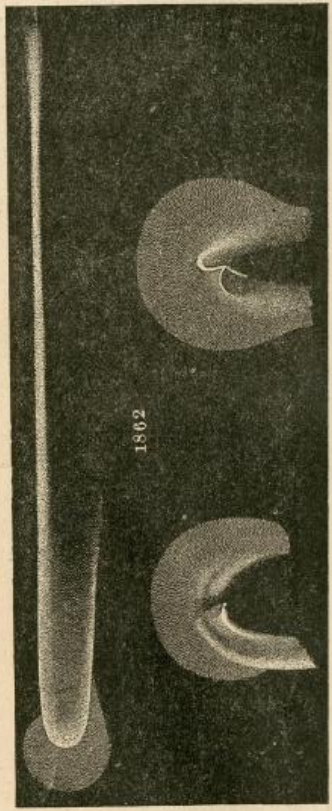

Сл. 19.

Онај рој звезда падалица, који се јавља крајем Јула, познат је под називом *Перзеида*, а онај у месецу Новембру под именом *Леонида*, јер Перзеиди полазе из звезданога јата Перзеа (Perseus), а Леониди из звезданог јата Лава (Leo). Слика 20 показује нам озвездинску

појаву опажану године 1833. у северној Америци. Много светлије озвездине, зову се *ватрене лопте*, ко е готов

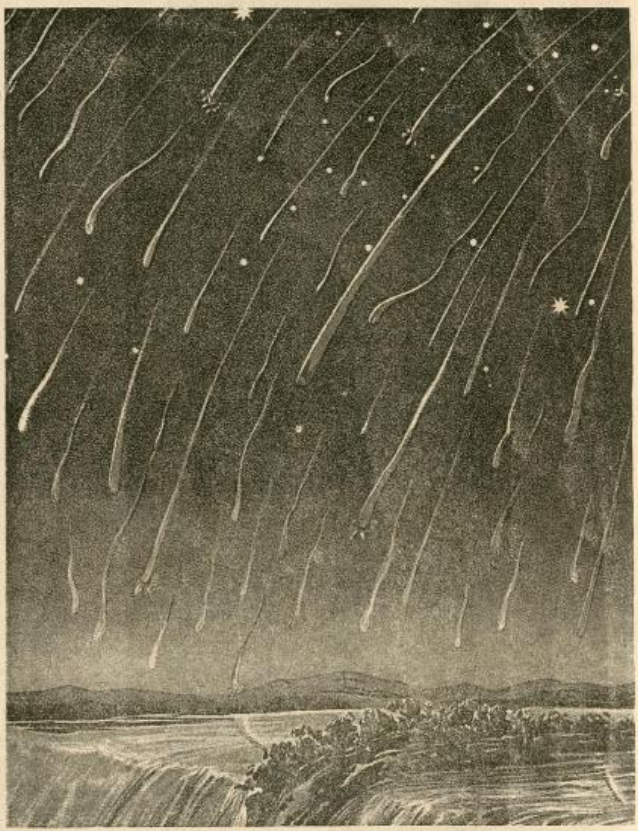

Сл. 20.

свакад имају краћи или дужи реп, и које се често пута и дању виде, — а многе се од њих гасе тек уз арпску

и тутњаву, па су узрок и паданју врелога камења на Земљу, које после појаве ватрене лопте обично налазимо или као *озвездинско гвожђе* или као *озвездинско*

Сл. 21.

камење. Слика 21. представља нам озвездинско камење, које је у Алексиначком округу пало 1877. и које се под

називом Соко-Бања у минералошком кабинету под бројевима 2, 3, и 4 видети може. Без сумње је, сваки од нас, много пута видео већ, ма какву озвездинску појаву. Њу су виђали људи од вајкада и није ни чудо, што се ова лепа појава помиње и у Илијади, по којој, кад год каква звезда засине на звезданоме небу, по који од богова на Земљу силази.

Исто тако и северни мит, доводи у везу живот новорођенога детета са озвездинском појавом, и по њему, како се роди какво дете започиње предиља Верпеја да преде конац живота и сваки се конац завршује у по једној звезди на небу. Кад се приближи смрт човеку, онда се кида конац живота и његова побледела звезда пада на Земљу.

И наш народ доводи у везу с појавом озвездине или смрт или бегство каквога заточеника из затвора, а песник је српски ту дивну појаву на звезданом небу овековечио овом песмом:

„Ти ми рече, да су наше коби,
Наши дани о звезде скопчани.
— Јесте, синко, ал' им тама злоби,
Па нам често гледати их брани.
— Али не да бистро око твоје
Њихне знаке растумачит' знаде — —
Каква ј' она, она звезда што је
Сјала, сјала, а сад доле паде?

Издахн'о је један човек, сине,
Ето му је звезда малаксала,
Баш је пев'о, сретан, од милине
У средини мила круга мала;
Грлио је пријатеље своје,
Чашу испи, Богу душу даде — —
А, гле опет једна звезда, што је
Сјала, сјала, а сад доле паде!

То је била невестица млада
Мило чедо у самоме цвећу,
Пуно срце убавога нада,

Сутра јој се мили свати крећу. — —
А, гле, опет једна звезда, што је
Сјала, сјала, а сад доле паде!

Био ј' богат, срца племенога,
Златне речи, милостиве руке,
Био дика, понос рода свога,
И обрана сиротиње пуке.
Око њега плачна лица стоје
Ко ће сузе да отаре саде? — —
А, гле, опет једна звезда, што је
Сјала, сјала, а сад доле паде!

Тону звезде сила и Царева! —
Чувај, сине, чисте своје груди!
Пуно ј' синко, међ звездама плева,
Ретка ј' душа, што с' о правди труди.
Не отимљи с' из присене своје,
Да са сјајем не сабереш јаде —
Шта су сјаји? — Ено звезда, што је
Сјала, сјала, а сад доле паде!"

Змај-Ј. Ј.

Најпосле, осем свију до сада побројаних космоских тела, као да ће нашем свету припадати и још неиспитана појава, тако званога *Маглинскога колута*, који се, у колико је то до данас познато, такође око Сунца окреће, налазећи се између Меркурове и Марсове или опредељеније, између Месечеве и Земљине путање у сунчаноме систему. У тропским пределима наше Земље а поглавито на полутару, опажа се после сунчевога заласка на западноме небу необично светао блесак, који често и до поноћи траје. Слика 22. показује појаву Маглинскога колута (зодијакову светлост) али нешто мало неверно, јер се блесак ка крајевима јаче слива и у ноћној тами поступније губи. Ова дивна светлосна појава позната је и под именом *Зодијакове светлости*, јер постоји мишљење, да ће она бити последица скретања сунчане светлости од Земље и то у заплави Зодијакове

зоне. Ова се појава у нас мање примећава, а кад се види

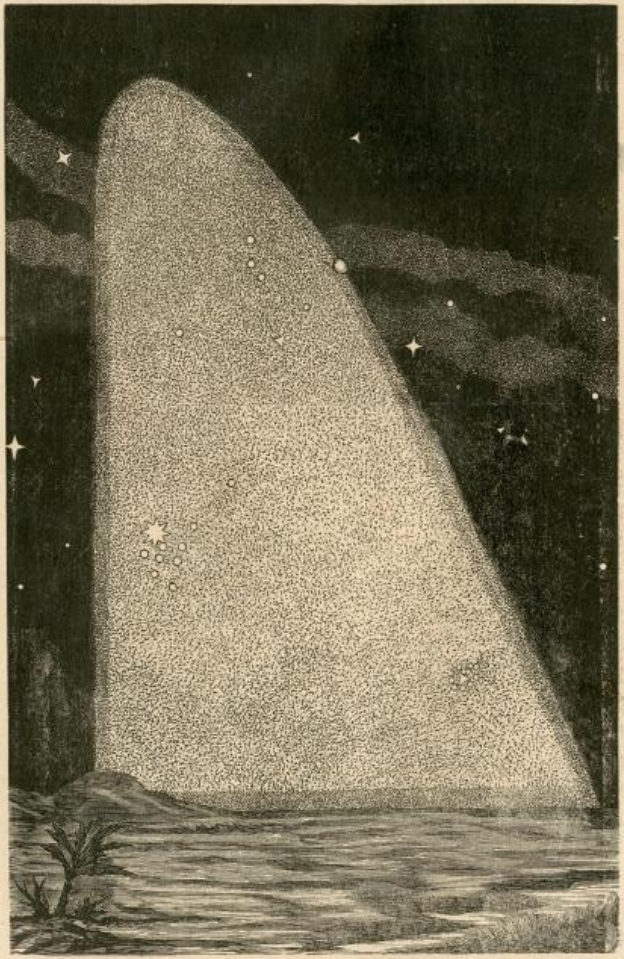

Сл. 22.

онда се најбоље виђа у Фебруару и Марту на западној, а у Октобру на источној хоризонтовој страни.

С тога, што постоји мишљење, да ову светлосну појаву проузрокује особито космоско тело, тако звани *Маглински колут*, с тога и има ова појава и овај други назив, који има још накнадно или да се одржи или и са свим да падне.

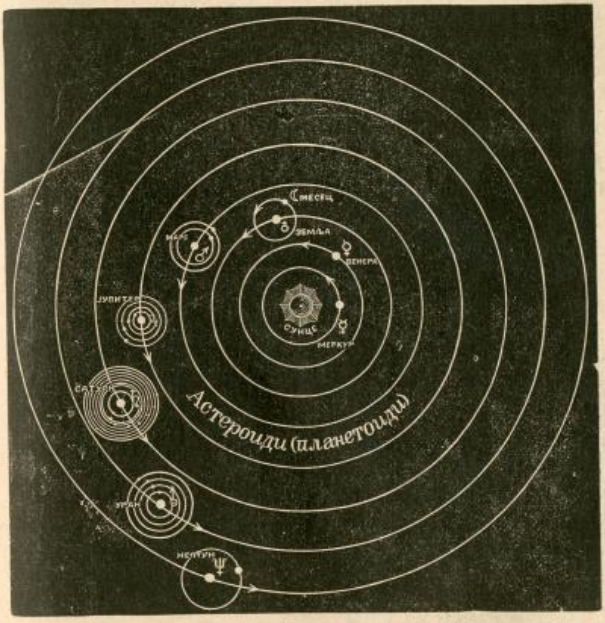

Сл. 23.

Сва ова космоска тела: Сунце, планете, месеци, Репатице звезде и Озвездине с Маглинским колутом, сачињавају и образују оно, што ми нашим *светом* или *космосом* зовемо. С тога, што је наше Сунце оно не-

беско тело, око кога се окрећу сва друга побројана небеска тела, дакле: Меркур, Венера, наша Земља с њезиним једним Месецом, Марс с његова два месеца, Јупитер с његова четири месеца, Сатурн са његових осам месеца, Уран са његових четири месеца, Нептун са његовим једним месецом, са свима планетојидима, перијодским Репатицама, Озвездинама (метеоритима) па и Маглинским колутом, — с тога је овај свет и назвао Коперник *сунчаним* или *хелиоцентарским системом* за разлику од других система, који су погрешно узимали друго тело као централно у нашем свету. Слика 23. показује нам Коперников хелиоцентарски систем, а таблица: *општи преглед сунчанога система* показује нам, уз неке најпотребније податке, још и путање појединих већ поменутих репатица у сунчаноме систему.

Ово укратко поменуто о сваком појединoм небеском телу у овоме космосу, довољно је, да добијемо општи преглед свега што наш свет, што наш космос и представља, али ово је довољно и да положај наше Земље у космосу, или боље да њезин положај, као звезде међу звездама уочимо. Детаљније упознавање с појединим небеским телима, као и упознавање с утицајем једнога на друго па и упознавање неминовних последица свију тих утицаја, биће предмет доцнијих предавања.

М. Ј. Андоновић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Ботаника за више разреде гимназија краљевине Србије, саставио *Ђ. Козарац*. Са 390 слика. У Београду, штампано у краљ.-срп. држ. штампарији 1888. (Свршетак).

У гљивама, сочном зељу и воденим биљкама пролази вода и у њој растворене материје из ћелијце у ћелијцу помоћу дифузије и тургора. У сувоземних пак биљака, нису довољне само ове две молекуларне снаге, већ се њима придружује и транспирација или испаравање воде.

У чему се састоји сам овај процес испаравања воде не даје нам објашњења г. Козарац. Он само вели (на стр. 265): „*Али је већи део воде, коју је биљка примила постао излишан*, пошто су с њом у лишће доспеле анорганске материје, од које се биљна храна израђује; с *тога се неупотребљена вода истура напоље као пара.*“ Колико је нами познато овде не бива никакво „истурање на поље“; већ ћелијце пуне ћелијчна сока, што су у додиру са спољним ваздухом или са унутрашњим ваздушним ублима, отпуштају своју воду у облику водене паре све дотле, док ваздух и они интерцелуларни простори не буду засићени воденом паром. Али како ово засићење по правилу никад потпуно не наступа; то и биљни делови готово непрестано транспирирају, т. ј. оне ћелијце што су отпустиле своју имбибовану воду остану незасићене и да би повратиле равнотежу узимају воду из ћел. сока и ћел. опапа суседних ћелијца, те је поново предају атмосфери и т. д. На тај се начин потпомаже и одржава у биљци кретање воде, које је изазвато дифузијом и тургуром. Од колике је велике важности транспирација за кретања сокова у дрвима, чији виши регијони не стоје више под утицајем кореновог притиска, види се најбоље у томе, што су ове биљке на транспирацију тако прилагођене да им лишће опада, кад их унесемо у апсолутно влажан (засићен) простор. Опадање лишћа у јесен такође се у првој линији своди на умањење транспирације. Са свега овога требао је г. Козарац изнети у својој ботаници праву важност транспирације.

„*Вода и у њој растворене материје* (мезгра или сирови незгоготовљени биљни сокови) *цеђе се кроз дрво фибровазалних снопића и доспева у лишће*“ — вели г. Козарац на стр. 252; али нам не каже: како то бива? од куда то, до вода може кроз судове и прозен-

химске ћелијце да пролази, и да доспева у места где бива транспирација? У судовима је ваздух мањег притиска но у околној атмосфери; јер се у њима *прво*, у сред транспирације ваздух непрестано разређује, а *друго*, зидови су опет чврсти и јако имбибовани водом, те врло мало пропуштају ваздух у судове, у след овога и вода, што је доспела у судове пење се непрекидно навише. Али вода пролази не само кроз судове већ и кроз опне прозенхимских ћелијца, помоћу имбибације, нарочито у том случају, ако је дрво сиромашно водом. Ово последње кретање такође слада у појаве дифузије: јер и оно има тенденцију да засити ћел. опне имбибованом водом. Кад ћел. опне постану једном засићене имбибованом водом (н. пр. у апсолутно влажном простору), онда имбибовање престаје па и кретање воде кроз опне прозенхимских ћелијца, већ вода опет пролази кроз судове. Буде ли пак један део воде транспирацијом испарен, тада наступа поново примање воде из ћел. опана које су богатије водом и то тако бива све дубље и дубље у дрвету све до оних ћелијца, што воду дифузијом и тургором примају у се.

Из ваздуха. као што смо већ напред поменули, узимају зелене биљке за храну CO_2. Орган за примање CO_2 јесте лишће. Кроз стомата од лишћа улази ваздух (ефузијом) у дупљу за дисање а одавде дифундује кроз ћел. опне у саме ћелијце основног ткива. *Овде под утицајем светлости* а не „и топлоте“ као што вели г. Козарац „*асимилује се CO_2 у хлорофилним зрнцима и из CO_2 и воде постаје неко органско једињење угљени хидрат* „понајвише скроб“ вели писац, *при чему се одлучи из ћелијце* „не сувишни и неупотребљени“ већ сав *O*, *што је у CO_2*. „*Овај се процес*, вели г. Козарац (на стр. 264). *зове асимилација или усвајање угљеника*“. Ми смо раније показали да је оваково појимање асимилације погрешно. Који је први асимилацијом продукт у хлорофилним зрнцима још није доказано. По Boussingault-у то ће бити *шећер* а по Sachs-у (а с њим се слаже као што смо видели и г. Козарац) *скроб* Сакс брани своју поставку тиме, што је први видљиви продукт асимилације у хлорофилним зрнцима заиста скроб. Али пошто је скроб организовано тело а састоји се (као што смо напред посматрајући анатомију показали), из смеше два угљена хидрата, то није могуће да постаје непосредно једним хемијским процесом и с тога је вероватнија претпоставка Boussingault-ова да најпре постаје шећер. У осталом још није ни то решено, да ли је први асимилациони продукт увек једна те једна хемијска индивидуа; јер ми виђамо у хлорофилним зрнцима на место скроба и масна једињења.

Толико о постанку угљених хидрата из анорганских материја што служе биљци за храну. Али угљени хидрати не постају само

на овај начин синтезом из анорганских материја, већ и из виших сложенијих материја, као што су: гликозиди, па и сама беланчевина. Бар за ћел. опну сме се претпоставити да постаје из протопласме и ако г. Козарац (на стр. 263) вели: *метерије из којих постаје целулоза, израђују се из* CO_2 и H_2O,« Ми смо мислили да ће он сада изложити како постаје целулоза те тако стећи заслуге за овај врло важан али и врло мало познат део физиологије биљака; кад али он одмах прелази на асимилацију CO_2 и постанак скроба, као да је целулоза то исто што и скроб.

Али још је интересантније како постаје протопласма по г. Козарцу. »*Материје; из којих постаје протопласма* (стр. 264), *справљају се у биљци*, као што се мисли (ко то мисли?) *из скроба или неких других целулозних* (безазотних) *материја(?) и из нешто азотних и нешто* (шта је то нешто?) сумпорних једињења«. Шта се хоће овим да каже? Дакле разумимо се: протопласма постаје из неких материја, а ове се опет материје справљају у биљци »као што се мисли« из скроба или целулозе и из азотних и сумпорних једињења. Али само даље. »*Оне се* (сигурно опет материје) *по свој прилици* справљају *у безбојној протопласми* (од куда сад опет протопласма?) и светлост за то није потребна, *али се поуздано не зна* у коме се делу биљке тај посао свршава« (који је тај посао?). »*И фосфорна су једињења за постанак тих материја потребна*. Дакле за постанак скроба или целулозе, азотних и сумпорних једињења потребна су и фосфорна једињења?...

Како постају беланчевине у биљци, слабо је познато. Толико се зна, да хлорофилне биљке па и гљиве имају способност, да из NH_3 или NHO_3, у присуству већ посталих безазотних органских материја производе протеиске матарије. Продукти распадања беланчевине јесу: леуцин, тирозин, амонијак, аспарагинска, глутаминска, масне киселине и т. д. Пошто међу овим продуктима распадања има једињења која спадају у масна а друга у ароматична једињења, то се може закључити, да обе ове категорије учествују при постанку беланчевина, за аспарагин је бар потпуно доказано, да стоји у генетичној вези с беланчевинама. Клице од Lupinus Vicia и др. кад их негујемо у тами имају у себи изобиља аспарагина, који је постао из протеиских материја (легумина) што су у семену. Ако се клице изнесу на светлост те тиме испуне услови за асимилацију анорганских материја, тада ће аспарагин ишчезнути а на његово место постаће беланчевинасте материје (албумин).

Ова хемијска метармофоза није ништа друго до синтеза при којој је C и H примљен а O. отпуштен.

О постанку хлорофила вели г. Козарац (стр. 265): „*Зеленило (хлорофил) од кога позелене хлорофилна зрнца постаје утицајем светлости,* (одакле? говор је о постанку), *која је и по опстанак те материје неопходна; јер ако се нека биљка у помрчини развија она не буде зелена* (већ каква?) *а изгуби своју зелену боју ако је пре тога била зелена*". Постанак хлорофила који је неопходно потребан за асимиловање анорганских материја у биљци остаће све дотле необјашњен, док не сазнамо његов хемијски састав. Али толико је за сада констатовано, да хлорофил постаје из етиолина, а пошто етиолин виђамо да постаје само тада кад је скроб резервна материја; то је вероватно да и постаје из скроба а уз суделовање других материја. И тако постоји двогуби однос између скроба и хлорофила. Из скроба постаје помоћу прелазног члана (етиолина) хлорофил а у хролофилним зрнцима под утицајем светлости бива редукција CO_2 и H_2O, те постаје скроб.

О дисању биљака вели г. Козарац (стр. 264) ово: „*Дисање или респирација у биљака у томе је, што и биљке као и животиње удишу O а издишу CO_2; но она количина O, што га оне удишући примају далеко изостаје иза оне количине O. који при асимиловању C издишу*". Ово је последње са свим неправилно, али запитаће се зашто је то тако? „*Асимилацијом угљеника у вези са издисањем кисеоника умножава се биљна органсна мраса, а са респирацијом у вези стоји смањивање те масе, јер се нарочито скроб и њему сродна тела од удисаног кисеоника оксидишу те се од њих ствара CO_2, који се издише*". Овде је требао писац да нам покаже боље везу која постоји између дисања и асимилације. Јест истина да је с дисањем у вези губитак асимилованих органских материја за биљку, али је у исто време дисање и извор из кога потиче снага за унутарње кретање у биљци. Дисање прати све животне процесе у биљци. Измена материја биће убрзана ако је дисање живље; јер оксидацијом ћел. садржаја мењају се односи дифузије и изазива се ново кретање материје. Рашћење бива само док траје дисање, исто тако све врсте покрета, почев од надражаја појединих органа, па до струјања протопласме, бивају само дотле докле траје дисање. С тога је требао г. Козарац да у свом учебнику нарочито нагласи у каквој вези стоји дисање с животом биљака: јер из онога што у његовој ботаници налазимо изгледа, да је дисање само од негативне важности за живот биљака, пошто с њим „у вези стоји смањивање органске масе".

Које су пак материје које се у биљци оксидишу? По г. Козарцу то су: скроб и њему сродна тела," дакле у опште угљени хидрати. Али ово је непотпуно, јер сем угљених хидрата оксидишу

се у биљци и масти, органске киселине, па и продукти распадања протеинских материја.

На завршетку ове партије да поменемо, да се *под прометом хране* (градива) не разуме само „*процес* (стр. 265) *којим се најпре зготовљена органска материја промеће овде у целулозу, онде у беланчевине*“, већ све могуће хемијске промене што бивају у живој биљци дакле не само асимилација (у смислу у ком је у физиологији животиња примљена) већ и дисање и секреција. У вези са изменом материја, вели г. Козарац и ово, што је вредно забележити: „*Материје, које при сарађању биљне хране, најпре у биљци постају нису целулоза а још мање су то беланчевине* (то већ знамо), *него се ове* (сигурно беланчевине) *претварањем једне материје у другу из оних* (дакле из целулозе) *стварају.*“ Е, то би било сад ново, да беланчевине постају сада из цезулозе!

Из свега досадањег јасно се види, да г. Козарац у својој ботаници не само да није представио живот биљака онако како је он по својој вредности заслуживао већ да га није ни он сам разумео што је још жалосније. А што смо ми у нашем прегледу обратили особиту пажњу на овај део ботанике, то је с тога, што се ту најбоље може видети: да ли је писцу познато садање стање науке о биљу и колико се од ове може применити у гимназијској настави.

Ко прочита предговор у ботаници г. Козарца: „*Ботаника није данас ни за средње школе (чуте само!) више наука, која само учи, како ваља бројати прашнике и тучкове у цвету* и т. д.. *Ботаника је данас, наука о живим створовима, који весело(!) уживају ваздух, што га удишу. Она је данас наука о склопу и животу биљке, наука која појаве биљног живота доводи у узрочну везу са силама што владају у целокупној природи.* и т. д.... Ко прочита, велим предговор у његовој ботаници морала би га изненадити дубина мисли и песничко одушевљење писчево; морао би се обрадовати, што види, да пробијају други, виши погледи на ботанику као науку, па би зар помислио да је и ова књига у истом духу рађена. Али на жалост ми смо се разочарали.

VI.

Остаје нам још једна партија у општој ботаници г. Козарца да је прегледамо, а то је: спољна морфологија или органографија биљака. Увези с органографијом прегледаћемо и биологију, колико је од ове ушло у његову ботанику. Ми смо раније показали, да је г. Козарац учинио капиталну погрешку, што је своју ботанику почео систематиком а не органографијом. Али сем тога, органографија је у његовој ботаници јако занемарена; међу тим та је партија из ботанике

врло згодна да пооштрава посматралачки дар у ученика да потпомаже њихово суђење и развија љубав према биљном свету, те заслужује много већу пажњу у ботаничкој настави. Да је г. Козарац бар спојио систематику са органографијом, као што је то извео Kientz-Gerloff у својој „Meth. Leitfaden für den Unterricht in der Botanik", па да му и не замеримо.

У својој органографији узео је г. Козарац за принцип поделе органа њихову физиолошку радњу; али ово је погрешно, јер један исти орган често пута врши у исто време више различних функција као што смо у физиологији видели, а кашто је баш и тешко одредити саму функцију неког органа. То све говори у прилог, да се не може узети једино физиолошки принцип за поделу органа а још мање се може учинити у једном школском учебнику. Исто тако, једнострана је и вештачка подела органа једино са морфолошког гледишта, дакле по облику и развићу, без икаквог обзира на њихову физиолошку функцију. С тога се данас за поделу органа у органографији узимају у оцену не само физиолошке већ и морфолошке особине њихове.

Говорећи о органима за храњење писац излаже не само њихов спољашњи крој већ и унутрашњу грађу њихову и док о спољашњем кроју стабла, корена и листа, дакле о ономе што и спада у органографију, тек овлаш говори, дотле о унутрашњој грађи прича и на широко и на дугачко. Ми истина немамо ништа противу тога, да се зна и о унутрашњем кроју стабла, корена и листа; али смо мишљења да никако не спада у обим једног гимназијског учебника излагати потанко, какови су фибровазални снопићи, основно и кожно ткиво понаособ у дикотила, гимносперама, монокотиледона и птеридофита. Излагати једну партију и сувише потанко за гимназију а од других много важнијих за наставу изнети тек по неку мрвицу, држим да није ни педагошки.

Ну да разгледамо и оно што има у његовој органографији. На стр. 239 у партији о спољашњем кроју стабла, вели писац: „*У оном слоју ћелије* (који је тај слој?) *који на врху стабла непрестано расте, из кога се и само стабло развија и на више без краја напредује замећу се млади органи, ново лишће а већином и нове гране*". А на страни 257: „*Лишће се замеће близу испод вегетационе тачке стаблове (?). Оно се развија као и гране из стаблова спољашњег слоја*". Нама изгледа, да писцу ова ствар није јасна, а што је најглавније ми још из овога не знамо, како настаје само стабло? Из оне ћелијце, која је први зачетак биљној клици, постаје у след деобе ћел. ткива, које би могли обележити као thallom. Први орган, што се даљом деобом ћелијце из овог ткива развије јест стабло, на коме тек секундарно постаје лишће и корен. Свако стабло

има на своме врху (вегетационом врху или вегетационој тачци) једну релативно велику *вршну ћелију* или *меристем* од малих ћелијца и растење самог стабла бива или множењем оне вршне ћелијце (у маховина и папрата) или множењем меристема (у фанерогама). Али вегетациони врх стабла у фанерогама није једнолик, већ на њему разликујемо више делова. Спољашњи слој ћелијца јесте *дермагоген* испод њега долазе више паралелних слојева — *периблем*, а средина вегетационог врха састоји се такође из једног или више слојева ћелијца — *плером*. Као правило важи, да се из дерматогена развије примарно кожно ткиво, из периблема примарна кора (са коленхимом), а из плерома спојни судова са паренхимом (што је између њих) и срж. Отуда је погрешно оно, што г. Козарац на стр. 241 вели: „*за рана се на спољашњем слоју овога ткања (т.ј.* меристема) *издиференцира најпре кожно ткање, затим се у унутрашњем ткању, која се зове основно ткање замеће треће главно ткање у стаблу, а то је судовно ткање.*"

Што се тиче постанка лишћа и грана имамо да приметимо, да се на стаблу најпре развија лишће као бочни израштаји и тек у пазуху од лишћа постају бочне гране; али лишће се не „замеће близу испод вегетационе тачке", као што вели г. Козарац, већ у самом вегетационом врху и то обично у II — III ћелијчном слоју периблемовом а ређе у I или IV слоју овог ткива или у ћелијцама дерматогеновим (Elodea canadeniss.) Бочне пак гране не постају никако из дерматогена већ увек у периблему и то у II—IV слоју његовом. После онога што горе изнесосмо, г. Козарац прелази на интернодије, говори о гранању стабла и на послетку с чешћима А ништа нам не вели: чиме се карактерише стабло са морфолошког гледишта, које делове разликујемо на клици, каквих има облика стабла (подземно и надземно), шта су пупољци и каквих их има? О свему овом писац сматра да није потребно зар говорити у књизи, која је намењена ученицима више гимназије.

На стр. 252. у партији о спољашњем крају корена, место да нам говори о самом спољашњем крају његовом вели: „*Кореново гране замеђу се у његовој унутрашњости и пробијају се кроз кору*"; а како постаје корен чиме се карактерише са морфолошког гледишта и у чему се разликује прави корен (Rhizicom) од Rhizoida и Rhizicoida о томе не говори.

Тако исто у партији спољашњи крој „размештај лишћа" на стр. 257., пошто је са неколико речи и то погрешно, као што смо мало час показали, поменуо где се замеће лишће и како расте, прелази одмах на њихов размештај. И тако и овде не налазимо ништа о развитку лишћа из пупољака, о деловима лишћа, о облику, величини и метаморфози лишћа

Ми не знамо, како себи да објаснимо, зашто је г. Козарац овако запемарио органографију у својој ботаници. Говорећи о органима за плођење у сперматофита место да нас прво упозна са цветом и његовим деловима он најпре говори о цвастима па онда тек прелази на цвет не дајући нам дефиницију цвета, вели: „*цвет саставља један део стабла, т. ј. врх цветне петељке, што се зове ложа и лишће — цветне лиске*“. Али је овде ваљало тачније обележити, да се онај део стабла (који служи као осовина цвету) онда зове ложа кад је неразвијен; јер има случајева, да се између чашице и крунице (Cargyophillacae) или између androcecum-а и gynaececum-а (Capparis) развије онај „део стабла“ и тад нема ложе. Овде морамо да приметимо и то, да је погрешно г. Козарац разумео „*да је плодник прирастао или подцветан у случају кад је ложа бокаласто удубљена (у руже).*“ Плодник се зове подцветан само у оном случају, кад су чаша и круница сасле међу собом те граде као једну цев (tubus) а ова је цев опет нарасла на плодник, у след чега делови чаше крунице као и прашници стоје више од плодника (Epilobium, Cornus); на против плодник је надцветан, кад су остали цветни делови утврђени испод њега тако да он стоји у њиховој средини (Convallaria).

Говорећи о цветним лискама писац износи неколико диаграма, међутим нигде нам не вели: шта су то диаграми и од какове су вредности за систематику? Да он сам увиђа њихов значај уверили смо се из тога, што он у самој систематици на више места употребљује диаграме.

Пошто је говорио о „срастању“, пометању и „удвајању цветних лисака“ па чак о „размештају“ њиховом у цветном пупољку, прелази г. Козарац на укрштање и самооплођење. Али нам ово укрштање врло нејасно обележава, кад вели: „*Оваким начином оплођавања производе се већином снажније и многобројније семке него самооплођењем*“. Значај укрштања не лежи у овом, да се њиме производи више семака, које могу да проклијају, самооплођењем добивене семке или никако не проклијају или ако проклијају биљке су слабије и неразвијеније од оних што су укрштањем произведене. Што је најчудноватије, писац говори о укрштању биљака а нигде нам не говори о цветном омотачу — о чаши и крунници — као да облик њихов није ни од каковог значаја и не стоји у вези са укрштањем биљака. Исто тако тек после ове партије о укрштању и самооплођењу биљака говори о андроцеуму и гинецеуму, као да се укрштање може разумети ако се не зна претходно бар о полену и жигу. Што су једне биљке анемофиле а друге ентомофиле поред оних услова што их г. Козарац помиње, поглавито зависи од квакоће поленових зрнаца. У *анемофила* су поленова зрнца глатка и сува те кад изађу из прашнице, не прилепе се једно уз друго, већ их ветар

у облику појединих зрнаца разнесе по ваздуху као прах. У неких биљака (Coniferae) имају поленова зрнца шта више ваздушне кесице које им смањују специфичну тежину, те се врло лако по ваздуху покрећу и најмањи ветрић кадар је да их подигне и растури на све стране. Али има још нешто, што је од велике вредности за укрштање биљака и помоћу ветра а што нам г. Козарац такође не спомиње у својој ботаници, а то је: да анемофиле производе велику количину поленових зрнаца. Када се узме на ум, да многа поленова зрнца, што их ветар по ваздуху разноси не доспу на прави жиг, те тако управо пропадну, лако је увидети, да оплођење у ових биљака не би могло ни бити кад не би било цветног праха у изобиљу.

У *ентомофила* су поленова зрнца обично споља рапава и већином лепљива (колерентна) што све иде у прилог ка укрштању ових биљака помоћу инсеката.

Толико о укрштању, а сад да приметим, да је погрешно и оно г. Козарчево „*Самооплођење наступи тек онда, кад изостане оплођење укрштањем*"; јер има биљака и то не мали број, као што мисли г. Козарац, које се никако и не укрштају; у којих је цвет таковог кроја да су неизбежно упућени на аутогенију. То су биљке (поједине феле од родова: Lamium, Scrophularia, Campanula, Linaria, Viola, Drosera, Impaticus, Hottonia, Oxalis и т. д.) које поред нормалног отвореног (казмогамског) цвећа имају и таково (клајстогамско), које и онда, кад је потпуно развијено, затворено а одликује се редукованим цветним деловима, (малим прашницима у којих има врло мало поленових зрнаца).

На завршетку морам да приметим још и то, да је г. Козарац требао у своју ботанику да узме више материјала из биологије биљака. Тако у њој нема ни речи о томе, колико живе биљке, какова је ритмика вегетационих процеса и у чему зависе ови од спољашњег света? Исто је тако требало из десцендентне науке изнети бар неколико потпуно доказана факта, као: закон наслеђа особина, закон прилагођења и борбу за опстанак. Ну можда ће нам г. Козарац одговорити, да десцендентној науци (управо Дарвинова теорија,) као таковој није место у школи; али кад се већ може говорити у једном гимназијском учебнику „о исконском стварању". (стр. 222) зашто да се не констатује да сваки организам наслеђује од онога од кога води своје порекло неке особине. Кад је већ допуштено, да се у школском учебнику говори о укрштању биљака, онда зашто бар са неколико речи не показати борбу за опстанак у природи? Зашто се бојати изрећи, да биљке које су произведене укрштањем издрже боље ову борбу за опстанак, него ли оне што су самооплођењем добивене. Ученици, који апсолвирају гимназију, ваља да и о овим

стварима имају бар неког — али здравог и чистог — појма, а за то је најбоља прилика овде у ботаници.

*

Да учинимо резиме. У досадањем прегледу ове књиге видели смо да је садржина у овој ботаници рђава; да је распоред материјала погрешан јер не одговара ни програму из ботанике за наше више гимназије ни реду, који је у науци примљен; видели смо, да су поједине мање важне партије за ботаничку наставу добиле превагу и сувише потанко израђене, а друге много важније занемарене и рђаво израђене. Видели смо, да се писац није умео користити ни литературом коју је имао при руци. Видели смо у ботаници много фраза а стил врло рђав који не одговара никако једној школској књизи. Видели смо дакле само један слаб књижевни покушај. Ми немамо ништа противу књижевних покушаја, али држимо, да никако није Просветни Савет за то установљен, да потпомаже овакове радове.

Овим ми завршујемо наш преглед ботанике г. Ђ. Козарца. Ако је наш суд био и сувише оштар, то је с тога што нам је био најпречи интерес школске омладине, којој је ова књига и намењена.

У предговору на страни VIII вели г. Козарац: „Користим се и овом приликом, да најтоплију благодарност изјавим г. Dr. J. Панчићу, који је имао доброту жртвовати један део свога скупоценог времена *прочитању овог списа*. Његове су ми примедбе и његови савети у *многоме(!)* веома добро дошли.“ Из ове изјаве благодарности излази, да је пок. Панчић прегледао ову ботанику те нам у неколико његово име јамчи за ваљаност овог дела. Али ја смем да тврдим, да *ово не стоји као ни оно*, што г. Козарац у својој компетацији за Велику Школу вели:

„*На основу мојих радова:* а) *Ботанике* за више разреде гимназије, *коју је г. Панчић реферисао и оценио као добру*“.

На завршетку да поменем још и ово.

Други је неко реферисао о овој ботаници и то г. J. Пецић, тадашњи начелник просветног оделења Министарства просвете и црквених послова („Просветни Гласник“ за 1885. год., стр. 668.) и по његовом је реферату ову књигу примио Главни Просветни Савет. Нама пада у очи један изузетак, који је учињен с овом Ботаником, а то је, што је дата на реферисање само једном члану Просветнога Савета, а не двојици, као што се обично чинило.

Војислав Ж. Ђорђевић.

МЕСЕЧНА ИЗВЕШТАЈА

о трговини Србије.

Септембар 1888.

Београд. — *Трговина.* Врло јак беше увоз енглеске и аустријске манифактурне робе, енглеске кончане робе, мање аустријске. Из Енглеске дођоше бељени и небељени конци, котони, палермо, сатин, ларено платно, шифон, мадополан, лонкло, кроазе и др. у већим количинама, које су наручене за јесењу и зимску сезону. Из Аустрије дошло је много катуна, фесови и чоха из Беча и Страконица, фланели, памук, вештачки памук и чисти фланели; у истој количини увезен је и бархент („поркет") с дуплим шарама и разним бојама, коју робу сеоски свет много троши. У опште се може рећи, да су ове јесени радње боље, него у истом добу прошле године. Ово је једно с тога, што су се јаче развили саобраћајни путови с друге стране што има изгледа за бољи извоз. У уносу аустријских котона опажа се опадање.

У *колонијалној роби* радње не беху врло велике. *Шећер* није много увезен. Пробе ради донесен је на овдашњу пијацу немачки шећер, али овај је шећер лошије каквоће, ма да му је цена много мања него аустро-угарском шећеру (53 дин. loco железница Београд). За Новембар — Децембар закључене су лиферације по 21·50 loco Трст и 22·50 loco Беч, затим Шурањски по 23 и 23.25.

Ма да цене не беху ниске, радња у *кафи* беше жива, јер су се стоваришта испразнила. Има изгледа да ће бити већега увоза и рачуна се на то нарочито, да ће Трст и Ријека пудити јефтиније.

У последње време опажа се јака конкуренција *пиринца* из Галаца и Бремена ономе из Ријеке, тако у ријечком пиринцу нема готово никакве радње. Ријечки беше по 14·50 закључен, према којој цени стоји нотирање галачке (рангон) робе с 20 дин, loco Београд: од последње врсте робе купљено је много.

У *зејтину*, већином котонском, беху у овом месецу за јесењу и зимску сезону веће количине закључене нарочито од Трста по 29·50 дин., измешана бурад 31.50 до 32; да би се избегле незгоде у преносу у зимско доба, још сад се доноси што треба за зиму.

Од *петролеума* долази највише руска роба, која се нуди по врло ниској цени. До Ниша долази преко Галаца и Јагодине већином роба у сандуцима, док на овдашњу пијацу само у бурадима.

У *сардинама* показали су се добри резултати, нарочито руска роба у бурадима беху веће количине, а и из Шлезије дође од те робе прилична количина за потрошњу.

Кандирано воће беше осим из Аустрије пробе ради и из Швајцарске увезено. Финија роба ипак нема овде потрошача.

У *свећама* држи Аустрија своје заузето место и ваоло свеће за јесен уносе се у великим количинама; пробе ради донесене су свеће и из Швајцарске.

Сапун за прање доноси се већином из Штокерау, затим из Новог Сада.

У *гвожђу* није се испунило што се очекивало. Обрт у овој сезони према оној од прошле године изостао је за 15—17 процената. Угарска роба повишена је за 50 крајцара мет. цента пошто се немачка роба за толико јефтиније нотира, нема нових наруџбина. У осталом цене су остале непромењене. Клинци и ланци долазе из Немачке и роба за стајање лиферују се франко савска обала 22 динара.

У *извозном саобраћају* развија се велика живост. Извозу цереалија помаже повољно годишње доба, што олакшава довозе сувим путевима, који су још у добром стању. Већа товарења се врше за Аустрију као и транзито преко Сиска—Ријеке за западну Европу.

Јагњеће коже извезене су у главном: цене су 2·90—3·20 дин. пар. *Јарећих кожа* има још мало у овдашњим стовариштима. Продато је око 40.000 ком. по цени 5·80—6 дин. *Овчије коже* још се не доносе у већој маси и продато је око 10.000 ком. добре робе по цени 3·20—4 дин. према квалитету.

У *шљивама* био је велики обрт, јер се већ доноси нови плод. Квалитет нове робе показује се лепа и има је међу њима крупне. Извоз око 20.000 q. кретао се подједнако за Америку и Немачку. Цене су варирале од 22—30 дин. према величини од Београда; довоз је у главном умерен, јер изгледа као доказано, да ове године шљива није са свим добро понела. Пекмеза је одвезено у Пешту 27 вагона.

Од *живе стоке* извезено је 415 вагона говеди у Аустро-Угарску, већином у Буда-Пешту (369), за тим у Беч (19), Ваг-Шеле (10) и т. д. Биволи (29 вагона) у Беч. Свиње (141 вагон) готово искључиво у Кебању (138). У овцама извоз беше мали (3 вагона).

Израђивање *дуга* за бурад све јаче напредује; ова роба односи се већином у Аустро-Угарску а одатле даље. У септембру беше

200.000 ком дуга експедовано. Дуге израђују већином индустријалци из Аустро-Угарске. Орахово дрво извезено је у малој количини у Аустро-Угарску. Радња с дрвима за гориво услед јесење сезоне била је жива у овом месецу и 12 лађа стигло је у овдашње пристаниште; цене беху за храстовину и грабовину 22. а буковину 24 дин. loco Београд.

Ниш. — *Трговина. Увоз* У овом месецу постао је саобраћај живљи у варошима, те у след тога и потрошња у индустријској и колонијалној роби већа. Летња роба прилично се потрошила и наручена је јесења. Артикли текстилне индустрије и одела беше радња жива, а врло жива радња у роби од стакла и земље као и од гвезденога лима и судова, особито у справама земљоделским. Артикли индустрије од дрвета беху слабо заступљени, не боље и роба кожна, а роба од хартије уђе у обрт тек друге половине овога месеца. У ситничарској роби није било велике потрошње. У кафи није било готово никакве потрошње, петролеум, искључиво руски, остао је на истом нивоу потрошње; шпиритус, јужноугарски, беше нешто мало донесен после дужег времена и то услед скупљега сувеземног транспорта из Румуније.

Што се тиче *извоза*, пијачне цене беху повољне за извоз на угарске житне пијаце, а особито пшеница и јечам, и нешто кукуруз, ма да је последњи артикл изостао иза обичне средње количине, јер је жетва слаба.

Ораси су добро напредовали и тражња за извоз беша жива.

Транзитна трговина и извоз у Турску састојао се у брашну, шећеру, пиву, шпиритусу и артиклима за живот.

Инкасо беше лаган, новац је једва достизао, али заустављања плаћања било је ипак врло мало.

Октобар 1888

Београд. — *Трговина*. У мануфактурној роби обрт у прошлом месецу одговорио је свима очекивањима. Знатнија потрошња беше у аустријском калмуку, фланелу, бељеној и небељеној кончаној роби, Биличкој чоји, затим у немачким монтонима и шеширима, даље у швајцарским калемћаркама и алацијас, на послетку у енглеским концима и ткиву памучном. У свима овим артиклима био је велики увоз и за доцније веће наруџбине учињене.

Овде ваља поменути, да аустријске фланеле и монтоне потискују немачки фабрикати јер су лепши и цене су им боље и може се рећи, да ће се поменути артикли на скоро само из Немачке и наручивати. Исто тако осећа се немачка конкуренција и за Биличку чоју сличном квалитетом и ценом. На послетку да поменемо, да има

добрих цена из Немачке и за вунене материје за мушкиње и женскиње.

У *колонијалној роби* радње не беху живе, јер су потребе прошлога месеца више или мање подмирене.

Од *шећера*, по спуштеној цени, дошла је већином роба у сандуцима и џаковима, врло мало у бурадима. Цене су бележене за шећер у сандуцима 37—40 дин. (а 50 kg. netto), у џаковима 72 до 76 дин. мет цента. Увезене беху досада познате марке L. Z. R., R. Z. R., S. Z. R., C. B. Живље радње беху за лето идуће године, за које су доба веће количине у поступним лиферовањима закључене.

Непрестано колебање у ценама *кафе* учинило је, да су набавке резервисане и у след тога су радње слабе. Увезени су Рио и Сантос по 2.40—3.10 дин.

Зејтина је доста донесено и још се наручује, јер нема довољне количине за зиму. Енглески котон и далматински зејтин најбоље пролазе, који се бележе по 80—105 динара и 110 — 130 динара (далматински).

Петролеум се увози само руски. Роба не долази тачно, јер саобраћајне прилике томе сметају. Цене су остале непромењене.

Јужно воће и зачини увезени су у знатној количини, јер су месеци октобар и новембар главна сезона за ове артикле.

Радња с *пиринцом* била је добра, јер се ваља снабдети за зиму том робом. У главном увезен је индијски и талијански пиринач, затим јапански. Цене су без промене и бележе се индијски 30—38 дин., јапански 40—48 дин., италијански 48—50 дин.

У *свећама*, као и у *сапуну за прање* није било већега обрта, потрошња у обичној количини.

У *крутилу* (штирку) Немачка осваја на овој пијаци, јер је ријечки скуп.

Обрт у *роби од гвожђа* био је у овом месецу жив, чему је помогла трговина с плодовима и шљивама. Сирово гвожђе долази у главном из Салго-Тарјана, док жице и клинци из Немачке. Нових наруџбина нема, јер је сезона завршена.

У *јагњећим кожама* била је незнатна радња и продато је око 20·000 ком. по 2.60—2·80 дин. *Овчије коже* мање се доносе и добро пролазе. *Јарећих кожа* има мало и слабо се траже.

У *шљивама* радња је била врло жива. Као обично, овога се месеца највише доносе шљиве на пијацу. Врло се живо купује и две трећине отишло је у Немачку а једна трећина у Америку. Цене беху 22—30 дин. мет. цента од магацина.

Радња с дрвима била је жива у след ране зиме. Лађе што су отишле за дрва у Славонију, замрзле су и сад су дрва скочила у цени. Храстовина плаћа се 18 дин., брестовина 22 дин., јасеновина и грабовина 26 и буковина 28—30 дин. Из Крањске дошло је 3 — 4 сплава с дрвом за грађевине.

Ниш. — Ма да је време било повољно, јесење сејање ишло је врло лагано и само у моравској долини оно је довршено. Стање усева у опште је добро.

Трговина. У след добре проходње овогодишње жетве у прошлом месецу, и радње су овога месеца добро стојале. Роба летње сезоне у стовариштима потрошена је; гвоздена и дрвена роба, нарочито артикли земљоделски и за грађевину добро су пролазили и зимска сезона која се приближује, утиче повољно на увоз текстилне и колонијалне робе.

Калмук, бархент („поркети"), фланел, шалови и плетена роба донесени су и преко потребе. У концима и памучном плетиву одржале су се неке саксонске марке.

На много наручен је и аустро-угарски шећер, а из Солуна био је жив увоз зејтина. У роби од хартије и стакла није ништа закључено.

Извоз није био особит и само је нешто мало рогате стоке послато у Угарску.

Новац је таман стизао, инкасо релативно добро. — Знатнија стецишта било је већином код оних фирама, које су већ из раније несигурне биле.

Commerz. Berichte.

ЈАВНА ГОВОРНИЦА

ПИСМА УРЕДНИКУ „ОТАЏБИНЕ".

Господине уреднице!

У 80-ој свесци Ваше уважене „Отаџбине" на стр. 603-ој тврди се: да сам ја у мојој приступној академској беседи „поставио своју чисто хипотетичну теорију" „о нестајању панонскога мора и о вулканским центрима на балканском полуострову" па да сам „на основу расправе тако хипотетичке природе проглашен за академичара."

Како су ова тврђења одвећ олако исказана, то ми је част послати Вам моју „*Приступну академиску беседу.*“ из које се можете уверити]:

1) да у њој нема никакве, ни туђе ни моје „хипотетичне теорије“;

2) да нисам говорио ништа о „*панонском мору*“ па дакле ни о његовом „*нестајању*“;

3) да нисам говорио ни о вулканским центрима на „балканском полуострову“ већ о вулканском земљишту у самој Србији;

4) да сам свуда помињао *материјалне остатке* и *представнике* некадањих мора и вулкана, који искључују сваку сумњу да их је и код нас у Србији заиста било; по томе дакле:

5) да ја нисам проглашен за академика на основу расправе „хипотетичне природе.“

Молим Вас, Господине уредниче, да имате доброту наштампати ову исправку у првој следећој свесци „Отаџбине“ и да примите уверење мога одличнога поштовања.

Ј. М. Жујовић
професор.

Господине уредниче,

У цењеном листу „Отаџбини“ за месец Октобар, у чланку **„Сливница“** *Један Тимочанин*, пишући о раду Тимочке војске у Српско-Бугарском рату, дотакао се и рада на левом крилу Тимочког одреда. Ово је он учинио сигурно с тога, да му рад буде заокругљен, пошто је и тај одред био једна чињеница „Тимочке војске.“

Па како је писац крупне неистине казао о томе одреду, било то услед незнања и не обавештености, или хотимично, свакојако те неистине не треба да остану не исправљене у „Отаџбини,“ са чега молим Вас господине уредниче, да изволите одштампати ове исправке.

На страни 337 писац вели: да је командант дивизије, наредио команданту одреда, око 12 часова, кад се на центру и десном крилу већ у велико развила борба, да форсира напред у његовом правцу. *Одред се — вели кренуо напред за 1500 м. и стао па се укопао.* Затим наводи *каква је идеја командатова била* шта да учини овај одред, и како је командант *имао и неке друге намере са масом овога одреда*. па завршује: да „рад овога одреда за овај дан о коме говоримо, могао би се избрисати из листова Историје Тимочке војске.“

Писац овога или је не војник, и онда му нема замерке на таквом закључку, а ако је војник, онда је веома жалостан војник, кад овако каже, јер ко је познавао снагу — масу како каже писац — Тимочког одреда, његово наоружање, његов склоп, у опште његову убојну спрему, тај може и мора имати, само ону и онаку идеју и намеру са овим одредом, какву и коју у истини може и извршити. Све друге идеје и намере, које премашују снагу неке масе да их изврши, само су илузије, па као такве штетне су и недозвољене у обично доба, у толико више у рату.

Познавајући ондашњег команданта Дивизије, ... могао се човек свачему надати, па и илузорним идејама и намерама. Има и факта о томе, која ће се ускоро на видик изнети, одакле ће се све ово видети.

Ну не само убојну спрему Тимочког одреда, но и положај на коме је он био, задатак који је вршио, земљиште на коме је био, положај града Видина и његову одбранбену спрему, са стране напада Тимочког одреда, ко је све добро познавао, па ако је зналац свега овога, свестан и непристрастан судац, он би казао не само да не треба рад Тимочког одреда тог дана избрисати из историје но треба му одати заслужену хвалу за радове како тог дана тако и осталих дана.

И оно што нас свуда и сваком приликом сатире, и чини те никада до ничега доћи не можемо, и ништа од нас бити не може, то се види и код писца „Тимочке војске“ а то је: самохвалисање, саможивост, и пакосно омаловажавање рада другог, како би његов рад изашао бољи, и ако је за осуду, те тако и ма тај начин пониженьем другога себе уздигне и похвали.

За доказ свега овога навешћу следеће податке.

Командант Тимочке Дивизије, или из незнења, или из пакости, ... никада није писао, за време борбе, „команданту тимочког одреда,“ са таквим називом, но свагда са: „команданту XIII пука II позива,“ а ово двоје није једно и исто било, јер „командант XIII пука II позива,“ стајао је под командантом Тимочког одреда. То нису мале грешке, нарочито пред непријатељем, и под кишом пушчаних и топовских зрна, јер са тога је носиоц заповести, тумарао по 2—3 сахата, носећи ову најпре коме је упућено, а после ономе коме треба „команданту тимочког одреда.“ Да нису биле такве крупне грешке команданта дивизије, заповест би се примила, издала и извршила за 2 и 3 сахата раније, и могући успеси били би друкчији. Како је било других дана, тако је било и 12 Новембра.

Заповест Команданта Дивизије, о којој писац вели да је послата у 12 часова пре подне овака је: На њој нема ни дана — датума — ни времена — часова — означених кад се шаље, само стоји ово:

„Команданту XIII пука II позива," одмах ускорите паљбу топовску на варош а са пешадијом наступајте, *иа где стигнете укопајте се* XXX (што значи хитно). Подпис.

Сваки војник ко зна како треба писати и вршити војничке заповести, а нарочито у рату, неће се чудити што ова заповест није добијена, кад је по некој *идеји* командантовој требало добити. Кад се томе дода, да је Тимочки одред био развучен на дужину од пуних 10 километара, да треба ту заповест издати на целој тој дужини командантима и командирима, онда се неће нико чудити што је тај одред почео да наступа тек онда, кад је на десном крилу почела ватра да се стишава и борба пристаје, а још мање ће се чудити, што је дошао на 1500 м. па се укопао, ово тим пре, кад у заповести изриком стоји „где стигнете укопајте се," где је дакле и идеја командантова исказана.

Па, господине Тимочанине, шта ћете рећи код ових факта. Рад бих да чујем ту друкчију идеју и другу намеру командантову, коју сте ви у команданту прозрели, каква је била и могла бити, кад је овако он написао и наредио.

У осталом командант Дивизије извршио је у истини своју идеју и намеру са „Тимочким одредом" својом релацином, а писац је овим хтео ваљда да га потпомогне.

Као што је напред поменуто, ускоро ће изаћи цео „рад Тимочког одреда," из кога ће се видети разне идеје и неидеје команданта Тимочке Дивизије, па ће се знати да ли треба који дан овог одреда брисати из историје, или неке идеје команданта Дивизије и садање намере „Једнога Тимочанина."

15. Декембра 1888. год.
Крагујевац.

С ПОШТОВАЊЕМ

Мих. Динић

потпуковник у пензији,
бивши командант тимочког одреда

Господине Уредниче!

У свесци „Отаџбине“ за Фебруар од ове године, у XIV чланку **Сливнице,** навео је писац чланка податке из писама резервног мајора г. Тодора Поповића, како ме је овај нашао 14. Новембра 1885. год. иза Пејиног моста код Пирота са батаљоном, па ми заповедио да са истим пођем ка врбаку на обали Нишаве и дејствујем непријатељу у бок, а ја га из „ендека,“ питао: ко је он и шта је он, и нисам следовао његовој заповести, док ме није покренуо пуковник г. Бинички.

Међутим у ствари било је овако:

Ја сам 14. Новембра 1885. год. добио налог од мог Команданта пука г. потпуковника Димитрија Ц. Марковића, да са 3 чете поседнем пут, који води из Градешнице у Бериловац и да ту очекујем даљи његов налог. Добивену заповест ја сам извршио у 4 часа по подне; у то време дође однекуд код мене г. Поповић и поче ми издавати заповест: да се крећем са батаљоном напред, но ја нисам следовао његовој заповести, јер није био надлежан за то, него сам га упутио на команданта пука, који је био врло близу. По г. Поповић почео је да ми прети за непослушност. Још он није био ни свршио свој говор, дотрчао је до нас на коњу г. потпуковник Димитрије Ц. Марковић, и одмах га удалио од мог батаљона, а мени издао даљи налог за рад.

За сво време, док сам са г. Поповићем водио разговор био сам на коњу земљиште на ком је батаљон био распоређен, било је равно и није било ни једног „ендека“, а пошто је био ван домашаја топовске и пушчане ватре противничке, наредио сам, те су војници распоређени чекали заповест стојећи; према овоме, наведени податци из писма г. Поповића, да сам ја њему из „ендека“ одговарао, нису тачни, ни истинити.

Молим Вас господине уредниче, да изволите наведено одштампати у Вашем цењеном листу.

2 Децембра 1888 год.
Ваљево.

Ваш поштовлац

МИЛАДИН СТОЈАНОВИЋ

пешачки капетан I класе

БИБЛИОГРАФИЈА

Браство, II у Београду, краљевско-српска државна штампарија 1888. 8-на, стр. IV, LXIV, 179.

Чини 4-ту књигу „Друштва Светога Саве.“

Гундулића, Ивана Фрањина, Дубравка. Приказање у три чињења. Први пут ирилицом. У Новом Саду, издање српске књижаре и штампарије Браће М. Поповића. 1888. 12-на, стр. XV, 81 и 2 л.

На предговору је потписан *П. М.*, позади додата су 2 л. Речи, које се никако на чују у нашим крајевима или се ретко употребљавају, а долазе у „Дубравци“ Књизи је додата и слика Ив. Фр. Гундулића.

Закон, изборни, скупштински 10. октобра 1870. (Прештампано). Београд, краљевско-српска државна штампарија 1888. 8-на, стр. 23.

Иванић Момчило, Живот и књижевни рад Вука Стефановића Караџића. Из Историје српске књижевности у рукопису — —, професора II београдске гимназије. На по се штампано из XX књ. „Отаџбине.“ У Београду, штампано у краљевско-српској државној штампарији 1888. 8-на, стр. 16.

Уз књигу је додата и слика В. С. Караџића.

Кристић А, Српско хришћанско домаће васпитање. У Лесковцу. Штампарија Димитрија Аламовића. 1888. 12-на, стр. 88.

Недић Љубомир Др., О сну и о сновима, од — — —. У Београду, у краљевско-српској државној штампарији 1888. 8-на, стр. 24.

Чини I св. првога кола „Јавних предавања на Великој Школи,“ од којих 12 чине једно коло.

Љубинко, Девојачка клетва. Слика из народног живота у четири чина с певањем. Написао —. Београд. Народна штампарија Љуб. Ј. Бојовића 1888. 12-на, страна 88.

О „Девојачкој клетви“ изишла је рецензија од Симе Ј. Аврамовића у XIX књ. „Отаџбине“.

Матавуљ Сима, Из Црне Горе и Приморја. Приповијетка — —. Издање српске књижаре Браће М. Поповића у Новоме Саду. 1888. 12-на, стр. 181.

Мартиновић Иван, Љубоморна жена. Шаљива игра у 2 чина. Написао А. Коцебу. Превео — — —. Издање накладе књижаре у В. Кикинди 1888. 16-на, страна 39.

Чини 2. св. „Позоришне Библиотеке,“ коју поменута књижара излаже.

М. (иленковић) Ј. Таса, Кесароши. Од — — —. Што више школованих — мање апшених. Београд, краљевско-српска државна штампарија 1888. Издање књижаре В. Валожића. 12-на, 1 л., стр. 96.

АЛЕКСАНДАР I

КРАЉ СРБИЈЕ

Лука Ћеловић
БЕОГРАД
Luka Ćelović
BEOGRAD

О ЗАКОНИМА ДРУШТВЕНОГ РАЗВИЋА У СРБА*

НАПОМЕНА

После издања два тома *«Историје Српскога Народа.»* можемо одпочети претресати *унутрашњу* — философску страну — наше прошлости. Податци су ту.

Пре прелазка на саму ствар рећи ћу неколико речи.

Историјски догађаји приписују се или вољи богова или вољи појединаца. У самој ствари, кад се сваки догађај најтачније испита, обелоданиће се не само то да не стоји ни прво ни друго, него напротив *сваки је догађај производ читаве масе народње.* Тим се разликује хајдуковање од покрета народа. Разлика је између једнога и другога онаква, каква постоји између људи, који тврде да се земља не креће, и оних, који говоре, да они истина не знају на чему земља стоји, али знаду да имају закони, који управљају кретањем земљиним т. ј. имају закони кретања. И те ћемо законе пронаћи онда, кад их престанемо тражити у вољи појединаца. И заиста закони кретања земље пронађени су онда, кад се дознало, да земља није непокретна.

Људски разум није кадар да схвати садржину и форму иначе, него ли у *ограниченом простору и времену.* Тако исто разум није кадар да схвати вечно и непрекидно кретање, него га дели *својевољно* на мање количине и отуд долазе заблуде. Ахилес не може да стигне корњачу не гледећи на то, што је десет пута бржи од ње. Зашто? зато, што је *вечно* кретање разпарчано, па се вели: доклен Ахилес протрчи десети део, корњача ће протрчати стоти део; док први протрчи стоти део, корњача ће хиљадити и тако у безконачност никад је неће

* Јавно предавање на Великој Школи, 16 децембра 1888 г.

стићи. Тек од оног времена, кад је математика усвојила *безконачно-малене* количине, па узела суму њине геометријске прогресије, она у великим и замашним питањима долази до решења таквих питања, на која се пре није ни мислило, — она *васпоставља закон безпрекидног кретања* и исправља пређашње погрешке, кад је човеков разум на место вечног, узимао појединична кретања.

У изучавању прошлости човекове, то исто бива. Кретање људско састоји се из *безбројних људских воља*, али све те *воље* подчињене су закону вечног кретања и развијања.

Постићи, пронаћи и уразумети законе друштвеног кретања и јесте цел историје. Без разумевања закона непрекидног људског кретања (узимајући у рачун толике људске воље ништавне количине) пада ће се у погрешке Обично се узме *својевољно* неколико догађаја, десивших се један после другог, и оделито се претресају, али нити има нити може бити *самобитног* догађаја, јер догађаји као река теку непрекидно један из другога. Други опет суму безбројних воља узимљу, као вољу појединих лица (војвода, владара), а у ствари воља једнога, никада не може собом заменити све воље. Зато историјска наука и усваја безконачно-малене количине, а њина је сума — *закон развића и кретања*. Не може, дакле, бити ни речи о философији Историје ако се не узму у рачун једнородне тежње безконачно-малених количина и оне ће дати како историјску истину, тако и законе историјског кретања.

Препирати се о количинама *својевољно* узетим и *својевољно* поцепаним, не значи ни знати ни изучавати историју, него значи у залудно време губити и живети у заблуди.

Примера ради навешћемо Сливнички рат. Један дао лажан извештај; други одоцнио, трећи проспавао, четврти ишао онамо где му није било речено, пети наредио ово, шести наредио оно, седми наишао на одступницу, осми се измакао на три сата, девети запалио град, десети спавао или био пијан и т. д. па крив војвода?! Може ли то бити? Никада једна воља није кадра заменити све воље. И на Косову *«честито»* изгинуло.

Све воље једнога народа морају бити васпитане, спремљене, одушевљене у питањима народним, да једно

хоће. То се не може радити као што раде са живок у термометру, него се то развија, гаји, негује годинама и годинама. И то раде људи, који најбоље познају народ и његове обичаје; његове светиње и његове добре стране. Сам вођ и васпитач мора бити највећи народољубац и поштовалац народних обичаја и народних светиња.

— Зашто смо пострадали у првом рату с Турцима? питао сам Илију из Клења.

— Зато, што смо напали на њих у *недељу* а нисмо се Богу помолили; он ми је одговорио.

Ви који заповедате и судите будите праведни и поштујте народна права и народ, па ће народ пре изгинути, него ли подлећи туђину! И онај, који је крив, опет је твој брат Србин! Буди и према њему човек.

П. Срећковић

Појави у природи теку и јављају се по непромењивим, вековним законима. У тим природним појавима не видимо ништа налик на појаве драмске вештине са замршајима и размршајма. У природи теку појави као у епској поезији, по унапред познатим путовима. У природним појавима не видимо ни чију вољу, која би реметила природан ток *бивања*. Дивећи се томе величанству васионе невољно скидамо капе и благосиљамо Онога, који је све то тако «дивно удесио!»

Али колико се више морамо задивити, кад загледамо у ток људских дела са милијунима *воља и жеља*, и у њима пронађемо законе, по којима се људска друштва крећу и развијају. Наша радост мора постати тим већа што је много теретније пронаћи у толиком људском шаренилу и сазнати законе, по којима живе људска племена и народи, јер се тек путем народности долази до уљудности.

Проучавање појава ове врсте и изналажење закона по којима ови појави *бивају*, тим је поучнвљије, што људи имају своје воље, своје жеље, своју слободу, а ипак се њина радња креће по непроменљивим законима развитка. Није, дакле, чудно што се крећу по вечитим законима неодушевљени предмети, јер немају своје воље и жеље, него је чудно, што се људи, који имају и жеље и вољу и слободу, па ипак се развијају по природним друштвеним законима тако тачно, као да су неодушевљени предмети.

Није било лако пронаћи законе друштвеног развитка о чему су писали још грчки писци, на које је први пут обратио своју пажњу, у прошлом веку Жанбатист-Вико. Резултат је његовог истраживања био, да људска племена пролазе кроз известне ступње развитка, и, да према томе треба *тражити законе развитка људских друштава у самој људској природи*. Велика је његова заслуга и ова једино верна мисао, јер према овој верној мисли, кад промотримо развиће сваке државе, налазимо да је заиста сваки историјски народ морао преживети известне форме живота, док је најпосле доспео до потпуног развитка националне снаге и моћи, и на своме језику развити науку, идеале људске, књижевност, а у практичком животу извечбати се да кује руде, да усавршн занате и да замени природном снагом људску снагу, на опште добро.

Проучавање закона развића људских друштава тим је теже, што се почетак историје свакога народа крије у праисторијској магли веровања, предања, причања, а *што је најчудноватије:* док идилске појете налазе рајско блаженство у шумама међу пастиркама и пастирима, народи причају о аветима, аждајама, џиновима, псоглавима, о репатим и једнооким створењима по водама и шумама или проповедају о разбојницима и људождерима.

Путници новијега доба приповедају чудне приче о примитивним народима, о њиној крволочности или лењости, о њиној нерадњи, о грозној убоштини и немаштини,

о јаду и чемеру њиног живовања и о људоједству међу њима. Они су (путници) пронашли у практичком животу примитивних људи оне исте појаве, до којих су научним проматрањем дошли испитивачи људске прошлости: многобоштво, сујеверства, несигурност живота, немање собствености, животињске везе на место брака, па је за подобно живљење изопачене цивилизације још Русо рекао, да је срећнији дивљак од покваренога цивилизационог човека, јер кваре ж руши све друштвене основе и државу, а дивљак не зна ни за брак ни за сопственост. Истина, ови су екстреми код Русо-а дошли од непознавања друштвених наука, али заиста, врло је велико одстојање између свестног човека, уређеног друштва и примитивног човека који не зна за огањ и који не уме ни да кује, ни да пише. Огромна је разлика између Гренландаца, који спавају на дрвећу као тице и америчког слободног грађанина. Та је разлика тако велика, каква је између данашњих грађана Париза и њиних предака Меровеја одевених у коже дивљих зверова и живших под чергама у мочарима и баруштина непроходних шума тацитових. Тако је исто лако замислити разлику између ђерманских кољена Тацита и Витукинда, и грађана немачког данашњег Фатерланда.

А шта да кажемо о разлици безбројних словенских «родова» и племена од венедског мора и р. Лаба до Црнога мора и Новограда, огромне северне половине VI в. «који живљаху» вели летописац као «сваки звер» и грађана данашње Москве и Петрограда? Колико је било родова толико је било ситних кнежића, (родоначелника) а данас она састављају једноставну масу одушевљену за свету «Рус.» Кроз колико су мена и форми живота морала проћи та племена док су склопила један руски народ? У племенском, «уделном» периоду живота разпарчан на множтво «кнежина,» подпада под Татарски јарам, а кад је та племена прикупила и ослободила од Татара Москва, и у њих се развила свест национална, она су постала нај-

већа држава у свету. Још ћу напоменути само оно, што сваки добар ђак основне школе знаде, на име, да је Дејок ујединио мидска племена и створио државу, да је Кир ујединио Парска племена и кољена и тада завојевао стари свет или како се Јевреји делили на 12 кољена и под управом родоначелника и жречева, трпили насиља ситних околних народића, а кад се споила племена уједно под Давидом, она су представљала једну величину и снагу и створила своју духовну књижевност, која и данас својим дахом храни милионе милиона људи, али кад се изнова поделила на кољена усљед насиља централне владе њих су разселили по читавом свету.

Цар Византијски Маврикије при крају шестог века у стратигону приповеда о Словенима, како се они деле на безбројно мноштво племена и свако племе има свога родоначелника-кнежића; кад би се, вели, он, та племена ујединила, Словени би постали страшило за империју. С тога међу њима треба обдржавати, — тако он саветује Грке, — раздор, дизати једна противу других, завађати их или једна митом придобијати за империју и у опште старати се да се она не уједине, јер њино уједињење донело би пропаст империји. Каква наивност! Као да се могу зауставити токови река и као да се може зауставити цветање биља у пролеће!

У каквом се стању налазили наши предци у шестоме веку, можемо судити по стању оних племена, која се још налазе у номадном или најнижем земљоделском стању, и о којима, у своме околосветном путовању вели Дарвин, да би за њих била срећа, кад би их на силу ујединио какав разбојник налик на Нимрода, или налик на Арабска сточарска племена или налик на Шкипска племена, која немају појма о отаџбини, него знаду само за свој род, свој фис т ј. своје племе. Поступним развитком из родова у племена, и из племена у *народ*, стално се и редовно развијају народи и народности и такве су

државе дуга века, али насилничке и завојевачке државе налик на државу «ловца пред божијим очима Нимврода» или Александра маћедонског или цезара римских никада несу дуга века, јер нису склопљене природним развитком једноставног народа, него механичким насиљем. Ето одклен се држе крвна племена и народи, а ето зашто чине и руши се све оно, што је створено насиљем, и ето зашто не могу обстати извештачене државе, *а националне трају и трајаће вечно.* После свију ових летимичких напомена код разних народа, у разним епохама живота, мислим, да је свима вама лако уочити *један општи закон*, по коме се развијају крвна друштва на име: људи најпре живе породицама и братсвима, а главна им је радња *лов, пљен, пљачка, отмица.* Све време троше на добијање хране, а ништа им непреостаје на развијање. У томе су времену најсујевернији; они су сурови и крвожедни; још нису установљени обичаји, нити имају силу закона. Родови се умножавају и појављују се *«људска племена,»* са старешинама — родоначелницима, које у нашем народу грчки писци називљу: *«жупани — старци.»* Њини походи за одбржање живота или нападање на њих спољних непријатеља нпр. Авара на словенско племе Дуљебе, приморава неколико родова да се удруже и да бирају вођу — *Херцега, бана* или великог жупана, који ће их предводити у походу. Док траје рат — он је војноначалнік. Родоначелници — *«жупани — старци,»* то су представници својих родова и племена пред боговима неба и пред људма земље. Земљиште на коме живе родови или племена никоме лично не припада, него је «дедина» читавога племена, које по крви воде порекло од једнога предка — родоначелника. Зато исту земљу не може нико продати, ни отуђити, нити у мираз дати. У племену нема убожјака, нити безкућника. Свако племе поред општих богова свију племена једне крви има свога засебног бога заштитника и покровитеља. Како нема земљиштне собствености, на-

равно да не може бити мираза. Одталеп равноправност мушких и женских лица у племену или отмица и продаја у друго племе. Оно, што женскиња удајом губи у своме роду, оно исто она добија у другом роду као мати равноправна своме мужу, по смрти кога може узети уљеза у кућу онако исто, као што и муж, по смрти жене може узети удовицу, и једна и друга деца су равноправна, а отац или мати управљају кућом. *Бездомности, сироте безземељности* не може бити. Свака личност у читавом племену има за се браниоца — читаво племе Крвне су свезе и неприкосновене: за сваку крв у племену плаћа се крвљу. Највећи закон заштите јесте *«крвна освета.»* Крвно *сродство* племена гаји у племену све *врлине*, које се саме собом јављају усљед борбе о животу, а тиме се држи добар глас племена и задобија се морална и материјална јачина. Народна песма вели:

«Од кога си *рода* и *племена*.
И како се по *имену* зовеш?»

Ето којим је путем постало, да се каже свакога *име*, *од кога је*, и *племе* Презиме нпр. *Радоје Милошев Васојевић*; [1] Илија Ранков Белопавлић, Медо Ацемов *Красић* и т.д. Или племе *Красићи*, *Васојевићи* и т. д. Ово окончање *ићи* показује нисходеће потомство нпр. орао, а његови тићи: орлићи, орлић, т. ј. мали орао или од речи Бог — божић т. ј. мали богић.

Чим је које племе *јаче*, *веће* и *сигурније*, тим су и сигурније све личности тога племена и њино имовно стање песма каже:

«Ја сам сестра Вука — Мандушића.»

Колико има племена која су постала од рода, толико има и родоначелника и мало по мало од најзнатнијих родова постају *кнежеви*. Овај извод науке налази своје

[1] У Шумадији се то, усљед „просвештенија" занемарило и с тога, што у Шумади и општине несу *родовне*, него су *правне* јединице. Ово показују и славе-

доказе у нашој историји жупанијскога времена и без *разумевања науке развитка друштава људских*, не може се ни разумети жупанијско време,[1] а оно је било камен спотицање за наше историке.

Историјски развој живота доводи на прво место племеноначелнике — великог жупана или бана или великога кнеза нпр. велики кнез Хумски, велики жупан Рашки и т. д. а то значи, да је било више обичних кнежева или жупана, па се Хум и делио на кнежине, а Рашка на жупаније. По ономе истом уобичајеном праву старинскоме, по коме је земљиште племенско, свију родова истога племена, по томе истоме праву великожупански или великокнежевски *род* има право владавине над свима родовима племена или над свима племенима велике жупаније: он води порекло од родоначелника. Из овога се види да је потпуно верно извешће Порфирогенита о Хрватима, кад он каже, да се *одвојили* од свога племена *пет* браће и две сестре па са својим родовима и племеном дошли и завојевали Хрватску, а свега су довели дванајест родова нпр. Качићи, Шубићи и т. д. или за Србе, кад каже, да су два брата довели српска племена на Трачкоилирско полуострово. То исто говори Порфирогенит о Хумљанима, о Травунањима, о Дукљанима и т. д. а ово је верна историјска истина, да наши предци нису дошли у нову постојбину као развијена и склопљена *држава са читавим државним апаратом*, него су дошла *српска* племена а у овом су броју и Хрвати — горани, планинци под предвођењем својих *племеноначелника*. Сви пунољетни мушкарци били су војници у чему су им помагале и женскиње, јер у опису ондашњих бојева, приповедају грчки писци као о неком чуду да су налазили у броју погинулих бораца — Срба и женскиње. У развитку свести, ова племена нису имала

[1] Ово време и јесте камен спотицања за наше тако назване *историчаре*.

ни појма о *држави*, него су само знала за племе племеноначелнике. —

Племенима, под предвођењем племеноначелника, племена су српска, по племенима, и заузело новоосвојену отаџбину, од чега се очувао траг у теже приступачним српским земљама нпр. *Васојевићи*, *Белопавлићи*, *Брејаци*, *Вељци*, *Опољани*, *Пољани*[1] и т. д. Ови завојевачи т. ј. српска племена, старинце влахе или су прогнали или истребили или их преокренули у платежне главе (трибутарији нпр. Травуњани и Хумљани захватали су у у ропство латине приморја, па кад се измирили, латини су им морали плаћати данак за заузето около градова земљиште (отуд води своје порекло «дубровачки доходак»).

Општег т. ј. државног земљишта, у оваквом друштвеном стању нема. Нема се ни појма о грађанима, него се зна за *крвно* племе и за *крвну* заштиту. Тешко ономе, ко нема рода и племена. Племе враћа крв за крв, одклен води своје порекло «крвна освета» а плата за крв зове се: «*крвнина.*» Обичаји су закон; отуда је разумљива изрека: «боље је да село пропадне, него ли у селу обичај.» Тако су однегована начела народности и зато зло раде они, који негирају народне обичаје. Ето одклен су дошле оне строге казне за свако неваљалство, јер свако племе чува свој глас и свој образ. Зато и има вредности реч: «српска вера» или арнаутска «беса.» Тек тако одгајена и однегована племена и врлине у *крвноме* сродству долазе до међе где се прелази преко граница племенског живљења и настаје време стварања *државе* у којој ће све личности наћи гаранције живота и имања како су налазиле у крвноме племену. Тада тек издају се

[1] Наша Шумадија не може за ово лати доказа с тога што је она била тако опустела, да се у њој кокот није чуо, док није нарасла она шума, која данас представља остатке у оним дебелим дубовима, границама и церовима, па су Срби из разних брдских племена населили је. Зато у сваком нашем селу има по више *слава*, и зато је наша *општина* одмах постала *правна општина* а не *родовна*, а нпр. у Риму било је општина *родовна* (генције) и *правних*, а то се звало *курије*.

законици који ће подједнако штитити сва лица свију племена.

Насиљем могу се туђа племена освојити и огњем и мачем истребити како су радили Немци са словенским полабским племенима, али добровољно никад се племена неће одрећи свога бића. С тога је племенска борба најкрвавија и најужаснија и најнечовечнија, јер нема развијене човечности. Како се *крвљу* племена деле од племена, тако се делило потомство родоначелниково у *особине*. Такве српске родовне кнежеве и потврдио је Василије Македоњанин, а сви чланови владајућег рода, добијали су своје особине. Најстарији је брат старешина млађима а у млађега поговора нема. По смрти најстаријег, његово место заузима најстарији брат, или ако није било браће, онда његово место заузима најстарији синовац. Наши летовничари записали су више таквих случајева у жупанијскоме времену. Тако, после смрти дукљанског кнеза Михаила требао је да дође *«на столно место»* његов брат *«Радослав.»* али синовац Бодин поремети тај племенски ред, прогна са столног места стрица Радослава и сам седне на столно место. Мирољубиви Радослав отрпи ту увреду, али његов најстарији син Бранислав одпочне борбу. Барски архијепископ их измири. Бодин падне у тешку болест. Мислило се да ће умрети. Бранислав с братом и сином дође му на виђење. Супруга бодинова приступи болноме мужу и рећи ће му, сходно племенскоме праву: «Видиш, да ћеш умрети, а твоја ће деца од трошица њине трпезе живети, *јер ће ови земљу заузети.*» Бодин оздрави, па после неправде нанешене стрицу, ухвати Бранислава, његовога брата и сина, баци их у тавницу и доцније погуби, а хроничар вели: «са безакоњем је извршио и братоубијство!» т. ј. безаконо је седео на столу па још убио брата који би требао да седне на столно место. По племенским појмовима по схватању и разумевању свога живота, најстарији у роду и најстарији у династији, управљао је земљом племенском као

задругар али он није смео реметити племенски ред ствари, није смео реметити обичајно право и без договора није смео на своју руку ништа предузимати и радити, јер није имао ништа ма што своје *«особно или оделито,»* него је све било задружно.

Оваква племенска разпарчаност и многодржавије у колико је добро за домаћу сигурност личности и врлине у тој истој мери рђава је страна овога ступња развитка свести, што се нема одбране од организираних спољних непријатеља негледећи на то, што су сви били војници и војнички склопљени. У овом случају у племенима нема идеје народности јер свако племе брани само себе па чак и у хроникама не налазимо речи народ, него само реч *«род»* (gens). Очити пример даје нам како наша хроника, тако и све друге хронике за друга туђинска племена. Примера ради напоменућу из римске историје скупове по *генцијама* т. ј. *родовима*, а како су више родова населили Рим и дошли у известне државне односе, онда се тек јавља курија или скупови по куријама, што ће рећи правна општина. На тај начин видимо двојаке скупове: 1) по крви 2) по уговору. То исто ми налазимо у времену племенском и код нас, јер имамо жупске скупове *homines terrae* или по крви *«зборове рода»* нпр. искупили се на збор Васојевићи, Белопавлићи или се «искупише на збор људи земаљски» и изабраше Доброслава. Значи, да су наше велике кнежевине или жупаније имале двојаке скупове и велики жупан није био представник само свога рода, него је био представник више уједно прикупљених родова и кољена, а сваки род или кољено имало је своје крвне зборове. Сви су родови признавали један *«кнежевски* род» за своје владаоце, па кад је у тај владалачки род био вргнут нож свађе и борбе, збор «земаљских људи» искупљао се и решавао коме из њих припада власт, нпр. по смрти Бодина вели се: искупише се земаљски људи и изабраше брата бодинова Доброслава а не изабраше бодинова сина. То значи да су пле-

мена хранила и бранила своју историјску старину и обичаје, а поједина лица из владајуће задруге већ теже како вели хроничар да *«докопају» «уграбе»* власт над читавим племеном мимо обичајног права. Ови појави очито сведоче, да је свест племенска почела прекорачавати међе племенске, јер даје већу важност збору *«земаљских људи.»* Ту се почињу да помаљају и људи, и тежње изаћи из тесног круга племена у државу да се споје у једну целину, у једну народност сва племена, која говоре једним језиком, верују једну веру и имају једнаке обичаје и навике. Тада се и помаљају поједина лица која теже да прекораче међе племског живота и да механички изведу јединство али њине тежње као преране руше се о свест племенску и иницијатори обично гину. Доказе за ово налазимо како у историјама осталих народа, тако и код нас. За великог српског кнеза Мунтимира хроничар вели ово: «По смрти Властимира, његову државу поделе његових три сина: Мунтимир, Клонимир и Гојник» на три тала. Старешина је владалачке задруге био најстарији брат Мунтимир. Они надбију бугарског Бориса кога испрате Мунтимирови синови и добију *«велике дарове.»* После тога заваде се браћа. Мунтимир надбије браћу и пошље их у заточење а њине талове заузме. Тај поступак његов произведе у земљи и у династији раздор. Његов најстарији син погине а млађа два брата побегну из земље. Као претенденте на престо српски једне подпомажу Грци (Захарију), друге Блгари (Чеслава). Посљедица је ових међусобица пропаст српске велике кнежевине. Њу васпоставља и подиже Чеслав, па тежи да уједини сва српска племена, но у борби гине он и сав његов род, а власт само у Рашкој великој жупанији прелази *«на брзоногог јунака и ловца Тихомиља.»* Племенска осећања, племенска свест, нарави и навике тако су још јаке да се проба Мунтимирова сврши пропашћу његове куће. Још грознији пример, представља династија Травунска. Прелимир Травунски завојује све пле-

менске жупаниjске српске државице у Приморjу, али после његове смрти незадовољна освоjена племена устану под предвођењем синова Лежових. У тоj осветничкоj борби изгину Прелимировићи изузимаjући малолетног Воjислава, па изгину и браниоци племенскога режима а византиjска воjска потчини себи сва српска племена. Нису боље прошли ни Воjиславови потомци, коjи су попробали да уjедине српска племена. Ви знате да је Воjислав ослободио Зету од насиља грчког и том приликом заузео Травуниjу, чиjи је велики жупан с Грцима ишао на Воjислава. Ево о томе како говори наш хроничар: «По смрти Воjислава браћа поделе очевину. Гоjислав најстариjи брат и најмлађи Предимир добиjу Травуниjу са Жупом (у Зети) Грипули. Михала добиjе Обликвум Папратну и Црмницу. Саганац добиjе жупу Горску, Купелник и Барице. Радослав добиjе жупу Лукку, Подлушку, Куче и у Будви jедну жупу.

Травуњани се побуне и убиjу Гоjислава и Предимира па се отргну испод власти Воjиславића. Остала три брата искупе воjску и освете браћу, оставе Саганца у Травуниjи а они се врате у своjе жупе у Зети. Саганац се поплаши побуне у Травуниjи, па се врати у Зету у своjе жупаниjе. Најстариjи брат Михала «видећи да Саганац неће да иде у Травуниjу, дозове себи брата Радослава и рекне му, да он иде и да одбрани Травуниjу. На то му Радослав брат одговори, да он неће ни пошто напустити своjу особину очевину, коjу је по деоби добио, у Зети. Тада Михала и Саганац боjећи се да Грци не нагрну на земљу (т. j. на њине талове у Зети), нађу се на невоље и искупе збор, наследне жупане зетских племена и земаљске људе. То значи: насљедне представнике зетских племена и земаљске људе, и пред збором земље закуну се оба брата Радославу и привилегиjу му напишу, да он (Радослав) и његово потомство влада очевином у Зети, и ако освоjи Травуниjу (разуме се као задругар) или коjу другу земљу, да буде његова и ње-

гових насљедника у вечно наследство и да је држе без поговора и да је нико од њих не изтражује или да тражи њино насљедство у Зети и да то од њих и њиних насљедника никад и нико не узме.» Ово је *први појав* и први факт у историји српскога народа жупанијскога времена, где задругарски род саглашава се, пристаје, потписује уговор и пред збором насљедник родоначелника и земства заклиње се, и *отуђује део свога рода у вечито насљедство потомству једнога брата*, и пристаје, да све што Радослав задобије, остане његова сопственост у насљедство у његовом потомству, а остали род у томе нема никаква удела. Први пут дакле, браћа признају брату *личну особину* и његовог потомства све што као задругар на страни задобије а и задружни његов део да му остане као лична особина његова и његовог потомства у вечно насљеђе. Ово је додаз да се преживело време племенских државица и да је настало време стварања српске државе т. ј. једне опште отаџбине за све Србе.

У исто доба, ово је доказ, да су српске племенске династије владале својим таловима *задругарски* и да су се задругари мењали на столному месту или изнова делили своју очевину и дедовину на мање или веће талове гледећи на то, колико је било мушких глава владајуће задруге и да се очевина и дедовина није могла одтуђивати; него су како дедовину, тако и своју тековину делили на равне талове међу собом.

Хроничар вели, да, кад су Михала и Саганац — пристали, разуме се и погазили обичаје и законе предака и одступили од своје старине и старинских закона и још се на то заклели пред читавим збором земље «Радослав искупи свој род gentem уђе у Травунију, победи и заузме је.» На тај начин Радослав је имао своју очевину у Зети, а у исто доба заузео Хум и Травунију, па је био два пут и три пут јачи од своје браће.

Нема сумње, да се то није допало његовој браћи Михали и Саганцу. Они се покајали што су му се клели и привилегију дали. Нарочито је тим био незадовољан Михала као глава задруге. Његово незадовољство и завист још више порасте, јер је имао седам синова од прве жене, а насљеђена очевина била је малена, коју су морали синови између себе поделити. Њине би државице биле и сувише малене, а он је хтео да има већу земљу, с тога вели хроничар noluit servare sacramentum fratri suo Radoslavo т. ј. није очувао заклетву брату Радославу, него му отме његове жупаније у Зети и дадне их своме сину Владимиру.» Пошто је Михала погазио заклетву, хроничар приповеда судбину његових потомака и каже, да је Бог због погажене заклетве међу њих вргао нож распре, која је као фатум изкопала њину династију и мртвачким коцем затворила њину кућу. У свести племена тако Бог казни оне, који су покварили ред племенски и погазили заклетву. Михала је осим седам синова од прве супруге, имао још четири сина од друге супруге гркиње, сроднице цара Мономаха, које је више волео, него ли своје синове од прве супруге. Њима и дадне отете од брата жупаније, а све синове од прве жене пошље противу грчке царевине. Они су продрли до Битоља, Охрида и Преспе и у тим су ратовима сви изгинули осим Бодина одведеног у ропство. Бодин се врати у Зету и по смрти оца отме од свога стрица његове жупаније а њега прогна у Травунију из чега се изроди крвава борба у владајућој кући. Мирило их је свештенство али није успело. Бодин погуби два брата од стрица и једнога синовца, а остали Радославови синови и унуци побегну у Цариград и с грчком војском врате се у Зету, победе браћу од стрица и борца за српску независимост краља Ђорђа заробе и одведу у Цариград, где је у тавници умро, а они под закриљем грчких гарнизона заузму ситне жупаније. Видимо да са Грцн бране *племенски род* и *многодржавије*, које пропало у свести племена: *племена траже*

једну српску државу, кад сва српска племена добијају једно опште име; кад се сва сматрају једном нацином и кад добијају важности речи: Србин, српска вера, српски закон, српске земље, српска отаџбина и ко је Србин и српског имена и од српског *рода* и *племена*. И заиста се јавља народни јунак и осветник, рашки жупан Немања. Он прогони Грке, а издајницима или поодсеца главе или они, неналазећи ослонца у племенима, разбегну се по туђим земљама, а њине наследне жупаније удружи са земљама рашким. Јединство је извршено не вољом и сагласијем него силом и снагом. У свести племена највиша јединица до које се развила њина свест јесте племенска државица.

Па ни у другим српским државама жупанијскога доба није ишло друкчије. Неретвански кнежеви поделили своју дедовину и између себе се дотлеи крвили док нису упропастили своју дедовину. Као што нам је хроничар Приморја оставио историју задругарске владавине у Зети: тако су исто *«житијеписци»* Загорја т. ј. Рашке, оставили нам историју задругарске владавине у Великој Рашкој жупанији.

У Зети, од страха навале грчке, браћа су погазила племенске задругарске законе и обичаје па су погазили страшну заклетву, која их је истребила. Да се поквари задружна владавина у Рашкој, на томе је поглавито радио и задругарску владавину покварио грчки цар Мануило с тога што су задругари били противници Мануилови, а његов је штићеник свом душом и срцем био му одан. Хроника вели:

По смрти Вукана насљеде своју дедовину (рашку земљу) два брата Урош и Стефан. После њине смрти насљеде своју дедовину три сина Урошева и три Стеванова. Онај који је добио свој део земље граничећи се с грчком царевином, данашњи округ крушевачки и део чачанског до Ибра и округ топлички до Преполца, са Лесковцем до Мораве Бинче и до Моравице, успе, да поруши племенски склоп и да створи државу. Онда су

Грци владали данашњом краљевином Србијом до Моравице и преко Моравице до р. ушћа Студенице са пределом р. Глубочице. Земља је припадала задрузи рашке династије, а најстарији брат као велики жупан живео је у Јежевици на домак Новога Пазара. Граничећи се с грчком царевином, Немања је вршио све вазалне обавезе и ишао у рат с Мануилом. Његова браћа од стрица, напротив, нису хтела помагати Мануилу да се оснажи и ојача, и да Угре подчини своме утицају. Зато је цар *«преумножио Немањи чинове и звања»* па онда одвојен од царевине читаву просторију земље од ушћа студенице до Мораве и даде Немањи речма: *Теби* дајем и *твоме* потомству у насљедство вечито ни с ким у задрузи ни сь кимь несобщено[1].» Овај дар вргао је нож свађе међу браћу. Немања се оснажио и ојачао онако као што се освојењем Травуније и Хума оснажио и ојачао велики кнез Радослав. Тако оснажен почне да ради самостално без задруге. Њега позову на задругарски збор и договор, и упитају га: *Почто твориши синовија несвешавь и сихъ с нами, лаже ти не подобајетъ творити?* На то им он одговара не као члан задруге, него као самосталан владалац државе, из чега се види, да он признаје свој део *као личну сопственост*, као што је Радослав сматрао *личном сопственошћу* свој тал у Зети и освојену Травинују и Хум. Он им одговори: Моја љубазна браћо, аще и вдьнорождени всьми, не оу гнѣвь боуди сивзи дѣло мое, вже зачех и створихь е. То сам свршио, па ако је добро, мени нек буде, ако ли је зло опет мени нек буде.» Тако одговара човек, који не признаје задругарски племенски ред ствари онако исто, како није признавао тај ред ствари у Зети Бодин, него напао на своју браћу и стричеве и неке погубио, а други утекли у туђе земље. Тако ни Мунтимир није признавао задругарски племенски ред ствари, али су онда појмови и свест племен-

[1] Не вели *једноутробни*.

ска били на страни увређених задругара и дом је Мунтимиров пропао. Што је, дакле, радио Бодин, што је радио краљ Ђорђе, што је радио Мунтимир и Чеслав, то исто сада ради и Немања. И на заповест великог жупана Уроша II рашког, Немања преваром буде ухваћен и бачен у тамницу, а његов део приграбљен; али се он избави и као Бодин нападне на своју браћу — задругаре и надбије их, и растера по туђим земљама. Ови појави историјски јасан су доказ, да се преживило жупанијско задругарско и племенско живљење и да је настало време, да се створи од српских племена српска држава. Извести државну зграду и створити је, то је зависило од развитка свести српске и ондашњих појмова о држави. Главно је пак, да се преживило племенско време племенских државица. Како је пак од српских племена изведена српска државна зграда, то ће бити предмет другог предавања.

Срећковић.

МОМЕ НАЈМЛАЂЕМ СИНУ

КОЈИ СЕ РОДИО У ИСТИ ЧАС, КАД ЈЕ НОВИ УСТАВ ПРОГЛАШЕН

Београд српски, дични горди див
Ноге коме грли двеју река слив,
Чело му краси поносити град
Да стари овај див изгледа још млад,
Ту, том на месту суром високом
Огњишту страва, где царева лом,
Загрми топ... ал' не да јави рат,
Већ да је брата загрлио брат,
И жеља низ у један слио став:
Устав.

Велики дан двадесет други Децембар
Најживља кад бејаше српска срца жар,
Сине мој! тада си овај угледао свет,
У списак дош'о с нама, који ћемо мрет,
Но теби сине мој, уз овај урнебес,
Када ти долаз пропрати топова трес,
Славнија и боља предстоји будућност,
Јер ти си овог нам славља најмлађи гост!
А једро чело разума, наш устав нов,
Спремљен је и добро срећен новији на ков,
Сапутник присни и верни живота твог,
Све донде, докле тебе не позове Бог,
Нека ти вазда буде најсветија ствар
За одбрану његову сав уложи мар,
Не дај у њега да слази тај мржње црв,
Жртвуј за њега мишицу, жртвуј и крв!
Па сине знај: поштов'о док се буде он,
Узора врлих српских биће — милион!

* * *

Сине! како ти годи овај свет?
Да л' ти је мио, да ли ти је клет?
Какву то ишту уста твоја слад?
Зар прво што мучи, то је зар глад?!
Гладов'о ј' Србин, сине, уз црну коб,
Жив је легао у мрачни хладни гроб
Од свег се тога он излечит' мога'
Не има једно, а то беше: слога!
Па зато велик кад будеш сине,
Растерај мржњу, разгони тмине,
На љубав и слогу озидај над,
Очеличи вољу још док си млад,
А док не порастеш — помало спи...
Близнац јеси са уставом ти!..

Стеван Ј. Јевтић.

СТРАХИНИЋ БАН

ПРИЛОГ КА ИЗУЧАВАЊУ СРПСКИХ НАРОДНИХ ПЕСАМА.

(свршетак)

II.

Ако сада потражимо у историји лице, на које се дају применити резултати, добијени проучавањем песама и традиција о Страхинићу Бану, брзо ћемо у њему познати зетског владаоца, *Ђурђа Страцимировића Балшића*. При томе поређењу држаћемо се једном већ усвојенога реда.

1. Име и титула Страцимировића

Из историје се зна, да је, пре и после косовске битке, у Зети владао Ђурађ Страцимировић Балшић, ну она не познаје никаквог властелина, а још мање владаоца, који би у то време живео, звао се Страхинићем и био Лазару зет или пашеног. Очевидно је, дакле, да се у песми и традицији Страцимировић заменио *сличним* презименом Страхинић онако исто као што је од Мусића постао Бушић, Мишић и Мутић, од Косанчића — Косајчић и Косовац, од Силађа — Свилојевић, и т. д. Тој замени могла су бити два узрока: што је Ђурђево дугачко презиме неподесно било за размер народних песама[19] и што је име «Страцимир» постало врло ретко, док је слично име «*Страхиња*» било са свим обично. Тако међу именима, која је исписао Ст. Новаковић из неколико поменика, од XV. века Страцимир се не помиње ни једном, а Страхинић 16 пута. Без сумње из истог узрока назват је

[19] Упореди: Топлица место Топличани, Косанчић м. Косаничани, Шаив м. Шаиновић.

Страцимировић (и Ђурађ и Балша) у народним предањима *Страшимир* или просто *Баоша.*[20]

Титула је Ђурђа Страцимировића у српским изворима *«господин»* а у латинским *«dominus,»* што ће рећи *владалац*. Када после пропасти српских држава, реч «господин» доби шире значење, онда у песмама и традицији оте мах синоним *«бан,»* који је, и због краткоће, подеснији за размер народних песама.[21] По томе, Страхинић Бан долази у песмама и традицијама у место «Страцимировић господин» (владалац).

2. Постојбина Страцимировића.

По историји Страцимировић је владао Зетом и Приморјем близу деветнаест година (1385—1404). А кад има предање да је Страхинић из Белопавлића, које су доиста држали Балшићи, и кад народна песма пева: «Приморје је старих Немањића, сад га држи Страхинићу Бане:» онда не може бити сумње о истоветности Страцимировића и Страхинића.[22]

3. Време кад је живео Страцимировић

Као што сад видесмо, Страцимировић је преживео косовску битку. Ну да ли је учествовао у њој?

Ово питање тако је важно, да само по себи заслужује нарочиту пажњу српског историка, па с тога ћу се на њему подуже зауставити, и у толико пре, што

[20] Орбин Страшимирово име пише «Strascimir» т. ј. *Страшимир*. Упор. Милут. Ис. Прче Горе, 2, и друге историке. У изволу из Бранковићеве хронике Страшимировић се назива «Ђурађ *Баоша*,» а у летописима само «*Баоша*» (Бальша), Гл. XXI. 257 и LIII, 70.

[21] И само име *Баоша* могло је допринети, да се Страхињић назове *Баном* а не друкчије, и пр. војводом или кнезом.

[22] У једној повели од 1395 помињу се, у то време: у **Топлици** војвода *Новак* и *Дука*, у **Дубочици** *Луга* и *Богдан Радојевић* (Гл. XXIV, 274 и 272). **Бањска** крај Косова, по свој прилици, била је у власти Вука Бранковића, а у време косовске битке, по нар. предању, живео је ту војвода *Радојевић* (види прим. 11). По томе, у тим местима нема места за Страхинића. Крајем XV века ту је живео по једној нар. песми *Динар Бањанин*, а по другој *Ђерза Бањанин* (Упореди Ден-Алија, Влах-Алија, Влаховић и Ђерђелез-Алија).

томе питању и ова расправица поглавито дугује за свој постанак.

Извешћа која изреком спомињу учешће или неучешће Зећана у косовском бој нису старија од прошлог века. Њих има неколико и нису ништа друго до народне традиције својега времена. Па бар да се оне слажу међу собом, већ једне сведоче да Зећани нису били на Косову а друге, напротив, да јесу! Прегледајмо редом и једне и друге.

а. У историји Црне Горе, коју је 1754 године написао митрополит «црногорски, скендеријски и приморски.» Василије Петровић, о Ђорђу Страцимировићу, којега зове *Баошом*, као и сви остали писци зетске историје, налазимо ово извешће: «Очекивали су херцега зетскога господина Баошу, који јоште не беше дошао, али је скупио био војску и кренуо се ка кнезу Лазару. Он стигне на Косово *трећи дан* после боја... Веома ожалошћен што није стигао на бој, ражљути се на издајника Вука Бранковића, којега је после својом руком погубио.» (Лет. књ. 68 стр. 10 и 14. Ово предање о смрти Вуковој биће Василије узео из Орбина, који му је био познат у руском преводу.

б. Други писац, митрополит Петар Петровић I, у главном слаже се с Василијевим казивањем, само што он не зна да је Ђурађ долазио на Косово. По његовом причању: «*Баош* сабра своју војску и пође на помоћ својему тасту и господару против турског цара Мурата, но кад му стиже на путу несрећни глас о погибији српске војске и самога кнеза Лазара у Косову, принуђен би повратити се с горким плачем назад, проклињући Вука Бранковића за издају учињену својему цару и отачаству.»[23]

в. У историји Црне Горе од М. Медаковића забележена су два предања: старије које је први Орбин за-

[23] Грађа за 1885 год. 56—57. Ово исто узајмили су писци црногорске историје: С. Милутиновић, Д. Милаковић и др.

писао и од којега је и узето, и млађе које је први Медаковић забележио. Казавши како се, на позив Лазарев, «и *Балша* с војском спремио на обрану свога цара и отачаства,» он даље наставља овако: «Шта је после Балша учинио, у том се повестописци не саглашавају. Једни веле да је Балша с војском прешао у Херцеговину и да је својом руком погубио Вука Бранковића као издајицу свога рода... *У народној причи* задржало се то, да Балша *није приспео* на бој у Косово, него да је сам себе, дошавши с војском у Повију, више Зете, на чувени глас да су Срби пропали на Косову, од жалости убио при једном малом извору, који се и данас зове *Баошина вода*.»[24]

Као што се види, предања су у сва три поменута писца у главном једнака: *Зећани су хтели доћи и пошли су били у помоћ на Косово, али су задоцнили.*

г. Напротив, савременик митрополита Василија, непознати састављач тако званог троношког летописа, представио је зетског владаоца као намерног *издајника*. Он о њему овако говори: «Кнез *Бајоша* Зећанин најближи је био, али, скупивши своју војску, стајаше на граници државе своје, чекајући жељено и Марком обећано време, и *не хтеде доћи*,» а после боја «сишао је с планина у пределе *хвостански* пећски и *призренски*, опленио места и села у тим крајевима и вратио се дома.»[25]

Оволика супротност између два предања у исто време а о истом догађају може се објаснити само тенденциозношћу једног од двојице писаца. Пошто предање, које су записала два митроносна писца, потврђује и М. Медаковић; то је тенденциозност пре на страни троношког

[24] М. Медак. Повјесн. Црне Горе, 25—26. И Дан. Медаковић наводи предање да је «војвода Балша закасно» на Косово, али изоставља причу, самоубиству (Повесн. срп. нар. II. 129). Да така прича има у Црној Гори, зна и г. Н. Дучић.

[25] Гласн. V. 85 и 91. Марко је, тобож, писао „Баоши“ да ће Мурат у скоро ударити на Лазара и ако га победи, да ће „дати царство Баоши“ (82 стр.)!

летописца. Томе самовољним комбинацијама обилатом писцу, без сумње, Орбин је дао повода и грађе да познато народно предање измени на штету Балшића. Ево доказа за то.

Говорећи о синовима Вукашиновим, Орбин на једноме месту пише: «Синови Балшини, и ако су им били род, *отели су им Призрен с многим другим суседним пределима*,» а на другом месту каже да су, после смрти Вукашинове, «*Ђурађ* и Балша, браћа, заузели један део његове државе.»[26] Из жеље да народно предање о задоњењу Зећана помири с Орбиновим казивањем, Троношац је помешао *Ђурђа Балшића*, који је, после смрти цара Уроша, доиста заузео и неко време држао пределе *пећски* и *призренски*, и његова синовца *Ђурђа Страцимировића*, који је живео у миру са Србијом и пре и после косовског боја, назива обојицу *Баошом* и погрешно држи првог за оца другоме. Даља последица овога мешања била је, да је Троношац узео као да је у време косовског боја живео Ђурађ Балшић, који је умро још у почетку 1379 године, па је с тога сав свој гнев излио на њега и шурака му Марка Краљевића (Гл. V. 79. 81—82, 86, 93). По томе, ако из самовољне комбинације Троношчеве издвојимо оно што је сметено и тенденциозно навео: онда и у њега нема ништа друго, до познате традиције о задоњењу Зећана.

А сад да наведемо извешћа, која посредно или непосредно, сведоче, да су Зећани били на Косову.

а. Дубровачки писац Мавро Орбини записао је народно предање с краја XVI века, по којем је Ђурађ Страцимировић погубио свога пашенога, Вука Бранковића, кад је к њему побегао из пловдинске тамнице, за то што је *на Косову издао* (Orbini, 319)! Овако предање сведочи, ако и посредно, да су Зећани суделовали у косовском боју, јер иначе с каквим би правом један издајник казнио смрћу другог за заједничку издају.

[26] Orbini 278 и 289. Види стр. 239 руског превода, којим се Троно пан служио.

б. Вук Караџић прибележио је народну причу о постанку Белопавлића. По тој причи «земља она, у којој живе сада Бјелопавлићи, прије боја косовског, звала се горња *Превала*, људи пак, Срби, звали су се *Лужани*. По што дукађински капетан *Лека* погине на *Косову*, и Турци му дворе похарају и разуре, син његов *Павле* добјежи преко Арбаније и Куча у горњу Превалу и ондје на селу Сретњи, најми се у Лужанина Мрдака да му служи коња. Павле овај имао је бијелу косу, и зато су га звали *Бијели Павле*.» За тим се даље приповеда, како су изгинули Лужани, како се Павле оженио ћерју Мрдаковом и како су се од њих изродили Белопавлићи (Караџ. Примјери срп. слов. јез. 76).

Лека и Павле Дукађини рођена су браћа и ујаци Ђурђу Страцимировићу, обојица бијаху живи у почетку 1389, а помињу се мртви с пролећа 1393 године. По што су били под врховном влашћу својега сестрића Ђурђа, наведена прича такође је посредан доказ, да су Зећани учествовали у боју косовском.

в. По песми «Пропаст царства српског» у косовском боју били су не само *Бањанци*, под заповедништвом *Страхинића*, већ и «*Црногорци*,» предвођени својим «владиком,» ма да су црногорске владике добиле светску власт тек у XVI веку:

«Маче војску цетињски *владика*,
А уз њега млади *Црногорци*,
И са њима јунаци Бошњаци,
Осам паша бише и убише,
Кад деветог бити започеше,
Ал' погибе цетињски владика,
И његова сва изгибе војска» Петр. II. 308).

У песми су, јамачно, у старије време певали Зећани или Приморци под заповедништвом Страцимировића, којега су доцнији певачи и приповедачи назвали *Баошом*[27]

[27] Ђурђев син звао се *Баоша Страцимировић*, па је, може бити, његово име и на оца му пренето.

и *Страхинићем Баном*. А кад је, утицајем кварења и новијих прилика у Црној Гори, овога заменио владика, а Зећане и Приморце—Црногорци; онда су Страхинићу *Бану* допали *Бањанци!*

г. Нешто налик на ово налазимо и у Троношца. У његово време није се памтило да је Страхинић исто што и Страцимировић, с тога се и могло десити да он тврди о истом лицу две са свим противне ствари. Знајући за предање да је један „Баоша" (Балшић) одоцнио на Косово и слушајући да песма спомиње у косовском боју Страхинића, Троношац је из предања и Орбинова казивања погрешним комбиновањем извео да су Зећани намерно издали кнеза Лазара, а из песме је закључио да је «кнез Страхина» био *савезник* његов (Гл. V. 74) и наводи да му је цар Мурат пре битке «двор разорио.» Последње речи подсећају на песму у којој се пева: како је Страхинића љуба заробљена и како ју је он избавио, и то *време косовске битке*.

д. По турским писцима XVI века, *Нешрију* и *Садедину*, у војсци кнеза Лазара на Косову беше један чувен војвода, који заповедаше на деведест хиљада војника! У Левенклавову издању Нешрија он се назива *Багја*, а у новијем издању Бернбауера и Брлића — *Јокја* или *Јукја*. Како име његово гласи у Садедина, није ми познато, али у изводу који је из њега начинио Дубровчанин В. Братути и на талијанском језику штампао у Бечу 1649 године, он се назива *Ђурђем* (Giorgio).[28]

Ко је тај Ђурађ, који се толико уздаше у српску победу, па не хтеде пристати да се ноћу нападне на Турке, само да се не би спасли покоља под заштитом помрчине?

Најбољи писци турске историје, Хамер и Цинкајзен, не наводећи доказа, пишу да је то био *Ђорђе Кастриот*, којега Енгел назива дедом славног Ђорђа Скендербега.

[28] Bratiutti, Chronica del origine e progressi dello casa ottomana, I. 149.

Овој крупној лажи, која се зачела има скоро три века, није тешко ући у траг.

Године 1591 издаде Левенклав на латинском језику неколика турска летописа. У томе делу овако је, по Нешрију, описан турски пораз, који се по нашим летописима догодио 1387 године на Плочнику у Топлици. На «босанским међама беше у граду *Скендерија*» један кнез, који је Мурату данак плаћао. Договоривши се с кнезом Лазаром и краљем Твртком, он отиде цару, извести га шта се у Босни ради и заиште војску, да је оплени. Цар се превари и пошље на Босну свога војводу са 20.000 коњаника, од којих, у повратку, 15.000 изгибе. «За овај пораз једини је кривац био скендеријски кнез» («oris Ischenderiae regulus» вели Нешрије. Leuncl. Hist. Musulm. 261—264).

После четири године (1595) изађе на немачком језику превод Левенклавова дела, али с местимичним додацима. Један такав додатак има у сад баш испричаном поразу Турака. Почетак те приче, заједно с додатком који се штампа положитим писменима, гласи: «На босанским међама бејаше град и варош, која се зваше Александрија, турски Скендерија (Искендерија), *код Римљана и недашњих Грка Скодра, а код садашњих Скутари* (Scutarion). *У исто време ту су били господари Кастриоти, од којих је порекло господин Ђорђе Кастриот, назван од Турака Скендербег, а од наших Скандербег, на чијег се ода или деда управо односи ово што ће се овде приповедити*». Тек после овог уметка наставља се како је тај тобож «отац или дед» Скендербегов преварио Мурата на горе описати начин.[29]

Ово Левенклавово нагађање о «скендеријском кнезу» доцнији историци примише као несумњиви историјски факат, али изјаснише се да се под њим има разумети

[29] Lewenklaw, Newer Musulm. Histori, 157—158. „Zu der Zeit waren Hern daselbst die Castrioti von welchenne ere Georg Castrioi herkommen.... von dessen Vatter oder Grossvatter eben zu verstehen was allhie erzehlt soll werden"

не отац, већ *дед* Скендербегов *«Кастриот.»* Тако *Пејачевић* тврди, да је с кнез-Лазаром пристао у савез, између осталих, и Кастриот, дед Скендербегов, којем се тада покораваше *Скадар»* Pejaczevity, 330) а *Енгел*, мешајући — по Тунману — Драч и Скадар и господаре њихове Ђурђа Топију и Ђурђа Страцимировића, пише, да се у то време «у Скадру утврдио арбански властелин *Кастриот, дед* славног Ђорђа Скендербега.»[30] а мало даље казује, како су Лазареви посланици ишли да закључе савез «у Бугарску Шишману, у *Арбанију* Ђурђу Страцимировићу *Балшићу*, у **Скадар Кастриоту**,» којега, као и Пејачевић, криви за пораз турске војске, послане на Босну по његову наговору (Engel, Geschichte von Serbien 338, 341, 342).

Године 1621 штампано је у Млеткама дело познатог творца лажних родослова, *Флавија Комнена*. Међу осталима ту је и родослов Ђорђа Скендербега, који је, без икакве измене, и *Дифрен* усвојио (1680 године).[31] По том родослову прадед се Скендербегов звао *Константин Кастриот Мазараћ*, а дед му је био *Ђорђе Кастриот*, «кнез Матије, Вуменестије и *Костура*.» Јамачно, на основу ове лажне[32] генеалогије, наш историк, *Јован Рајић*, нашао је за умесно, да Левенклавово домишљање у неколико измени, па с тога Непријеву причу о «скендеријском кнезу» овако почиње: «Вь тая времена града Скутари древле и всея страны тоя повелитель, *Георгій Кастріотъ*, названъ

[30] J. Тунман у првој књизи својега дела, «Untersuchungen über die Geschichte der östl. europ. Völker» у одељку који носи наслов «о историји и језику *Арбанаса* и Влаха» на стр. 312—315 говори о Балшићима као арбанаским владарима, али врло збркано, а за Кастриоте вели, да су, *у време Махомеда* II, заузимали земље од Војуце до Зете, а нема ни речи о томе, да се, још пре Косова, «у Скадру утврдио дед Скендербегов Кастриот»!

[31] Dufresne, Familiae Dalmaticae, 349. Родослов је прештампан у Дифр. Illyr. vet. et nov. 137 стр. (год. 1746).

[32] Да се види нетачност Флавијева родослова, доста је навести ово. Према новијим истраживањима, Костантин је био Кастриоту *стриц* а не прадед а по сведоџби његова сродника, Јована Мусаћа, *дед* му се звао *Павле Кастриот* и није имао више од два села (Hopf, Chroniques Gréco-romanes, 301)!

Скендербегъ, послѣдняго Георгіа Кастріота славнаго *дѣдъ*, со всею страною своею подался бѣ Амурату» и т.д.[33]

Из овога што смо до сада навели, јасно је, да се нагађање Левенклавово, које се близу три века у историји одржавало, мора одбацити, јер се, данас, поуздано зна, да је у Скадру и скадарској области или *Скендерији* владао, у време турског пораза, Ђурађ Страцимировић, и на њега се мора однети[34] Пешријево причање о скендеријском кнезу, а ни на једног од Кастриота, који нигда нису владали у Скадру.[35]

Два најбоља писца турске историје, *Хамер* и *Цинкајзен*, говорећи о турском поразу од 1387, намерно не помињу причу о «скендеријском кнезу.» Ну по што турски летописци међу «седам језика,» који су се борили на Косову против Турака, наводе и *Арбанасе*, оба ова историка, јамачно на основу Садедина, који «скендеријског» кнеза зове *«арбанаским»* Brattutti, I 134), тврде да је Лазару помагао и *«арбански кнез,»* али му не казују имена (Hammer, I. 206, 208, Zinkeisen I, 250, 255).

Оба поменута историка мудро су учинили, што се не поведоше за нагађањем Левенклава и његових последовача, те не поставише у Скадар Кастриоте; али, избегавши једну, падоше у другу не мању погрешку односно Кастриота. Видећи из Садедина да се Ђорђем звао онај јуначни војвода, који беше противан да се ноћу удари на Турке, а, ваљда из Флавија, да се тако

[33] J. Рајић, III, 44. На њега су се угледали Мајков и други писци, као што је Давиновић на Енгела.

[34] То су мишљење раније изрекли *Д. Милаковић*, и *Ч. Мијатовић* а као да је то исто наслућивао и *Гебхарди* (књ. III. 678). Ну Мијатовић чини велику неправду Страцимировићу називајући га „излазјником политичког плана Лазаревог,“ и позива се на с. 95 Сал.ед., а ту се описује освојење Баге! Међу тим Саледин прича (ст. 134 135 да је „арбански кнез“ преварно Мурата да пошље војску на Босну, па је, тајно известио Твртка, те је изненада напао на Турке и страшно их потукао.

[35] Миклошић држи, да је „Скендерија“ добила име по потурчењаку *Скендербегу Црнојевићу*. Упореди и тропошки летопис Гл. V. 51.

исто звао Скендербегов дед — Хамер и Цинкајзен са свим слободно закључише: да је на Косову Лазару помагао — *Ђорђе Кастриот с Арбанасима*![36]

Ово је у кратко историја једне крупне ист. заблуде, а да би се она још боље утврдила, један велики српски патриота, држећи да ће тим учинити услугу своме народу и његовој историји, фалсификовао је познату причу о бојуковсовском тако, као да је на Косову био и «кнез *Хелбеније Цон* Јован *Кастриот* с 20.000 Хелбенаца и 5000 Грка.»[37] а један српски историк, ваљда на основу овога фалсификата, категорички тврди, да је «на челу левог крила» српске војске стајао «Србин Иван, жупан поморски, Кроје и Светиграда.» и ако држи, да је Нешријев «Јокја» Садединов Ђурађ — Вук Бранковић.![38]

Кад Садединов косовски војвода *Ђурађ* Giorgio није од породице Кастриота, да ко би могао бити?

У време косовске битке живела су два Ђурђа, који су могли бити војводе својих самосталних чета. Један је толико пута споменути *Ђурађ Страцимировић Балшић*, «господин *зетски* и поморски,» а други је *Ђурађ Топија* господар драчки и *арбански* (1388—1392), брат од тетке Ђурђу Страцимировићу, а зет по сестри Вуку Бранковићу.

Неприродно би било претпоставити, да би Лазару пре дошао помоћ од њега независни Топија са *Арбанасима*, него Балшић са *Србима* и Арбанасима. Ну баш и

[36] Hammer, 209; Zinkeisen I, 260. У оба писца, ако сам их добро разумео, Ђорђе Кастриот и „арбански кнез" два су различна лица, а не једно, како је разумео Д. Милаковић и други. — Цинкајзен је из Сануда знао, да је Ђурађ Страцимировић владао у Скадру, па опет је усвојио збркано казивање о Балшићима од Тумана и помешао Драч и Скадар (Zinkeis. I, 543 и 764)!

[37] Битка Косовопољска, 14, 27, 29, 30, 41—42, 90, 92, 95, 110—111. Да је ово прост фалсификат, види стр. 8—9 где је изложена цела прича Нешријева о „скендеријском кнезу," који се овде *цоном* крсти.

[38] Гласн. XLII, 331. У осталом још 1862 писаше пок. Стан. Бошковић, да је на Косову био „привидно *Иван Кастриотић*" и да је њиме Страцимировића место „испунило народно памћење," којем не могох ући у траг (Слике из с. и. историје 106 и 111).

да је хтео Топија помоћи, није могао, јер он беше болестан још од Октобра 1388 и толико притешњен од Турака у Драчу, да су, крајем Фебруара 1389, два његова посланика у Млеткама представили «превелику нужду града Драча и зло стање његова господара како због *неизлечљиве болести* његове, тако и због оскудице у којој се налазе он и његова властела како у благу, тако и у храни.» Посланици његови држаху да ће Топија «пре умрети него ли остати у животу.»[39] а поред тога беше тако оскудан, да не могаше млетачким трговцима платити ни 700 дуката за купљено жито! Он беше болешљив све до смрти († 1392), пре које уступи Млечанима Драч, да га не би Турци освојили, што је имало великог утицаја на судбу српских земаља у Приморју. Овај, дакле, и овакав Ђурађ није ни могао бити на Косову, а камо ли градити се онако охол. Према свему реченом на Косову нису били ни Ђорђе Кастриот, ни Иван Кастриот, ни Ђурађ Топија, нити у опште арбанска господа изван Зете, ма да се Арбанасин Јован Мусаћ хвалише, да су се на Косову борила и арбанска господа, међу којом, до душе, не спомиње ни Топије ни Кастриота. Ако је, дакле, Братути *верно*[40] транскрибовао из Садедина Ђурђево име, онда то може бити само Ђурађ Страцимировић, господар зетски, којега Константин Философ и «арбанским» господином назива (као и Садедин) без сумње за то, што у његовој држави и Арбанаса имађаше.[41]

[39] Ljubic, Listine; IV 260, 264—265, 270. Топија је уступио Млечанима пре косовске битке једну кулу у Драчу, да би га од Турака бранити могли.

[40] Врло би нужно било видети, како је име његово Салелин написао, по чем је читање особених имена због турског правописа несигурно, чему је најбољи доказ Нешријево читање истога имена. Расправљајући о Вуку Бранковићу, писам имао Братутија, па с тога нагађах да ће Нешријев *Јокја* или *Јукја* бити *Југа* (Вук Бранк. 35). Што га могох у овом послу употребити, има заслуге г. Др. Кирете који је дотично место из Братутија преписао на молбу г. Љуб. Стојановића. Обојици велика хвала од мене.

[41] Гл. XLII, 275, 280, 313, 314. Млечани у то време Зету редовно зову *Арбанијом* (Гл. XIII, 258).

Навели смо народне традиције, које сведоче да Зеђани нису били на Косову, а тако и оне које противно тврде. Према првима они су *задоцнили*. Ово се не да ничим потврдити. Напротив, из Турских писаца XVI века и наших традиција и песама народних излази, да Лазар није био изненађен од Мурата. Па кад су могли стићи на Косово Бошњаци, који су у то време ратовали с Угрима у Хрватској, још пре могли су стићи Зеђани. Противу задоцњена говори и наведено предање да се «Баоша» сам убио на путу близу Поније, добивши глас о изгубљеном боју, јер пут на Косово не води на север, преко Оногоша, већ источно, преко Пећи.

Ну има једно извешће у Орбина, из којег би се кад би се потврдило, могло извести да су Зеђани били *спречени* да дођу у помоћ Лазару. По томе извешћу не хтеше се покорити Ђурђу у *почетку* владе његове «неки из горње Зете и од *Црнојевића*, претварајући се да признају за свога господара босанског краља Твртка» (Orbini, 293). Ово се јамачно односи на буну *Радича Црнојевића*, који је највећи успех постигао за време Ђурђева ропства († 1392), дакле после смрти Тврткове и који је савладан и погубљен т. 25. Апр. 1396. Ако се Радич још у почетку Ђурђеве владе одметао и на Твртка се наслањао, као што Орбин пише морао се измирити с њиме пре Косовске битке као штосе из једне одлуке дубровачке од 5. Сеп. 1388 закључити може.[42] Том одлуком беше наређено дубровачким посланицима, да у име Ђурђа Страцимировића утврде *«слогу и пријатељство»* с Твртком, на што је овај, без сумње радо пристао, с обзиром на Угре с којима тада ратоваше а још више с обзиром на Турке, против којих беше ступио у савез с тастом Ђурђевим Лазаром. Ну из аката, који помињу зетску буну, не види се да је била пре косовске битке, на против из њих доста јасно провирује, да је буна постала одмах *после* битке на Косову.

[42] Raguza es Magyar Ország, 708. „tractare concordia et amicitia.“

Пред Илин дан 1389 дођоше у Млетке посланици Ђурђа Страцимировића и замолише од стране свога господара да може држати «на мору и у рекама својим два оружана брода ради обезбеђења својих земаља и река због *соли*, кријумчарења»[43] Кад их Млечани одбише, посланици обновише молбу, али је поткрепише новим разлозима: они сада тражаху, да Ђурађ може држати два оружана брода «ради *чувања* река и својих земаља притежања и *ради отпора неком слузи своме, који му се одметнуо.*» Да је се Радич, који се јамачно у наведеном акту мисли, одметнуо *пре* косовске битке, као што би из Орбинова казивања излазило, то би се већ у Млеткама знало у Јулу 1389. У овом случају Страцимировић не би наређивао својим посланицима, да потребу у оружаним бродовима мотивују кријумчарењем соли, па тек ако не би било успеха, да своме тражењу наведу прави узрок, то јест, буну Радичеву, коју Ђурађ бејаше рад прикрпити докле не добије право да држи оружане бродове, јер се бојао да Млечани не извуку кату корист за себе из његове недаће, као што је заиста и било доцније. Ну као што видесмо, маневар му није испао за руком: лукава Сињорија допустила му је држати два оружана брода тек кад јој за буну Радичеву казано. Да је се ова десила у почетку Ђурђеве владе или бар пре косовске битке, име одметниково, као познато, по свој прилици било би споменуто у акту којим се Ђурђева молба испуњава, а не би се просто називао «неки слуга» што је јак доказ да је буна *скорашња*.

Овакав закључак, то јест да Радич Црнојевић не беше одметник у време косовске битке, потврђује се, чини ми се, и једним народним предањем у троношком летопису. По томе предању пошао је био на Косово и «*захумски и приморски војвода Радич,*» који, кад је дошао близу *Вучитрна* и чуо да је битка изгубљена, од

[43] Ljubic, Listine IV, 268 «pro securitate suarum partium et fbumariarum pro facto salis.»

жалости сам себе мачем прободе и ту буде сахрањен, а војска му се врати дома (Гласн. V· 85 и 91). Очевидно ово је иста традиција, коју је М. Медаковић о «Баоши» чуо.

Споменути Радич не може бити Твртков војвода Радич Санковић, као што сам и сам мислио (Вук Бранковић, примедба 159), јер је босанску војску предводио војвода Влатко Вуковић, и она је у време стигла и борила се на Косову. А ко би могао бити троношчев војвода Радич?

По истом овом летописцу потомци су Вукана Немањића, по женској линији, *Балшићи*, од којих су, опет по женској линији произашли *Црнојевићи*, а «војвода Радич» потомак је «*Белога Уроша*,« «прадеда» *Немањина* (Гл. V, 48, 91 и 24)! По предању, које је забележио сувременик троношчев, митрополит Василије, водио је порекло од *Вукана Немањића*, **Стеван Црнојевић** — тако се звао млађи брат Радича Црнојевића — и имао је три године кад му је оца отровао краљ Вукашин!

Ако упоредимо сва три предања, која су забележили у прошлом и овом веку Троношац, Василије и Милаковић, и ако узмемо на ум да се Балшићи и Црнојевићи и иначе мешају у народној традицији и песми,[45] даље, да је Балша II. *погинуо* у Арбанији (1385), а Радич Црнојевић у Зети (1396): онда је највероватније, да се под «захумским[46] и приморским» Радичем очувао спомен о Радичу Црно-

[44] Лет. књ. 68, стр. 9 и 14. По свој прилици и Троношац је чуо исту традицију о „војводи Радичу,“ па мислећи да је различан од Црнојевића, намерно је Вукана заменио Белим Урошем.

[45] По народном предању Ђурђев се син звао *Страшимир* (Страшимир, у место Балша Страшимировић), имао је *црно* лице, па су се о тога његови наследници прозвали — *Црнојевићи* (С. Мидут. Ист. Црне Горе, 2; Гранца за 1835, 57.) — У А. Качића, у песми Милош Обилић и Вук Бранковић, пева се као зет Лазарев *Ђурађ Црнојевић!*

[46] По Троношцу је св. Сава другу епископију основао у „Стону *диоклитијанском* у *приморју*“, а Стон је био у Захумљу. По томе, није чудо што је Радича Црнојевића назвао — захумским војводом!

јевићу. Било пак да је на место Радича дошао «Баоша», било обрнуто: свакојако, из народне приче о Радичу, коју нам је сачувао Троношац, излази да се Радич Црнојевић није одметнуо *пре* Косова. И доиста за живота Ђурђева таста кнеза Лазара, тешко да би се Радич одлучио на буну и да би га у томе потпомагао краљ Твртко, јер је с Лазарем у савезу био. Напротив, после косовске битке, Радич је имао више изгледа да ће успети, а и Твртка тада не везиваху никакви обзири за побеђену и Турцима подвлашћену Србију.

Када све што је до сад наведено говори против тога, да се Радич Црнојевић одметнуо од Ђурђа *пре* косовске битке; онда се не може узети ни да су Зећани *спречени* били да дођу на Косово. Ну да не буду *намерно* изостали?

Против ове неприродне поставке говоре лични и родбински односи Ђурђеви према кнезу Лазару, који се у једној повељи из почетка 1387 назива господарем не само Србије и Подунавља, него и зетскога *«поморја»*, и с којим у љубави живљаше, као и са суседом и пашеногом Вуком Бранковићем.[48] Поред тога властити интереси налагали су Ђурђу да не изостане из хришћанског савеза, у који су ступили не само Срби из Лазареве, Вукове и Твртковe државе, него и Бугари, те да и сам припомогне да се сузбију Турци, који су од Драча и на Зету нападали (Пуцић, II, 29, крајем 1387.) Непристати у савез против Турака било је издајнички непопуларно и опасно, па било да победе Турци, било хришћани. Кад је Ђурађ нашао, да му је дужност помоћи *шурацима* 1402 године, тим пре помогао би *тасту* и, како се чини, *врховном господару*. На Ђурђа Страцимировића, који по Орбину бејаше (1386) «младић великог духа и веома немиран» доиста и личи: Нешријев *«скадарски кнез»* који превари Мурата и навуче пораз на његову војску, Садединов *Ђурађ* који захтеваше да се с Тур-

[48] Пуцић, Спомен, II, 29—30, писма од 31. августа 1388.

цима дању мегдан јуначки подели, наш велики јунак *Страхиниће Бан* којега народне песме и традиција памте као *косовског јунака*.

Из свега што смо навели о учешћу или неучешћу Зећана у косовском боју излази ово. Докле се год аутентичним изворима не потврди, да Зећани, ма из каког узрока, нису били на Косову, дотле смо дужни веровати народном предању по којем су Зећани учествовали у косовском боју, јер се оно боље подудара с фактичним околностима у време косовске године, а одбацити предање о задоцњењу, које је по све невероватно и које тако мало годи народном поносу, јер «на Србу клетве и тако је доста».

Ну баш и кад би се поуздано знало да Зећани нису били на Косову 1389, народна песма имала је довољно основа, да противно пева, а ево за што. После битке код Ангоре (28 јула 1402), синови Лазареви избегоше у Цариград, а одатле морем допловише у Зету својем зету, Ђурђу Страцимировићу, од прилике са 260 другова, који се с њима спасоше из ангорског покоља. Ђурађ даде шурацима «воиньство ѥлико възможно». С том војском борили су се синови Лазареви на Косову (21 новембра 1402), на два места, против Турака и Ђурђа Бранковића.[49] Што су Зећани помагали *синовима* Лазаревим против Турака на *Косову*, то је већ доста било да доцнији певачи опевају Страцимировића као помагача *Лазарева*, и ако он 1402 није лично у боју учествовао, јер народна песма догађаје увек везује за једну главну личност. То пак сливање више догађаја у један није ништа необично у народним песмама. Тако је народна песма помешала бој на Марици од 1371 с бојем на Косову од 1389, па пева да су Мрњавчевићи на Косову погинули, кад и Лазар! Не би, дакле, било никако чудо, ако би с битком од 1389 била сливена битка од 1402, која се такође на Косову догодила.

[49] Гласн. XLII, 278, 280—282, XLVII, 188—191.

4. Јунаштво Страцимировића.

Наше народне песме поглавито опевају јунаштво у борбама с Турцима. Ђурађ Страцимировић борио се више пута с Турцима: према горе наведеним доказима на Косову 1389 и 1402, а у Зети више пута, и једном је и ропства допао био, из којега се ослободио уступком Скадра, који је, после, опет од Турака отео. Кад се узме у обзир, да је и његов стриц Балша II. погинуо у борби с Турцима, да се с њиме борио и син му Баоша III. и да народне песме и традиције мешају Балшиће («Баоше») не само међу собом, већ и с Црнојевићима: онда је објашњено за што се толико слави јунаштво *Страхинића Бана.*[50]

5. Сродство Страцимировића с кнезом Лазаром.

Из историје се поуздано зна, да је кнез Лазар имао *пет* кћери, од којих су три удате у туђину (Угарску, Бугарску и Турску), *Мара* за Вука Бранковића, а *Јелена* за Ђурђа Страцимировића. Њено се име добро сачувало и у оној приморској песми и у предању. (С. Милут. Истор. Црне Горе, 2). По томе је у песми «Пропаст царства српског» у збирци г. Петрановића добро казано, да је Страхинић *зет* Лазарев, а погрешно се пева у наведеним песмама да му је пашеног.[51]

[50] Страцимировић је војевао и с босанским краљевима, па је, може бити тим борбама очуван траг у борби Страхинића с *Тафом* (Кавгом) *Бошњанином*, којега песма, наравно, Турчином назива. У меглану с *Балабаном*, „златочником краља млетачкога", очуван је спомен ратовању Млечана и Балшића у Зети.

[51] Два млађа „родослова" из XVI века знају, да је Лазарев таст имао *више* кћери. По Костантину Философу, лошао је из Угарске у Београд и ту је и умро (1422 године) *цар Костантин*, син вилинског цара *Срацимира*, и деспот Стефан „оплакао га је као *рођеног брата* (нкоже присноть брата) и много за душу његову раздао" (Гл. XLII, 314). Из наведеного не смемо закључити, да је која од Милчиних сестара удата била за Срацимира, те да би Лазару *пашеног* био, а још мање бисмо смели тражити у њему *српског јунака Страхинића.*

Ну најтеже је објаснити ропство Страхинића жене, јер се из историје зна, да је допадао ропства Страцимировић а не његова жена.

По давнашњем мишљењу И. Руварца, ропство жене Страхинића спада у *јуначку скаску*. Он држи да је чак и песми о Марку Краљевићу и Мини од Костура основ *исти* прастари мит, и ако јој историјску подлогу признаје. Утицај тога мита види Руварац и у песми о Бан-Милутину и Дуки Херцеговцу.[52]

Ну мени се чини, да и у животу Страцимировића — Страхинића — и жене му Јелене има таких догађаја, који су могли послужити као историјска подлога једној од најлепших српских песама, песми о ропству Страхинића жене.

Јелена је надживела Ђурђа и, доцније, преудала се за *хумског војводу Сандаља Храњића*, који је, 1393 године, заједно с Радичем Црнојевићем, отео од Ђурђа Будву и приморје до Бара. После смрти Сандаљеве († 1435) она се вратила у Зету и ту је окончала пун побожности живот ова духовита и родољубива Српкиња († 1442—1443). *Преудаја* Јеленина у Хум за негдашњег *непријатеља* Ђурђева и свога и њезин *повратак* у Зету, то двоје давало је довољно градива творачкој песничкој уобразиљи: да *готову* песму о Марку Краљевићу препева на Страхинића. Ако је ово тумачење основано, онда се и песма о Бан-Милутину и Дуки Херцеговцу односи на исти догађај: Дука Херцеговац то је *војвода хумски* (херцеговски) Сандаљ, а Бан Милутин заменио је Страхинића Бана, то јест, Ђурђа Страцимировића, што се најбоље види из једног варианта исте песме, у којој место Милутина Бана долази војвода **Ђурађ** Ђурица и Ђуро. J. Стејић, Сабор и стане, III. 210—219.[53]

[52] И. Руварац, Две студентске расправе, 44—47, 60—61.

[53] До оваког закључка дошао сам, поредивши нар. песме о женама: Марка Краљевића, Ђурице војводе, бана Милутина и бана Страхинића. Као што је познато, Маркова жена *Јелена* (у нар. песмама Јелена, Јела, Јелица: Караџ. II, пес.

III

Наше народне песме опевале су: Немањиће, Мрњавчевиће, Дејановиће, Хребељановиће, Бранковиће, Котроманиће, Црнојевиће и Косаче. Оне су опевале чак и туђе владаоце и јунаке: Манојла Комнена (Грчић Манојло), бугарске цареве Михаила и Шишмана, Сибињанин Јанка, Матијаша, Михаила Силађа (Михаило Свилојевић, Бановић Михаило, краљ Михаило) и Секулу, Мирчету и Радула (Радул-бег, Влашић Радул), Кастриотића Ђурђа итд. Да ли се, према томе, и замислити може, да је *једини* изузетак учињен с Балшићима, кад се зна да је један од њих и живот изгубио у борби с Турцима, која је главни предмет јуначке песме? Никако. Ако сам, дакле, досадашњим истраживањем и поређењем Страхинића са Страцимировићем доказао, као што ласкам себи, да је то *једно исто* лице: онда нестаје и тога једног необјашњивог изузетка, и ми сазнајемо, да је наш народ у Стра-

61 и 62, М. Осветник, 3 пес. Миладиновци, стр. 254) преудала се за *Балшу II.* и предала му Костур, али се, после кратког времена, опет мужу вратила. Ово је опевано у нар. песми „Марко Краљевић и Мина од Костура" (Караџ. II, 362—372), о томе имају три песме у Богишићеву зборнику из прошлог века), где се отмичар *Мином* зове. Ну у једној прилепској песми Јеленин ја љубавник *Дука*, а она се у двема песмама погрешно *Анђелија* назива (Вл. Красић, 20—27, Гр. Николић, 8 до 98). — У песми „Ђурица војвода" *кнез Лазар* („од Крушевца кнеже") позвао је на Косово „првог" војводу *Ђурђа*. Његова жена, у место да му уда сестру *Јелицу* и ожени *два сина*, као што је обећала, преудале се за насљедника *Дуку* и довеле га на имање Ђурђево. Ђурађ се врати с војске, погуби Дуку, а жену спали. — У песми „Бан Милутин и Дука Херцеговац" (Караџ. II, 168—180), *цар Стефан* позвао је бана Милутина у рат против Бугара. Жена његова *Иконија* преудале се за *Дуку Херцеговца*, који зароби *два сина* Милутинова и сестру *Јелицу*. Кад се бан вратио с војске, погуби Дуку и жену спали, па се одсели у Босну, коју му је цар даровао за јунаштво у рату бугарском. — Раније смо видели, да се по једној песми Страхинића жена зове *Јелена*, а отмичар *Ден-Алија Влаховић*, а по другој жени је име *Иконија* а отмичару *Влаховић*. Ако упоредимо садржине поменутих песама и имена лица, која се у њима спомињу, и ако се још сетимо, да нар. песме и традиције и иначе радо стављају Мрњавчевиће у Зету (Караџ. II, Женидба Вукашина Краља и Зидање Скадра, Б. Петран. II, 157—158, Гл. V, 69): онда се доста јасно види, да је песма о ропству Страхинића жене препевана песма о Марку Краљевићу и жени му Јелени, чему је могла дати повода *преудаја* Страцимировића жене Јелене за *војводу* (duca) Сандаља (којем је довела и *две унуке* своје) и пес. *повратак* у Зету.

хинићу оличио Балшиће или Баоше, како их нар. предање назива. Што је баш Страцимировић узет за њихова представника, томе ће бити узрок његове везе с Лазаром, главним стожером српске јуначке песме средњега века.

Кад на свршетку, сведемо цело досадашње разлагање о Страхинићу, добијамо ове ресултате:

1. *У Страхинићу Бану оличени су Балшићи, а поглавито Ђурађ Страцимировић.*

2. *Предање о учествовању Зекана у косовском боју од 1389 мора се сматрати за истинито, докле се аутентичним изворима противно не докаже.*

3. *На Косову Лазару нису помагали Арбанаси и њихова господа јужно од сједињеног Дрима.* [54]

Ђ. Ковачевић.

БОЖИЈИ СУД

ИСТИНИТА ПРИПОВЕТКА ИЗ ОКРУГА НИШКОГ

Кад се пође од вароши Ниша на запад, уз реку Нишаву, стиже се после два часа пешачкога хода на ушће малене реке Кутине. Уз ову лепу реку, подигао је узвишени Господар и Краљ Србије красан друм. Шетати

[54] Проучавајући косовску битку 1879, дошао сам до уверења, да је Страхинић Ђурађ Страцимировић. То своје уверење казивао сам и својим ученицима, а 12 јануара 1887 држао сам о томе говор на прослави св. Саве у учитељској школи. Прерађујући га и попуњујући за штампу, на своје велико изненађење, нађох (12 новембра 1888) да је Д. Мелаковић, још 1852 године, на стр. 106, књ. II, Повесн. срп. нар. написао, да се кћи Лазарева Јелена удала за *„управитеља Зете, Балшу, који је у нашем народу познат под именом Страхинић Бан"*. Не би ми мило, признајем, кад вилех да сам десетину година криво мислио да сам први дошао на мисао о истоветности Страцимировића и Страхинића: ну с друге стране обраловах се, уверивши се тиме о правилности својега закључка. Ну пошто сам ја на исту мисао самостално дошао, и за њу и доказе прикупио, одлучих се да свој рад прелам јавности.

се овим путем; гледати у горостасно стење, литице и косе Сухе Планине; наслађавати се дивним планинским ваздухом и слушати вечити жубор кутинске реке; беше ми редовно уживање сваког празничног а топлог дана.

Удубљен у мисли, занесен необичном лепотом овога краја, бејах далеко одмакао уз реку и дошао до крајњих кућа села К. Заморен од подаљег пута, седох на један камен, па сам дуго гледао оне многобројне пећине по Сухој Планини, док ми се поглед не заустави на крајњој кући села К. Пред кућом беше скупљено неколико људи. Бледа, изнемогла, у подераном руху и са пуштеном косом низ леђа, кукала је једна жена, средњих година, а за њом пиштаху петоро ситне деце. Очевидно је, да се у овој кући морала каква голема жалост догодити! Пођем и сâм тамо, да видим шта је било, а жао ми беше и оне јадне деце и њихове несрећне мајке.

Уђем у двориште које беше већ сво разграђено, само стубови од вратница стајаху још на међи овог дворишта и казиваху пролазницима, да је туда негда морао бити улазак и да је двориште било ограђено. На дворишту беше мален дом, очевидно сиротана каквог. Беше то мална зграда од брвана, пред кућом имађаше доксат, на коме лежаше мртво тело неког човека, све у крви. Даље, у кући вијаше се кроз отворена врата чађава оџаклија и малена соба са два скроз отворена прозора. На прозорима стајаху само ћерчива улепљена већ поцепаном хартијом, а кроз њих весело ћарлијаше ветар као кроз какову пећину.

Даље, од куће беше на сохама оплетен кош за кукуруз, који беше празан и озго откривен. До коша вијаше се и кошара за волове, а пред њоме стајала су кола без руде и јарма. Мало даље од ових кола, на две сохе, а преко дугачке грабове мотке, вијаше се простртo спаваће рубље. То беху поцепани губери од тежине, неки јастуци сламом пуњени, две старе гуње и још неколико дроњака.

То беше сиротињски дом, каквих на жалост има врло много у сваком селу; а нарочито онима, која леже у близини великих вароши, или имају у својој средини по две, три, па и више механа.

Док сам ја тако разгледао двориште и зграде на њему; дотле је злосретна жена кукајући отишла до првог комшије свог, да децу одведе; људи се беху иза куће сакупили, па једни дељаху даске за сандук, други закиваху већ одељане даске, а трећи живо причаху о неком убиству.

Приђем доксату, погледам грозно осакаћеног мртваца, који беше већ почео прелазити у трулеж; па се брзо уклоним одатле да не гледам ову грозну слику. На самој капији дочека ме један седи старац — то беше брат покојнику — ја му турих у руке неки малени дар, за јадну сирочад, а он ми сав у сузе обливен, љубљаше руке и мољаше да седнем ма часак било, те да ми он исприча грозну смрт брата свог.

Мислећи и сâм, да га о томе питам, ја једва дочекам то и седнемо на дрвљаник пред кућом на један пањ. Старац отпоче причати.

I

Онај, кога грозно осакаћеног видиш на ономе доксату, то је весели Никола, мој најмлађи брат. Он је погинуо пре два дана, тамо негде око 20 њих врежина, па су га тек јутрос нама овамо донели.

— Како пријатељу и за што? упитах га ја.

— Е мој господине, како? Жалосно и чудновато, ти би морао дуго чекати па да ти ја све кажем. Ја знам, да ви господа тешко седите на једном месту; а камо ли овако, на дрвљанику. Недао Бог, да се то више иком догоди. Зло, мој господине, те големо.

— Ја видим да је зло. Већег јада и жалости, чико, ја у веку нисам видео. Мени неће бити тешко, да те

слушам до мрака, само ако ти хоћеш. Ја се не могу у град вратити, а да не знам овај жалостан догађај пријатељима својим казивати. Остави ти господу на страну. Ја делим с вама добро и зло, ја учим децу вашу књизи; ми с вама и трпимо и благујемо: ми смо наши.

— Ама ти си учитељ, верети је л'? Одмах сам те познао. Баш ми је драго, мој брате учитељу. Та зар теби да не кажем? хоћу вере ми и баш све, па драго ти, можеш и у новине турити. О грдна је ово несрећа, зло је време што га ми дочекасмо учитељу.

— Кад си учитељ, а ти већ знаш како живи љута сиротиња. Покојни Нико, беше убоги сиромах — и ми ти нисмо Бог зна какве чорбаџије, једва састављамо крај с крајем, али он грешник беше најгори. Оделисмо се још за време Турака, оно мало земље распарчасмо; оно мало стоке поделисмо. Од једног дома посташе четири, од једне имућне задруге, четири инокосна аргатина. Па ми старији могасмо нешто и стећи: беху ти брате онда и боља времена. Жито се плаћаше два дуката товар: волови беху кад 20, кад 30 жутих мецидија; могаше се која пара и да завеже. Па после стиже нам и чељад. Из нашег дома креташе се у аргатлук, преко лета по четири до пет мотика; кад бешлук наднице, кад два, али се могаше да заради.

За њега грешника беше зло. Ожени се некако пред први рат. Једна му жена премину после 6 месеци, са овом се другом ожени; народише се деца, е па куд ће сиромах? Па и то није све. Затражише га у војску. Три године проведе у касарни, а ми му жену и децу прираћивасмо; кад се отуд врати рада нема, ничега нема, куд ће сиромах него у службу.

Служио је две три године, купи вочиће и кола; оде у своју кућицу, па продаваше са дана на дан по кола дрва, па храњаше себе и своју дечицу.

Е, али мој учитељу! једно зло човека не сатире. На њега сиромаха навалише и друге беде. Умре му једно

мушко највеће дете; жена му паде у болест па лежаше пб године. За дуг око женидбе продадоше му интерешчије из града половину имања; он оста све гори сиромах. Већ за три полгођа не беше платио данак. Сваки дан викаше биров по селу: «Дођите у судницу и порез донесте! — Ко порез не донесе, продаће му се све што год има.» Не прође ни три дана, а кмет га зове у судницу па ће му рећи:

— О Никола! А шта ти мислиш са порезом?

— Па да платим кнеже. Чим набавим донећу ти.

— А зар ти мислиш, да ћу ја тебе до века да чекам. Знаш ли ти, да ћу ти продати ћерамиду са куће, ако ми порез не донесеш.

— Знам кнеже, али биће грехота. Куд ће ми деца? Ти знаш моје јаде. Нисам ја од оних људи, што држави не даду њено. Јео сам ја три године тајин краљевски. Знам ја шта се дати мора, али кад се нема? Примите ме за пандура, дајте ми месечно колико ви хоћете, само да држави порез одужим.

Шта да чиним ја са јадним вочићима? Дотерам кола дрва у град, узмем десетину гроша па куд ћу их пре? јел' ћу хлеба деци, јел' обуће и свеће, јал' порезе. Е, баш се никако не може, ако Бога верујете.

Тако се обично изговарао од данас до сутра. Одвајао је пару по пару, па пре 10 дана, беше скрпио двадесет и два динара. Однесе их у општину, а кмет викну као бесомучан:

— Та то је само за ово полгође! А где је за она прошла? Ћато! узми пандуре, дотерај амо оне волове, хоћу да их продам, више се чекати не може.

— Аман! кнеже, викну сиромах Никола — не, да од Бога нађеш, у селу ће отићи буд зашто. — Сутра је у вароши пазаран дан, ја ћу их сам продати и паре ти донети. Аман! брате ако Бога знаш!

На тај разговор скочише и чланови, нађоше се и два одборника, те окупи кнеза молити: да га пусти на пијацу.

— Хоћу, дераше се кнез, ви ми јамчите да ће он паре донети! Нећу ја сутра за ничију љубав, да трпим глобе и резил од капетана!

Сви повикаше: «Ми јамчимо!» и он га пусти да иде и да волове сâм прода. Никола крете из суднице машући главом а сузе му капаше низ образе. Сутра дан зором, устаде Никола, пробуди своју најстарију девојчицу од 11 година, ухвати своје волове у конопац и кретоше се у град да их продаду.

Сирота жена устаде и она, пробудише се и сва деца, па су плачући испраћали своје хранитеље из авлије. Јадна жена, са дететом малим на рукама клела је страховито: и кмета, и девере, и све. Деца су плакала око ње, па тако и поспала у пепелу око ватре.

11

Не далеко од овога села, на самој обали реке Нишаве, налази се село Д. В. У том селу биће до 75 кућа. Становници су у њему Срби староседиоци од вајкада. Међу те сељаке доселише се после ослобођења Ниша, једно три куће дошљака из среза студеничког. Они се настанише на општинској утрини, ниже села, у доњем крају, те куће њихове беху најближе до друма пиротског.

Међу тим дошљацима био је један човек по имену Јован, који слабо рађаше тежачке послове; ношаше се увек кицошки, а живљаше од трговања са кожама, пилићима и другим стварима, које ношаше редовно на пијацу у Ниш. По селу се говорило, како се тај кицош носи господски, да он живи раскошно, а ко би знао од куда му паре?

На неколико дана, пре смрти мога брата, окупи кмет из села Д. В. тога кицоша, да му данак плати и

припрети му, ако не плати до недеље прве, да ће му продати кућу и протерати га из села, као човека сумњивог занимања.

Јован беше овим изненађен, забрину се јако, јер је предвиђао да му више у овоме селу опстанка нема. Њега то баш толико није мучило, колико му беше криво што се по селу почела откривати његова прљава радња.

Он дође својој жени па јој поче овако говорити:

— Насто, ми ка' да овде дуго остати не можемо. Некако сво село зинуло на мене, и мала ми се деца ругају; а данас у судници рекоше ми, да морам платити сву неплаћену порезу, или ће ми кров под главом продати. Жалиш ли ти за овим селом, право да ми кажеш?

— Па да видиш, тешко би ми било, да се из овога села селимо. Досадило ми се сељакање а видиш, овде није ни лоше. Ниш је близу, за свашта човек може да узме пару. Где се не надаш испадну ти паре, деца нам се ту научила, па и тебе међу овим будалама није лоше живети.

— Богме да видиш и нису будале. Свака лија мора да долија, па и ми. Ја се све бојим да ми овде не заглавимо. Најбоље ће бити да ја дођем до пара па да ми идемо одавде. Кућу нека носи ђаво на општинској је земљи подигнута, нека је општина за порез и узме. Ја ћу наћи у Нишу лако занимања. Ти већ знаш, да ја умем да се нађем. Ти си жена, од тебе нико ништа не тражи, тебе нико неће дирати, док ја не дођем. Ти седи овде, чувај децу, а ја ћу се за вас постарати чим се будем осигурао и нашао место.

Жена је ћутала, знала је добро, да што он рекне то бити мора, па је се, хтела не хтела, морала свему покорити.

Те вечери Јована нестаде из села, никоме не јави куда ће, а по селу се говораше да је побегао, само порез да не плати.

Сваког пазарног дана виђао се у Нишу, продавао није ништа, није ни куповао; али се утураше међу оне

људе што продају волове, и помагао да се као бајаги пазар начини те да и он уз њих пије алвалук. Нико није сумњао, да то није какав калауз, а он сам мотрио је као лисица на све оне који примају паре за стоку и разбирао куда ће они да пођу.

Прошле суботе нађе он на Николу и помогне му да волове прода. Никола узе за волове 15 дуката, па да не би трошио за алвалук, штуче у Ниш са својим дететом, да у једној ашчиници што год једу.

Калауз је зверао на све стране, тражио по пијаци и распитивао за Николу, но све узалуд. Најпосле пун једа, оде код онога што је волове купио и питаше га: «Има ли билет од тих волова?»

Како не бих имао, викну купац. — Зар ти мислиш, да ја не гледам кад паре дајем и стоку узимам?

— Знам брате, него и мене су пре неколико година нестали волови, па се бојим да не буде овај то учинио.

— Јок вала. Ја сам билет добио, влашћу потврђен; ево га, јеси ли писмен?

— Јесам, рече Јован.

Е ево ти па читај.

Јова прочита:

«Никола Петровић из села К. гони на пијацу два вола длаке сиве, без икакових роваша, да прода. Да је стока његова, зна и печатом својим тврди, председник суда општине К. и т. д.»

— Јесу ли твоји, ај?

— Не, не, брате опрости. Ја сам се преварио. Знаш да има сличне стоке, може човек лако да се превари.

— Ја, може. Други пут отвори очи боље, да не добијеш церић по грбњачи. То рече купац па оде водећи за собом волове.

Јован врћаше за њим главом и шапуташе: «Е, мој брајко, ја видех што ми требаше, води ти волове куда хоћеш, али твоји дукати биће моји насигурно!»

III

Ко је живео у Нишу, тај је могао видети на источном крају, идући од Стамбол Капије ка Пироту, оне крајње куће које су од вароши одељене шанцем. Туда су за време турско живели бесни Черкези, пљачкали и отимали пролазнике и били права беда за Хришћане нишке. У том крају сад има неколико простих механица, где обично сељаци застају са воловима, хране своју стоку и одатле се крећу домовима својим.

У једну од тих механица, дође Никола са дететом, узму нешто јела и хлеба, те поручају. Сунце је већ било на заранке. Никола узе своју ћерчицу уведе је у једну механску собу, закључа за собом врата, па рече детету:

— Изуј, ћеро моја, опанке и чарапе. Узео сам ове паре, па се бојим да ми их ко не украде. Могу их и изгубити, а ти знаш ако кмету порез не дамо, изгубићемо и кућу и волове. Ти си, ћери моја, дете, на тебе се неће нико сетити. Ако би ко мене у путу напао, ти бежи право кући, а они ће, кад виде да у мене нема новаца, да ме пусте.

Дете изу обућу. Отац завије у крпу на два места по 7 дуката, па тури детету у чарапе. Једну банку од 10 динара метне детету у појас, па пажљиво сам обу опанке детету. За тим изађоше оба у механу, зовну отац механџију, даде му два гроша за ручак, један грош за један хлебац, па све то метне у торбу и спремаше се да пође.

— Ха, ту ли си ти! чу се иза њега глас. Ја те одавно тражим. Зар ти мислиш да идеш без алвалука. Е, то је срамота. Оно истина ти си сиромах, остао си без волова, али ми много и не тражимо. Та човече требаћу ти и други пут. Помоћићу ти друге суботе да купиш ако не волове, а оно бар јунце.

То беше Јово, назови калауз.

— Па зар није! ај сељаче? Бога ми сам ти истерао бар два дуката више! То сви веле, то ми и ти признати мораш.

— Па јес брате, вала ти. Али не била те моја сиротиња. Још ми толико треба па да се одужим. Дадох за дуг све до парића, једва ми остаде грош, за овај хлебац. Ево кесе празне ако ми не верујеш. И ту показа кесу.

— Море, ко те пита за новце? Та и ја имам своје муке. Шта знаш? Није ти лако, али узео си брате, па право је што си вратио. — Ај, меанџија! Дај оку вина, на мој рачун. — Море, не брини се брате, нека су нам жива деца. И ја имам две такве девојчице. Ако ме не частиш данас, а ти ћеш други пут. Нека смо ми здрави. — Бога ми, мило ми је кад те нађох. Е знаш, људи смо, данас учиним ја теби, сутра ти мени.

Деде пиј! Шта мислиш? Нема мој брајко од бриге ништа. Нека си ти жив, стећи ћеш ти опет волове. Они тебе никад не могу. Не жали ич.

За тим узе чашу у руку, куцну се и нуђаше Николу. Никола се стиђаше и бојаше, па кад овај поче тако причати: као да су Бог зна какви пријатељи, он се грешник мало ослободи. Узе чашу и рече: «Хвала ти брате, требало би да ја тебе частим.» па је попи.

Е, ти мене. Ти си сиромах. Пиј па ћути, кажи: «Хвала Богу, кад сам се курталисао дуга!» Меанџијо! дај за дете једну каву!

Механџија донесе и метну пред дете. Дете чудновато погледаше час у овог човека час у шољу, па поче весело скрутати, као свако дете које је ретко кад кафу видело.

Пили су ону оку вина скоро пола сахата, за тим Јова устаде, не плати вино и каву па рече Николи: «Причекај ти мене овде, а ја одох да обиђем у штали коња, па можемо обоје поћи.»

— Море нека газда, лако ћеш ти на коњу, него ми ваља да похитамо.

У томе Јован штуче. Никола га чекаше још пō сахата, за тим устаде и пође рекавши механџији: «С бōгом!»

— Шта, продера се механџија. С богом! А ко ће да ми плати вино и каву? Паре бре.

— Па ти знаш, брате, ко је поручио? он ће и платити.

— Јок, мене се не тиче. Ти си пио и нећеш мићи док ми трошак не платиш.

Сиромах Никола нађе се у чуду! Да плати, више ситних новаца није имао. Да изува и распасује дете за пō динара, није хтео. Оде до штале, питаше харџију: има ли у штали каквог човека код коња? Он рече: да у штали нема никаквог коња, нити га је од јутрос било. Овде долазе сељаци само са колима и воловима.

Сад већ виде Никола, да оно беше лажов и да му ваља самом трошак платити. Распаше дете, размени банку и плати вино и каву. За тим веза у кесу кусур, па и без с богом остај! узе дете и крстећи се од чуда изађе из механе.

— Е, моја ћерко! сунце је већ на заласку. Ми ћемо омркнути, а то није добро. Баш сам добро учинио, што су паре код тебе.

Ишли су полако због детета! Код Ћеле Куле сунце зађе лепо. Људи пролажаху поред њих, а они иђаху лагано, јер детета бољаху ноге од јутрошњег путовања.

— Татко, како би било да спавамо овде, — рече дете кад угледа станицу железничку код Бање нишевачке.

— Па ово није меана, ћерко. Већ смо близу пола пута. Још мало па ћемо стићи и кући; мати би се плашила да преноћи сама без нас у кући.

— А зар тебе није страх од оног човека? упита дете. Мени се чини, да он оде напред у оној гомили што мало пре прође.

— Није, ћерко. То су били наши сељаци.

— Онај човек рече, да је из преко Мораве. То је са свим на другој страни. Овим се путем њему не иде кући.

— Ама тато, он је слагао, као и за оно вино.

— Није ћерко, он вино није за то платио, што сам ја требао да дâм алвалук. Јеси ли чула како лепо говори? Не бој се. Он зна, да смо ми дали паре за дуг.

— Он није добар човек, тато. Ја сам срчући каву, гледала га у очи, али оне беху страшне. Кад год ме је погледао, ја сам се уплашила.

— Не бој се, ћерко. И ако је ноћ, видиш како други људи иду, а не боје се. Ето мене баш није ни од чега страх.

— А кад се не бојиш, тато, а што си сакрио паре у моје опанке?

Отац умуче. Уши му шиснуше јако, пред очима вијаху му се неки колутови. Он застаде, као да нешто ослушкује. Учини му се да неко иде за њим. Хтеде да се осврне, но дете врисну и викну:

— Тата, ево га онај човек! па јурну преко шанчева и њива ка Нишави.

Човек се окамени. У тај мах счепаше га две страшне руке и лупи га тако силовит ударац у главу, да се сиромах сруши на пут сав у крв обливен.

Паре! дераше се познати глас. Оних 15 дуката што узе за волове, вади одмах или си погинуо!

Човек ћуташе обнезнањен.

Паре! викну још један пут убица, и лупи га секиром по глави. Мозак се просу по путу, а сиромах отац издишући рече:

— Ћери моја, с богом! ја погибох!

IV

Сирото дете, јурило је преко њива као бесомучно, бегало је све даље док не стиже после грдних мука до крајњих кућа села Д. В. Ту се одмори па лупи на прва врата од куће.

Врата се отворише, из куће се указа жена.

— Шта ћеш, дете?

— Молим те тетко, пусти ме да ноћим. Залутала сам, татка ми неки људи на путу убише. Јецало је дете сво угрувано и у сузе обливено.

Жена и не слутећи шта је, уведе дете у кућу и метне га да спава до њених девојчица у собу.

Не прође ни два сахата од тога времена, лупи још неко на врата.

— Ко је то? — викну жена

— Ја сам, твој муж, отварај!

— Ти Јоване, — дрекну жена, — Боже од колико дана ниси дошао кући. Ја сам се већ била уплашила за тебе.

— Боље да ти нисам дошао ни сад. Упали свећу.

Жена упали свећу, па кад виде мужа крвавог, она дрекну.

— Ћути несретнице! Зар ти је првина да ме овако гледаш?

— Шта је то било, црни несрећниче?

— Несрећа, хтедох од једног сељака отети паре. Видео сам кад их је од трговца примио, убих га на путу! тражио сам паре, превртао му све, али пара нема!? Е. бадава убих човека! — Са њиме ишаше и једно девојче. мора да су код њега новци били? Тражих га по пољу, трчах на све стране, али нема па нема. Пуста помрчина све ми поквари!

Жена претрну сва. Пребледе као крпа, па гледаше у мужа укоченим погледом.

— Шта ме гледаш? дераше се муж. Брже воду на ватру, пери ову крв. Сутра ће нас дете проказати, оно ме је познало, пропашћемо

Ту се замисли. Ћуташе дуго и гледаше у ватру као какав звер. Жена метну велики котао на ватру. подстаче угљевље и угарке па стаде крај огњишта.

Муж је гледаше страшним погледом.

— Имаш ли ти сувих дрва?

— Па да се нађе, рече жена.

— Гори све што ти руку дође, ако се до зоре крв ова са аљина мојих не опере, ја сам пропао!

Сирота жена метне лопар на ватру, исцепа наћве, сасу на ватру из стакла сав петролеум што га беше имала. Ватра букну страховито. Варнице севаху високо кроз широки димњак. Вода поче да струји. — — —

Жена се бораше грозно, час гледаше на мужа а час на себе и воду; муж се беше налактио на колена па хукаше страховито. У соби се чу неко комешање!

Жена сва пребледи, зграби мужа за руке па му рече:

— Знаш шта је? Ти ниси пропао! Тебе неће нико да прокаже, дете је овде!

— Које дете? — дрекну пренеражено муж.

— Па оно девојче, дошло је и ја сам га са децом нашом метнула да спава.

— Где? жено моја слатка! викну зликовац.

— Па на крај, до пенцера — рече жена. Баш у тај мах вода поче кључати у котлу и преливаше ивице гасећи ватру.

— Ах, та то је сам Бог тако наредио! Жено, иди ти на поље, па добро пази да ко не дође, — рече муж.

Жена изиђе.

Муж шчепа вресло од котла, гурну врата од собе, осврте се на прозор; из поља сену нека светлост налик на муњу! Он сасу воду на дете! — Дете врисну и у највећим мукама пресвисну од болова. Друго дете опарено скочи и јаукаше најужасније.

Несрећни убица истрча на поље, јаук сиротог детета продираше на далеко кроз ваздух.

V

Шта је било са девојчицом?

Кад је она чула, да неко куца на врата после ње, она уздрхта. Скочи са места где је лежала и сакри се у једно ћоше где беху конопље сложене.

Кад чу познати глас убице њеног оца, она хтеде пасти у несвест. Ускоро се прибра, приђе вратима па слушаше

Муж питаше жену, као што смо чули, а жена му одговараше. Кад вода стаде да кипи и ватру да гаси, дете приђе прозору, дрмну за ћерчива и истави их. Они у кући чуше неки шум у соби. Кад жена рече: «Ту је девојчица», дете скоци кроз прозор и трчаше кроз село као бесомучно. Викало је на сва уста

— Не дајте људи! Где је кмет? Изгибосмо ноћас!

Тако је чуо један човек на улици и он прискочи детету и ухвати га за руку. Дете му каза све. Одмах отидоше кмету, пробудише га, па са још неколико људи полетеше Јовиној кући.

Кад су стигли тамо, имају шта и видети! И отац и мајка лежали су на сред куће мртви. Крај њих је била девојчица сва изгорела од силне паре и вреле воде. Друга њихова ћер опарена по ногама и рукама превијаше се по соби од болова.

Брзо улете тамо, скидоше детету хаљине, превише га, па га запиташе, шта је то било? Ко им уби оца и мајку?

Дете не умеђаше да каже. Уђоше у кућу и нађоше у рукама оца и мајке ножеве, они се беху сами заклали.

У крви је огрезло цело огњиште. Спрам утуљеног огња светлило се мртво тело убице.

Дете говораше кмету: «Ето, овај је мог оца убио. Он је хтео узети паре што су код мене у опанцима. Изујте ме, па ћете видети да истину говорим.»

Изуше је, и гле чуда! у детињим чарапама нађоше 14 дуката у злату.

Кмет узе паре к себи, подиже дете на руке и рече му:

— Кажи чики, где су ти оца убили?

Дете је казивало. Пред зору нађоше на путу близу Кутинске реке, човека гола нага. Он беше мртав, глава му беше размрскана, а мозак из ње по путу просут.

Сутра се то све јави власти. Скупише се више села, и мушко и женско жалило је овог човека, а клело несрећне дошљаке.

Ко год је дошао у њихну кућу и видео онакажено дете њихово, сваки је уздахнуо и рекао: «Е ово је Божији суд! бољу пресуду није им могао нико изрећи.»

Девојчицу и њеног убијеног оца однеше трећи дан у село К., а жену и човека, оне грозне убице, сахране крај пута.

И данас туда, кад год прође путник, чуће ову причу, и нико их неће пожалити. Сваки ће рећи: «То је Божији суд! Боље га нису ни заслужили.

Михаило Ст. Ризнић.

НАШЕ ДНЕВНЕ ПОГРЕШКЕ ПРОТИВ ЗДРАВЉА*

Мало је људи, који умру у природном року и од природне или физиолошке смрти, — т. ј. од старачке изнемоглости. По мишљењу и према рачуну знаменитих природњака (Aristoteles, Buffon, Flourens и т. д.) требало би управо да сваки човек доживи век од близу стотине година (осим наравно оних који погину у бој или којим несретним случајем), а овамо и искуство и наука показују сасвим друге резултате. Тако је н. пр. статистиком утврђено, да је међу милион људи само њих осморица, који су тако сретни, или може бити несретни, да бораве читаво столеће међу живима. Осим тога доказано је и то, да средњи век људски у најбољим приликама (н. пр. у Енглеској) једва допре до четрдесете године — дакле ни до половине природног рока.

* Јавно предавање у Великој Школи 27. новембра 1888.

Овој појави биће више узрока, али обртом и тумачили их ми како му драго, готово из свију провирује и опет наш грех, наша кривица. Већ сам народ вели, да «много човек није назадан Богом него собом», а то је така истина, да је управо не би требало ни доказивати. То вреди у свима приликама нашега живота, а особито у оним, који се тичу нашег телесног напретка и здравља. У тим питањима сви ми редом нисмо ништа друго, него или — самоубице, или безазлене жртве туђега незнања и немара; туђе вере и празновере.... Није да баш сами собом дижемо руку против свог или туђег живота — није, дакле, да се баш оружјем убијамо или да се давимо — као што то чине прави погибаоци и обични зликовци: али толико заборављамо, запуштамо, па где кад и навалице затиремо здравље, да тога ради више болујемо и много раније мремо, него што би нам то било одређено по законима природе и према саставу нашега тела... Као оно подмукли домаћи крадљивци подткрадамо сами себе, — и то гдекада тако вешто и лукаво, да и не осетимо.

Кад то добро уочимо и зрело проценимо, морамо признати, да смо у некој неприлици; у некој недоумици: — тешко је нам разложно протумачити ту чудну доиста сасвим неприродну појаву... Ако има којег блага на овоме свету, које човеку ваља штедити и чувати, то је — без сваке сумње — на првом месту здравље тела и душе Та оно управо и јесте једина позитивна вредност међу толиким таштим уценама око нас... а што је још много замашније: оно је позитивна вредност за свакога без разлике. Без њега се сиромашак и оскудник не може хранити и бранити; без њега богаташу не вреде сва његова блага (јер их не може уживати); без њега нема снаге, лепоте, задовољства, радости и среће; без њега нема напретка и живота... То признајемо сви редом, па се ипак зато толико пута заборавимо. Највећа вредност, па оде гдекад у бесцење... и оно, што се у нашем животу ни чим не да ни заменити, ни надокнадити, жртвује се врло често за најситнији интерес,

за најмању беспослицу. Обичај и навика; слабост и страст; незнање и нехат; вера и празновера заводе нас свакојаким страшутицама; подилазе нам здрављу са свију страна, и крње га на сваку руку. Ми — тако рећи — сваки дан и готово сваким кораком раскошно захватамо у ту богату ризницу наше снаге и среће, па се онда још чудимо и тужимо, кад је најпосле до дна не испразнимо. Не разбирамо за праве узроке; не видимо своје погрешке; не осуђујемо сами себе као кривце, него поглѐдамо у далеке даљине, не би ли смо тамо назрели како чудо, да њиме протумачимо оно, што је тако просто, и што се даје најлакше схватити.

Па где је та наша кривица? Које су то свакидашње наше погрешке, што их чинимо против здравља? Ко је од нас баш тако неук, несмотрен, неразложан или лакомислен — осим деце и недотупавних — да незнањем, нехатом или силом расипа своје највеће благо? Зар може човек сачувати и оно, што није у његовој руци? Како да се одбрани од онога, што је јаче од њега?

На ова питања могло би се дуго и опширно теоретисати. Ја то не ћу чинити — већ с тога, што оваке прилике никако нису за теориска разматрања, него вас веома лепо молим, да за часак пођете за мном, па ћемо сва та питања путем сусретати те практичо проучити на живим примерима: — на најобичнијим и најпознатијим приликама нашег свакидашњег, варошког живота. Као што ћете видети, он је њима тако обилан и разноврстан, да ћемо најпосле доћи у неприлику, на коју страну да се пре осврнемо. С тога ћемо из тог читавог низа одабрати само неколико најпознатијих, па ће нам и то бити доста. Кад на њих скренемо озбиљну пажњу, научићемо, да и најмања ситница може да буде одсудна — баш и у приликама, где се решавају замашна питања.

Заиста, чисто је смешно рећи и зазорно признати — а цела је истина — да баш образован човек много греши против свога здравља. Култура — истина — брани

од заблуда и празноверица; културан живот не да маха суровим навалама необуздане, слободне природе, него води човека у мирна склоништа уређених људских заједница: али га у исти мах заводи — или боље: заплеће — и у таке прилике, које собом доносе стотине других опасности по снагу, живот и здравље. О њих се онда спотиче сва наука и све образовање; и то су они хроми, кљасти и наказни пратиоци великог и узвишеног победиоца у свету — културе... Да видимо је ли тако?

Не треба дуго да се осврћемо, па ево одмах лепа примера. Ми грешимо против свога здравља чим у јутру очи отворимо. «Ко таки не устане како се пробуди, тај није разумео миг природни» (Hippel), и огрешио се о своје здравље.... Кад се човек већ одмори, испава и пробуди, онда му постеља није више нужна, па треба да је остави. У мекоти и топлоти постељских хаљина су за тело сасвим друге прилике него у оделу, па ако их не изменемо: или ће нас — без нужде и против наше воље — и опет изнова умирити и успавати, или ће нас будне тако распарити и разнежити, да после и не осетимо природно дејство одмора и сна. Ако наново заспимо, тај други сан није дубок и миран као природан, него испрекидан буновав и пун свакојаких снова; а ако се опет будни излежавамо, навали на нас нека лењост и неодлучност; нека тромост и слабост. Кад најпосле једва-једвице себе свладамо; или кад нас ко силом из ложе изгони, да се не улежимо: чини нам се, као да се нисмо ни одморили, ни испавали; — управо: као да нисмо никако ни легали. Место бистрине и ведрине у глави, терет и бунило; место бодрине, тупост или раздраженост; место једрине и свеже боје, бледило и подбухлост; место снаге и окретности, тромост и слабост; место глади и прохтева за јело, бљутава уста и ситост... Бадава се умивамо и пљускамо: никако да освежимо сановне веђе; никако да сперемо са себе умор и нерасположење. То нас прати свугде; то нам смета при послу; то нам квари

весеље и уживање; то нас мучи на сваком кораку тако, да нам је доиста цео дан изгубљен. Толико нас то гони, ако се само по каткад заборавимо, а ко уведе у обичај, те се сваки дан излежава, томе теку дани споро и несносно, док му се најпосле та погрешка против природе баш збиљски не освети — било на телесном или на душевном здрављу. И ако не изгледа, преступ је велики и не може проћи без последица. Да лењивац ништа друго не узме у рачун, нека само помисли, да се при излежавању купа или управо кисели у зноју и гасовитим изметинама свога тела као у каквој брљи, а да место чиста, свежа и миомирна јутарња ваздуха дише атмосферу, коју је сву драгу ноћ кварио. Ако је то морао за време природна одмора и сна, сад бар нема те нужде.

Још је много горе, кад се човек дуго излежава, па уз то још и чита — а то јамачно чини мнозина од мојих поштованих слушалаца. Они јамачно и не опажају, да се таким читањем слабо душевно помажу — особито ако је лектира тежа — а да, на против, своме телу праве свакојаке неприлике. Кад човек лежи, опток крви му је измењен, — особито у горњим деловима тела, дакле понајвећма у глави. С те промене ни мозак ни очи нису спремљене за теже послове (као што је н. пр. читање и студирање), па за то се и мозак јаче напреже и очи више кваре, кад се у постељи чита и душевно ради. Исто то вреди и за прилике, кад се у опште лежећки чита, ма то било и изван постеље н. пр. на миндерлуку), и сви — а особито млади, једри и пунокрвни људи — јако греше, ако се на то навикну, Немачки песник (Freiligrath) знао је, дакле, врло добро и физиологију и психологију, кад је написао ове стихове:

«Zu einer frischen, muth'gen That
fehlt ihm die muth'ge frische Seele:
Er lag und las zu viel im Bett. *

* «Нема храбре и чиле душе, да изврши озбиљно и храбро дело... јер је много у постељи лежао и читао.

Али све да се баш и не лењимо и не излежавамо, има довољно и других прилака, где ми одмах чим устанемо здрављу наудимо. Не треба да наводим неке ситнице око наших првих потреба из јутра; да и не спомињем, како се по неки нерадо пресвлаче, него остају у ономе, у чему су спавали; како једу неумивени; како за умивање траже топлу воду; како том водом једва очи протрљају место да се хладном добро испљускају и истару; како натежу док тесну огрлицу запуче или обућу навуку и т. д. и т. д.... доста је, ако вас сетим само на неке прилике у женским навикама, па ћете и сами рећи, да смо доиста на странпутици. Та ту баш и јесте легло толиким болестима, и женска ложница је често прави арсенал противу природне лепоте и правилности човечјег тела, па тиме и његових обава. Не смем бити индискретан, да све кажем што знам;... нећу је издати и ако бих требао: — али ће ми боља наша половина ипак опростити, што јој морам у очи рећи, да с чуђењем гледам на те заблуде и слабости женскога пола... И још бих радо слегао раменима кад би женски укус тек само мало скретао с пута естетике, игијене и морала, па кад се све то не би тицало среће и напретка наше деце: али кад образована жена и мати 19. века забаса у трагове дивљачких народа; кад пође унаточ свима правилима естетике, игијене и морала; кад у заносу заборави и на здравље своје деце: онда то већ није безазлена слабост женскиње него нешто озбиљније; онда таку гизду и сујету не смем превидети, не смем прећутати и морам осудити. Која од таких жена не зна, да је сирицик, сочивица (олово), бизмут, плави камен, расток, к'на, сурма, бакан хрмза, карабоја и т. д. затор кожи, коси, једрини и лепоти женској, а отров целоме телу, нека на огледалу плажљиво прегледа лице, зубе и десни, или — ако баш не верује ни својим очима — нека упита лекара. Да се опет женска младости лепота најбоље одржи разумном негом целог тела, а не којекаквим вештачким сретствима, то нам по-

казују глумци — дању, а исто тако и знамените речи најчувеније лепотице. Као што је познато, Нинона Деланкло беше још и у својој осамдесетој години младолика и лепа. Кад су је жене питале, која су то средства, што их је она употребљавала, да тако дуго одржи свежину и лепоту свога тела, одговорила је увек само с три речи: «вода, сунђер и сапун»... Чијој је сујети и то мало, тај већ не прима разлог, и томе се уз сажаљење мора рећи да је истинита реч песникова (Његошева), која вели:

«Што би било одучити трску,
Да не чини поклон пред орканом? —
Ко потоке може уставити,
Да к' сињему мору не хитају?»

Него нису само гиздаве жене, које једино греше против здравља. И смерне домаћице, и добре кућанице спотичу се сваки дан о хигијену и њене наредбе, — и, за чудо, баш у најлепшим својим намерама. Да им н. пр. постеље не стоје размештене — т. ј. да што пре спреме и почисте — оне их наместе још онако загрејане, чим се ко из њих дигне, место да их најпре добро проветре и просунчају, или да их размештене оставе цело пре подне. У ревности својој ваљда и забораве да на тај начин остаје у постељским хаљинама све оно испарење, што се за време спавања у њих увукло. Јамачно и не помишљају, да ће то испарење цео дан ваздух у соби кварити, па — може бити — и после, при спавању сметати и шкодити. Исто тако чисте и пају, али гдегод погледамо, редовно при затвореним прозорима — само да их не увати промаха. Наравно, да се тим начином и покварени ваздух и нагомилана прашина тек само ускомешају, па да и опет у соби остану. Да се колико толико помогну, смрадове у загађеном ваздуху загушују после мирисима и кâдом (— и ако је баш женска — чувена Енглескиња Miss Nightingel — рекла, да би најбољи кâд био онај, који би тако засмрдио, да би се прозори морали

отворити —), а прашину што се и опет слегне, по цео дан бришу. Њима, по свој прилици, не пада ни на ум, да се та прашина из човечијих плућа, кад је удише, не може избрисати, и да је баш у тој собној прашини свакојаких сумљивих клица, па и клица од разних болести. Где је поред тога много завеса и ћилимова ту је с прашином — наравно — још веће муке, а где се најпосле сваке суботе и под риба, ту је опет и други неприлика, које шкоде здрављу. То особито вреди у зимње доба, кад се ода свуда све позатвара, да само откуд хладноћа не уђе.

Па и у другим приликама игра хладноћа велику улогу. Баш тај страх од зиме и свежег ваздуха је наша велика махна у телесном васпитању, и наводи нас на читав низ погрешака противу здравља. Као што знате, ми имамо више срестава, којима се загревамо, него таких којима би се могли расхладити, а и статистиком је доказано, да више људи угине од врућине, него од зиме. И ми све то превиђамо, па се топлимо и грејемо баш и тада, када томе није места. Пећи обично заложимо преко мере без икаква рачуна (колико има наших кућа са термометром у соби?), па баш кад онако загрејани и знојавни изађемо на зиму морамо прозепсти. Осем тога зимње хаљине су нам обично кабасте или јако постављене — дакле тешке — а неки носе још и крзно. Чим тако претрпани мало дуже или брже ходамо, морамо се угрејати иознојити, па тако и прозепсти. Ако опет са зиме свернемо где год у кућу, тешку хаљину је незгодно свлачити и облачити, па за то мало ко да не остане у њој, и ако је у соби јако наложено. Кад онда тако разгрејан изађе на поље, назеб је — наравно — готов. Где који се чак ни лети не растају с лисичином и шубаром, и код нас још свугде влада оно погрешно мишљење, да је «боље дахтати, него дрхтати.» Кад тако што видимо на остарелом чељадету, где је опток крви већ спорији, где је промет у телу слабији, где су сви покрети тела тиши и одмеренији, где се, дакле, мање производи телесне то-

плоте; онда то још некако разумемо и можемо одобрити: — али код здраве, једре младежи и живолазне деце, где су све те обаве тела друкчије, никад и никако. За њих је увек боље, кад се из мале малоће науче на зиму, а које већ забасао те их топли нека то чини бар онако, како ваља. Увек је саветније обући детету две, па макар и три тање и лакше горње аљинице, него га укалупити у једну, али дебелу и тешку. Више хаљиница једна преко друге боље чувају од зиме, него једна, ма она била и дебља и тежа од свих оних, а и то вреди много, што се лака горња хаљина лакше и свлачи и облачи, те је с тога према потреби час скинемо час обучемо.

Али има родитеља, који се од назеба тако боје, да ни утопљено дете неће пустити из куће, чим мало стегне, или чим и најмањи ветрићак духне, па и то је једна од обичних али највећих погрешака у телесном одгајивању наше деце... Шта таки родитељи тиме чине, показује ово упоређење. Да је у собама наших станова баш и најбоља вентилација н. пр. вентилација која на један час на једну особу даје 60 кубни метара ваздуха (а тога у нас јамачно нигде нема) опет је све то ништа према измени ваздуха у слободној атмосфери. И при највећој тишини дохвати човечје тело — кад је на отвореном пољу — за то исто веме 1800 кубни метара ваздуха, а то је доиста огромна разлика. Ту велику разлику можемо ми достојно проценити тек онда, кад се сетимо, да је ваздух главна храна телу, и да баш он одржава и спроводи размену свију материја, које служе у разним појавама живота. Осем тога ваља на ум узети, да и светлост сунчаних зрака дубоко захвата у економију нашега тела, па да нам ни с тога собни вездух не може годити. Клица ниче према светлости; лишће и врхови савијају се и испињу према јарком сунцу; пупољак отвара своја недра зори и дану, да из златних нита изатка шарену и мирисну хаљину своју; јабука заруди са оне стране, са које је целивају сунчани зраци; ми видимо, да у хладу све заос-

таје и закржљави; ми знамо да тамничари изгледају као да су их «пили гује и јакрепи»... па поред свега тога још се чудимо, што су нам деца тако тамна, бледа, жута, подбула, увехла и смежурала, кад их баш чувамо... кад их баш заклањамо и од најмањег даха Божијега и чудимо се, а не сећамо се, да је ваздух и сунце највећи пријатељ човеку — извор животу и здрављу.

Ово место нас и нехотице сећа наших шеталишта с пролећа и наших госпођа са густим веловима на лицу, а великим штитовима у руци. Изишле у море благе светлости, пријатне топлоте и мирисне свежине, па место да се у њему купају, оне брижљиво заклањају лепоту свога лица од најнежнијег таласа ваздушног и од најтањег зрака сунчаног. И не помишљају, да је баш тиме затиру. Та лепота не може бити без свежине, а свежине нема, где није здравља. Ведрина и свежина, чистота и здравље — то је права лепота. Златни зраци сунчани, који су извели нежност, једрину и боју руже; светлост, која је знала окитити перје, длаку, па чак и љуску животињског тела тако дивним колоритом неће дакле ни лепоту женскога лица нагрдити. — баш ако га мало и преплане... А зар бледа, жута и увехла кожа може бити лепа; и зар она пребела прозрачна, па чисто модрикаста и мраморна лица, што их виђамо у девојака, које су — као што песма пева — «у кавезу расле», не проричу друго нешто?... Ви, може бити, не знате тумачити те знаке, али лекар би вам могао много што-шта о томе рећи Њему така лица нису лепа. —

Још теже погрешке против здравља чинимо ми јелом и пићем. Наш желудац је орган ограничена обима, а уз то још са строго одређеним физиолошким функцијама, а ми врло често заборавимо и једно и друго, па је онда погрешка готова. На те грехове против реда и умерености хоће желудац по где када и да одмах одговори осетним па баш и видљивим знацима — особито ако са свим прегонимо..... али је обично тако доброћуд

миран, да дуго трпи и ћути. Кад му већ са свим додија служити немилостиву господару, који своме хранитељу дан и ноћ неда мира, него га гони на послове што нису за њ онда се најпосле и он побуни па му откаже послушност Дође ли једном већ и до тога, онда тешко господару!

Здравље наше затире се јелом на више начина. Већ наша кухиња има пресудна значаја у томе питању, а особито по нашим варошима Ту је она сложена из елемената грчког, турског, мађарског, немачког и француског начина готовљења, па се ипак за то издвојила из свију у неку врсту специјалитета. Јела, готовљена по нашем укусу, и сувише су масна, и сувише су зачињена према клими и темпераменту нашем, па из тога се онда изроде свакојаке неприлике по наше здравље. Осим тога прелази се у нас одмах иза тако снажне и обилате хране на строг пост, или се таки иза поста и једноличења јако омрси... па и то је један од оних честих узрока, за што баш ми од желудца често болујемо. Најпосле кваре нас као по гдекада и неумерене части, а оне су у нас честе —, а што још пресудније: вечере су нам снажне и обилате. «Кратка вечера, дуг живот» кажу наши, а стари неки лекар увек је говорио, како му се у његовој пракси врло ретко кад десило, да га је ноћу позвао болесник, који није вечерао...

И све то још не би много значило, само кад би човек и уз таке навике имао правога реда и праве мере — али у нас баш тога није Да не говоримо о деци, која незнају собом владати, и коју и ми често баш јелом упропастимо, туткајући им по цели дан слаткиш и комаће у ручице, да не спомињемо, како баш ни ми сами не пазимо, да ли је јело хладно, врело, пресно, прожватано и т. д. ипак морамо признати; да смо баш у томе веома неразложни и нехатни. Колико има међу нама, који се строго држе неког утврђеног реда у јелу — дакле својих оброка, па ван тога не ће ништа ни да окуси. Сви ми и једемо и пијемо, како нас кад случај

наведе, па у томе баш и јесте највећа наша кривица, и у тим приликама и огрешимо се ми и о меру и о ред. Сад смо на два, на три места служени слатком и кавом, а сад опет седамо у пивари, те уз мезе срчемо горко и опоро пиво. Чекамо кога на жељезничкој станици; нисмо ни мало ни гладни ни жедни: али што ћемо од дуга времена, него наручимо што за јело и пиће, па мало по мало и смиримо. — Вечерали смо; до грла смо и сити и пијани па смо изашли из куће тек да нам се јело слегне и да свирку чујемо: али да не седимо бадава: да не увредимо крчмара врећамо наш желудац т. ј гурамо у њега силом и јело и пиће. Тако данас, а тако и сутра, и он нам је последња мисао и најмања брига све дотле, докле год доиста заслужује да му се угађа т. ј. докле год је здрав и послушан. Тек кад оболи и изнемогне, онда га се сетимо: онда га пазимо: онда му угађамо. Зато је у нас већ међу млађим људима — а особито варошанима — много таких, који болују од желудца. А баш да и не болују, зар је један од нас приметио, како се готово сви ми скањујемо на јело; како га тек само примизгујемо, а како то странци халапљиво жваћу и гутају, ма и не било најбоље. Ми смо се управо изметли у гурмане, и то у гурмане са покварена куса и уморена желуца, те тражимо само још оно, што ће нас највише раздражити. Зато и јесте — сразмерно броју и имању — од свију народности нас највише и у Карлсбаду и по другим местима, где се желудац лечи, за то се у нас толико троши Гисхиблера и Рохичера, и за то је међу нашим варошанима ретко видети правог, здравог размера у телу. Или смо мрладине као у оцаку сушене, или хоће да нас сало удави.

Са пићем је мало боље, али би нам се и ту могло много што шта рећи. Ја нисам рад да дубље задирем у то страшно и жалосно питање, али ћу вам навести неколико статистичких података, да по њима пресудите, како оно стоји код нас. Умирање пијаница је $3^1/_2$ пута

веће, него умирање умерених особа, и пијанац од 20 година свога века имао да пшчекује само још 15, а умерен човек 45 година живота. Пијанство води за собом читаву поворку болести особите нарави, а и обична поболевања нађу на пијанца много лакше и сатру га много чешће, него другога. У Русији је од 100 самоубистава 38 случајева, што их изврше пијанци, а и по другим државама истиче се готово тај исти размер. Како најпосле пијанство утиче на телесно, умно, и морално здравље човечје, то најбоље илустрије онај случај, што га наводи проф. Ломброзо. Од једног јединог пијанца изродило се за 75 година 200 лопова и убица, 280 слепих, сумахнутих и јехтичавих, 90 блуднице, а 300 њих умрло је још у раном детињству.

Али све и ако би се смело похвалити да нисмо пијанице, ми смо опет страсници у кави и духану, и то страсници необичне врсте. Ту страст и у такој мери наследили смо ми јамачно од Турака, па као што су они тим срествима дражили своје изнемогле живце, тако сад ми радимо — само с том разликом, што су наши живци већ и онако веома бадри и раздражени. Та драж — наравно — мора имати својих последица, и да рачунамо колико кава преко године попијемо и колико духана попушимо, јамачно се не би ни најмање чудили, зашто смо н. пр. изгубили апетит, за што не спавамо, за што нам час по мишићи задрхћу, за што нам је грло сухо и одерано за што кашљемо и избацујемо, за што смо се осушили као да се нисмо никада најели, за што имамо лупање срца или задуху, за што нам сва једна страна главе, за што смо тако често зловољни, раздражљиви и љути, за што тако рано губимо вид и т. д. Свега тога мање би било кад ми мушкарци не би по десет кава на дан попили и по тридесет цигаретала попушили. И још се толико не чудим мушкима, али не разумем женскиње, шта оне налазе у кави. Зар не виде да црна кава суши, па да се од ње (поред толиких болести сваке врсте)

добија некако и сувља и као учињена кожа. Да их ништа не излечи од те страсти, треба да их то усаветује — већ с тога што је давнашње искуство да жене почињу старити с коже...

Него може бити да сама кава и духан не би толика зла починили, да нису за собом повукли и цео живот мушкараца — особито по варошима. Од пре није било тога, а колико их је данас међу нама, који могу живети без каване и крчме? Имали дана, да пређемо поред њих, а да не сврнемо унутра? Ни деца, ни жена; ни празник ни посао; ни болест ни оскудица не могу нас од тога задржати. То нам је навика; то нам је сада страст, и ми морамо тако чинити. Баш и кад дођемо к себи, те се почнемо од тога бранити, најзад опет превлада уверење: «човек се мучи и ради, па треба мало и да ужива».

То је, до душе, цела истина, само што је то уживање те врсте врло сумњиве нарави, и што није без прекора — бар са игијенског гледишта, а нарочито код нас. Пазите само кад улазите у кавану — особито сад зими — па ћете се о томе и сами уверити. Чим врата отворите, појури пред вас читав облак паре и задаха, а јесте ли већ и праг прекорачили, обузме вас нека густа, непровидна и смрдљива атмосфера, те вас притисне да удави. Кад мало одахнете па се разаберете, видите, да у тој атмосфери ни светила не горе чисто ни јасно, него некако тамно и потмуло као оно у дубоким подрумима или бунарима — у знак да немају довољно чиста ваздуха. Зраци од њих чисто се муче и упињу, не би ли продрли густу смесу разних гасова... па у облацима од дима и прашине једва показују контуре од ствари и људи. Света је — за чудо — увек млого — и сувише према тако малом простору а како сваки дише, испарава и пуши, па још поред тога и своје мокре хаљине и своју каону обућу истереса, отире и суши; то није друкче, него је у томе простору свакојаких мириса и испарења као некад у Нојевом ковчегу. Међу гостима нађе се — наравно — увек и по

који јехтичав, те кашље и пљује; а да своју неучтивост у неколико поправи, он ону искашљану гњиладину на поду ногом разгази. Нико и не помишља, да је та хракотина пуна сићушних клица од јехтике (туберкулозе), да ће се онако размрљана брзо осушити и у прашину претворити, да ће је с прашином и здрави удисати, па онда — може бити — исто тако оболети.... Један дошао међу толики народ, а у кући му скрлет (шарлах) или богиње: други опет неда прозора отворити, макар се сви погушили: а трећи заповеда да се још ложи, и ако је већ толика запара, да се сви зноје. Кудгод се осврнеш, свугде прилике да се болест захвати, и опет сав тај свет безбрижно и дан и ноћ ту чами и новце троши. Је ли онда чудо, ако му је после тога глава тешка, прса запћивена, сан немиран, а јава буновна; ако за кратко време побледи, пожути, подбухне и прокашље... и ако најпосле почне баш и озбиљно поболевати. Да запитамо статистику наших варошиа, јамачно би нам потврдила, да од јектике највише умире оних, који су или сами тако живот проводили, или су то од оца ноћника наследили.

Споменух нарочито ноћнике међу онима, који затиру своје здравље, али све да вам и нисам то наговестио, и сами бисте знали, да је сан природна потреба човеку, па да и против њега може бити погрешака. Сваки дан се човек увери, да му се тело самим животом и радом троши, па да тај потрошак ваља надокнадити. Сам ваздух и храна не могу то подмирити, него им још у помоћ притеку одмор и сан. Ко, дакле, од сна откида, хара своје снаге, а то ће му се кадтад на животу и здрављу осветити. Ми и онако велимо, да су сан и смрт брат и сестра, па «штогод од брата закинемо, то после намири сестрица његова»....

Али варошани као да неће ни да знају за ту египјенску истину, те сном раскошно газдују... Прођимо само касно ноћу улицама наше престонице, па ћете чисто заборавити, да сте у месташцу са једва 40.000 становника,

У кафанама и крчмама живље него дању, и кудгод се окренете, сестрица санка у великом послу: међу цветом нашега нараштаја бербу бере.... Али и да није тога, запитајте у вашем друштву, колико их је, који сваки дан у једно исто време легне и ујутру ране?... Колико их је међу нама, који су често видели, како се сунце рађа, већ ако нису синотњи? Ми обично човека исмејемо, кад се већ у десет часова кући жури, да пре поноћи један део сна одспава, а зар је то умесно? Код нас је већ ушло у отмен обичај, да се касно леже, па ко оће да се над обичним светом уздигне, тај ће и нехотице рећи: «Ја увек до поноћи читам, па тек онда идем спавати». И то чине баш они, који знају, што је сан телу и души, и каква је разлика између сна ноћу и дању. Па је ли чудо, ако су бледи, тамни, упали и попијени, кад не виде бела дана, и кад се не нагреју јарка сунца, него зором лежу а вечером устају? Шта ће ноћник, који има звање или посао, па му за спавање не остаје више од 3 до 4 часа, а треба му 8? Докле ће дотерати, ако тако буде радио дуже времена?... Ко ноћ тако воли, заволи и она њега: — не потраје, дуго, а она га за навек завила у свој црни вео....

Могао бих вам још дуго и дуго низати таке исте примере из варошког живота, али се бојим, да сам вам и са ово неколико досадио. Ви сте од мено јамачно ишчекивали тумачење најновијих питања из научне хигијене, а ја сам се опет — бар за овај мах — с намером и нарочито од тога уздржавао, па вам ето изнео пред очи само ситне сличице нашег обичног, свакидашњег живота, које ви добро познајете. А зар су таке маленкости вредне биле вашег и мог труда?

Не знам, како ви о томе судите, али моје је најдубље убеђење, да по најпре ваља добро уочити оно, што је око нас, и што нам је најближе, ма то било и мајушно и ситно. Кад би сви тако радили, зар би икад било прилике, да се свет спотакне о маленкости? Добро

је и више себе очи дизати, ал' никада не треба заборавити да пре тога ваља и пред ноге погледати, како нам неће нестати чврста земљишта за корак у напред... Тај принцип вреди у свима питањима живота, а у здравственим понајвише. «Здравље се затире исто тако, као и имање: оним дневним, малим, али неразложним издацима» а кад је тако, онда ја нисам на кривом путу. Да смо ми од увек мотрили на те маленкости, што смо их данас спомињали; да смо, тако рећи, штедили парицу по парицу нашег народног здравља, јамачно би до сада имали у народу знатан здравствени капитал, којим би могли располагати. Како сад стојимо с тим капиталом, лепо нам илуструју речи темељног познаваоца наших здравствених прилика — Дра Владана Ђорђевића. Ево те значајне, али страшне изреке: «Када бих могао, да вам изнесем све протоколе свију наших регрутних комисија, ви би се ужаснули од оне огромне масе двадесетогодишњака, који су се морали огласити за неспособне. Неспособан за војску, то значи неспособан за телесни рад; то значи неспособан за живот.»

Проф. Др. Милан Јовановић-Батут

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН ЛАВА ТОЛСТОЈА.

(Наставак)

XIII.

Вронски није никада имао прилике да се упозна са правим породичним животом. Његова мати у младости беше сјајна дама отменога круга. За време своје удадбе, а поглавито после ове, доживела је многе романе, познате целоме свету. Оца се није скоро ни опомињао. Одгајио се у школи телесне гарде, а кад је из ње изишао

одмах је ступио у редове богатих петроградских официра, као млад и угледан потпоручик.

После раскалашног и пустог петроградског живота, први пут је осетио какву милину и драж прикрива обхођење с пријатном, невином и младом девојком из добре куће. Ни на ум му није пало да се према Кити непристојно понаша. На игранкама је нарочито с њом играо, одлазио је у кућу и ћеретао с њоме о ономе о чему се обично у друштву говори, о којекаквим будалаштинама, којима је сасвим нехотице придавао неки особени смисао. Но при свем том, ма да јој никад не рече штогод што и пред сваким другим не би могао рећи, приметио је да му се она све више и више приљубљује, па се је најзад и сам уверио да ми је уз њу пријатно, те тако његови односи према њој биваху све нежнији. Ни из далека није сумњао да таково понашање има своје одређено име: „завести младу девојку а не мислити на женидбу", а то је била општа мана свију младића његове врсте. Он је држао да је први пронашао такво уживање, па се радоваше своме проналаску.

Да је могао чути шта су тога вечера говорили њени родитељи или да је се могао сам ставити у положај члана породице, па да искуси, да ће Кити причинити велику несрећу ако се не хтедне њоме оженити, он би се томе чудио, али не би веровао. Нико га не би могао уверити, да је рђаво оно што њему, а још више њој, пружа тако пријатно задовољство, а још мање би веровао да је мора узети.

На могућност женидбе није никада ни помишљао. До душе, није да није волео домаћи живот, него баш на против, претпостављао је породични живот — а нарочито живот ожењеног човека — младићском животу којим је живео, сматрајући га као нешто одељито, непријатељско, а поред тога и смешно.

За то, кад је Вронски тога вечера из куће Шчербацких изишао, осетио је да се је она тесна душевна веза, која га за Кити везиваше, тако учврстила, да ће се ма кад морати што да догоди; али шта? то му није било јасно. —

„Ала је то пријатно", мислио је он враћајући се, јер је и сада као и увек кад је од Шчербацких полазио, био задахнут осећајима чистоте и ведрине; а ово га је потпуно или од чести наводило на то да целог вечера не пуши. „Ала је то пријатно! ни речи јој нисам рекао, па смо се опет тако добро разумевали, по нагласку у речима при обичном разговору и по очима; данас ми је јасније но икада показала да ме љуби, па како дражесно?, како природно? и напредно?, како поверљиво? Па и сам се боље и свежије осећам. Осећам да и у мени срце куца, да и у мени има нечега доброг?

Оне слатке, заљубљене очи!« За тим премишљаше где би могао најбоље да проведе остатак вечера.

„У клубу? Партију бесиса? Шампањца с Игњатовом? Аја! Chateau des Fleurs? Тамо ћу затећи Облонског, — куплета и канкана? Не, то је досадно! Идем к' њој? Аја, к'њој од данас никако! Баш за то и љубим Шчербацку, да би се и сам поправио! Одвешћу се право кући!«

Он оде право у своју собу код Дисота, па пошто је вечерао, по обичају, заспа као заклан.

Сутра дан, у девет сати пре подне, одвезао се је Вронски на петроградску станицу, да дочека матер. Први с'ким се је срео био је Облонски који је истим влаком очекивао сестру.

„Ах! светлости!« рече му Облонски, кога *ти* то чекаш?«

„Матер« одговори му Вронски, смејући се као и сви који се с Облонским сусретаху, стеже му руку, и пође с њим уз степенице, „она долази данас из Петрограда.“

„Ја сам синоћ два сата чекао на тебе. Где си се то од Шчербацких одвезао?«

„Кући« одговори му Вронски. Морао сам изостати, синоћ ми је било тако пријатно да нисам жело да се од Шчербацких још где одвезем.«

„Ја познајем добра коња,
„Кад поносно главом маше,
„Заљубљеног младог момка
„Поглед ока сам прокаже.«

декламовао је Степан Аркадијевић, као и јуче пред Љовином, а Вронски се смејаше не примајући то на себе, али убрзо пређе на други разговор.

„Па кога ти очекујеш?« упита он.

„Ја? Лепу, младу госпођу«, одговори Облонски.

„Хеј, Хеј!«

„Honny soit, qui mal y pense! Моју сестру Ану.«

„Ах, Каренину!? питаше Вронски.«

„Сигурно је познајеш.

„Мислим да је познајем, али не, ... управо се не опомињем, продужи Вронски расејано, а при том му се име „Каренина« учини досадно и уображено.

„Али сигурно познајеш мога славнога зета Алексија Александровића; њега познаје цео свет?«

„Та да, познајем га по звању и имену, знам да је мудар, научан, богобојажљив човек. Али ти знаш да ја ... not in my line“, рече Вронски

„Да, он је знаменит човек. Мало је конзервативан, али је ипак величанствен човек!“ примети Степан Аркадијевић, „величанствен човек.“

„Тим боље по њега“, рече му Вронски смејући се. „Ај ти, овамо?!“ окрете се дугачком старом слузи своје матере, који је стао био на врата, „ходи унутра.“

Вронски је био дирнут љубазношћу Облонскога, нешто га је све више к'њему привлачило, јер га за њ' везиваше успомена на Кити.

„Је си ли могао јуче оценити мога пријатеља Љовина?“ питаше Степан Аркадијевић.

„Да, али је он врло брзо напустио друштво.“

„Не знам за што; али ја држим да су сви московљани — наравно изузимајући онога с ким говорим, додаде он шалећи се — неотесани, увек се препиру, љуте се, па то чине тако као да хоће да то и други осети.“

Степан се Аркадијевић смејаше. „Да, ти си у праву, у томе има мало истине.“

„Па, оће ли скоро доћи?“ окрете се Вронски једном железничком чиновнику.

„Влак се је кренуо.“

Журба и трчкарање људи тамо амо по станици, спремање носача, нагла навала светине, појава жандарма и чиновника, наглашаваху скори долазак влака.

„Не“, рече Степан Аркадијевић, који је много желео да и Вронски има удела у каквој намери Љовиновој према Кити. „Ти ниси добро познао мога Љовина; он је у неколико нервозан, па бога ми је тада мало и досадан, то је истина, али уме он и љубазан бити. Он је управо праведна душа, поштено, златно срце! Али је јуче имао особене намере, додаде значајно се осменувши, да буде или сасвим сретан или сасвим несретан.

Вронски стајаше још уз њега, па га баш тада упита: шта мислиш с тим? Ваљда је он твојој belle-soeur казао своју намеру?“

„Могуће да јесте“, одговори му Степан Аркадијевић, синоћ ми је изгледало да је баш то и хтео да учини. Ако је синоћ рашће изишао с бојом на среду, па насео, могло је и тако што од њега бити. Он је поодавна у њу заљубљен; то ми је врло жао.“

„Тако. Ја у осталом држим да она може на бољу прилику рачунати“, а при том га нешто штрецну у срце те понова пође. „У осталом ја га слабо познајем,“ додаде даље. „Да, то је фатално стање.“ За то већина младића и претпоставља пријатељство са Терезама;*)

*) Нарочито име за руски пољ-свет.

ту бар нема успеха само ако нема пара, а тамо ти сву вредност мере на кантар... Долази влак!"

Влак појури шиштећи у перон и пре но што се је потпуно зауставио скочи један окретни кондуктер са вагонских степеница и поче да звижди у своју свирајку, за њим скочи један нестрпљиви путник, а за њим и остали што беху у колима: један гардијски официр, држећи се круто и оштро наоколо посматрајући, један трговац са кесом у руци, журно посматрајући и један сељак са џаком на леђима. Вроњски који је стајао близу Облонског погледаше у вагоне и посматраше оне што излажаху, он је сасвим заборавио на матер, оно што је чуо о Кити дражило га је а било му је и мило. Он се испрси а очи му заблисташе — осећаше се као победилац.

„Грофица Вроњска је у овом оделењу", рече окретни кондуктер, пролазећи поред Вроњског. Речи кондуктерове освестише га и потсетише на материн долазак. У срцу управо не одаваше велико поштовање матери, и ма да му не беше јасно за што, он је није ни волео.

Али по појмовима круга у коме је живео и према васпитању, није могао свој положај према матери друкчије преставити него као оданост и послушност, а тим јој је више био оданији и послушнији у колико ју је у души мање волео и поштовао.

Он пође за кондуктером у означени вагон. Баш кад је хтео да се попне у оделење, мораде се склонити мало у страну да пропусти једну госпођу која је из истог оделења излазила.

На први поглед приметио је Вроњски да је госпођа из отменог друштва. Он се извини и хтеде да уђе, али га нешто у унутрашњости примора да се још један пут на њу осврне, не за то што је била особито лепа и целом својом појавом одавала скромност и љупкост, него што у цртама њеног љупког лица и у њеном погледу лежаше нешто ванредно нежно и пријатно. Кад се је баш осврнуо и она окрете главу.

Блиставе црне очи просијаваху кроз густе трепавице и одмараху поглед пажљиво на његовом лицу, као да се труде да га познаду, потом управи поглед на долазећу гомилу света као да некога у њој тражи. За ово неколико тренутака Вроњски је имао времена да примети веселост која се разлеваше по њеном лицу и лебдијаше између блиставих очију и румених усташца. Као да неко изобиље њено биће са свију страна обузимаше, тако да је и против њене воље сјај њених погледа и осмех одаје, она се трођаше да навлаш утули плам очију својих, али јој ипак не пође за руком да прикрије жар у њима

Вроњски уђе у вагон. Његова мати, стара, мршава госпођа, црних очију и витица, жмирну кад је угледала сина и успијајући уснама смешкаше се. Она се диже са седишта, додаде својој собарици торбицу и пружи своме сину малу суву руку. Пошто ју је он пољубио у руку, она му подиже главу и пољуби га. —

„Је си ли примио моју депешу? Ти си здрав? Хвала богу!“

„Но, добро дошли!“ рече јој син. — У том тренутку појави се на вратима она госпођа с којом се је мало час сусрео.

„Зар нисте нашли свога брата?“ упита је Вроњска

Сад се сети Вроњски да не ће то бити Карењина?!

„Ваш је брат овде“. рече он устајући.

„Извините што вас нисам одмах познао, али наше је познанство било врло кратко, да ме се извесно и не опомињете?“

„О, не, ипак сам вас познала. Ја и ваша мати смо целог пута само о вама говорили. Али мој брат канда није ту?“

„Зовни га, Аљоша!“ рече стара грофица.

Вроњски изађе на перон те викну:

„Облонски! Овамо!

Али Карењина не чекаше да јој брат приђе. Чим га је угледала пође чврстим кораком на перон и кад га је сусрела неисказаном радошћу и живим покретом, који занесе Вроњског, обви му леву руку око врата, привуче га к себи и њежно га пољуби. Вроњски их посматраше укоченим погледом па се смејаше а и сам не знађаше за што. Тада му паде на ум да га мати чека, те се врати у вагон.

„Није ли истина? То је красна жена!“ рече грофица мислећи на Карењину; њен јој је муж узео седиште до мене, а ја сам се томе јако радовала, ми смо се целог пута забављале. А ти...? То се зове vous filez le parfait amour. Tant mieux, mon cher, tant mieux.“

„Ја не знам шта с тим мислите, мати“, одговори јој син хладно. „Зар нећемо ићи, мати?.“

Карењина наново уђе у вагон да се опрости с грофицом.

„Сад, грофице, ви сте нашли вашег сина а ја свог брата! Моја је приповетка свршена, даље немам шта да причим.“

„Не, не“. одговори грофица, с вама би могла цео свет пропутовати, па да ми не буде досадно, ви сте од оних љупких госпа с којима је пријатно и ћутати и разговарати. А на вашега сина немојте млого да мислите: немогуће је, Ана Аркадијевна, да се човек никад не раздваја.“ По том се окрете да то објасни сину: „она има осмогодишњег синчића од кога се до сад није раздвајала, па сад тужи, што га је самог морала оставити.“

„Јест! ја и грофица смо целог пута о својим синовима говориле“, рече Карењина, показав осмехом своје задовољство.

„То вам је сигурно било досадно?“, одговори он, држећи да је то балска кокетерија.

Али она очевидно не хтеде тим тоном да настави разговор, него се окрете старој грофици:

„Много вам благодарим. Ја сам се целога пута тако добро забављала, као никада до сад, и једва сам приметила да је путу крај. До виђења, грофице!“

„Збогом, драга моја“, одговори јој она, „дозволите ми да пољубим то ваше лепо лице. Ја вам, као стара жена, истину кажем, да вас радо имам“ Ма колико да беше ова фраза отрцана, Карењина је прими за збиљу и очито се радоваше. Она порумене, саже се и наднесе своје лице грофичиним уснама. По том се исправи и пружи руку Вроњскоме. Он прихвати пружену му малену десницу, па се радоваше као да је нешто особено добио, кад му она енергично, снажним стиском чврсто продрмуса руку. По том се окрете и брзо потскакујући пође на поље.

„Она је дражесна“ рече стара госпођа. То је исто мислио и њен син. Он ју је пратио погледом, док њен грациозни стас не ишчезе. За тим је кроз прозор видео, како је пришла брату узела га за руку и повела с њиме жив разговор, који се извесно ни мало њега, Вроњског, не тицаше; то га је једило.

„Па, мајко, ви сте сасвим здрави?“ рече, окренувши се опет матери.

„Све је добро, изредно! Александер је врло красан, а Марија је изишла врло лепа; она је врло занимљива..“ И она поче да му прича о ономе, што га је слабо занимало, о крштењу свога унука, због чега је у Петроград и отпутовала и о особитој царској милости према њеном старијем сину.

„Ено Лаврентија“, рече Вроњски који је дотле кроз прозор гледао.

Стари дворник, који је грофицу пратио на путу, уђе да јави да је све готово. Грофица се диже да пође.

„Да, хајдмо; свет се је већ разишао“, рече Вроњски.

Собарица узе торбицу и псетанце а дворник са једним носачем остале ствари. Вроњски понуди руку матери. Тек што су хтели да сиђу из вагона пројурише поред њих неколико узверених људи право на станицу. Сигурно се нешто необично догодило.

„Шта? — Где? Неко је прегажен! Чуло се са свих страна из уста оних што су трчали.

Степан Аркадијевић држећи сестру за руку врати се одмах те стадоше уплашени пред вагонске прозоре. Госпође се одмах вра-

тише у вагон. Вроњски и Степан Аркадијевић пођоше одмах за осталом светином, да сазнаду појединости несретног случаја.

Један од железничких стражара, или што беше пијан или што се беше смрзао, није приметио да се један воз враћа, те је прегажен.

Облонски и Вроњски видеше прегњечено тело. Облонски беше јако дирнут, лице му се ожалости и изгледаше као да хоће да плаче.

„Ах, да сте само видели, грофице", рече он. Помислите само и његова је жена била ту, па се бацила на његово тело! Ах, како је то страшно! Ах, Ана, да си само видела! Ах, како је то страшно!

Вроњски је на против ћутао: његово лепо лице постаде озбиљно, али је ипак био миран.

„Кажу, да је тај човек морао да рани велику породицу", јадиковаше даље Степан Аркадијевић.

„Зар се не би могло учинити што за њега?" упита дирнутим гласом Ана Карењина.

Вроњски је погледа, па одмах изиђе на поље.

„Одмах ћу се вратити, мати" рече окренувши се на вратима.

Кад се је после неколико тренутака вратио, Степан Аркадијевић већ се је увелико разговарао са грофицом о некој новој певачици, а она је опет извиривала непрестано на врата да види враћа ли јој се син.

По том пођоше сви скупа. На изласку из станице задржа их начелник станице.

„Ви сте дали моме колеги двеста рубаља, молим за тачније извешће коме треба да се преда̂ду"

„Наравно, удовици онога што је прегажен!" рече срдито Вроњски; „не могу да појмим за што и питате!"

„То сте ви дали?" викну за њим Облонски, за тим додаде окренувши се сестри: „доиста дивно! Врло красно! Није ли тако? Красан дечко! Препоручујем се грофице!"

Кад је Ана Карењина заузела место у купе-у, примети Степан Аркадијевић, чудећи се, да јој усне дршћу и да се с тешком муком уздржава од суза.

„Шта ти је, Ана?" упита је кад су одмакли од прилике сто корака.

„То је хрђаво знамење", одговори му она.

„Каква бесмислица! Ти си нам добро дошла, то је главна ствар! Не можеш ни преставити себи шта ја исчекујем од тебе."

„Познајеш ли одавно Вроњскога?" питаше га она даље.

„Да, знаш ли још и то, да се надамо да ће он узети Кити?"

„Тако?" рече Ана тихо,

„Дакле да говоримо о твојим домаћим приликама“, додаде она као да би хтела нешто од себе да одбије. „Ја сам примила твоје писмо, па ево ме ту.“

„Да, ја се само у тебе уздам“, рече Степан Аркадијевић.

„Но, па испричај ми све.“

Степан Аркадијевић поче да приповеда. Кад су се довезли до његовог стана, поможе Облонски сестри да сиђе, стиште јој, уздишући, руку, па се упути у судско заседање.

XIV

Кад је Ана ступила у собу, седила је Доли са својим бистроумним пуначким синчићем, и држаше му лекцију из француског. Дечко је читао а уједно је дрпкао једно дугме на својој хаљини, које се је на концу једва држало. Мати му више пута смицаше руку, али се пуна ручица увек тамо машаше; најзад одкиде дугме и стрпа га у џеп.

„Држи мирно руке, Гриша!“ рече му она и настави даље свој рад — један застор, који је обично марљиво радила кад јој се што неповољно догоди — па поче изнова живо да везе бројећи убоде по њему.

Ма да је још синоћ известила мужа, да јој није ни мало стало до тога оће ли његова сестра доћи или не, ипак је све спремила за њен дочек, па сад с неким узбуђењем очекиваше на састанак са заовом.

„У осталом, она томе није ништа крива“, мишљаше Доли, „па ма шта се догодило, од ње могу само добро и пријатељство очекивати. Па зашто је небих примила? Да јој случајно не падне на ум да ме теши? О свима тим хришћанским утехама, опоменама и ублажавањима већ сам хиљаду пута мислила, али је све то узаман.“

Целог тог дана остала је Доли код деце. О својој несрећи нити је хтела нити могла говорити. Час се је тешила мишљу да ће се пред Аном моћи да изјада, а час се је љутила што ће морати о свом понижењу да говори пред његовом сестром.

Она је сваки час погледала на сат, да је дочека, али — што се често догађа — збуњена мислима пречула је звонце; на мах јој се учини као да је зашуштала хаљина пред вратима, она се окрете, али се на њеном боном лицу не показа радост, него само изненађење. Она устаде те загрли своју заову.

„Већ си дошла!“ узвикну и пољуби је.

„Доли! како сам срећна што те видим.“

„И ја се радујем“, одговори јој Доли мучећи се да се насмеје

и трудећи се, да јој на лицу прочита, да ли већ зна о свему.

„Сигурно зна све!“ помислила је она, кад је приметила да је Ана сажаљева. „Па ходи, ја ћу те одвести у твоју собу!“ па је поведе, трудећи се, да што дуже може избегне разговор.

„Је ли то Гриша? Боже мој како је израстао!“ рече Ана, пољуби га и привуче к себи не скидајући очију с Доли; за тим додаде: „не, ми ћемо остати овде!“

Она скиде шешир и мараму.

„Ти се блисташ од среће и задовољства“, рече јој Доли скоро завидљиво.

„Да! Јесте“, одговори Ана. „Боже мој, Тања! вршњакиња је са мојим Серјожом;“ додаде Ана, окренувши се девојчици што улажаше у собу, да би прикрила своју забуну; она подиже малу те је пољуби, „красно детенце! красно! Па покажи ми сву твоју децу!“ Она их не називаше по именима, него се опомињаше њихових година и месеца, њихових својстава и болести, те тако Доли није могла да избегне а да јој не покаже децу.

„Но, па сад ћемо ићи к њима! Штета што Васја спава!“

Пошто су обишле децу одоше саме у салон на каву. Ана узе служавник и примаче се к'њој.

„Доли“, рече јој, „он ми је казао.“ Доли је хладно погледа. Она се надаше да ће је тешити варљивим речима; али Ана ништа и не спомену.

„Доли, душо моја!“ рече јој, „нећу да га браним, то је немогуће; тебе само жалим, жалим те од свег срца.“

Иза густих трепавица њених бајних очију указаше се сузе; она се примаче ближе снаси и својом чврстом руком стиште јој десницу. Долино лице оста жалостиво. „Мене није могуће утешити, пошто се је то догодило, за мене је све изгубљено!“ Али тек што је изговорила црте јој се лица ублажише. Ана подиже Долину суву руку, пољуби, је па рече:

„Али Доли! Па шта сад да се ради? Шта би било најбоље у том жалосном положају? О томе треба да размислимо!“

„Све је свршено! Више се нема шта! Али разуми, најгоре је што не могу да га остэвим; деца... везана сам. Али не могу живети с њим. Мучно ми је и да га гледам.“

Доли, голубице! Истина, он ми је све испричао, али ја хоћу да чујем и од тебе... Испричај ми и ти.“

„Доли је испитивачким погледом посматраше. Из Аниних очију вирила је искрена љубав и саучешће.

„Добро“, рече она напослетку, „али ћу почети поиздаље. Ти знаш како сам се удала. Код материног васпитања била сам беза-

злена, скоро глуха, нисам знала ни о чему. Знам да има људи који својим женама њихов ранији живот пребацују, али Стива, — Степан Аркадијевић,« поправи она, „није ми ништа преговарао. Нећеш ми веровати, али је истина, дотле сам се поносила што сам једина од жена којој се тако могло; тако сам проживела осам година. Ти ћеш појмити да на његово неверство нисам ни помишљала, држала сам да је то немогуће, па сад престави себи, да у таком убеђењу будеш разочарана...« Очи јој се напунише суза, те је морала извући мараму... „И сад се опомињем; једног вечера седела сам и поучавала Пећу, тада ми донеше једно писмо... његово писмо љубазници, мојој гувернанти! Познала сам његову руку... Не, то беше ужасно!« Она нагло покри лице марамом. — „Разумем, да се човек један пут може занети«, настави она, „али мене лукавим разлозима варати! па још с ким?!... Да мој муж, настави, заједно с њом.. то је ужасно! Ти не можеш то да појмиш..!«

„О, разумем те драга Доли!« рече јој Ана и стиште јој руку.

„И ти мислиш да он појми мој ужасни положај? Баш никако! Ни најмање! Он је срећан и задовољан!«

„О, не!« прекиде је Ана „он је сасвим смућен и до кајања снисходљив!«

„Је ли кадар да прими кајање?« питаше жељно Доли.

„Јесте, ја га познајем. Не могу да га погледам а да ми се не ражали. Ми га обадве познајемо! Он је добар, поносит, а сад се и понизним осећа! Што ме је поглавито дирнуло...« ту Ана бираше изразе, који би и Доли дирнуле... „то су две ствари: он се стиди због деце и љуби тебе... Да, да! Љуби те више но икога на свету.« Доли хтеде да се уплете и да пресече разговор — „што сам је тако тешко ранио! Не, не! она ми то неће никад опростити! говорио је увек...«

Доли љубопитно посматраше своју заову, испитујући њене речи.

„Јест, разумем да је његов положај страховит«, рече, „кривцу је увек теже него невином! Кад признаје да је сам целој несрећи крив... Али како да му опростим?! Како да се назовем попова његовом женом.... *његовом?* Тешко би ми било да изнова живим с њим баш за то, што у њему волим своју пропалу љубав!« Јецање јој прекидаше речи. Али, као што увек бива, где се почне попуштати, ту се почне и узбуђено говорити. „Она је млада, лепа«, настави она, „разумеш ли Ана, али ко је мени одузео младост и лепоту? Он и деца. Ја сам га ислужила, а у тој служби је пропала сва моја прошлост, па, наравно, сад му је и једна обична свежија прилика пријатнија. Сигурно сте обоје говорили о мени, па што је најгоре.

ваљда сте ме и презирали. — Ти разумеш... „у очима јој понова букну мржња... „па после свега тога он ће ми рећи — могу ли му веровати? Никада, не, све је прошло! Све, што ми је пређе било утеха и награда за патње и муке. Добро знаш: пре кад сам поучавала Гришу... то ми је било уживање, а сад ми је намет. Што да се више мучим? Што да се злопатим? Шта марим за децу! Страшно је то, али се је моја душа преобразила. У место љубави и нежности осећам само мржњу — да, мржњу! Хтела сам га убити...«

„Доли, срце моје! Ја те разумем! Али се немој тако једити! Ти си тако ожалошћена и узбуђена, да по нешто и не схваташ правилно...»

Обе су неко време ћутале.

„Реци ми Ана, шта да се ради?! Помози ти! Ја сам свакојако размишљала, па нигде излаза.»

„Шта да кажем?» настави Ана. „Ја сам ванредно сретна жена! Једно ћу ти само рећи: ја сам му сестра, али нисам његове нарави и способности. Све, све да се заборави па и сама способност да се сасвим заборави, али срдачно кајање... и он сам не појми, како је могао учинити то што, се десило!»

„Не, знао је он, појмио је он добро! Али ја? Ти заборављаш на мене! Је ли ми тим лакше?»

„Чекај! Морам ти исповедити што ми је поверено, још не могу да појмим потпуно страхоту твог положаја, видим само нарушен његов и породични живот. Тешко ми је, али кад већ говорим с тобом као с женом, онда друкчије и схватам; ја видим твоју жалост, и не могу ти исказати колико ме те је жао! Али Доли, срце моје! Хтела бих једно да знам... Ја незнам.... колико у твоме срцу има љубави за њега? Ти мораш знати, да ли ће је бити довољно да му можеш опростити. Ако у теби има још толико љубави, опрости му!»

„Не...» настави Доли, али је она прекиде и љубљаше јој руку.

„Ја познајем свет боље од тебе», рече „познајем ону врсту људи као што је Стива, знам како то изгледа. Ти кажеш да је он с њом одређено о теби говорио. — Не, он то није учинио. Такви су људи доиста неверни, али жена и кућа за њих је светиња. Не знам зашто, али су такве женске увек од њих презрене и не дотичу се ни у колико њиховог домаћег живота, као да је нека непробојна мрежа између њих и породице превучена. Ја истина не појмим зашто је то, али је тако.»

„Да, али ју је он пољубио...!»

„Чекај, Доли, срце моје! Ја сам видила Стиву кад се је у тебе заљубио; још се добро сећам како је дошао к мени и плакао кад

је о теби говорио; ти си му се указала у потпуном сјају и ја знам да што дуже с тобом живи да те више и цени! Колико нам је пута било смешно, кад изговори речи: Доли је сасвим необична жена! Ти си била и бићеш за њега увек нека врста божанства: а оно друго је само заблуда његове душе...»

«Али ако се та заблуда понови?»

«То је, колико ја разумем, немогуће.»

«Ћеш ли му опростити?»

«Незнам — У томе нисам ја судија...»

«Али ипак!» рече Ана домишљајући се, — «јесте, ја сам познала, познала сам. Ја не бих допустила, да остане онако као пре, али бих опростила само тако, да се више никад не догоди...»

«Да, то се по себи разуме!» прекиде је нагло Доли, као да је о томе, што хтеде рећи, дуго расуђивала, па се на мах решила. «Сад ходи, рече, дижући се, „ја ћу те одвести у твоју собу.»

Доли загрли Ану.

«Драга моја, како ми је мило што си дошла. Мени је сад лакше, много лакше!»

(Наставиће се)

НА КОПАОНИКУ

Крушевачки округ нисам до овог путовања никад видео, па је са свим појмљиво, што ме је јако изненадио својим старим, порушеним грађевинама, нарочито тврђавама и црквама. Готово код сваког села и сваког новог или старог напуштеног пута има по нека старина, о којој народ већином не зна ништа да прича или врло мало, што сведочи, да су из давнашњих времена. Старине, које сам видео почеле су прво с кулом Тодора од Сталаћа, која стражари над ушћем источне у западну Мораву, па онда у Крушевцу кула кнеза Лазара о којима се обадвема прича, да су се споразумевале и у најтамнијој ноћи буктињама о своме стању. Осим њих долази у Крушевцу

црква кнеза Лазара, Бајазитова џамија и чесма Лазарица, чија је вода доведена чак с Жељина, па онда нека мала развалина код Златара близу Трнаваца, као од прилике, да је била грађена за самца великаша; даље, црква Сибињанин Јанка код Јанкове Клисуре, где је војску причестио полазећи на Косово, за тим неке закопине спрам села Богиша на Царини, па Маглич и на послетку чувени град Козник, што стрчи на најуспртијој стени над бистром Расином. У овом граду из једне шупљине зидске кад се рука завуче нађе се ситна проја, која је облик и боју потпуно сачувала, али је тако трошна, да се сва раздроби, чим се само мало стисне. Близу града спуштајући се с источне стране има много угнутих места, што сведочи, да је ту било негда гробље, које би наравно требало прекопати и ако чега има за музеум послати. Около града има 5—6 кућа и те мештане зову сељаци «грађанима». Овај град морао је од значаја бити под српским царевима, јер се негда под самим њим пружала уз Расину велика варош Будимље, чији се зидови с калдрмом још и данас виде, ма да су сељаци варошки простор већ на много места преорали и засадили. Од Врбнице кад се дође до реке Пепељуше виде се развалине Милоша Обилића. У За-планини пак на Копаонику, куда ретко ко прође има црквиште с две плоче са старословенским натписом, које би филолози требали да протумаче — можда су шта више врло важне, јер се у овом крају збила и најславнија и најжалоснија српска историја. Цркве нећу набрајати, јер их је тма божија; јединствено могу напоменути Ђурђеве Стубове у Турској, који храм на жалост не служи, јер је одмах испод њега с јужне стране велики турски шанац с караулама и војницима. Црквена су врата изваљена и с противне стране зид проваљен, да се лепо скроз провиди. Велики број порушених грађевина, лепих цркава и негдашње издашне рударске индустрије из старе наше области Рашке раз-

говетно причају, да је ту н насељеност до пре пропасти већа била.

Из Клисуре кроз Дупце (Дубац) стигнем у Лепенац. Пут води све брдском косом, која је густом шумом обрасла и пуна мирисљавог цвећа. Пут непрестано мења свој положај према реци, јер се час спусти до саме воде, а час опет уздигне до орловске висине, али тако да се сребрни таласићи никад не изгубе из вида. Дошавши у Брус задржао сам се само преко ноћ, па одмах сутра-дан кренем се за Брзеће, где сам првог Августа нашао зрелих трешања, дакле два пут ове године у разно доба, јер овде због хладноће са свим доцкан сазревају. Од Брзећа већ почиње згура, знаци старе рудокопње, па докле год она траје, примећује се местимице траг калдрмисаног пута.

Око Бећировца већ се виде велика стада црно-вуначка где пландују или пасу. Њихове су овце величином као и наше, а руно им је лошије од наших кривовирских. Ове пастире наш свет зове Црновунцима, што су им овце црне вуне, али зову их и Власима (Куцо-Власима) а и Цинцарима. Они су староседеоци Балканског полуострва и било их је негда много више, што сведоче и имена предела и места, али су се, у гушћем насељењу досељеника, претопили и остали још у малом броју растркани по брдовитијим крајевима. Они су ми сами причали, да су њихови стари а и њихов пород по наслеђу пастири. Ових наших дедови су живели око Јањине, у селу Шираку, па су се због насиља Али-пашиног иселили у наше пределе. Они станишта своја мењају, јер су били на Балкану, Старој Планини а сад су на Копаонику. Мене заинтересује њихов језик, те ради сигурности одем и нађем децу па дознам ове речи: вода = неро, човек = анфропос, овца = проватина, трава = хортон, кућа = шшит (спит), песма = трагуд, леб = псоми. Од старијих сам исти значај чуо. Ове речи су чисто новогрчке, јер су они свој језик заборавили, изузимајући по неке, које и

данас употребљавају. Хаљине носе као и Арнаути. Грци око Јањине зову ово племе «Влахос» и не држе их за Грке. Наши стари звали су пастире Власима, али ја мислим баш због народности а не занимања као што веле историчари, јер на пример наше бачијаре нико не зове Власима. Најчудније је што они сами не праве познати сир качкавал (они не кажу качкаваљ), него Евреји из Самокова (Бугарске) купују од њих млеко, па га сами сире и разносе по свету. Само има једна задруга, која је једног Јевреј ина под ајлук погодила, те уз њега и они већину радова извршују. Црновунци под хладнију јесен пошто се бачијање сврши спусте се у топличку равницу, па у земуницама презиме, а Јевреји опет оду на вилајет. На Копаонику живе и жене црновуначке у кућерцима од дасака блатом облепљеним, који изгледају као поле орахове љуске, заокружене баш онако као татарски станови по Бохари и Киви. Горња хаљина им је као антерија, коју они зову «чпун». Задруге при бачијању постоје само код Куцовлаха, а код наших Срба на Копаонику нема ни једне. Поједини наш сељак ако има само двадесет оваца, истера их око Јеремијадне на сувати, с њима изађе бачица и чобанин, те остану докле не наступе хладнији јесењи дани.

На много места по Копаонику као што сам већ напоменуо, виде се грдне гомиле згуре, коју су још Саси у XIII. веку избацили, чистећи руде. Где год има згуре обично има много рупа, које су за топионице служиле, али около, шуме нема ни за лек, јер је сва употребљена. Поред више рудокопних места има трагова од цркава, где су се рудари Богу молили.

Најважније је место на северонсточном подножју Копаоника од става реке Беле и реке добродоске до испод Грашеваца. Ту се налазе на простору од близу шест сати на небројеним местима грдне гомиле згуре и свакојаке зграде; шта више темељи од кућа читаве једне вароши, ту се причају оне чудне приче о некадашњим

варошима на тим местима, о њиховом богаству, и о луксузу њихових становника. А све то напомиње, да је некад у грашевачкој реци рударска индустрија јако цветала. Кнежевина Србија. Негда су, док се већином кулучило, Саси а и наши из магнетита злато одвајали, а сад пошто је радна снага у тим крајевима скупља, престала је таква фабрикација. Можда су они малтером премазани и местимице скамењени чамови балвани, на Грашевачкој Реци код Влајковачке суднице, остаци неке радионице из истог доба. Копаоник је пун племенитих метала, али на жалост лен извор богаства за странце а не за нас.

Од Бруса ка Копаонику све се иде уз реку Грашевачку, као кроз неку клисуру, јер је с обе стране брда затварају. Поред реке између брда биле су њиве и ливаде, но пошто су брда огољена, то су њиве већином претрпане камењем. На свима странама брдским виде се вододерине, које брзо снесу кишу преко њива у реку, остављајући својим путем, док у равницу не слегну шљунак и облутке, у след чега се плодне њиве претворе у неплодне.

До Влајковачке суднице како тако је са шумом, али од Влајковачке суднице па до Брзећа, нарочито с десне стране, виде се грдни голи висови избраздани јаругама и вододеринама а на име Кршеви и Паљевштички вис. Киша по овим местима ма како јако да падне мора у најбржим бујицама да сјури, носећи и последњи остатак земље. Пошто је се земља једном с брда снела, дође на ред оголићени камењар, те се искрши, и онда и ону земљу, што је пре у равницу снесена претрпа на свагда. Да су шуме важан извор народног благостања неће ни један просвећен човек посумњати, али у ком су степену шуме на Копаонику важне, наши управници нису разумевали. Све оно велико благо што лежи скривено у Копаонику без ватре не да се израдити; железница, која ће се временом туда саградити, такође треба дрва, а шта да кажемо о сточарству, које би такође без шуме,

односно пашњака пропало, па онда колико њива буду годишње затрпане и колико опет плодних околина не могу да рађају због прекомерне жеге од усијаног каменјара, чија јара спржи све нежне усеве. Шта да речем даље о киши, која је најпотребнији чинилац за успевање усева, јер ње у каменитим пределима нема, или је врло ретка па није ни од користи, као да је никако и нема. У копаониковој целој просторији киша је већ постала реткост. Да ли се то по чему познаје? Наравно, оне бујне, шарене, до колена траве више нема, о њој се само прича Нема овамо ни двадесет година кад је пок. Др. J. Панчић о тим крајевима и њиховим пашњацима с усхићењем причао, а данас се свако обратно уверава. Песковита и каменита подлога брзо се загреје, ваздух се околни разреди, нанесени облаци ужасно се подигну и немајући хладноће не могу да се у кишне капљице згусну, него даље одпутују и у другом ком крају своју воду изруче

Површина Копаоника која држави принадлежи, пријављена је пописној комисији у 40.000 хектара, а да је баш толико, то се не може веровати, пошто није измерено. Од тих 40.000 хектара, од прилике лежи под шумом на 10.000 хектара, а остала је површина гола

Да размотримо још неке прилике, које иду у помоћ уништењу шуме. По новом начину грушисања општина њих четири, и то: рудничка, павличка, бањска и рокачка задржале су неко старо право, закључено с једним окружним начелником Павлом Мутавџићем умро и с начелницима среза козничког Симом Милутиновићем и среза јошаничког Филипом Ракићем на овај начин: да буду дужни држави плаћати $1717\frac{1}{2}$ динара годишње. Да општине изберу 4 човека и на Копаоник пошљу. Ти људи зову се копаонички одбор, између којих ће бити један председник, два члана и један писар. Писар ће вршити шумарску дужност. Плата ће им бити: председнику и члановима по тридесет талира годишње, а писару сто педесет талира. Они да наплаћују свету, који нагоницу дотерује

и то на говече по један динар, на коња један динар, на свињче 60 пара дин., на овцу 30 пара дин., и т. д. У нагоницу можемо скоро рачунати на 2000 динара, које им Црновунци плаћају. Од остале сељачке нагонице може се прибрати 1000 динара Дакле тај одбор узме годишње на 3000 динара од укупне нагонице; од које суме плати држави 1717½ динара, а остало задржи себи за своје плате, недајући о приходу никаква рачуна никоме. Поред те њихове дужности горњим писменом обвезани су да чувају шуму, тако, да ни један бачијар не сме сећи дрвеће за своју бачију док од њега не узме објаву и с истом се одбору пријави, те да му овај потребну гору обележи. Тако су се писменом обвезали, али тако се у ствари није радило, нити се ради Од почетка њиховог уживања па до данас ни један бачијар није узео објаву, нити се одбору пријавио за обележење горе, већ је секао онде, где је за потребно нашао и што је њему по вољи било. Сечу за бачије обично су вршили овако: одсеку 30—40 младих смрчевих мертечких (5—15 см у обиму) дрвета, наслоне их једно на друго па одозго шупљину покрију лубом од гредарских дрвета, коју скидају с најлепшег дрвећа. Дрвета оборена оставе да труну без икакве употребе. Обично се потроши за једну бачију 30—40 таквих гредарских дрвета, а при том се покривач сваке године новим замењује. Та неправилна сеча, то упропашћење шуме чињено је на очиглед тог одбора и никога оптужили нису за такво грозно самовлашће, поред свега тога рушили су још смрчеву гору за козе. Један домаћин, који има 100 коза обори по 500 дрвета и за то није био ником одговоран.

Од дрвећа највиша је на Копаонику смрча, сниже јела, одмах под њом буква.

Шуму употребљују осим бачијара сељаци за гориво и стругари за грађу. Наши стругари одсеку грм, па само трупац одвуку а грање оставе да трули и да се у њему легу шкодљиви инсекти, који после и здраву гору на-

падају и због свог паразитског начина живота осуше је. Треба стругаре приморати да све остатке од посеченог дрвета покупе и однесу, што се шумарским језиком зове шуму очистити. Држава даје право сваком на стругарство, који таксу прописну плати, ма да тако не треба да буде, јер човек, који занат не разуме више шуму упропашћује а и сам се бог зна како не користи, јер половина му дрва пропадне. Држава продаје дрво по 3 динара и 37 пара, а кад би направила путове, што је неопходно потребно могла би наплаћивати 10 динара за дрво, шума би се правилније секла, лакше надгледала и лакше младицама попуњавала. Важно је питање и то како они одвлаче трупце до стругаре, да ли ма којим правцем или обележеним путем, јер кад волови свлаче трупце ма у ком правцу, онда се многа исклијала биљчица разгази и изгњечи да мора да угине, а кад би се опредељеним путем морало извозити и само из назначеног рејона сећи, а не одакле је њему воља, млада би се гора сачувала. Али код нас што би природа и без човечије помоћи учинила, ми јој украђујемо. Најужасније пак затиру они шуму, којима шума највеће добро чини и од које они зависе, а то су сељани. Који год граниче шумом, да би своје њиве и ливаде проширили, запалене намерно шуму, па онда временом заграду помакну докле за сходно нађу, а о тој отмици нико им не може рачуна тражити, јер су им имовне књиге неуредне. Они то раде овако: прво шуму подбеле скину кору, па је онда као суву оборе јер с дозволом и сељаци се смеју шумом користити и то само сувом, стрпају на гомилу и запале, па сматрају за срећу ако ватра и живу гору ухвати и што већи простор опусти — то је дакле тај самовласни начин заузимања земље на Копаонику. Овако нарочито раде сељани општине бањске и павличке. Ако овакве зликовце и на самом делу шумар ухвати, суд их ослобођава, јер нема сведока да доказ буде пуноважан. 25 Јула прошле године запалили су сами сељаци „Јелак“ о чему

сам се лично по свима знацима уверио. Ватра је страховито буктила и претила је да целу шуму у пепео претвори и нико није хтео да гаси ма да их је државни шумар одмах позивао. Цео је дан пожар беснио и све се већма распростирао и тек пред ноћ дошли су њих десеторица с кметом и одмах се разишли, не учинивши ништа. Срећом преко ноћ отпочела је сама киша да пада и ватра се у неколико утулила. Другог Августа, дакле у размаку од недеље дана нанесе ме пут преко згаришта и видео сам, да још по који пањ тиња, сваки час спремајући се да се од најмањег поветарца разбукти и поново дивни Јелак запали. Ја и шумар ово спазивши отидемо у прву стругару и замолимо раднике да их погасе, да не би несрећа опет мах узела.

И козе са стоком можемо рачунати у велике затираче шуме, јер сваку младицу обрсте и не дају јој да се уздигне.

Ми набројасмо толике непријатеље шуме ред је да се одужимо с похвалом и ономе, који је чува. Да ли ћемо у набрајању пријатеља бити тако изобилни као у набрајању непријатеља? Не, јер само има један човек, чије име саслужује да се помене а то је честити шумар за срез кознички Нинко Јовановић, који брижљиво шуму надгледа, те више саветом а не влашћу отклања сељане од дрвосече колико може. Многи су сељани увидели, да се њему самом на суду не верује, па ако он и покуша да их претњом с дела одагна, није редак случај, да му се силом оружја одупру. Одавде се види да шумаров исказ треба да буде пуноважан доказ, па макар и по који прав најпосле пропао. Друго средство за очување шуме могло би бити, да се дрвосеча великом осетном новчаном казном осуди и да се потказивачу половина да. У Јошаничкој Бањи имао сам често прилику да чујем да бива често, да се крадена дрва по целу ноћ на колима кроз село провлаче и да шкрипа кола пробуди све становнике.

па можда и саму општинску власт, али забадава они се мирно пуштају да прођу.

Ја овде нисам у стању а није ми ни намера да изложим сва средства, којих доста има за очување шуме, јер о овоме закону треба добро промислити и посаветовати се с искусним људима. Исти шумар на већину мојих питања давао ми је тачно обавештење, на чему сам му врло благодаран.

Шуме има највише у пределу Јанкове клисуре, на Јаворцу, Јучалској планини и на 5—7 сахата у правцу брдског ланца. Бећировац је покривен само с источне стране смрчевом и буковом шумом иначе је суват. Леденица је такође покривена смрчевом шумом, али само са северо-источне стране, који крај припада срезу козничком. Остала шума на Копаонику јесте она што се налази на копаоничким висовима, Сувим Рудиштем, Гобелом Вучаком и Кукавицом (Једовником), као у какав обор затворена и тај се простор зове «Равни Копаоник». Ову најлепшу шуму на Копаонику зову сељаци »Јелаком» ма да је сама непомешана смрча. нек се Човек упути ма у коју шуму туга ће га спопасти, кад види колико је дрвета исечено и трулежи остављено, колико је дрвета ветар оборио и која ће неупотребљена остати а да и не говорим колико је сирових посечено, па ту и остављено. Свака наша шума са свога лома и искрханих грмова изгледа, као да су у њој Вандали беснили и, пошто није њихово све уништењу подвргли. Ако још само десет година руке скрстимо и дозволимо да се по старом бескућничком обичају шума сатире, доживећемо, да је нећемо имати и што је најглавније да је нећемо моћи подићи, па ма све копаоничко благо на тај циљ уложили, јер с уништењем шуме, густи простирач маховине, који је био испод шуме и као сунђер воду задржавао такођер ће се исушити, Семе, које ветар или птице донесу. без влаге неће проклијати, а она заостала земља спраће се кишом и бујицама, те ће остати гола брдска, камена језгра, на којој

се биљни свет никад не може настанити. Зими ће каменити брег од леда испрскати и раздробити се, па ће га онда кишна вода набацати у равнице на зиратне земље и њиховој ће плодности учинити крај, а овакав призор и сад се на сто места виђа

Речице се врло често оборeним стењем затрпају и зајазе, да реке морају друго корито да потраже. Паравно, да речице тада већином ударе кроз оранице и шљунком их напуне, што је такође за земљорадњу штетно. У опште се обешумљење брда, где се камен с оголићеног брда почне у долину строноштавати може лепо сравнити са штетом, коју живи песак у централној Азији чини а и Србију је прилично око Раља начео. Тамо се засипају читаве покрајине, богате и велике вароши а код нас опет пропада на првом месту једна важна грана наше привреде шумарство а на другом месту сточарство, јер се пашњаци суше и кагло мршаве. Излази, да се земљорадња у подножју осигура, нужна је шума по брдима. Ма да је ова слика страшна ипак држим; да се брзом помоћи може доста добра учинити. Требало би она брда поново пошумити, која се још у повољном стању за то налазе, а то су скоро оголићена, после брда с благим нагибом кôсâ и т. д. Да се ово изврши треба да државни шумари уз припомоћ општинску од државе и радне снаге из општине оснују расаднице, где ће се разно дрвеће из семена одгајити, после по брдима посадити и брижљиво чувати док се чврсто не укорени и довољну круну не развије. Шта више држим да не би излишно било и самог каквог страног стручњака довести, који би брда научно испитао и план сађења израдио.

«Друга особита биљна група јесу *паше*. Оне заузимају све врхове високог Копаоника, Суво Рудиште, Једовник, Гобелу, Столове, Жељин, Плочу и пружају се где што дубоко у област шума. Особито су важне оне паше, које су покриле високи Копаоник. Оне простране паше или сувати, као што их планинци зову, с врло гу-

стом, вечито зеленом травом и безбројним бистрим водама, које на све стране низ Копаоникове доњаче савиру, јесу садашње највеће богаство Копаоника и његовог подгорја» (Панчић, Копаоник стр. 15). Пашњаци су у подножју брдском само тамо добри, где има на брду више њих, шуме или куда тече каква речица, па мештани наведу воду једном браздом на ливаду, коју они називају «водом». Та бразда је местимице избушена, те вода натапа у разним правцима ливаду.

На Копаоничком ланцу има голих брда, код којих је земља компактна и еластична, те се бус чврсто држи и одлично напредује као на пр. пашњаци на Мрамору, Жеђи и околним брдима. Ова брда сигурно нису никад шумовита ни била, што је врло вероватно, јер нигде нема ни трага од шуме.

Зебња од уништења шуме датира се чак од цара Душана, где у његовом законику чл. 14. изриком стоји ово: «Она земља, с које су Саси посекли гору, искрчили је, припада њима. Но ако би они земљу властелинску неправилним путем заузели, онда су се морали судити с дотичним властелином по закону «светога краља»; а у будуће да не заузимају на тај начин земљу. Гору на другом месту могу да секу, али ону земљу, с које гору скину, не смеју обрађивати нити се на њу населити, него да место остане пусто, нек расте гора.»

С пресла, који везује Жеђу и Мрамор, спушта се у Дубоку, која се рачуна да је глава Топлици, при извору назвата Дубока. Из Дубоке одмах се почиње пѣти уз Беђировац, где трешње због хладноће као што и за Брзеће поменух, тек могу да сазру Августа месеца.

Брзећани уживају пашњаке Мрамора, Жеђе и околних брда, ослањајући се на добијене повластице од кнеза Милоша. Ово је штета за државу, јер кад би их дала под аренду најмање би 600 динара годишње добијала.

Из до сад наведених дата лако је увидети, да држава има пространо добро, које би требало уредити

и рационално обрађивати, па би се могла педесет пута већа корист извлачити него до сад, и што је још важно, имање се неби крњило, него шта више и умножавало. За тим да се подигне једна сточарско-шумарска школа у Брусу, која би такође требала да води бригу и надзор над Копаоником.

На земљи има безбројно више биљака него животиња јер се прегрдна множина животиња биљем храни. Што важи за цео свет то важи и за Копаоник. Човек не може да крочи а да не згази по коју биљчицу, па и сами ка мењари покривени су лишајима, опет дакле једном биљном породицом. Али на Копаонику биљни простирач разликује се битно од оног с равнице и то не само у изгледу цвета, него и у конзистенцији листа, трајању, ароматичким материјама у њему итд.

По самој клими вертикални правац на земљи, дакле пењање на брда, одговара хоризонталном удаљењу на север, јер је на високим брдима исто тако хладно као и у северним земљама. На Копаонику има свега два месеца лепог времена и то неке године ни толико, а иначе снег с мећавом зачињава све остале месеце а зими влада по готову права цича. Ове године у натоплијем месецу Јулу 26. 27 и 28. кад је у Крагујевцу киша падала Копаоник је побелио од снега. Кад је у овим двема географским противностима клима истоветна само се питање човеку натурује, да ли ће онда и биљни свет истоветни бити или бар сродан. Посматрајте шта расте на високом Копаонику па, ћете видети: крњаву вењу, боровницу, више врста и родова из реда Ericineae као Erica carnea, Bruckenthalia spiculiflora итд. Све ове биљке потражите по Сибирији или Исланду па ћете их и тамо наћи — дакле биљке су су исте на северу као и на високим брдима. Флора сувог Рудишта или нашег још вишег брда Мицора спада у регион алписких нашњака, који започињу од 1200 метара па се пењу до 2500 м. Исти овај регион одговара субарктичком региону у хоризонталном правцу. Пошто је Копаонички највиши врх Суво Рудиште, 2105

метара висок, то он спада баш у средину реченог појаса.

Од екватора идући половима савршенији биљни организми повлаче се, те уступају место ниже организованим, отуда видимо на екватору бујно шаренило и велико изобиље дикотиледона а на северу једнолике, друштвене четинаре и још простије грађе криптогаме и то поглавито лишаје и маховину Како је поступно ишчезавала флора од екватора према половима сродно ишчезава и од подножја копаониковог па до његовог врха. «Подножје почиње шумом састављеном из обичног нашег дрвећа цера, границе, бељига, граба и т. д. на средњим висинама, особито у осоју расте највише буква, помешана често с јелом и брезом, ређе с црнобором, где пак буква до већих висина стиже, као на Жељину, ту можемо видети стогодишње дрвеће мало што веће од човечијег боја, с деблом чворноватим, гранама кривудавим и скоцаним од студи и непогоде. Где ни буква не може напредовати као по странама високог Копаоника, ту расте још једина смрча и то у толиком мноштву, да запрема грдне просторије, које се из далека виде као црна платна, растрта по јаснијем зеленилу планинских пашa. На 100—200 метара испод Сухог Рудишта — од Крчмарева Кладенца смрче престају да расту, и ако гдешто у заклону и никну семке, које ветар на све стране разноси, дрво што израсте споро напредује, остаје сниско и кржљаво и пре времена угине као и сваки живи створ, где му место није. Где високо дрвеће у житком алписком ваздуху жестини ветрова не може одолети, ту расте још којекакво сниско шибље, кржљава вења, две феле боровнице, црница, неке жутилице, и то, махом на земљу оборено шибље испреплетано је свакојаким алписким биљкама, корена врло дугачког, стабла кратког али густо лиснатог и цвета обично ватрена и све то биље и рашће саставља тако густ и гибак бусен, да се путнику чини, који туда пролази, да хода по земљи застртој дебелим душецима.» Др. Ј. Панчић, «Копаоник и његово под-

ножје.*) На врху Сувог Рудишта господаре готово искључиво само друштвене биљне траве.

Од животиња су на Копаонику већ неке ишчезле, да се никд не поврате а за које се зна да су постојале као на пример дивокоза, јелен и рис. Што се медведа тиче ретко се кад зими може по стопама да примети и то само онда кад се из других крајева дошуња. Ово није реткост и многобројним животињама у другим земљама, тако у Енглеској нема ни лисица а о курјацима да и не говоримо. Шта више има доста фела које су са свим с целе земље изумрле, без да су и једног једитог преставника оставиле као што је случај био на пр. с великом птицом Дидусом која је до 17. столећа живила на оству Маурициусу а од тог доба нигде је нема. Где се год почну људи гушће насељавати дивљач се проређује и нестаје је. У већини случајева животиња животињу истребљава, тако да ће у борби за опстанак она лакше као победилац остати, која је боље организована и својим преимућством имаће изгледа да ће се још више размножити на рачун уропашћене феле.

Чудновато је, да је ове године било по Копаонику тушта и тама малих скакаваца већином Acvidium tataricumu Stridulum (црвена доња крила). Нећу се преварити ако узмем да их је било стотина на квадратном метру. Трава је била већином опашена јер при сваком кораку дизали су се у вис читави ројеви и одмах се недалеко по ново на земљу спуштали. Преко ноћ су од зиме тако прозебли, да су се изјутра једва с места помицали, али чим их је сунце озарило поново су оживљавали и настављали халапљиво грижење травака.

Од птица живе још све оне, које нам је наш одлични природњак Панчић описао као многи родови грабљивица нарочито Milvus, после, соколова има неколико врста. Најкарактеристичнија птица нашег Копаоника јесте јаребица каменјарка (Perdix petrosa), која по каменитим жљебовима викоког брда станује, и која се на мало места

вића у целом целом свету. На пространим брдским пашама смотри се још по која брдска шева или какво мање јато плахих алпијских чавака с црвеним кљуном и ногама, а покадкад се чује по густим омарима и саможива лешникара како смрчеве шишарице чепка. Од ретких птица још на Копаонику живи глухар или тетреб, кога ловци најрадије траже.

Узгред да поменем и ово. Уверио сам се, да оне животињице[1]) у топлој Јошаничкој бањи нису из групе Arthropoda као што су неки природњаци држали, него просте угинуле ларве од тврдокрилаца нарочито Hydrophilus-а, које је вода у свом току кроз земљу докопала и у кључу их на површину износи. У температури од 76—78° С. могле би само извесне бактерије и то само на силу живети а други створови не.

Сима Трајановић.

НА ПРЕСТОЛУ.

Роман Бертолда Ауербаха

(НАСТАВАК)

8.

Интендант је седео поред Бруна и држао га за руку; она му беше грозничава.

Пошто је био на чисто с карактером и расположењем Бруновим, он је разумео, шта значи, кад је ожалошћени узвикнуо:

„Ја знам, како је у свету. Данас и сутра лов је у Волфсвинклу, прекосутра је трка. Ја се само чудим, како то све нисам заборавио у једном часу. Његова екселенција Г. Шнабелсдорф води сада лепе разговоре с дивном посланиковицом Н., за тим је велика парада дворске страже, а у вече се игра на новце код принца Арнолда —

[1]) Пут по Србији 1888. година од Вел. Војиновића и Жив. Јуришића. Просветни Гласник св. 8. од 1888. год.

о, цео свет живи и иде старим колосеком! Кад бих само могао тај свет заборавити! Свет ће мене заборавити — ко ће се још сећати усамљенога ујвеђеника? О, опростите, драги, мој једини пријатељу на овоме свету! Ви ћете остати код мене, ви ме нећете никада оставити. Ја ћу пасти као жртва лудила, немојте ме оставити сама.«

Интендант је искрено жалио овог јадног човека. Он беше позван на ручак код врховног коњушара и мислио је да се за тренутак удали, да се лично извини што не може доћи; али му Бруно то не даде, он је морао своје извињавање да напише.

„Да, ја ћу остати код вас“, тешио га је интендант. Пријатељ у жалости то је као светлост у мраку, што нас натерује или бар даје прилике, да видимо предмете око себе, да знамо, како има још један свет и да се не смемо са свим сахранити у жалости.“

„О, ви разумете. Реците ми, шта да чиним, шта да отпочнем; ја не знам ништа више, ја сам као дете залутало ноћу у шуми.“

„Да, то сте ви у истини.“

Бруно га погледа; њему не беше право, што је интендант то баш одмах признао.

„Ја сам само сада тако слаб“, рече он. „Помислите само, шта сам ја последњих дана претурио преко главе.“

У његовом гласу беше нека необична мешавина благости и суровости.

„Смем ли да пушим?“ упита он.

„Извесно; радите све, што вам чини добро.“

„Ах не, мени ништа није по вољи. Али ја бих ипак пушио.“

Он запали себи једну цигару...

Свет га ипак није са свим заборавио, као што се он љутио. Њему пријавише једну посету. Он брзо баци цигару — не треба нико да види, како он пуши, не треба нико да помисли, како је он без осећања, да не жали за оцем и сестром.

Многе су посете долазиле и Бруно је непрестано морао да показује своју тугу, те да га сажаљевају. Он виде, како ее глас о смрти Ирминој распростро по вароши, с висине замка у низине. Људи, с којима он није био Бог зна у каквом великом пријатељству, посећивали су га, дођоше чак и они које никако није марио и све је морао лепо да дочекује, да им се свима захваљује на саучешћу, док је он ипак у оку понеких могао видети радост што се тако десило, али он ипак није смео да покаже да то види; у његовим се цртама огледала туга, само што је ипак у њима синуло понечад нешто необично.

И његови другови у теревенкама посетили су га, и изгледаше необично, како су ти млади људи градили озбиљне мине; понеки је

бацио поглед у велико огледало — озбиљна мина лепо је изгледала. Њима је изгледало готово смешно, да је сада тзко озбиљан могао бити онај човек, који је међу њима био свагда највеселији и правио најбоље и најјасније досетке. Они седоше, истурише се у столицама и метнуше руке на наслоне од столица, запалише цигаре и говорили су много сваки о свом оцу.

„Мој је отац још пре две године умро.“

„Мој је отац болестан.“

„Мој отац тражи пензију.“

„Колико је година било твом покојном оцу?“ Запиташе Брупа. Ни он сам није знао колико, него онако на срећу одговори:

„Шесет и три године.“

Говорило се и о трци, из почетка лагано, за тим гласније. Поменуше велику штету барона Волфсбухена.

„А шта му се догодило?“

„Он је Фатиму, ону лепу црну кобилу, кад није хтела да парира, ударио сабљом преко уста; он је заборавио, да је сабља оштра.“

Говорило се о губитку његовог улога и о штети у коњу, а ни речи не беше о суровости тога човека.

Једва једном одоше другови; напољу пред вратима дахнуше душом — Хвала Богу! И та се брига пребринула! Таква једна посета да се изјави саучешће један је део погребне параде, речи су као чохом застрвени добоши. Још на степеницама почеше да говоре, како је Бруно својој пуници забранио да дође у варош, јер ће Њихова Величанства указати милост, да буду у кумству младоме потомку. Па како су већ сви на окупу, било је са свим природно, да сви заједно оду на добар доручак и да пију мало секта. У скоро било је живо у француској ресторацији и том приликом беше говора и о Бруну.

„Тај ће сад бити баснословно богат, он има сад два наслеђа.

„Да је он то пре годину дана знао, ко зна, да ли би се он Штајгенековом оженио; његови дугови не беху баш претерани.“

„Он ће наследити и адиђаре сестрине, који су веома скупоцени.“

Као да је из два човека био састављен, из једнога овде а другога тамо, тако је Бруно могао за друговима ићи, кад су га они оставили; он је слутио, шта они говоре, и једном се на један мах осврну, као да је чуо неко смејање; али то не беше, папагај његове сестре, који му је био у трему, издаде некакав особити глас. Он нареди да се папагај врати у Ирмину собу, јер није знао, да ли је управо њезин, а и његово му брбљање постаде носносно.

Дуго се по соби шетао, с палцем у закопчаном капуту, а осталим прстима лупкао је по грудима певајући нечујно неку веселу песму. У себи се јако љутио на посете за изјављивање жалости; њему је то тако несносно, што мора да гради жалосне мине, да прима утехе, да се захваљује на учешће туге, а то је све само лаж, највише што је тако ред — свакоме је дужност, да изјави своје учешће у жалости која другога снађе. Може бити људи жале, што се и у оваком случају, као при погребу, не могу послати празна кола — довољно је показати, да је жалост општа, да је погреб био велики и сјајан. — Све је то Бруно осећао сад у својој зловољи. Ено они људи, и млади и стари, у униформи и грађанском оделу, иду и уз пут шиље бркове, гладе браду у пријатном осећању: Ти си нешто добро учинио, ти си човек на свом месту, човек с осећањем — а код куће причају жени и ћерима: Аљутант је такав и такав — затим једу и пију, па се извезу у шетњу и горе кад стигну вести: хвала Богу, те је све у реду и није се никаква несрећа у фамилији догодила! Из туђе несреће граде они себи један ступањ, са којега они своје пријатно осећање могу прегледати. — Брунови прсти почеше брже лупкати по грудима. — Имати смрт и жалост у кући, боловати — то је за просте људе, а не за велику госпоштину! Није у свету све лепо удешено, што нема томе какав презерватив, што се он не може новцем откупити!

И екселенција Шнабелсдорф дође. Бруно га је од срца мрзео, јер је ова свезналица изнео ону досетку, да се стара играчица, баронница Штајгенек, зове „Госпођица пуница.“ А и Бруно се морао чинити, да он то не зна; он је сада морао захвално и пријатељски да прими руку Његове Екселенције, он је морао да прими пољубац са уста, која су његовој фамилији дала погрдну титулу; јер Шнабеледорф стоји сада у високој милости на двору, а Бруну је његово пријатељство од вредности, сада у толико више, кад му је нестало његовог најбољег ослонца, његове сестре.

Тако је Бруна једила свака посета, која му је учињена, а и свака која му није учињена. Свет беше тако пун обзира, да говори само о несрећи, о напрасној смрти Ирминој, како је њу коњ збацио те је у језеро пала. Чак је вице-коњушар тврдио, да Плуто никада није био коректно обучен. Бруно се сам чинио као да верује, да се Ирми догодила несрећа.

Али у самоме себи њему је пријатно било да са свим тачно себи представи слику самоубиства, и како тамо дубоко у језеру стене чврсто држе Ирму за њезину дугачку косу — њему се фантазија никако није могла да одбије од ужасних слика, па је на послетку морао да отвори прозор, те да гледа предмете напољу.

Бруно није хтео ништа да једе; интендант је само тако успео да Бруно узме од јела, што је и сам наручио да му се ручак донесе. Бруно је морао поред њега да седне. Али при сваком залогају и гутљају он је рекао: „Не могу више.“ На послетку ипак нареди, да му се донесе шампањско вино.

„Ја морам своју локомотиву да подложим“, шкрипао је зубима, гурајући флашу у лед — „ја баш мало имам од тога као и локомотива од угља.“

Он живо сасу вино у грло и јео је с најтужнијом мином, као да би се свакога тренутка морао заплакати.

Он нареди, да му се још шампањца донесе.

„Погледајте“, повика он, гледајући у прозор. очи му беху црвене, „ено тамо јаши ђогата грофа Клепенхајма трговац Крајтер. Сигурно су се прошле ноћи у велико картали, кад је гроф свога ђогата дао, а он му је понос, и шта је Клетенхајм без свога ђогата? Једна нула! Ах, драги пријатељу, опростите ми — ја говорим у грозници, ја сам болестан. Али ја нећу да сам болестан! Ја нећу ништа више да говорим! Реците само, што год хоћете!“

Интендант није знао шта да каже; њега је ухватио неки страх као да је био затворен с каквим полуделим човеком.

„Ја хоћу да говорим с лакајем Баумом!“ повика Бруно на један мах. Интендант је морао да пошље телеграм у летњи замак, да упуте лакаја Баума аћутанту.

Бруно спусти завесе, нареди да се донесу свеће, друга стакла с вином и да се нико више не пушта.

Интендант беше у очајању, али Бруно викаше:

„Пријатељу! Све је на свету самоубиство, само с том разликом, што се после тога још један пут живети може. Управо се онда живи, кад се убије време!“

Интендант се бојао да се не појави лудило, али Бруно не беше каваљер, који има само толико духа, колико му даје шампањац који је баш сад попио а највише још, да напише какво галантно писманце и да каже какву досетљиву неучтивост. Бруно би онога исмејао, који би мислио да он има какав систем, па ипак он је сад тврдио, да га има и повика, усувши себи изнова у чашу: „Јест, пријатељу, има две врсте људи на свету.“

„Људи и жена?“ рече интендант — он мишљаше, да му ваља прихватити тај тон, те да га одведе на другу страну.

„Којешта!“ упаде му у реч Бруно. „Ко говори о томе? Слушај, пријатељу, слушај, те две врсте јесу: они што уживају и мученици. Ко за тако зване идеје живи — добро, лепо, узвишено! Али идеалан човек може пропасти, нестати, то му је дужност — он живи

за се за кратко и за мало, али за дуго и за много у сећању људи. Рачун је тачан. Зар није тако?«

Интендант је морао да одобрава, шта је могао да чини?

»А она друга врста«, настави Бруно, »то смо ми, који уживамо. Најлепше је на свету без породице уживање. Пошто сам пушио, свирао или музику слушао, могу све чинити, ништа ме не буни. Сва друга уживања имају на жалост својих последица — последица — Не вреди имати фамилије! Само никакве фамилије — —«

На један пут отпоче Бруно да плаче. Интендант није знао како да се помогне. Он је себи пребацивао, што није уздржавао Бруна од пијења и говора. Бруно завали главу, а интендант уви у мараму комад леда са стола и метну му на главу.

»Хвала!« рече Бруно и затвори очи. »Хвала!«

Ускоро заспа.

Служитељ уђе у собу. Бруно се пробуди. Интендант отвори завесе и прозоре; беше у велико подне.

Донеше вест, да је лакај Баум већ отпутовао с дворским лекаром Сикстом.

»Па хајдемо сви!« повика Бруно, који је опет к себи са свим дошао.

»Куда?«

»Видите ли, то долази од јада, ја мислим, да сам вам већ све казао: ми морамо на језеро, да потражимо трагове несрећници. Збиља, зар вам нисам то казао?«

»Не — али ја вам стојим на расположењу. Ја ћу узети осуство, а и за вас.«

»Није нужно. Његово Величанство већ ми га је понудило, Његово је Величанство врло милостиво, врло. Ти мислиш, да те ми служимо, што те волимо и што смо ти покорни? Ха ха ха! Ми те служимо само с тога, што ми сви заједно на твом двору можемо боље уживати, и разноструко. Ти си наш гостопримац, и ми радо проводимо код тебе за твојим столом. — Молим вас, драги пријатељу, шта сам ја казао? Ви нисте ништа чули — је л' те? То беше лудост, ја сам помео памећу! Ја морам напоље! Да отпутујемо још данас!«

Интендант је одобравао. Само је морао да изда неке наредбе за његово осуствовање; он се уклони за један сахат.

Бруно нареди, да се спрема за пут и да се одмах испрате унапред два коња ка језеру.

9.

Бруно стојаше, у средини свакојаког прћијага, у соби, а један слуга пријави милостиву госпођу пуницу.

„Она сад? и у пркос забране?“ прође му кроз главу. „Мило ће ми бити“, одговори служитељу, који брзо отвори врата и иза госпође их затвори.

„О, драга мајко!“ похита Бруно к њој и хтеде је загрлити; али му она пружи само руку и рече:

„Молим, молим!“ Затим седе на канабе и настави:

„Ходите ближе, седните!“

„Знате ли —“ упита Бруно.

„Све. Ви немате шта да ми кажете.“

„Хвала вам што сте дошли, да ме тешите.“

„Мило ми је — хоћу рећи, мене умирује, што вас видим тако присебна. Арабела не зна још ништа?“

„Не.“

„Она не сме ништа ни дознати... Нашто ће ови куфери?“

Бруно је погледа зачуђено. Ко има овде шта да пита? И таквим тоном?

„Ја идем на пут“, одговори он оштро; али да не би изазвао какву сцену, додаде бљажљим гласом: „Као брату ваља ми испитати, шта је било с утопљеницом.“

„Ја то одобравам. Тако и треба“, рече баронница. „Јесте ли с њим ту ствар расправљали?... Ви као да ме не разумете, пошто ми не одговарате? Ја мислим онога краља.“

„Да“ одговори Бруно смело, „али ја сам своју реч дао, да о томе никоме ништа не кажем.“

„Добро. Ја поштујем дискрецију. Али сад ми ваља отворено говорити. Молим вас, спустите завесе на вратима.“

Бруно учини, као што му је заповеђено. Он шкргуташе зубима, докле је ишао вратима, али кад се окренуо, његове мине беху опет пријатељске, пажљиве.

„Говорите. Нико вас не чује. Уцвељени брат слуша стрпљиво“, рече он.

„Уцвељени брат? Ми имамо још других узрока да жалимо, него ви. Ми мишљасмо, да смо се сродили с најугледнијом фамилијом у земљи —“

Бруно хтеде да скочи.

„Молим, оставите се ви тога —“ настави баронница, и у ње беше други глас, други изглед, „ми смо сами, демаскирани. Ви, господине зете, увек сте ми, истина само онако по изгледу, ипак чинили почаст, и ако не онај респект указивали, који ја захтевати морам — молим лепо, немојте ми противуречити; пустите ме да изговорим што имам! — Ја се ради тога нисам жестила, када се о томе хладно размислим. Ја знам свој положај. Али, господине зете,

то је сада са свим друкчије. Ја бејах, што и ваша сестра... и нисам се нигда за добродетелну издавала. Пред светом сам била оно, што сам у ствари била...“

Бруно уздахну дубоко; бароница настави:

„Ја сам могла пред вашом сестром понизно клекнути, онда, када је она уз нас била. Она ми мора вратити моју понизност из пакла. Није она била боља, него ја! — Ипак, оставимо мртве на миру! Али сада, господине зете, нека буде крај вашем попосу према мени. То вам велим: Ви морате сматрати за срећу, што смо се с вама сродили. Ми ћемо чинити, да то икада не осетите, ако се само пријатно понашате.“

„Зар ја то не чиним?“ запита Бруно, који је према оваквом ударцу био са свим немоћан.

„То ћемо видети. За сада прво: ја од сада станујем код Арабеле, када ја хоћу и колико ја хоћу. Ова досадна морална краљица добила је сада своју лекцију. Међутим ја не желим на двор, приступ у друштва мора ми бити слободан — ја ћу ући испод ваше руке, љубазни и галантни господине сине.“

Она устаде и поклони се врло лепо, пруживши Бруну руку. Овај узе руку своје пунице и принесе је устима.

„Пфуј! Ви сте пили вина у вашем болу?“ повика на један пут стара играчица и држаше пред носем фину, јако намирисану мараму.

„Госпођице пунице“ — беше Бруну на уснама, хтеде јој то у очи да каже. У то се на пољу чуше кораци. Интендант уђе у собу као избавитељ.

„Молим, нећу да сметам,“ рече он, кад угледа Брунову пуницу.

„Ви не сметате!“ одговори брзо Бруно. „Моја драга госпођа пуница“ — реч „госпођа“ нарочито је нагласио — „наша добра мати, сада већ стара мајка, и поред њезине јаке грознице, похитала је, да нас теши. Ја сам срећан, што имам верних чланова фамилије и таквог пријатеља као што сте ви. Ја ћу од сада живети само за фамилију, која ми је још остала.“

Бароница играчица климну главом. Бруно је у својој новој улози издржао прву пробу на њезино задовољство

„Ми нећемо дакле данас на пут?“ запита интендант.

„Ипак, ипак, не смемо ни за минут оклевати.“

Госпођа пуница узе на се да увери Арабелу о нужном путу Бруновом, који означише као службени посао.

Бруно јој се захвали, докле је лагано навлачио црне рукавице, и он јој се истински захваљивао, јер усред мисли, да је запао у завистан положај, који му није био лак, просијавала је нада на из-

бављење: ипак је досадно, да се као муж мора толико посветити жени; њу ваља непрестано забављати. Кад је пуница у кући — истина, то има својих непријатности — али Арабела ће имати своје најближе друштво за многе часове, у којима ће он бити слободан.

Опроштај беше кратак, али срдачан; Бруно је чак смео да пољуби своју пуницу у образ. Још у колима брисао је он њезино белило са усана; готово их је раскрвавио бришући их.

Беше већ вече, када су отпутовали и преноћише на првој станици. Бруно леже у кревет, само да се мало одмори, али се пробуди тек у јутру доцкан.

10.

Краљица је, болом савладана, спавала у својој соби.

Дворске госпође седеле су једна поред друге на тераси; данас се не могоше никако раставити, некаква бојазан све их је обузела; ту пре неколико дана беше још међу њима Ирма, тамо је она седела на оној столици без наслона — она се никада није наслањала — оно место, где је она иначе седела, беше празно; да се путање нису свакога јутра равнале, могле би се видети њезине стопе. И сада је ње нестало са света, и на тако ужасан начин! И ко зна, колико ће се ова хаветиња на двору бавити, и шта ће она још починити? Сада сви знају, шта је пре тога било.

Госпође су брао везле. Иначе су на изменце гласно читале, разуме се какав француски роман, сада је књига мирно стојала на столу; све су радознало ишчекивале наставак приповетке, али ни једној ни на ум не паде, да се читање могло наставити. Није се могао отпочети ни разговор, само се понекад чуло: „Драга Клотилда, драга Ано, позајмите ми мало зелене вунице.“ „Ах, ја не могу ни конца уденути, мени дршћу руке. Имате ли ону справицу за уденање?“ На срећу она беше ту, ни једна не хте остати непотресена, да би могла уденути конац у иглу.

Ирму су све жалиле и свима беше пријатно, што су могле бити тако милосрдне; оне беху срећне, што су могле оној јадници да опросте, па кад су тако благе и опраштају, онда се могло јаче означити оно што је било. Тако су се светиле за своје понижење, јер су оне, док је Ирма била у високој милости, морале да јој чине темена више него и самој краљици.

Међу собом оне су говориле о краљу и краљици с поштовањем — ма да су иначе врло поверљиве, опет им се ваља чувати једна од друге — осећа се и зна се, да нешто има, али не сме се чинити, да се о томе што зна.

Само прва дворска госпођа казала је неколико добрих речи о Ирми.

„Њезин је отац много крив“, рече она, „те је она тако безбожно дело учинила.“

„Он је ипак њу у манастиру васпитао.“

„Али је од њега наследила презирање свих обичаја и традиција. У томе и лежи њезина несрећа. Она беше даровита и без и једнога трага зависти и мржње у души.“

Нико није порицао првој дворској госпођи. Можда је сад правило, да се о Ирми добро говори и да се заборави њезино ужасно дело.

„Да је њезин брат знао, да ће он остати једини наследник, ко зна, да ли би се он оженио Штајгенековом“, рече дагано једна мала пуначка дама својој сусетци, док је од ње из котарице узимала вуницу.

Она је погледа захвално и тужно, јер је некада грофа Бруна волела, а још га и сада воли.

„Код мене је још-њезина књига.“

„Код мене цртеж.“

„А код мене ноте“, рече ова она. Некако свака се бојала, што је још имала од Ирминих ствари; све се сложише, да врате њезиноме брату.

„Јутрос сам прошла поред њезиних соба“, рече дворска госпођа кнегиње Ангелике, која је била увек зимогрожљива те је сваки час трљала руке и дувала у прсте; „прозори беху отворени, и видела сам само папагаја у кавезу... Беше страшно!“

Све су се страшиле, али им ипак беше некако мило у овој бојазни. Смирена прва дворска госпођа приђе овоме кругу и причала је, како се дворски саветник с њом опростио; он путује заједно са саветником Фајном у брда, а повео је са собом и лакаја Баума, да потраже Ирмин леш

„Да ли ће је овамо донети или у замак њезинога оца?“

„Ужасно, да је после смрти морају да сахране прости људи!“

„Ужасно! мене језа хвата!“

„Молим вас, дајте и мени то стакленце!“

Стакленце с енглеским мирисом ишло је од носа до носа у кругу.

„Ово јавно самоубиство ипак је врло индискретно.“

„Само да није ових ужасних новина“, приметиће зимогрожљива дворска госпођа.

Ускоро пак пређе разговор у умерено весели тон.

„Ах Боже“, јадаше се једна дворска госпођа, која беше лепа

и заједљива. „ах Боже, како се за живота и госпоства грофице Ирме морало лудовати за лепу природу и добродушни народ. Сада ће се бар опет смети казати, а да не мора човек бити за то јеретик: природа је досадна, а народ је гадан.“

Све нађоше, да је напомена лепе и заједљиве дворске госпође истина пакосна, али ипак са свим на свом месту. Настало је смејање и жив разговор, као највеселијих дана.

Обестан дечко убије врапца на крову. Јато врабаца пака неко време а и жали, али после тога опет скакуђу и весело цвркуђу.

Него ваља признати истину, да је понека од ових искупљених госпођа хтела рећи коју добру о Ирми; али то остаде скривено у души — ни зашта на свету не хте ни једна бити сентиментална.

Тек кад је прва дворска госпођа поново узела реч, све постаде умереније.

Она је својим минама и држањем исказивала: ја сам на жалост она, која је погађала да ће тако бити, па је тако и било, али ја се тиме не поносим. Она је имала право и дужност, да помирљиво о Ирми каже.

„Ексцентрични, да ексцентрични“, рече она. „Сирота грофица Вилденорт! Њезино је дело тежак преступ. Али при свем том не заборавимо, да је она ипак непоречно добра била. Она је била лепа, сваком се допадала, па ипак у ње не беше ни трага кокетерије; она је била духовита и досетљива, али то она никада није на зло употребила. Сирота ексцентрична!“

Означивши је овако као ексцентричну, беше Ирма сахрањена, а остале дворске госпође примише том приликом поуку.

Поглед искупљених госпођа оте се ка долини.

„Ено тамо неких кола“, рекоше неке. Дворски лекар Сикстус поздрављаше с друма; поред њега је седео саветник Фајн, а према њима лакај Баум, који данас беше и сувише уморан, да је могао седети поред кочијаша.

„Није ни година дана, како смо овим истим путем заједно ишли“, рече Сикстус Бауму.

Бауму није било до разговора, он беше уморан; после тешког спремања он је данас полагао велики испит, и могао је признати, да га није рђаво положио; осим тога он још никако није умео да се нађе што је у колима, ма да је ипак могао узети, да му је од сада ту место; он беше већ дошао до тога да постане други човек, нешто више, а он је то већ и постао, само му је за то требао још какав спољашњи знак. Није имао ништа противу тога, да остане обичан лакај, можда тако жели краљ, да се не би издао, и он је био готов да и то учини; он и краљ знају бар, како они стоје је-

дан према другом. Он се смешио у себи, њему је било као девојци, којој је њезин љубавник изјавио своју најватренију љубав, па јој сад ваља свакога часа ишчекивати право прошење.

Када је дворски лекар извадио цигару, Баум похита да му даде ватре. Али ово је за сада последњи пут што служи другога. Баум беше тако неучтив — природа се не може присилити — да је пред господом заспао: али и у спавању показивао је да је добро школован, он је круто седео и беше свакога тренутка готов, да се одазове позиву.

Баум се пробудио тек кад кола стадоше. Оштра питања иследног судије разбише му у први мах његово расположење. Шта је на послетку и до смрти какве грофице, кад се само тако може човек попети више? Јако га је једило, што је његова фамилија, мати, брат и сестра, умешана у тој ствари, и зар Тома не рече нешто и о смрти Естериној? Или да није он о томе само сневао? Човек се само збуни од толиких догађаја

Дворски је лекар пред судијом правдао нетачне исказеБаумове.

Баум га зачуђено погледа. Да он не опажа већ твоје подизање и да не тражи он твоју наклоност? Паметан је то човек!

Баум је одлучио, да за сада казује само трагове, где је нашао ципеле и шешир, а мајку и сестру са свим да изостави, бар их он сам није хтео позивати, а позивао се на пољака, кога ваља узети са собом. Пољака је ваљало у паланци потражити и повести, за тим је пут водио у окружну варош где је суд и где станује лекар Др. Кумпан.

Сикстус га је позвао у гостионицу и овај весељак беше пун хвале о грофици Ирми. Њему је изгледало врло лепо, што је она имала одважности да живи како је хтела и да умре како је хтела. Уз то је Дру Кумпану било по вољи, што је пријатељ Шпипл био изабран за тако узвишене мисије, да тражи дојкиње и да налази лешине. Он је молио, да му се дозволи, да један пут и какву грофицу може сецирати.

Дворском лекару нису се баш допадале овакве сурове шале његовог негдашњег друга по школи. Др. Кумпан је причао о великој промени на Валпурги. Она је с целом фамилијом отпутовала далеко у брда до границе. О Хансу је причао смешних ствари, а нарочито о некој опклади у вино.

Сикстус рече свом колеги лагано — али Баум је ипак чуо, — да Валпурга није више у милости на двору, а изићи ће ствар на видело, да је и она имала удела у томе. Сикстус се одмах покајао, што је ово казао свом колеги, али како није имао шта друго с њим да разговара, он му је казао баш оно, што је хтео од њега да са-

крије. Али што би би и он узе од свога пријатеља реч, да овај неће о томе ништа говорити, а Др. Кумпан био је вазда човек од речи.

Кад је Др. Кумпан отишао, пође поново Баум Сикстусу и рече му, да би добро било, да се путује Валпургиј, она ће можда штогод знати; у исти мах он се понудио, да сам тамо отпутује. Њему је бивало све незгодније, да се са сестром и матером сукоби у овој ствари. Али Сикстус рече, да је тај пут са свим излишан, Баум мора код њега остати.

11.

Сутрадан Бруно би се радо вратио. А и нашто то? Одиграти причу о брату и сестрици, како брат тражи изгубљену сестру? Какав ће резултат бити? Један страшан поглед, који се не може никада заборавити, који се у снове увлачи, страшно надувена лешина с отвореним устима...

Бруно зловољно погледа у пријатеља, који му је честитао, што је тако добро спавао, те је своју снагу прикупио, да би могао издржати све потресе, који ће га данас снаћи. Бруно погледа интенданта горко, управо неповерљиво; њему се чинило, а то ће и бити извесно, овај човек сматра тај догађај као какву позоришну игру, коју ваља што боље инсценирати; он ће све узети у студију за сличне преставе на бини, он ће те у твојим минама и понашању посматрати, па онда глумцу казати: тако се пада на земљу, тако се стаје, тако се хуче кад се нађе мртва сестра! — Зар сам ја лутка овог лутка? Ја то нећу!

Бруну би најмиље било да се одмах врати својој пуници. И ако се он тамо морао покорити — он може ипак покорност да окрене у галантерију, те тако не би имао нужде, да се излаже ужасним сценама. Али ту је опет пријатељ и он га храбри, да ништа не изостави, што захтева дужност братњева. О, ови добри људи! Они су најужаснија људска раса, они све узимају тако озбиљно. Мисле ли они доиста озбиљно? Ко зна! Сваки човек у свету игра ипак само своју улогу...

Он је морао даље на пут, а пред собом је видео: овај ужасни пријатељ, пун дужности — пријатељ му ипак није — овај човек, кога је он сам себи натоварио на врат, натераће га, да читаве дане траже онај ужас, што га он не жели да нађе.

Зловољан наставише пут. Интендант објашњаваше Бруну, који му је за све непрестано захваљивао:

„Молим вас, немојте ми захваљивати. Ја чиним само своју дужност, за вас као пријатељ, а и за самога себе. Ја сам, као што знате, вашу сестру некада волео, али ме она није марила.“

Он беше довољно дискретен те не додаде, како је затим њезину понуду одбио; Бруно се у себи једио на такву безобзирну дискрецију.

Бруно је био према интенданту врло миран и затворен. Тако бива увек после умног лудовања, мишљаше он, па се и он смири. Бруно је чешће погледао интенданта, као да је то његов чувар, који га води да се над њим изврши казну.

Путовало се брзо; на станицама, где су мењали коње, говораше много интендант с постиљионома и гостионичарима њиховим језиком; многи су га и познавали.

Бруно се са страхом сети, како он овде говори; овде ваља оставити на страну тај начин говора, он је ту доморадац, па ће овде да гради своја проучавања и с људима ће говорити њиховим обичним језиком.

И доиста, његов пријатељ, а тако га је свакојако морао звати, једва је могао задржати изразе задовољства, како је овај овде у своме елементу.

Једва један пут угледаше с последњега брега сунцем обасјано огледало језера, опкољено великим брдима.

„Видите ли“, не могаше се пријатељ уздржати а да не примети, „видите ли тамо онај јавор? Ено тамо у лево од мале степе — са тога је места рађена она слика, коју сам ја радио и која је у музичкој соби Њезинога Величанства Краљице.“

Пријатељ мишљаше, да оваквом примедбом скрене тешке мисли Брунове у мирније посматрање, те да му не изиђе одмах пред очи ужасна слика, како је тамо доле његова сестра смрт потражила.

Бруно га невољно погледа. Сваки мисли само на себе — говорило је нешто у њему — и овај лудак мисли на оно што је он намазао! Он је ипак ћутао; његово ћутање казивало је више жалости, него све речи. Он је трљао очи, јер одбијање сунца с великог језера боло га је у очи. Пријатељ га узе за руку и мирно је стисну — он разуме то братинско срце и његов поглед каже: И људи мисле, ти си површан и фриволан; ја те сад боље познајем.

Брунови коњи, који стајаху код пристаништа на јесеру, хрзаху путницима, и служитељи чекаху туна. Сада се Бруно први пут постидео пред служитељима: они све знају, шта они нису говорили у кафани? Он се јако љутио на своју сестру, која му је све ово учинила.

Одмах су у гостионици чули, да је стара Ценца ту била: она је хтела да прода или да заложи прстен, који јој је дворска госпођица што се удавила, прошле ноћи поклонила, када је у њезину колебу залутала. Како су држали, да је она тај прстен украла, разуме се, не хтеде јој нико ништа зањ дати. Одмах су помислили: Ценца мора што више да зна. Они узеше вођу и одоше у брда њезиној колеби.

Бруно се као ловац добро пео по брдима, али данас му се чинило, да ће на сваком кораку пасти; морао се често одмарати.

Пријатељ га је храбрио и даље су пролазили кроз светлу шуму где је светлост одсијавала на зеленој маховини и понеки јастреб викнуо својим ужасним веселим гласом.

На једној раскрсници наиђоше они једну гомилу варошки одевених људи и жена, којима шешири беху окићени зеленим гранчицама и венцима. Бруно брзо замаче с пута у шуму пре него што наиђоше ти весели људи: интенданта познаде неко од његових некадањих другова и Бруно је чуо, како су казивали, да су то гости из оближње мале бање, који су пошли да виде место, где се удавила грофица Вилденорт.

Ова гомила прође и још се на далеко чуо из шуме њихов гласан и весео разговор.

Једва стигоше до колибе. Она беше затворена. Закуцаше на врата, некакво мумлање одговори на то, и изнутра се измаче реза.

Некаква запуштена, снажна прилика, дивља погледа, стаде пред обојицу.

Тома познаде одмах Бруна и повика:

„А, Вилденорт? То је лепо, што си дошао. Ја скидам капу пред тобом, ти си прави момак! Шта ту, отац! Кад он умире, онда се одјаше од куће; њеху се не може помоћи да умре. Хохо! Ма ти си читав човек! О старим стварима нико не пита више!“

„Шта хоћеш ти?“ питаше Бруно уздрхталим гласом.

„Ја ти нећу ништа учинити, ево ти моје руке на то, ја ти нећу ништа — и ти не чиниш краљу ништа због такве једне ствари, па нећу ни ја теби због те ствари. Ти си мој краљ. У последњем часу ја сам пронашао, да си ти то био, па пошто си ти то био, она је твојој сестри била у помоћи. Ти ме већ разумеш Ја ћу ћутати. Овај луди свет не мора знати, шта ми имамо један с другим. Сестра, краљ, ловац дивљачи, гроф — све је у свом реду.“

„Овај ми човек изгледа махнит“, рече интендант вођи. „Шта ти хоћеш? Остави тога господина на миру!“ повика он Томи

„Је ли ти то лакај? А где је онај с црном косом? — Пусти нас да идемо!“ окрете се Тома интенданту. „Ми се обојица добро

разумемо. Је ли тако, брате? Ти си брат, а и ја сам брат. Ха, свет је лепо удешен! Немој мислити, да сам пио. Оно истина и јесам пио, али то не чини ништа — ја сам са свим трезан. Сад чуј мој план. Све што је право. Са мном се може разговарати. Ја видим већ, ти си човек од реда, ти долазиш к мени —«

„Ми хоћемо да те питамо, знаш ли ти штогод о оној госпођи у плавом јахачком оделу, која је овде била“, рече интендант правилним дијалектом.

„Хуј!“ повика Тома, „и тај уме да говори! Али ја разумем и како наш поп говори и како се у суду говори, ја сам с људима имао посла. Али не мешај се ти у наш разговор“, и окренувши се Бруну, настави: „Сад ћемо се само нас двојица разговарати. Сад слушај, брате. Тако ћемо радити. Не мораш ме грофом начинити, можеш ми дати само слуге и коње, и новаца доста, и срне у шуми и јелене; ти ћеш видети, ја сам паметан, а здрав и јак сам; хоћеш ли да се повучемо клипка? Хајдемо у поље, па ћеш видети, да ја умем боље да гађам но ти! Сад ћеш ми дати наслество твоје сестре или моје сестре, то је све једно — видећеш, ми смо весела браћа.“

Бруно је стојао и не знађаше, снева ли или је будан; поједине речи овога дрскога момка беху му јасне, али многе не. Он намигну интенданту да га остави, и рече благим тоном:

„Томо, ја те сада познајем. Седни!“

Тома седе на клупу, подиже пљоску с ракијом, што је купио новцем за шешир, и рече: „Хоћеш ли и ти?“

Пошто је Бруно одбио понуду, то је он сам пио снажно.

Интендант рече француским језиком Бруну, да се овде не може ништа дознати; он је вођи дао тајно наредбу, чим се обрну, да онога дивљака стегне, да би могли мирно сићи у долину.

„Шта брбља тај ту?“ повика Тома и пође на интенданта. У тај мах шчепа вођа Тому; она двојица одоше хитно низ брдо.

Тек кад је вођа дошао, смирише се они и Бруно се осмели да уздахне. Вођа је причао, како је Тома беснео, он је непрестано искао пушку, коју је у шуми закопао, он мора да убије свога шурака.

„Најбоље би било“, заврши вођа, „да тога човека нема на свету, иначе мора му се врат пресећи.“

После подужега времена усуди се Бруно, да пришапе интенданту, да ли није доста истраживања и да ли не би најбоље било да се врате.

Интендант је ћутао. Бруно га опет погледа оном горком минок, која је могла значити и жалост.

Интендант је видео Бруна готово сломљена и пристаде да се врате.

12.

Оба пријатеља вратише се у гостионицу, где су чекали служитељи с коњима. Један од њих изишао им је далеко на сусрет и донесе вест: доле је некакав лађар, који је казао, да је он тамо доле код села — одавде се могу видети поједине куће и црквени торањ -- извукао из воде женски леш.

Интендант прихвати Бруна, који је при овој вести посрнуо, као да је хтео пасти; за неко време спустише се где су били. Служитељ рече, да се чуном може за један сахат стићи до поменутога села, али сувим има неколико часова пута.

Ја се не могу водом возити«, рече Бруно, »ја не могу, да нас не могу. Пријатељу, немојте од мене то тражити, немојте ме нагонити. Зашто ме тако мучите?« повика он љутито.

Интендант је знао, како тежак бол лако учини човека неправичним; у најдубљем буџаку душе вреба љутња, и противу онога који највише суделује у жалости, кога ипак није задесила таква несрећа.

»Ја вам ништа не замерам«, рече он, »и ако би се ма како љутили, ја ћу то поднети. Ја вас разумем и далеко је од мене помисао, да вас наговорим да се возите преко језера. Ми ћемо јахати.«

Доведоше коње и одјахаше ка поменутом селу. Они прођоше поред једне гостионице, где су под липом возари, лађари и дрвари пили пиво и ракију, смејали се и збијали шале. Бруну беше као прозначавом човеку, који засењен види свет, као да га вуку преко брегова и долина, и овде код гостионице горео му је језик од жеђи Хтео би радо што да попије, то би му можда дало снаге, а можда што би најбоље и било, све би заборавио; али он се бојаше да то каже свом пријатељу. Сме ли човек у његовом положају да пије ракије? То сме ловац дивљачи, као онај тамо горе, али не један кавалер. У себи Бруно је проклињао пријатеља, који му није дао да пије, док му се језик лепио за непце, али споља он му се захваљивао, што се толико мучио ради њега на чему ће му он бити вазда благодаран. — Ах, како је то добро, да речи тако брзо иду, готово тако добро, као коњи изучени који у корак иду, те се човек не мора на њима бринути како ће ићи.

Пријатељи су брзо јахали. Беше у велико подне, кад су у село стигли, одакле је Ханс са својима пре два дана отпутовао. Гостио-

ничар „код срне“ стајаше пред вратима и поздрављаше понизно оба јахача са служитељем иза њих.

Сиђоше с коња. Бруно добаци служитељу узде свога ознојеног коња, интендант одведе свога пријатеља у башту где седоше и навали, да Бруно попије чашу вина; гостионичар донесе једну запечаћену боцу и хвалио је као своје најбоље вино. Уз то донесе и печења на сто; све је то ваљало платити, ма да нико није ни окусио.

Интендант изазва на страну гостионичара и запита га лагано, је ли истина, да је овамо донесена некаква женска лешина из језера.

Гостионичар је то потврђивао осмешкујући се. Интендант га је даље питао, где је та кућа, у којој је лешина.

„Ја ћу вас тамо одвести“, смешио се гостионичар.

„Позовите и кмета.“

„Није нужно, ја сам одборник ове општине“, одговараше овај, оде брзо у кућу, па се убрзо врати у дугачком капуту с медаљом на њему. Нека господа виде, с киме имају посла, а то морају бити нека господа, иначе не би имали слугу и рекли би: „Носите то печење, ми га нећемо платити.“ За једнога му се чинило као да га познаје.

„Извините“, рече он интенданту, „пре неколико година овде је био један сликар, који је за чудо вама сличан.“

Интендант је погађао, да он њега мисли, али њему не беше сад до тога, да обнавља раније познанство.

Гостионичар их поведе Хансовој кући.

Уз пут рече он: „То беше лепа личност, веома лепа, али није вредила ништа. А и њезини не вреде ништа, особито њезин брат.“

Интендант намигну овом разговорном човеку да ћути. Бруно се уједао за усну.

Код Хансове куће, у башти и на путу беше велика гомила света, да се једва могло прогурати; жене су жалиле, деца викала, и људи грдили.

„Начините места!“ викну гостионичар. Он је ишао пред оборицом, и Бруно је слушао иза себе како говоре: „Онај лепи човек с великим брковима то је краљ.“

„Не, то није, него његов брат од стрица“, рече други.

Сва тројица уђоше у башту. Бруно се наслони на трешњу, и интендант рече гостионичару, да остави сапутника да се одмори. Бруно је ту стојао и цео се свет окретао с њим заједно. С трешње падало је њаљ увехло лишће. — Он се плашио од додира њихова. Једва једном рече он своме пријатељу француским језиком:

„Нашто ми је да видим мртву? Мени ће бити вечно од штете — остаће ми вазда у памети.“

„Пријатељу, ви морате унутра! Помислите само, ови су људи из човечанске љубави учинили све да је поврате у живот.“

„Зато им се може новцем платити, али нашто да се заносимо око мртвих остатака?“

Бруно је ипак морао да уђе унутра. Наслоњен на пријатеља, он пређе преко прага.

Ту је лежала лешина неке жене. На истом месту, где се пре два дана Ханс ње сећао, лежаше сада црна Естера; њезина сјајна црна коса висила је у густим снопoвима преко лица, уста беху отворена — последњи узвик Ирми беше на њима.

„Естера!“ повика Бруно и покри се рукама, на којима беху црне рукавице.

„То није ваша сестра“, тешио га је интендант, „хајдемо одавде, хајде.“

Бруно се није могао с места помаћи.

„Да, сестра!“ повика нека стара жена, која се поред лешине подиже. „Да, сестра. Зар јој ја не рекох, не чини јој ништа, јер је помогла лепој госпођици да побегне, иначе ће страдати? Ето ти сад! И баш у овој си кући! О кућо, кућо! Језеро ће је још однети са собом, ходи овамо горе, језеро, однеси целу кућу! Ко сте ви? Шта хоћете ви?“ викала је она скочивши и ухвати Бруна за руку. „Ко си ти с црним рукама? Деде да те видим!.... Ти ли си то? Ти? — Ти не хте да видиш, како твој отац умире — шта тражиш ти од моје Естере? Господе благи — сад знам, ти си то био, ти! Реци, да си ти то био, реци то, не затварај очи, ја ћу ти их ископати! Ти си то. — Ја ћу те ударити у главу, у ту проклету главу, која је њу заборавила. О, зашто ја то тек сада знам? Али има још времена — мој те је Тома већ узео једном на око, он ће те једном...“

Бруно паде онесвешћен. Интендант га прихвати, али га није могао држати и положи га на земљу, где је и Естера лежала.

Гостионичар истрча на поље, да донесе воде и у то уђоше неколико људи, Др. Сикстус, Др. Кумпан, иследни судија и Баум.

Сикстус убрзо поможе Брупу. Баум је убрзо видео све једним погледом шта се овде збива; он се ухватио за врата, за која се чврсто држао као кљештима, затим се извуче лагано напоље. Овде га не требају, а може све и пропасти, ако се сада изда. Он се докотура до трешње у башти, ту седе на клупу и откопчавао је и закопчавао своје доколенице, затим извади свој сахат, одброја десет секунада, нави сахат, наслони на ухо, па се онда забављао с

ланцем од сахата. Он је размишљао. Он рече себи тихо, да оно велико што има да се изврши, сам мора да доврши; њему се чини, да је нашао траг Ирми. Сикстус неће ништа о томе да зна и исмева га — у толико боље, тако ће само његова заслуга бити за све; с тога сада није време, сада баш најмање, да се за матер заузме. Сестра је мртва — то је можда још и најбоље за њу, а већ никако је не може повратити у живот. Доцније може се за бабу старати а да она и не зна за то.

Баум се поносио својом присебношћу и гладио се по бради.

Унутра у кући било је све страшније од тренутка до тренутка. Баба је викала, трчала по соби, отвори прозор и повика: „Убите га! Удавите га! Он је њу удавио!"

Бауму на клупи у башти испаде сахат из руку, кад је чуо ове речи. Бабу одгурнуше од прозора, њу је држао Др. Кумпан.

Она опет приђе лешу своје кћери.

„Побите нас све!" викала је она: „Нема никаквог краља на земљи нити Бога на небу!"

Баба је беснела, затим је плакала, онда опет повика своме детету:

„Теби су уста отворена, кажи нам само једну реч, само једино: да! пред сведоцима! Реци његово име, он те је унесрећио па онда оставио да јадно и жалосно пропаднеш! Мени то не верују. Реци ти", окрете се она интенданту, шчепавши га — „реци ти: зар је није он по имену звао и познавао је? Зар ономе неће бити ништа, који какву сиротицу одгурне у несрећу и смрт? Кажи ти то" — окрете се Бруну — „ево ти прстена, што ми га је поклонила твоја сестра, ја нећу ништа ваше!"

Она опет паде тужећи на леш.

Бруна једва једном изведоше. Он беше блед као смрт. Од црних рукавица остале су бразде у лицу. Њега метнуше на клупу испод трешње; Баум се диже, донесе воде и Бруно се умиваше; он зачуђено погледа у белу мараму, на којој су се опажале црне мрље с његова лица.

Вратише се у гостионицу. Бруно није више пуштао интендантову руку; њему је било као плашљивом детету, код сваког жбуна чинило му се, да је ту она баба, која хоће да му ископа очи а срце из груди Једва један пут дође к себи и запита интенданта, шта је он код лешине викнуо. Овај му одговори, да је викнуо „Естера!", а баба је разумела „Сестро!", па је одмах почела беснити.

Бруну беше по вољи, што се није издао. Међутим он је одредио повећу суму на издржавање оне бабе, код које је Ирма своје последње склониште нашла била.

„О пријатељу", тужаше се он интенданту, „док сам жив нећу заборавити слику оне утопљенице."

Бруно беше тако уморан, да није могао јахати. Кола Дра Сикста беху ту, с њим уђе у кола, да се у престоницу врате. Дворски лекар донесе Бруну тужну утеху, да се Ирмин леш не може наћи леш оне пропале девојке изишао је на површину воде. Али Ирму је — тако он себи предпоставља — дугачко јахачко одело одвукло на дно језера, па је неће никада наћи.

На растанку рече интендант Бруну:

„Ви имате племенито срце!“

Бруно климну главом. То му се допадало, неће бити с горега кад то интендант на двору исприча.

Кад су се повезли, беше киша. Нису видели ни брда, ни језеро. При поласку зовнуо је Бруно лакаја Баума и предаде му његов огртач, јер је он морао да узјаши Бруновог коња и да се с њим врати кући.

Интендант се враћао на коњу, а Баум га је пратио. Он дозва Баума да поред њега јаши.

„Господине интенданте“, рећи ће Баум, „ово беше жалосна слика“

„Да, ужасна. Ја држим, да је мати оне утопљенице сишла с ума.“

„Господине интенданте“, настави опет Баум, „ја бих вам нешто казао. Ја држим, а зашто не би могло и бити? да се грофица није никако ни удавила. Господин дворски лекар ме је исмејао, али ја имам трагова и —“

Једна пушка плану. Баум паде с коња.

„Сад сам те погодио!“ чу се један глас.

Тома скочи иза жбуна.

„Ево ме, вежите ме!“ рече он. „Ја сам га ипак —“

Он погледа у леш Баумов на земљи — и викну као сумахнут: „Хтео сам Бруна да убијем, а оно гле, ти си то, ти?“

„Брате, брате!“ једва изговори Баум у ропцу — „Ја сам Волфганг — твој брат Јангрл! — Фолфганг — Ценца, моја мати....“

Тома оде у брзо у шибљак, за мало па се чу и други пуцањ.

Интендант је стојао у очајању. Киша се беше спустила. Баум се још један пут згрчи и опружи. У то долазише у смеху и шали чудне прилике са уздигнутим хаљинама и особито заогрнуте; то беше оно друштво из бање, које су срели јутрос у шуми. Женскиње побеже уплашено одатле, а људи помогоше интенданту. Дозваше сељаке да однесу Баума у село, други одоше у шибљак и ускоро изнеше леш Томин с размрсканом главом.

Интендант је нашао иследног судију у селу. Он му каза све што је имао а убрзо беше и сво село у гостионици. Али и то није мали догађај, сестра и два брата на један пут мртви; и што се Баум на послетку казао да је Фолфганг Рауенштајнер, не беше никоме чудно, сваки рече, да га је већ раније познао, још онда, када је поред дворског лекара одвео Валпургу.

У вече дуго је седео интендант с гостиничаром, коме рече да је он онај сликар, који је пре био у овом крају. Гостиничар је много причао о Хансу и Валпурги, може се мислити, како.

Стара Ценца примила је вести, које јој донеше, са свим без осећања; она није умела све да схвати. Кад јој рекоше, да је гроф оставио новаца за њу и да је обећао, да ће се за њу увек бринути, насмеја се гласно и кад јој јела донеше, потроши све халапљиво.

Тому, Баума и црну Естеру сахранише све заједно.

13.

Краљ је био у лову, краљица болесна. Дворјани беху на окупу, господа и госпође ручаваху заједно и забављаху се свакојаким стварима; све беше весело; јер и дужност је, да се одржи тон који им је дат.

Беше четвртога дана после оне ужасне вести. Дворске госпође седеле су под тако званом печурком. Печурка је био округао кров од лозовине на једној узвишици у винограду; кров се наслањао ни туб у средини и из далека је изгледао као разапети штит или као каква огромна печурка. Беше им подесно, што су се могли разговарати о припремама за прошевину кнегиње Ангелике; хвалили су њезине особине, ма да је она иначе била добра и скромна девојка. Пред собом су имали дворски катехизмус, генеалошки календар; јер се изродила расправа о томе, у каквом сгупњу медијатизирани кнез Арнолд стоји, с бабине стране, у сроству с владалачким домом. У осталом цео овакав разговор беше тек за нужду.

Говорило се о томе, да се интендант вратио с пута, и још не беше свима јасно, шта је он на свом путу доживео; да је тада било мртвих, убијених, утопљених, то се знало, али ко? и како? то је све било загонетно.

На срећу угледаше самога интенданта да иде путем. Поздравише га пола заједљиво, пола сажаљиво. Он изгледаше са свим утучен. Понудише му најбољу столицу у средини — нека приповеда. Интенданту је ово у главном ласкало; и ако му је иначе изгледало

заједљиво, и у брзо постаде услужан човек. Он беше готов, да жртвује све ради доброга гласа, па ако треба и самога себе.

Из прва хтеде причати о дубокој жалости Бруновој, али то не беше оно што се хтело. Лепо нико неће да чује о Бруну, пређимо преко њега. И сад је врло вешто причао о ужасној смрти Баумовој, који је као прави слуга погинуо за свога господара, али ипак не баш незаслужено; јер се он своје матере, брата и сестре одрицао, и погинуо је од руке свога брата, који се затим сам убио.

Све обузе ужас и само им је изгледало необично, да је такав са свим обичан лакај, као што је Баум, толико авантуре могао претурити преко главе.

„Ви сте доживели трагедију, која се сама у сцену развила", рече једна дворска госпођа.

Интендант је знао, да се трагедија више не воли, и, услужан као увек, по саопштењима декорираног честитога гостионичара „код гемзе" причао је врло занимљиве ствари о Валпурги, некадашњој дојкињи престолонаследниковој. Чиниле су се — али да ли баш у истини? — као да су ову особу са свим заборавиле, готово као да је нису ни познавале — Боже мој, ко ће се на послетку свих таквих људи нижега положаја сећати? али како нису имали о чему другоме за разговор, наставише приповедање о Валпурги, и Шенинг је наставио даље честитога гостионичара веселе извештаје о Валпурги и њезином сулудастом мужу. Грешни Ханс у причи је тако сметен представљен, да није знао шта му ваља радити с рукама и ногама, а кад је хтео једну форинту да плати, морао је доћи учитељ у помоћ да израчуна. Особитога укуса беше прича о некој опклади и неком прозорчићу. Госпође су се смејале у себи и пребацивале интенданту што такве ствари прича; али интендант је врло добро знао, да се такве ствари радије слушају у колико му више пребацују. Уз то имао је он више прилике да говори у дијалекту, он је баш сам и дошао из планина где се тако говори, а он имађаше дара, да подражава разним гласовима сељака и сељанака, који онда код прозорчића стајаху, и уз то је употребљавао свакојаке снажне изразе; њему се баш допадало, да међу госпође баца такве ракетлице од речи, да је понека повикнула: „О, ви ужасни човече! Ви грозни човече!" Једна госпођа чак убола га је иглом, али он је даље мирно причао; он је знао како су му оне зато благодарне.

У колико је Хансу мало наудило, да се о њему говори као луцнутом, тако исто наудиће Валпурги, ако се мало шареније представи — па и на позоришној бини сукње су у сељанака много краће него у истини. И тако је интендант — извесно у доброј намери, та он је то чинио, да се само дамама учини услужан — пришивао сва-

којаке ствари Валпурги, чак поменуше, као да ју је свештеник не без основа позвао прве недеље у олтар.

На послетку, истина с оградом, казиваше интендант да је Валпурга добила неколико хиљада од једне извесне даме, која је била њезина пријатељица, истина не зна се баш посигурно зашто, али они су купили велико имање; истина, они би морали отићи са свим одавде, јер на тај начин стечено имање не служи на част, па ни у селу не. У целој околини говори се само о томе, а и тамошњи чиновник потврдио је, да је цело имање плаћено у злату, а то износи шест пута више него што Валпурга може доказати да је стекла.

Интендант је понављао, да му ни издалека није намера да оговара, али он је хтео да буде занимљив, па је за то жртвовао и себе и друге.

Све беху задовољне, да један пут виде у истини ову искићену сељачку наивност и желеле су само, да и краљица чује, како јој изгледа у истини ова прилика из народа, коју је она јако заволела.

14.

Краљ је ловио у планини; он беше прави ловац; он није давао да се дивљач нагони на његову пушку, он је јурио за срном по најстрменитијем обронку, његово очвршло елестично тело издржавало је лако све тегобе и напоре и сам он добијао је жилаву одбојну снагу и одважност у овоме послу.

Дворска господа нагађали су, да се у духу краљевом нешто збива; непрекидно и готово искључиво праћење Броненово беше загонетно.

Знало се, да је Бронен одбио, да ступи у министарство Шнабелдорфово као војни министар; сад, вели се, Шнабелдорф је тиме штетовао, да је он само за зеленим столом господар и не може да иде у лов. — Бронен је за неколико недеља краљев поверник.

Пушке су пуцале на висовима и понека је дивљач падала: пушке су пуцале у долини и два брата падоше мртви, а у вароши водио се разговор, који је био као морско брујање. — Краљица о томе није ни гласка чула; у њезиним је собама била тишина, није се чуо ни корак, само тек понеко шапутање.

Краљица је о смрти Еберхардовој читала у новинама с горчином, па ипак су новине биле с много уздржања израз јавнога мњења.

О двору су се проносиле најстрашније ствари. Краљица је на глас о смрти грофице Вилденортове сишла с ума.

Људи нису ни слутили, шта има у таквим гласовима. Тако страшан не беше пут Ирмин оне ноћи преко брда и долина као ток краљичиних мисли.

Ова мишљаше на Ирму, она је њу мрзела и одвратна јој је била, па ипак јој је завидела за самоубиство — једна краљица не сме се сама убити; то је нечувено у историји. Краљица мора чекати, док је лагано, по етикецији не убију, живу балсамирају, док на послетку не умре, па и онда је не сахране, не — њу спусте у гробницу... Само увек узвишено, увек горе. Само ни зашта на свету краљицу, која се сама убија...

Хтедоше донети краљици њено дете; она га не хте видети — Ирма га је пољубила. Она је трљала често себи руке и образе; они не беху чисти, они су горели — Ирма их је пољубила.

Њој је било све поништено: љубав, пријатељство, вера, верност, широка природа, како је око види и ухо чује, вештина слике, звука, речи — све јој је пусто, јер је све то Ирма имала, узвишавала, о томе говорила, и то је сад све постало лагарија.

На један мах скочи краљица ужаснута! Строга последица мисли морала је нагнати краља на самоубиство. Он неће моћи поднети, да она, коју је он упропастио, има још толико срца да не жели даље живети... Он не може даље живети. Како ће он моћи нанишанити пушком на невину животињу а не на себе самога?

Кога хиљаде позивају и хиљадама је обвезан, не сме на самога себе руку метнути... А како он сме дозволити, да се његова узвишеност убије! Како он може још истину тражити, кад он сам...

Код ових мисли краљица скочи као полудела.

Људи су говорили, да је краљица с ума сишла — неко нејасно осећање казивало им је, на каквом се понору она налазила.

Она нареди, да никога к њој не пуштају; она погледа при том смешећи се — она још може заповедати, њу још нешто слуша...

После некога времена она се подиже и нареди, да позову лекара; он је одмах дошао, он је у предњој соби био.

Краљица му каза целу замршеност њезиногa мишљења, то је олакшавало њезином срцу; само једно није могла казати: како она ипак осећа, да је краљ воли — у колико његов немиран дух допушта оно што се љубављу звати може. Она је лекару све признала, само то једно не — она се стидела, да је и сада љубав спаја с краљем.

„Ах пријатељу“ жаљаше се она на послетку — „зар нема и за душу хлороформ, за област у души, једна кап реке заборава? Научите ме како да заборавим, да не осећам. Ја ћу пропасти у размишљању.“

Лекар је хтео на свој начин и како његова наука захтева не да је лечи и крпи њезино здравље, он је хтео цео организам да преобрази. Је ли се краљица научила, друкчије да мисли, то и први дати случај ваља ставити у одговарајућу перспективу. С тога је он

није тешко, он је водио њезине мисли даље; износио јој основе у раду људи Он је поступао по мисли онога великог усамљеног философа, да у свима радњама људским владају природни закони; па кад се научило ове појмити и разумевати, онда не може бити више говора о опраштању, ма да опраштање заједно лежи у познавању природне неопходности.

На овај начин посматрања тражио је Гунтер да, као после пожара, уклони рушевину и остатке; још је овде онде планула ватра, али то беше само појединце.

Краљица се жалила, како она пред собом види само хаос; она је у томе тако далеко ишла да је назвала лудилом то што је хтела да буде добра. Гунтер јој је на то дао само ту утеху, да и он сам познаје сав јад очајања; он није чинио као онај што довикује удављенику: Ходи овамо! — Он беше друг у јаду. Он је приповедао о времену, када је он не само очајавао за своју вештину, није више мислио ни на какво лечење и здравље, него када му је ишчезла и сва вера у паметно светско уређење. Он је поступао по начелу, да се очајнику може само казати: Видиш, и други су страдали као ти, и они су научили, да и даље живе.

Је ли таква свест у пећенику синула он дише опет у светлости и стаје на први ступањ избављења.

„Ја ћу вам изнети најтежу исповест мога живота“, рече лекар.

„Ви?“

„Било је време, кад сам ја завидео лакоумнима, па и покваренима; хтео сам и сам то да будем. Нашто теретити душу чедношћу, кад се исто тако лепо живи у искупљању свега онога што дражи и мами?“

Лекар ућута, краљица га зачуђено погледа. Он настави мирно:

„Ја сам се спасао и у мом богатом искуству нашао сам: Сваки човек, као и онај што узвишеноме тежи, има — ако се тако сме казати — једну хаветињску коморицу у својој души; било је време један тренутак, када је он у нејасност пао или близу био, да учини какво недело.“

После дужега размишљања запита краљица:

„Реците ми, има ли срећних људи на свету?“

„Како то мислите, Величанство?“

„Ја мислим: Има ли људи, у чијем животу хармонирају наклоност и опредељење, и који осећају ту хармонију?“

„Хвала. Ја видим, у вас је ограничено схватање у изразима. Ви знате, Величанство, ја судим о људима у главном по њиховом говору. Није сва ствар у томе, изнети нешто пуно духа као што се то вели, него оно што се каже да је кратко и јасно.“

Краљица је приметила вољу пријатеља да јој даде снаге за опште посматрање; болно смешећи се запита га она:

„И ви не умете да ми одговорите на моје питање?"

„Ја држим, Величанство познаје ову причу о кошуљи срећнога човека?"

„Не сећам се више са свим добро."

„Дакле укратко казано: неки краљ беше болестан, и могао је оздравити само тако, ако му набаве кошуљу срећнога човека. Тражили су свуда и на послетку нађу веома сиромашног и веома срећног човека али — он немаше кошуљу. — Ја, по свом убеђењу, преокрећем ову причу. Да сам песник, ја бих у многим сликама од куће до куће, од вароши до вароши, од села до села износио живот људски и показивао: Погледајте! ето се жале овај и онај, ова и она, а они су срећни или управо они су баш то што бити могу. Сваки човек има у својој властитости извесну меру среће, он осећа срећу или несрећу подједнако јако или слабо, јасно или нејасно. Песници су најсрећнији или најнесрећнији, јер они најјаче осећају срећу или несрећу. Сваки има своју срећу, која одговара његовој природној неопходности, а несрећа је потребна да срећу осетимо, као што ми само из мрака светлост видимо."

„Ви дакле држите, да су сви људи срећни?"

„У истини јесу, али не у ствари, јер се не могу да сложе са својом природном неопходношћу и увек и свуда траже срећу у ономе што немају, или боље, што нису."

„Ја не разумем то са свим, али ја ћу покушати да схватим", одговори краљица „Али реците ми: може ли и кривац бити срећан?"

„Да, ако он слободно ради и ствара и ако свест његове кривице учини да опрашта и ради. Величанство! Обмана, храпавост, или оно што се зове махнама човековим, то је или прекомерност или оскудица, што се у неку руку представља као орељев или барељев његове природе. Махне прекомерности исправљају се васпитањем и познањем, а махне оскудице не. Али већина људи тражи од свакога, да им махне њихове оскудици испуне. А то не иде."

Краљица је дуго ћутала. Очевидно она је уносила мисли пријатеља у своју душу.

„И ја имам такву барељефну махну", рече она на послетку, „ја то знам. Ја то узимам као казну божију или природну, да ми се враћа невером, јер сам хтела да напустим веру мојих отаца и туђу да узмем Тако сам ја према краљу била слаба, и он ме је морао напустити. Ја сам хтела да отпаднем и кажњена сам отпадањем."

Тако је говорила краљица и плакала; плакала је ради саме себе.

Гунтер је седео мирно.

Краљица је стала на други ступањ познања.

„Оно падање у мислима“ — отпоче Гунтер после некога времена — „Величанство, зна, да ја нисам никада одобравао — оно лабављење навикнутога беше ипак симптом, да ће Величанство примити убеђења, која се не само слажу с вашом природом, него и из ваше природе произлазе Величанство! Свако јасно признање, свако преболовање је преображавање човека.“

„Ја разумем“, одговори краљица. „Јест, ја бих хтела да познам тај ред у свету, хтела бих да разумем разум у људској судбини. Зашто морам ја то доживети? Хоћу ли ја с тога постати боља? Хоћу ли ја таме племенитије чинити? Ја сам све људе тако јако волела. Ах, то беше тако лепо, не знати никога на свету који би ми био непријатељ, и још лепше, никога не знати, кога би мрзети морала! А сада? Шта ми ваља још учинити? Мени је као да би за сваки корак морала преко прага на коме лешина лежи. Ја не могу више слободно корачати у свету. Ви сте паметан човек. Помозите ми! Превезите ме преко ових ужасних мисли!“

„Ја нисам мудрац, а и кад би то био ја вам то не би могао дати. Стари су има и гатку, да су се Хесперидине јабуке могле показати, а не и узабрати за друге.“[1]

„Е па лепо! Нека буде! онда ми одговорите: зар не би боље било, вером у људе постати већи, лепши, јачи?“

„Детињство душе то је срећа, јасно признање заслуга а, као што ја мислим, потребна и трајна срећа —“

„Ви ме одвраћате на другу страну И ви немате тај кључ“

„Ја га немам. Наш живот није ништа друго него тешка нужда. Сагни се! вели се — нека на те пада све али остани чврст! Сунце ће опет доћи. Ми стојимо под нашим малим и свестроним природним законом Ни једна звезда на небу не креће се сама за се и не путује са свим самостално, околне звезде привлаче је, одбијају је; али њој ваља остати. Тако је исто и с људима.“

„Ви дајете медицину, па ипак се уздате само у снагу природе.“

„Тако је, Величанство. Помаже само онај закон што је у нашој природи.“

После неког времена додаде он:

„Ономе који је трепутно пао, не може се говорити о тумарању по висинама којим се опоравља, не може се он на то позвати.

[1] По грчкој митологији, Хесперије су, ћерке Атласа и Хеспере, чувале у једној башти злат е јабуке, и те јабуке узети из те баште, беше један од оних дванаест предузећа Хераклесових.

Ако ти хоћеш да може, ти ћеш то и моћи. После првога ударца ви се сада, Величанство још умотани у општу природну моћ, која вас носи. Општа природна моћ наставља своје биће, докле опет не постане живот, слободно дело. Моја добра мати казала је то на њезин религиозан начин: нека Бог само толико помаже, докле човек сам себи не помогне.»

«Хвала вам», рече краљица. «Хвала вам», понови она и склопи очи.

(НАСТАВИЋЕ СЕ.)

О ОБЛИКУ И ВЕЛИЧИНИ НАШЕ ЗЕМЉЕ*

I. О овоме питању уопште.

Враћајући се из Космичких даљина, камо смо се мало час у мислима винули били,** ево нас на овој нашој кори земље, на којој смо се родили и одгајили и на којој сав живот проводимо. Она је оно свето место, где су нас прве умилне речи наших срећних матера и отаца, као из сна тргле и улиле нам прву и најсветију љубав према родитељима; она је оно поприште, на коме смо од нејакога детета из дана у дан, а уз припомоћ наших милих ближњих, мало по мало расли и напредовали, докле нисмо и одрасли људи постали; она је оно срећно место, на коме можемо постати поштени и корисни грађани, постати врли, карактерни, бити родољуби, бити учени и слављени, али она је и оно кобно место, на коме можемо бити презрени, бити кукавице и издајице рода свога, — на кратко, она је и почетак и крај свему нашем животу и раду, па ма какви ови били, и зато и заслужује да се с њоме изближе упознамо.

Пре свега хајде да се запитамо какав облик има наша земља? хајде дакле да ставимо себи једно од нај-

* Јавно предавање на Великој Школи, држано у Децембру 1888.

* види: М. Ј. Анђоновића, О Космосу, јавно предавање. 1889.

важнијих и најинтереснијих питања, које Геодезија (или наука о премеравању земље) у друштву с Астрономијом и другим математичким наукама има да реши, — велим једно од најважнијих и најинтереснијих питања, јер је ово питање и у класично доба и кроз сва времена, покретало научнике на обилат рад; оно ће остати још за дуго у аманет егзактноме испитивању, остаће као предмет на коме ће се још много и много умних напора истропити, те да из свију радова свеколикога кретања у овоме правцу, — да из топлоте, која се још тако обилато има утропити при решавању овога питања, — засија најпосле ничим непомућена светлост, — засија наше сазнање у своме најсавршенијем облику.

Физичко-математички предмети нису најподеснији за оваква предавања, као што је ово моје данас; јер све што би ово предавање да обухвати, све је то овај или онај део природних наука, које су у опште, за обично људско интересовање нешто мало удаљеније, но ја ћу, и ма да су ми тешкоће пред очима, опет да се латим посла у доброј и поузданој нади, да ћете ми зар и у у овој прилици изволети поклонити вашу цењену пажњу, те да се, обогаћени што је могућно темељнијим погледима и у овоме питању задовољни растанемо.

И ако су данас многи с питањем о облику и величини наше земље на чисто, опет није то тако и од вајкада било. У разно доба стајало је разно с нашим знањем о свету у опште, па је тако било и с питањем о облику наше земље. Историја старога, средњега па и најновијега доба казују нам, да је ово питање још од постанка свога претрпело многе промене; оне нам причају, да се баш овим питањем развила била воља за све већим и већим напредовањем, развила узвишена жудња за сазнавањем, које је често пута тек после најжешћих умних бораба, из тешких и мутних слојева незнања, борећи се готово на све стране са назадњачким утицајима сваке врсте, —

борећи се са силном затуцаношћу светском, — најпосле опет избијало у више слојеве видела и непобитне истине

За ум наш поштовани слушаоци најпоучљивија је историја о развићу нашега сазнавања дакле културна историја људскога рода; прошлост је за свакога, неисцрпљиви извор, неисцрпљива ризница из које треба црпсти снагу за нов, и успешнији рад па с тога ми дозволите, да вам у кратким потезима изложим, како је с нашим сазнањем о облику па и величини наше земље некад стајало, и шта данас према ступњу егзактних наука о овоме питању знамо.

II. Мишљење старих народа о облику наше земље.

У Грка налазимо најстарије мисли о нашем сунчаном систему, о нашој земљи па и њеном облику.

Вавилоњани, Кинези и Египћани бавили су се дуго и дуго готово само прикупљањем појединих искустава, постављањем извесних периода за поједина небеска тела и томе слично, они су дакле прибирали само грађу за своје доцније радове, и код њих не беше ничега, што би и издалека на какав научан систем и наличило. Грци међутим, много предузимљивијега духа, пошли су са свим противним правцем; они се на скоро задовољише и најнезнатнијим подацима, које из огромних небеских просторија прикуцише, и ми их видимо, да они без околишења и од тих по све оскудних података дижу већ једну целину, која се наравно с њихним осталим назорима слагала; — видимо их, да дижу зграду без темеља, на којој се кроз толико векова непрестано ово или оно морало поправљати, те да се она колико толико ма и привидно доведе у склад с истинама у природи.

Грци предњаче и у мишљењу о сунчаноме систему, па и у мишљењу о облику наше земље, али им опет не беше зар суђено, да они та питања и дефинитивно реше. Много северније од Олимпа у крилу умеренога појаса наше земље, тамо дакле, где су противности између топлоте и хладноће блажије, тамо, где су кретања услед

блажијих елементарних утицаја истина мање бујна, али зато поступнија, одмеренија па и сигурнија, — тамо се роди човек, који реши та питања и обелодани вечну и непобитну истину света.

Кад је реч о томе, какав облик има наша земља, онда без сумње да би на то питање најлакше могли одговорити, кад би могли некако да је погледамо с каквог другог небеског тела, да рекнемо с нашег Месеца, — ми би с њега могли видети како ова наша земља изгледа, као год што видимо како изгледају: Сунце, Месец и друга небеска тела, кад их са Земље гледамо.

Али кад ово не можемо, онда хајде да видимо како ће нам се она показати, ако је посматрамо са разних виших тачака на њој самој.

Ако као тачке посматрања изберемо тороне, високе брегове па са њих нашу земљу посматрамо, онда опажамо да је земљина површина, коју у опште према јачини нашега ока прегледати можемо, свакад ограничена кружном линијом или *догледним кругом*. Са сваке више тачке на земљи догледамо свакад само извесни део њене површине и свакад нам се видљиви део земљине површине показује у облику већег или мањег котура, који је све правилније округао, што се на већим и већим равницама уздижемо. На мирноме мору видимо потпуно правилан котур, у чијој средсреди стојимо и над којим се издиже овај плави небески свод, који тај котур привидно додирује по његовој граничној линији.

Необавештеном уму људском чинило се, да је котураста а пљошта равнина у ствари баш и прави представник облика наше земље, па зато су прве представе о облику земљином и основане на оваком схватању, зато се и мишљење о облику наше земље и сводило свуда на једно те једно, на резултат првих и непосредних опажања, без темељнијег испитивања и без икакве критике, — сводило на мишљење, које је налазило силнога ослонца и у оној блаженој вери, која је карактерна особина младога и наивнога доба старих народа.

Све оно, што су стари народи о нашој земљи знали, све њихово знање, све је то веома непотпуно и могло би се пре назвати продуктом философскога уображења, него ли правим знањем или не бар онаквим како ми ово данас разумемо. Привидна свакодневна опажања истицаху котураст облик наше земље као највероватнији, па је, кад год је реч о спољњем облику била, тај котурасти облик у ондашње доба и превлађивао. Односно дебљине па и облика осталога невидљивога дела, беху мишљења веома подељена, јер у томе питању, могаху се размимоилазити до миле воље, па да нико опет никога не убеди.

Свет старих народа беше средоземско море, тако звана *Таласа* (*Θαλασσα*), а граница света беше *Океан*. Ово је прва представа о облику наше земље.

Калдејци представљаху себи нашу земљу као велики котур, који је по средини као оно кључ удубљен, дакле налик на какав чун.

Све до Хераклита из Ефеза, о коме Диоген Лаертије прича, да је такође учио, да је земљин облик као котур, вероваху и стари Грци без приговора да је земља као котур.

Осем оваквих ограниченијих појмова морамо да поменемо још и ове, који су такође некада постојали. Веома појетски и истини близу представљаху себи земљу обожаваоци *Браме*, највишега бога инђиске троице (Тримутри) коју су као што је познато образовали *Брама*, *Вишни* и *Жива*, јер они држаху, да Брама од постанка света почива на листу од светога Звездана (Lotus), а земља је зрно песка испод тога листа.

По науци обожаваоца Вишне опет лежи земља на грбини његове корњаче. Обожаваоци *Живе* држаху да котурасту земљу на леђима носи верни елефанат *Живе*, и кад год би елефанат једну ногу сменио (да би се поодморио) наступао би земљотрес.

На чему пак стоје елефанат и корњача, о томе се ништа не казује.

Па ни о ономе, што ми небом називамо, нису стари ни колико толико истини приближне појмове имали. «*Тамо горе где богови станују.*» не беше бог зна како далеко ни високо, јер Титани, деца Урана и Гее који су против Зевса устали и с њиме се борили, бацише брегове *Осу* и *Пелион* на *Олимп*, па то беше довољно, — те степенице беху и довољно дугачке и довољно високе па да Титани до неба дођу.

Исто тако и напомена о Хефесту и његовом падању са Олимпа, показује нам, како су стари мислили о небу; јер кад је Зевс бацио Хефеста са Олимпа, због његовог нешто мало не уљудног понашања према Јунони, Хефест је падао читав дан, докле није на острво Лемнос пао, те том приликом нешто мало и ногу угануо,

Најстарији и најславнији грчки песник *Омир* (1000 до 900 год. пре Хр.) овековечио је котураст облик наше земље својим спевовима у Илијади. По њему је земља била као велики котур, који свуд унаоколо опкољава велика река *Океан* (*Ὠκεανος*), или «*почетак свега*» у овом нашем свету.

По грчкој митологији је Океан и граница овога света, он је прастара силна река, која земљу и море свуд ограничава и која се као силовита струја, као оно змија сама у се враћа и тиме образује крајњу границу свега, што се у овоме свету види, па и не види. Сам Океан, (он) је и без почетка и без свршетка, — он је станиште свију чуда и свију најтајанственијих зачетака у овоме свету, а његова су брибрежја и острва станиште богова, седиште блажених људи и народа. Отуд дејствује Океан као прастари, као благи и премили старина који тамо, ван овога света и далеко од свакога светскога трвења, — не мешајући се ни у какву борбу, живи спокојно са својом, свагда поштовања достојном супругом *Тетидом* (*Θετις*), која је прамајка и која у женском смислу представља исту ону природу капљичаво течнога стања, — природу воде, — коју и мушки Океан представља.

По Омиру заузима источно море, које су Грци звали *нашим морем*, средиву света. У овој средини, а као шиљак на каквоме штиту издиже се високи Олимп; на десној су страни јонска острва и приморје, на левој грчка острва, горе Тракија а доле Либија. Од те средсреде света, од Олимпа, на све стране, као оно зраци, следоваху разне државе, које су све до океана доспевале, али и којих је познавање, све што ближе Океану, све нејасније и нејасније. Границе тадањега света беху на истоку Кавказ и његове планине, на југу етиопски или средњи нилски предео, на северу доспеваше граница до нашега Дунава и нешто мало даље иза европке обале црнога мора, на западу до Херкулових стубова, које је Херкуло за знак, да је на крају света био и подигао, и које ми данас у мореузини Гибралтарској тражимо.

Река Океан извире по Омиру у атласким планинама и везана је средоземским морем осем код Херкулових стубова, још и на најисточнијем уливу у Црно Море, код некадањег *фазиса*, који се данас Ријон зове и на коме је тврђава *Поти* у азијској Русији.

Источно море, који су Грци средоземским назвали, носи и данас као што знамо још једнако ово име, али данас само као траг некадашњега мишљења о свету, јер је одавна средсреда напреднога рада људског, како у чисто умном, тако и у саобраћајном смислу одмакла далеко од места, на коме се налазила у времену, кад су овакви појмови о свету и нашој земљи владали.

Као што Грци представљаху себи свој свет, тако радише и други народи. Сваки народ ограничи свој свет за се и повуче границе у заплави оних места, која му познатá беху, простирући га даље и даље до оних места, која више никако не познаваше.

Тако сматраху Асирјани и Вавилоњани опет за свој свет пределе од реке Ефрата и Тигра; а оштроумни Египћани као египћански свет сав предео, кроз који тече река Нил, која је, пре него и која друга, могла с правом

да се сматра као *биło живота* једнога и ако малога, то опет са свим особеног света, који су, песак и стене велике африканске пустиње, тако уочљиво одељивали.

У истом односу, у коме стоје оцене и мишљења старијих времена према оценама, схватању и мишљењима садањега времена, у том истом односу стоји и стари свет са својим границама према нашем садањем свету. Све су границе на далеко размакнуте и сви су појмеви о свету, па и о земљи, у опште на далеко и тако потанко разгранати, да је наше садање знање о земљи према ономе некадањем знању, тако исто велико, као што је и ова наша земља, од оног времена на овамо за нас огромно велика постала.

III. Мишљење о облику земљином од Херодата па до Птоломеа.

Све до Херодота (Herodoti historia lib. IV. cap. 36) мислило се, да је земља пљошта равнина, па и овај велики и славни историчар говорио је с подсмевањем, кад би се и покушало, у то посумњати. Следствен своме појмању мислио је Херодот, да они предели, који леже на источној страни Омировога света, као и они на западној страни, услед рађања и заласка сунчева морају да трпе и најјачу жегу од сунчане припеке.

Ма колико да је апсурдно ово сувише реално Херодотово мишљење, опет се оно с тога, што је основано на васпитној и наивној аутопсији његовој како тако извинити даје.

Али шта да кажемо о члановима јонске и елеатске, шта ли о члановима стојичке и епикурејске философске школе, који као да се утркиваху, који ће од њих апсурдније и апсурдније појмове и мишљења о земљином облику да поставе?

Први грчки учитељ *Тале* (640 г. пре Хр.) мислио је као и Хородот, *да је наша земља као котур, али и да на води Океану.*

као оно лађа каква плива; над њоме је небо, као звоно сведено и то тако, да се оно својим најширим отвором о воду ослања. Да би и привидно обртање звезданога неба објаснио, Тале је учинио корак у напред па тврдио и то: *да звезде при заходу у Океан тону, да у овоме преко ноћ пливају, све дотле, док не стигну до оних места, с којих нам се опет на истоку рађају.*

Философ *Анаксиманда* (610 год. пре Хр.) није се слагао с Тале-овим мишљењем, и по њему је напред поменуто звоно пре *кристална сфера*, за коју звезде пријањају, осем овога и он је тврдио, *да је земља као котур*, али *и да висина овога котура износи трећину његовога пречника, дакле ни мање ни више него да има облик ваљка.* Овај ваљак лебди *непомичан у средини* овога коемоскога простора, јер по мишљењу Анаксимандовом нема узрока, који би повлачио за собом ма како кретање земљино, која се налази у средсреди празне сфере.

Ученик Анаксимандов, философ *Анаксимен* (550 год. пр. Хр.), смањио је дебљину Анаксимандова ваљка и дозволи, да ваздух земљу, а земља воду држи, а *Ксенофану* не беше потребна ни вода ни ваздух, јер он приписиваше земљи облик Тимпанона, с којим се небо од потпуне космоске сфере допуњавало, земља до крајњих граница на доле простирала и тако у бескрајности започињала.

О опредељењу величине наше земље није могло бити ни помисла, док се није добила бар приближна представа о њеноме облику, јер математичко изналажење величине каквога тела, зависи од облика његовог.

Тачноме појмању облика наше земље стајала су много на путу и наша чуона, наша стварна и уобичајена опажања, и доћи на ту мисао: *да земља лебди у овоме космоскоме простору; да је непрегледна морска пучина савијена, и да је земља*, и поред тога, што су брегови и планине на њој, кад их с човеком упоредимо, огромно велики и високи, — при свем том опет округла, да нај-

после праваца, у коме тела на земљу падају, условљава наше појмање речи *горе* и *доле*, — све је то, први пут помислити, доказати, па и учити, било могућно само јаким и надмоћним умовима. Одгајени и одрасли у времену много чистијих и јаснијих појмова у опште, ми не можемо ни да појмимо с каквим су се тешкоћама борили, докле нам нису овакво напредовање могућним учинили.

С тога, не налазимо све до *Питагоре* 520 год. пре Хр. ни приближно појмање о геометријском облику наше земље. Овај философ као да је био први који је учио, да је земља округла, али ни он, па ни његови ученици доцније нису тај облик земљи приписивали на основу властитог и на испитивању основаног убеђења, већ само на основу добре вере, *да земља мора имати најпотпунији облик, да мора бити округла, јер само круг и лопта беху довољно савршени, да се њима вечност овога света огледа, па и звездана божанства задовоље.*

Питагорејци су на сву прилику добили прве основе за овакво схваћање од много напреднијих Арапа и то ће и бити узрок, што они, немајући ничим другим стварним да докажу коректност свога учења, тврдише, да је округао облик наше земље, неминовна последица *опште Хармоније*, која по њима у овоме нашем свету влада.

Величанствени и благодетни утицај природе на нашу душу, њезино прилагођавање, које силно провејава целу васиону и које ми из дана у дан у већим тековинама нашега сазнања све логичкије, па ако хоћете, на неки начин и све материјалније осећамо, — оно дакле, толико тражено *јединство у природи*, нашло је свога решења у дубокој мистичкој слутњи староги доба, које нам дивотну идеју о музици сфера на свет донесе.

Велика и непобитна истина, која влада у заплави целокупне природе и којој тако жудно и без престанка тежимо и неуморно хитамо по тешким степеницама нашега логичкога мишљења, а кроз свакојако испреплетана узајамна дејства како органскога тако и неорганскога

света, — велика и неопходна истина о јединству природних сила у опште, осећана је готово инстинктивно још од вајкада, и нашла свога израза у оној красној и најпитомијој међу свима верама, у вери *о хармонији сфера*. Ова је вера кроз сав средњи век владала, па се и до славнога Кеплера одржала била, али ваља да само зато, да нам се после његовога почетничкога дела: (*Mysterium Cosmographicum* јави у новој али и много одличнијој одећи, — у одећи егзактне и непобитне истине.

Питагорејци држаху, да се десет сфера као најсавршенији облици, окрећу око праватре и производе својим треперивим кретањима поједине Хармоније сфера. Све се ове сфере окрећу по најсавршенијим линијама и круговима. Једна од тих сфера беше и наша земља. Готово би могли рећи, да је земља морала бити округла, јер како би могла и ући у овај дивни и красни систем сфера, који је по мишљењу старих Грка био и сувише основан и савршен, јер је био најсмелији и најмилији покушај до тада још не преваренога ума грчког, а у цељи коректнога тумачења свега што је до тада створено било.

Али и овај најпоетскији систем од свију, које су философи тадањих времена били поставили, и у коме је први пут за овај наш свет употребљена реч *«Космос»*, што значи ред, украс, — остао је без веће важности и само идеја међу идејама, јер и *Перикле*, *Тукидит*, *Софокло* и *Сократ* па и славни римски историк *Тацит* који је живео у првом веку по Христу сматраху котураст облик наше земље као догму, и ако је и било одступања од Омирова схватања, то је било само у томе, што се мислило, да је земља звонастога а не котурастога облика.

Аристотело (348 пр. Христа) је био први, који је тражио да изведе закључак о облику земљином на опажањима и њиховом критичкијем упоређењу, и да тако Питагорејско учење оснује на непобитним фактима из природе. Он је покретао и друге на стварна опажања учећи: *«још нису појаве довољно испитане, али кад ово*

буде, тада ће се стварноме опажању више вере поклањати, него ли спекулацији, а овој само у толико, у колико се она с појавама слагала буде.» — Ово Аристотелово учење које нам још пре две хиљаде година препоручиваше индуктиван начин испитивања, и које се и данас у устима реалиста философа, и ако нешто промењено, тако високо цени и узноси, јесте једина поуздана основа за наше свестрано напредовање, оно је темељ, на коме егзактне науке тако бујно напредују. Аристотело је и физичким основама хтео да докаже, да земља не може бити котурастог облика говорећи: *«вода тражи свакад најниже место, дакле оно, које је средсреди земљиној најближе и с тога не може вода на једноме месту стајати више но на другом, јер би се она вода, која више стоји кретала на ниже и тако у равнотежу оспевала. Кад су сви делови површја морских вода, једнако удаљени од заједничке средсреде, то онда мора облик тога површја бити лоптаст, јер само лопта има ту особину, да су сви делови њенога површја подједнако удаљени од њезине средсреде.»* Истина је, да Аристотело овде претпоставља извесну средсреду, коју је тек требало наћи па и доказати, али је он опет погодно прави пут к сазнању. Осем поменутога, изводио је он лоптаст облик наше земље и из месечевих помрачења, видевши да је сенка округла, коју земља на Месец баца. Он је и на основу мењања звезда над нашим хоризонтом, кад идемо северу или југу, тврдио, да земља мора имати лоптаст облик, но да као лоптасто тело, стоји *непомична* у овоме космоскоме простору.

И *Архимед* (287 год. пре Хр.) беше мишљења, да је земља лоптастога облика и покушаваше да докаже ово хидростатичким путем, а *Птоломео* (150. пр. Хр.) александријски астроном и географ први обрати пажњу на појаву, да се с мора обалама путујући и обрнуто, најпре виде највиши делови на лађама па тек доцније нижи и нижи делови њихни, и доведавши ову појаву у везу са

кривином морскога огледала, доказа *да земља није издубљена, да није пљошта равнина нити котураста, па да не може никако ни ваљкаст облик имати.*

IV. Основи на којима се закључује да земља има лоптаст облик.*

Из до сад поменутога видели смо, да је у старије даба још од Аристотела, дакле од 287 год. пре Хр, било математичара и философа који су држали па и учили, да земља не може бити котурастога облика, већ да је округла и да непомична лебди у овоме космичком простору, али немајући довољно доказа за то, њихово је мишљење остајало мање више усамљено, па с тога није ни било онако корисно, као што је у опште бити могло.

Ми смо у томе много срећнији од старих философа, ми имамо прилично много доказа за округлину земљину. Ево тих доказа:

1. Доказ помоћу догледнога круга.

Већ је поменуто, да нам се земљина површина, кад је гледамо са виших тачака, свуд наоколо показује ограничена кружном линијом или већ познатим догледним кругом, у чијој средсреди стојимо.

Но и да не сматрамо земљу са виших тачака, опет опажамо, да је наш доглед округао, и ако је он у овоме случају и много мањи. Кад стојимо на широком пољу, онда је наш доглед веома мали и има једва 8 километара у пречнику.

Истина је, да је на већим даљинама ваздух услед испаравања непровиднији, али опет, кад би земља наша била пљошта равнина, не би наш доглед на широкоме пољу, услед саме густине ваздушне, био тако мален, као што сам поменуо. Ми би тада, ако не баш сав котур, опет много и много пута већу површину могли прегле-

* Види: М. Ј. Андоновића, Космографија са основним астрономским напомекама, 1888.

дати, но што је то при фактичкоме стању могућно. Атмосферски ваздух није на даљини од 4 до 5 километара сам по себи већ непровидан. О овоме се можемо уверити, ако с виших тачака земљу погледамо. Што год је тачка с које гледамо виша, све је већи наш догледни круг и одавде лако закључујемо, да ће онако маломе догледноме кругу на широком пољу бити узрок кривина *наше земље*. Осем овога, гледајући са виших тачака на нашој земљи а у заплави нашега догледнога круга, ми примећавамо да сви предмети, који су од нас подједнако удаљени, леже и подједнако ниже или дубље од нас, што и тачна мерења инструментима нарочито на морима потпуно потврђују. Из овога излази, да наша земља није само кривом површином ограничена већ да она мора бити свуда и у свима правцима и подједнако крива.

Слика 1. може нам послужити да увидимо истинитост овога тврђења. Ми смо узели лоптаст облик као доказану ствар и повукли смо из очног положаја O, дирке A_1 и B_1. Ове су дирке очевидно границе, до којих може око земљу у опште и да види. Из очног положаја O, видимо ми највише до догледнога круга $A_1K_1B_1$. Из очног положаја O_2 видимо ми опет много даље, до догледнога круга A_2, K_2 B_2. Интересоваће ваљда да знамо како са висином OO_1 OO_2 и т. д. расте *полупречник догледног круга*. Он је на висини:

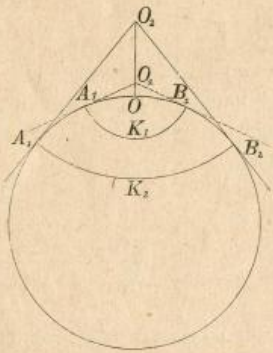

сл. 1

од	5	метара	над	земљом	приближно	8 километ.
„	20	„	„	„	„	16
„	40	„	„	„	„	24
„	100	„	„	„	„	36

Ма где се на земљи налазили, ми видимо земљину површину привидно ограничену мањим или већим догледним кругом, из овога следује, да је она у свима правцима од места где стојимо, кривом површином ограничена. Претпоставивши лоптаст облик, ми смо добили као границу виђења догледни круг. Обрнуто опет из тога, што ми свакад са земље гледајући видимо наш хоризонат ограничен догледним кругом, можемо да закључимо, да је облик наше земље лоптаст.

2. Доказ посматрањем лађа са морских обала

Да је земља кривом површином ограничена увиђа се и посматрањем лађа, које се са широкога мора обалама приближују. Ми тада најпре видимо само дим, затим и врх од димњака на лађи, па тако више и више, док не угледамо и сву лађу. Слике ове представљају нам поступно виђење појединих делова лађе. Да ова појава долази од сведености морскога огледала, то се лако увиђа из ове слике, на којој су одговарајући положаји истим писменима означени.

Кад би морско огледало било равно онда би непрестано видели целу лађу па била она близу или далеко. У овоме случају не би ми ни виђали, да је наш хоризонат ограничен, јер би се он тада неприметно с небом сливао. Ма где се на мору налазили, ми опажамо сведеност земљине површине и отуда следује, да је она у свима правцима кривом површином ограничена, а кад је то, онда она мора имати лоптаст облик.

3. Доказ путовањем око света

Ово напред поменуто потврђују и путовања око света, која су од 16. века по свој земљи чињена. Од извесне тачке пошав, пошав из постојбине наше у извесном правцу ми се најпосле пошто смо сву земљу обишли, можемо вратити опет у исту тачку. Кад би земља била пљошта равнина, то не би могућно било, и ми би

смо тада, ако не би смо хтели у кругу да се окрећемо, морали наићи на крај нашега света, — што се досад није никако десило.

4. Доказ сенком при помрачењима месечевим

Познато је свакоме, да по сенци, коју непрозрачно тело од себе баца, можемо такође да закључимо на облик самога тела. Кад је месец пун, онда може он да дође у такав положај према земљи, да ова на њ своју сенку баци и да проузрокује тако звано помрачење месеца. При помрачењима Месечевим свакад се виђа да је сенка земљина округла, па и одавде би већ следовало, да земља мора имати округао облик.

Али округао облик имају котур, ваљак и лопта и на основу поменутога можда би ко тврдио, да земља може све ове наведене облике имати. Кад се узме, да земља не показује Сунцу једну те једну страну, већ да она при своме обртању око Сунца свакад другу и другу страну окреће, то онда, кад је при сваком месечевом помрачењу земљина сенка округла, следује, да је она баш и у свима правцима округлог облика, — следује дакле да ће морати имати лоптаст облик.

5. Доказ аналогијом са осталим небеским телима

И упоређењем с осталим небеским телима, која на небу видимо, можемо да изведемо округлину земљину. И Сунце и месец па и све планете: Меркур, Венера, Марс, Јупитер, Сатурн, Уран, и Нептун округлог су облика, па за што би земља од тога правила одступала? Истина је, да ове аналогије нису непобитни докази у логичком смислу, али пошто и земља није ништа друго до небеско тело, — то је јасно, да ми и на овај основи можемо да тврдимо, да је вероватно да и земља има округао облик.

6. Доказ опажањем привидних северњачиних висина над нашим хоризонтом

Ако у правцу извеснога меридијана (подневка) идемо од југа к северу, па при томе уочимо северњачу, онда примећавамо, да се по прелазу цута од 111 километара издиже северњача над нашим хоризонтом за 1 ступањ. За 2 пут 111 километара издиже се она за два ступња и т. д. И по себи се разуме, да се ова појава најбоље на мору виђа. Идемо у противном правцу, дакле од севера к југу, онда наступа противно, т. ј. тада се спушта северњача у истој мери. У ствари, нити се северњача издиже нити спушта, већ се само наш хоризонат мења, а пошто ми положај звезде односимо на наш хоризонат па га и углом, за који звезда над хоризонтом лежи, одређујемо, то је разумљиво, да мењање нашега хоризонта мора вући за собом и мењање овога угла или привидне висине северњачине над хоризонтом.

Слика 2 на којој круг A B F C представља пресек земље у правцу једнога меридијана показује два разна

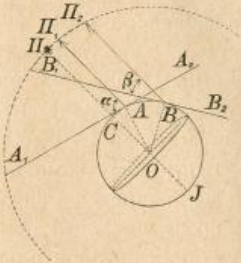

Сл. 2

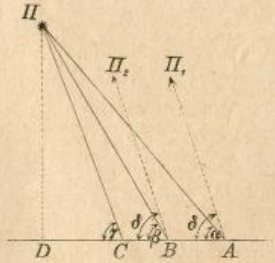

Сл. 3.

положаја хоризонат и то један у тачки A а други у тачки B на нашој земљи и из ње се увиђа, да се описано привидно издизање и спуштање северњачино потпуно објашњава округлим обликом наше земље. На тој слици представља П пол или северњачу на звезданом небу П $П_1$ $П_2$, A_1 AA_4 хоризонат у тачки A, B_1BB_2 хоризонат у тачки B, а $AП_1$ и $BП_2$ представљају правце

гледања из поменутих тачака А и В ка Северњачи. Ови су правци узети као тачно упоредни с правцем земљине или небеске осе ПСОF с тога што су звезде некретнице па и северњача тако огромно далеко од нас да можемо све правце гледања да сматрамо као упоредне. Углови α и β који представљају поменута издизања и спуштања северњачина за време нашега кретања из тачке А до у В и натраг разликују се по величини и то је α β, што се слаже с онима што је напред речено.

Но можда би ко могао тврдити да и тада, кад би смо се ми по каквој равнини од југа ка северу кретали, да би смо и тада могли опазити исто овако привидно издизање и спуштање северњачино. Слика 3 представља нам са линијом А В С D хоризонат или какву огромпо валику равнину, а тачке А, В, С, D, представљају наше положаје на њој. Што се тиче угла под којим видимо звезду Н над нашим хоризонтом (дакле њене привидне висине) као што видимо, она је у тачки А најмањи, у тачки В је већи у С још већи и т. д. — Кад би смо дошли у тачку D, онда би он био највећи и раван 90°. Помоћу слике 3 дакле долазимо ми до закључка да је и у овом случају привидна висина промењива. Но ово је све тек привидно овако. Ми опажамо разлику међу угловима α, β, γ, само с тога, што је звезда П овде на слици близу и што су зраци ПА, ПВ, дивергентно повучени. У ствари пак као што смо већ напред поменули звезде су тако далеко од нас, да зраци никако к нами не доспевају дивергентно, *него упоредно* и кад би с погледом на недогледну даљину звезда, зраке ЕА, ПВ, поправили и повукли их из тачака А, В, С, упоредно, као што је $П_1$ А, $П_2$ В и т. д. онда би углови α β γ постали сви собом сви једнаки и равни б, што на лопти све ако би и на њој повукли к северњачи упоредне зраке, никад бити не може. *Једнакост привидних висина над хоризонтом вуче за собом као неминову последицу кретање по каквој равнини а мењање привидних висина*

опет кретање по кривој површини. и одавде следује: *да је земља бар у правцу меридијана кривом површином ограничена.*

Мењање привидних висина над хоризонтом за један пут, два пут, три пут веће, и одавде следује: *да земља није само округла, него да је она у правцима меридијана дакле од севера к југу подједнако округла.*,

7., Доказ поређењем звезда у једно исто доба на нашој земљи.

Исто је тако лако увидети да земља мора бити и у правцу од истока к западу округла. Сваки је од нас, посматрајући звездано небо, извесно и нехотице опазио, да се на местима на земљи нити рађају нити залазе звезде у једно и исто доба.

Исто је тако морао досад опазити сваки и то, да се у местима, која леже источније, рађају извесне звезде раније, но што се исте звезде рађају у западнијим местима на нашој земљи. Ако је какво место источније од другога за 15 ступања географске дужине, онда је временска разлика рађања у једноме и другоме месту читав један час; ако је какво место источније од другога за $7\frac{1}{2}$ ступања географске дужине, онда је временска разлика 30 минута и т. д. О овоме се можемо лако уверити ако би смо за наступање ма какве појаве давали знаке телеграфским путкм у источнија и западнија места од Београда, н. пр. у Сарајево, Призрен, Скопље и т. д.

(Свршиће се)

Милан Ј. Андоновић.

КАПЛАР СИГИРД.

ПРИПОВЕТКА

КС. МАРМИЈЕРА

Ми не знамо, да ли је каплар Сигирд био сујеверан или не, и да ли је што знао из астрологије или не. Али је извесно волео, у вече, седети пред кућом, одакле је гледао звезде, пушећи из старе луше, чији задах није пријао целом свету, али њега забављаше гледајући како се из ње у ваздуху колута дим. Он је сам себи резао дуван на дасци, чије многе зарезотине доказиваху њену честу употребу. А и његова од времена пожутела луша, показиваше своју дугу и честу употребу.

Сигирду је било шесет и неколико година; то бејаше човек висок, мало од старости погнут, и по несрећи сакат, али мужанскога лика с племенитим поносом. Дугачке и густе обрве наткриљаваху његове плаве очи, јагодице румене од старости испреплетене модрим венама, а при томе чело право и уздигнуто, опточено с неколико праменова седе косе, са устима скоро покривеним густим брцима, ето то ти је слика каплара Сигирда. Он, по изгледу поносит, беше сиротињски одевен, али свагда чисто, јер Сигирд навикнут на ред, јако је пазио на се, ма да беше стар.

Ако би, у зиму, посетили северно предграђе Штокхолма, ви би морали проћи малом улицом у којој је становао Сигирд, и која се зове „Гушчија“ улица, но ја бих вам саветовао да узмете други правац, да се не изврнете с вашим саонацама у сметове снега у овој улици. Али кад би дошли у лето, онда кога лепог дана, ви би могли видети старога Сигирда на његовом обичном месту. Добри старац није никада имао собу за се, он становаше с једном удовицом која храњаше, својим радом, троје деце, два мушкарца и девојчицу. У овој соби, Сигирд је кредом, по поду од земље по-

вукао линију којом је означио границу свога обиталишта. Ово обиталиште бејаше свето место деци. Ни једно од њих не смећаше прекорачити линију коју је обележио овај војник, ни дирнути разне ствари његове, при свој жељи да испитају велики сахат који је каплар обесио о зид, и чије куцање они чујаху, или да опробају огњило из кога је кремен у рукама Сигирдовим измамљивао онако светле варнице, или да подрже у својим рукама парче огледала којим се он у недељу изјутра служаше при бријању. Деца не смећаху прекорачити у ту светињу кад Сигирд ту и не беше, пошто он имађаше нарочити инстинкт да тај час погоди ако би ко такнуо у његово благо. Тада би отпочео извиђај који није био пријатан, јер на крају истраге каплар би ухватио преступника крепком руком и оштро би га казнио.

Но при свем том, овај стари Сигирд, беше изредан човек. Требало га је видети кад би, на крају дана, дошао весео у стан свој, како сам даје деци што имађаше најдрагоценије, како их изазиваше да му скачу на колена причајући им приче којих се не могаху наслушати. За тим би, на један пут после овог веселог усхићења, уозбиљно се и позвао децу да прекораче страховиту пругу од креде, рекао им да склопе руке; за тим, натакнув наочаре на свој нос, он им читаше коју главу из библије, какву молитву, а за тим да отпоје какву побожну песму. Глас му је дрхтао као у старе оргуље, али он беше још доста јак да надвиси гласове својих младих ученика. Сви ови гласови сједињени у песми величаху Бога, ма да треба рећи, да својим различним звуком представљаху чудноват концерт. Када се и ова религиозна дужност изврши, Сигирд заповеди деци, да спавају. А он кад време беше лепо, изађе да попуши своју дулу на углу суседне куће, наспрам воденице у којој на опалим степеницама цветаху разне биљке. То бејаше његов крајичак, сиротан крајичак, али се над његовом главом разастираше плаво небо са миријадама звезда, које расипаху своје благе зраке над капларом као и над краљевом палатом и тихим валима Мелара.

Ту честити Сигирд најчешће провођаше своје летње вечери, ма да се у истини не могаше похвалити са сувише зеленила у „Гушчијој“ улици. У истом часу удовица такође одлазаше староме нотару који обитаваше у близини, и кога она послуживаше. Који пут она остајаше дуго ван своје куће; по кадкад заустављајући се да се поразговори с вођарком, или налазећи у соби свога господара какве новине, које није могла пропустити да не чита, и из којих би кадшто бележила оно о чем би желела тражити обавештења од нотара. Било је дакле корисно што се Сигирд у вече бринуо о деци, јер на супрот њиховим молбама, које му изјављиваху да им који пут дозволи да још који тренутак уживају лепо време, да ходају улицом и гледају пролазеће, у десет часова ваљало је да спавају. Затим би Сигирд пушио на своју лулу, и гледао звездано небо. Он не познаваше ни Ориона ни великог Медведа, али овај поглед буђаше у њему дубоке утиске; он мишљаше како је овај безмерни свод са својим сјајним сазвежђем много лепши од свода дворске цркве са њеним иконама.

Мало по мало све се утиша у малој „Гушчијој“ улици, а и у оним суседним. Удовица Бергманова враћаше се од нотара с једним малим судом пива за се и своју децу, јер се она не усуђиваше куповати млеко, налазећи да је врло скупо, али она бејаше карактер срећан и подносаше стрпљиво своју сиротињу.

— Ах, гле старог Сигирда, узвикнула би она изненађена, као да није у напред знала да ће га затећи на истом месту.

— Да, одговараше каплар избацивши у ваздух повесму дима; ево ме, ја сам занет посматрањем звезда, као оно озбиљно лице које је чиновник у овој згради, која се, чини ми се, зове звездарница.

— Доиста, то је чудно занимање трошити своје време на посматрање неба и примати новац за тај труд. Шта то помаже? Бог једини зна.

— Мудрац, одговори каплар, прави календаре, и треба да се ода овим посматрањима те да означи кад ће бити панађур у Скенингу, и онај други у Вестеру: то мора бити пријатно занимање. Када оно ја бејах на острвима Аланда, у 1808 год., ту бејаше један мали морнарски официр, који с једном малом справом трпангулатором, мераше висину сунца и нама у минут казиваше: „Сада је подне.“ Заиста, то је био леп призор: јер, одиста звезде су створ Божји тако исто као ви и ја.

— Јесте, одговориће удовица побожно склопив руке. Јесте ли успавали децу?... Они су били добри, надам се?

— Да, то се разуме, када их стари Сигирд погледа намргођен, они немају куд него да послушају. Али ви знате да ја волим ове мале угурсузе. Само када бих могао да учиним што за њих. Слушајте, ја мислим да треба да наместите Луја у трговину, а Густава на занат. Што се тиче њихове сестре, она ће промучити свој живот како могне. Луј зна читати и писати, ја га могу наместити код трговца Ползона. ма овај захтевао да му бесплатно цепам и тестерим дрва за целу годину. Штета би била оставити овог дерана да дангуби. Густав има снажне руке које је милина погледати; он не воли да чита и да пише као каква врана. Од њега се не може исклепати господин.

— Деца су, одговори мајка са уздахом, у руци Божјој.

— Без сумње, у руци Божјој али и у другој. Ако хоћете да имате купуса, треба да га посадите и заливате, иначе Господ неће вам никако дати купуса: је ли то истина?

— Јесте, Сигирде, ви имате право.

— Е лепо, ви треба да разумете да нам Бог неће дати добру децу ако се ми не побринемо да их одгајимо и упутимо као што ваља. Ви, и друге жене које познајем, чудне сте! настави он живо: кад вам се говори о вашој деци, ви склопите руке и шапућете побожно: они су у руци Божјој. Али када која ваша животиња оболи, ви не пропуштате ништа да је спасете. То је лако ништа не радити но уздати се у Бога.

— Драги Сигирде, узвикнуће удовица, не љутите се!

— Ја се не љутим, него вам кажем: дужност је трудити се да деца постану људи а не протуве. Дужност је на томе радити, а не одати се лењости и ослонити се на милост Божју. Ето какве сте ви све: ви све без престанка вичете како је свет рђав! Требало би тога истог тренутка да Бог учини чуда те да поправи наше пороке и наше лудости. Међутим свет неће бити бољи докле не сазна како сам да даде праву награду сиромаху, који једино тражи да поштено живи. Пазите, старост ће ме скоро обрвати, треба да просим, ма да ће то бити стидно за старог војника као ја.

— Доиста, то је потпуна истина, промрмља удовица.

— Ах! ја бих могао именовати, више но једног кога знам, да је за младости био у жалосном стању, и који је постао личност виђена, који се проводи на каруцама не удостојавајући свога благовољења старог Сигирда. Али такав је свет! и онај који је створио ова чуда, настави он свечаним гласом, подигавши очи ка своду небеском, он зна зашто има тако чудних ствари на земљи и тако неједнаке поделе у богаству. Гле'те, кад сам овде сâм у вече, долазе ми многе мисли у главу, и ја себи говорим како човеку мора бити добро горе, док је живот овде доле доста мучан, поред рђавих људи. Стари ће Сигирд овог света и тако скоро да се курталише.

После тренутног ћутања, удовица настави разговор:

— Какву намеру имате с Густавом? упитаће она.

— Густав! ах да, он има једанаест година, а Луј, мислим, има дванаест.

— Јесте.

— Е лепо! ја такође имам својих пријатеља, ма да од више година нисам с њима никако говорио. Ја имам једног пријатеља у Штокхолму, који има велико имање и који на њему може употребити нашега Густава, из кога ће се створити, ја мислим, изредан земљорадник.

— Који је тај?

— Не тиче вас се. Он је био у Финланду, у једном лудом рату, треба рећи, али ми смо се храбро држали. По

несрећи, ми имађасмо само шаку одважних и храбрих: Руси имађаху новаца. И Свеаборг и све је било изгубљено. Једног дана ми се бејасмо ухватили с Русима, с једне и с друге стране бораше се ватрено. Ми имађасмо с нама једног малог поручика, једну врсту детета, које би боље било учинило кад би код куће остало; то бејаше он који нас командоваше, ма да бејаше голобрад. У току борбе он бејаше опкољен од непријатеља и он би неизбежно пропао, да ја у почетку нисам убио једног високог војника, који му грозаше изблиза, после чега ја се пожурих напред с мојим бајонетом. Поручик видећи то, умаче жив и здрав из смртне опасности у којој се бејаше затекао. Али ја добих у бедро рану коју не заборављам никад.

— Је ли та рана узрок што су вам одсекли ногу?

— То није баш тачно због ране, него због хладноће која је позледила рану. У признање моје оданости, ја сам добио ову почасну медаљу, коју носим само о свечаним приликама. У осталом, ја не могу да мислим до са презрењем на владу краљеву која оставља старог војника у невољи, са годишњом пензиом од четири талира; али не говоримо о том.... Ја сам дакле добио сребрну медаљу, а мали поручик, који је имао једну огреботину на палцу, био је одликован златном медаљом. После тога он је био наименован за капетана, почаствован крстом с мачевима, и објављен у једном билетену као храбар официр. Може бити да је сада храбар; али, хиљаду врага! у оно време, он не бејаше што више но и остали!

— На жалост, мој Боже, рече уздишући удовица, тако се дешава у време рата.

— Јесте, као и у време мира; ви радите, али нек други прима награду за ваше дело. Један пролива своју крв, а други куса добру чорбу.

— Али у каквој свези то стоји с мојом децом?

— Ја хоћу то да вам кажем. Ја сам дознао да је мој стари поручик овде у вароши. Сада је он велики господин. Он је генерал, притежалац не знам колико ордена, богат као

какав мађичар, јер је он већ имао имања, и он га је учинио још већим узевши ћерку негог трговца из Готембурга или из Норкопенга, ћерку неког фабриканта, на послетку неког човека који има безмерно новаца. И сада, мој мали поручник има имања, велика имања а никако нема деце, и мисао ми је дошла да би он могао узети Густава код себе. Ја ћу ићи њему да га видим и да му говорим. У својој младости, он је имао доста добро срце, вероватно да се није потпуно променуо; ја уображавам да ће се он обрадовати кад види старог Сигирда.

— Тако је, и сетити се да му је Сигирд спасао живот... Али је касно, треба ући у кућу.

Каплар се диже, погледа још једном на небо и упути се у свој стан. У овом тренутку све бејаше мирно, све спаваше. Само, на високој кули звездарнице, професор астрономије можда још посматраше вечни ход звезда.

Сутра изјутра, красно сунце сијаше кроз прозоре мале удовичине куће. Сигирд се спремаше за одлазак ђенералу. „То ће бити доста чудно, говораше у себи, ако ме не прими. Он ће ме примити и ја могу утишати једну од мојих брига. по том ћу говорити с трговцем. Ја ћу тако постићи да повољно наместим оба дечка. Ето одавна, настави он погледавши жалосно на сламну постељу на којој још спаваху деца, ето одавна како сам се решио да будем сам. Ја ћу живети сам и умрети усамљен; али ваљда ће се ови сироти дечаци сетити мене на потоњем моме часу и благодарити ми за добро које хоћу да им учиним.“ Размишљајући тако он се бријаше својом крезавом бријачицом, за тим очешља своје седе косе. По том пробуди Густава, који, дигавши се журно, узе своје свакидашње хаљине.

— Пази, рече старац, треба да се обучеш пажљиво. Очисти своје ципеле, очеткај твој врскапут, очисти се; али чекај мало, хоћу да те умијем.

На ове речи, он узе дете за руке, уми му лице и зглади му косу.

— Е сада, рече он, ти личиш на човека. Хајдмо, твоја је мајка већ отишла; она умакне из куће а да је нико не опази, да оде свом нотару који се рано диже. Хајдмо, мој мали, кад се вратимо кући, ти ћеш вероватно бити у бољим приликама. Ма шта било, не заборави старог Сигирда.“

Густав бејаше лепо дете, чији поглед има утисак невиности и лукавства што се често опажа код деце сиромашака. Много доцније, просто друштво у сред кога они живе мења прву природу њиних црта и даје им незграпне утиске. Али Густав још никако не трпљаше овај несрећни утисак, и он гледаше каплара тако дирљиво да се овом срце узбуди.

— Лепо, лепо, моје дете, рече старац, ја хоћу да ти помогнем колико могу. Не стиди се од твојих рђавих хаљина, Бог ће ти дати боље.

На послетку с нужним оделом бејаше свршено. Луј би наименован за привременог гувернера дома, и тачно у седам часова Сигирд, држећи дете за руку, упути се у унутрашњост вароши. Он се заустави у улици Управништва, на улазу у једну велику кућу.

— Гледај, рече он своме заштићенику, ова глатка кутија на вратима, то је кутија за писма. Треба да се попнемо на први спрат, и ми ћемо да звонимо.

Он зазвони, нико не дође. Он звоњаше понова, очекујући; на послетку врата се отшкринуше.

— Ко је то? рече један дремљив слуга у пола задуван.

— Ваш врло понизни слуга, одговори каплар, ја желим говорити с г. Ђенералом.

— Шта ћеш с њим? стара дртино!

— Дртино! узвикну војник. И он хтеде да сурово одврати ову узреду; али он гледаше дете, уздржа се и настави мирним гласом: Ја сам познаник г. ђенералов.

— Ти? настави служитељ са изгледом врашким; ђенерал се још није пробудио, дођи други пут. И затвори врата.

— Овај је слуга некакав поносит господин, рече Густав силазећи низ степенице са својим заштитником.

— То је магарац, мрмљаше старац, као сви људи ове врсте: да ми је тако говорио пре тридесет година, ја бих му дао шамарчину која би му помрачила вид за недељу дана. Ја при том хоћу да знам кад се ђенерал буди, настави он гледајући прозоре његовог обиталишта. Пази Густаве, ми ћемо засести на овим степеницама док не видимо да се завесе подигну; тада ћемо попова ући, и то ће бити прави ђаво ако ђенерал не попусти мојој молби!

Улица бејаше већ оживела. Више но један мимопролазник гледаше радознало старог војника са сребрном медаљом на грудма и дете с руменим образима украј њега. На послетку завесе се подигоше и блед лик показа се на прозору као да види шта је на пољу и одмах ишчезе.

— Сада, хајдмо! рече старац.

Он звоњаше више пута пре него што му отворише.

— Опет иста протува! рече слуга који бејаше већ толико налетљив.

Каплар понова угуши своју љутњу, и поклони се с муком:

— Ја вас молим, рече му, да јавите ђенералу да ја желим с њиме говорити; да је нужно да с њиме говорим.

— Ово је чудо. Шта хоћеш с њим?

— Ја ћу само њему лично казати.

— Ах! ти то тако узимаш! Јеси ли служио у команди ђенераловој?

— Не; али сам учинио услугу ђенералу.

Слуга ишчезну.

У суседној соби, на широкој наслоњачи беше се суморно извалио један човек, по изгледу старац; он држаше у руци новине, и пред њим бејаше послужавник с кафом.

— Господине ђенерале, рече слуга.

— Шта је? упита старац окренув се слузи с погледом мрачним и празним.

— Ту је некакав стари војник с једним дететом који непремено хоће да говори с вама.

— Ја немам снаге да га примим; кажи му нека иде.

— Али он каже отворено да је учинио услуге господину ђенералу.

— То је смешна личност. Слушај, није ли време да узмем лек?

— Јесте, господине ђенерале.

— Дакле, дај ми га; треба ли да се увек ја сећам када ми ваља пити лек! У колико ће часова доћи лекар?

— Он је казао да ће доћи у осам часова; док претходно посети кварт у коме станују многи сиромаси, та сиротиња му увек одузима много времена.

— Сиротиња! Због сиротиње треба ли дакле великаши да су у бризи? Ја сам јако кашљао ове ноћи. Ти си сигурно приметио пеге од крви у мојој марами. Мени је без сумње пукла која вена у грудма. Но гледај да ме отресеш овог војника; иди питај га за име.

Слуга отшкрину врата и викну:

— Генерал пита како се зовеш?

— Петар Сигирд кажи ђенералу да је то онај Петар Сигирд који га је ишчупао из руку Руса. Он га зна добро, настави каплар с радосним поверењем, он ме није могао заборавити.

Слуга поновн ове речи свом господару, који чаморно мрмљаше:

— Петар Сигирд, Петар Сигирд! ах, јесте, ја се сећам, једна велика људа, окретна.

— Велики, јесте; али није више хитар; он има једну ногу од дрвета.

— Тако он неће више ићи на бал, настави с подсмехом генерал.

— Ах! ах! рече слуга смејући се шали свога господара

Ободрен својом досетљивошћу ђенерал настави:

— У своје време, он би такође био презрен учитељ игре; али он је своју дужност вршио добро и зло, и, ако се не варам добио је медаљу.

— Јесте он носи једну медаљу.

— Врло добро, ја сам му је издејствовао, следствено он ужива и пензију ове декорације, а може и радити. Да се није пропио?

— Ван сваке сумње.

— Подај му један тáлир, из ове кутије; кажи му да га никако нисам заборавио; да сам ја тај који му је израдио медаљу, и да ја нећу никако потпомагати лењост.

Слуга изађе с два полуталира; али, успут, спусти један у свој џеп и други показа Сигирду. Стари Сигирд пође да уђе, верујући да је напослетку добио жељену аудијенцију. Слуга задржа га ударивши га песницом у груди.

— Марвинче једно, рече му, мислиш ли ти да се тако простачки улази у собу ђенералову; ево новаца, ђенерал ми је наредио да ти кажем да те добро познаје, да ти њему дугујеш за твоју медаљу, али да се он неће никад бринути о једном лењом просјаку.

Стари каплар оста као скамењен. Његов први покрет беше да поцепа банку од пола талира, а други, да силом продре кроз врата ђенералова.

— Није могуће, узвикну он, да је мој добри поручик постао тако недостојан! Ти си један несрећник, ти ме вараш, ти поткрадаш твога господара, ти крадеш и од мене такође.

Слуга, који се осећаше крив, бојећи се да његова крађа не буде откривена, не налáзаше другог излаза да се отресе Сигирда него да га баци низ степенице; за тим затвори врата, а старац остаде ничице у предсобљу, окрвављен од ране на челу. То бејаше други пут да његова крв потече због поручика, али овога пута он никако не доби медаљу. Густав му убриса чело и исцепа своју кошуљу да му начини завој.

— То је добро, то је лепо, моје дете, мрмљаше старац, нема више шта да се ради у овој кући.

— Шта се то догодило? Викаше једна жена која обитаваше над улазним вратима; као да су то просјаци који подижу толику ларму на степеницама?

— То је кривица једног слуге, одговори Густав, што је сурвао овог честитог човека у предсобљу.

— Он је добро учинио, наставиће жена; кад би се протерали сви ниткови на улицу, било би мање муке за чишћење куће.

Изговоривши ове речи, она гледаше подругљиво за капларом који се удали лагано, наслоњен на свог младог друга.

— Видиш ли, моје дете, рече старац, ја не могу ништа да учиним за те, треба да постанеш пробисвет, ма да те је Бог наменуо за бољи живот; али, ја те молим, не казуј ништа твојој мајци шта је с нама било, ја се стидим; него причај да сам ја нехотично пао и повредио се.

— Али зашто то, упита дете, стидите ли се ви онога што се догодило?

— Јер ја сам луцкасто веровао да живот ових бедника има неку вредност; он је сам признао да нема никакву, пошто је послао двадесет и четири шилинга оном ко му је живот спасао.[1]

— Је ли то због мене што ви толико трпите, настави дете заустављајући се да му опет убрише чело; то је због мене, сиротни Сигирде!... И говорећи тако он га тужно гледаше.

— Ћути; не треба да се ја жалим, него богаташи и сви они који њима припадају.

— Господе Боже! настави Густав из дубине срца; кад бих бар пошто порастем могао вам учинити какву услугу.

— Шта ти говориш о услугама? ти си видео како сам ја будаласто веровао у признателност. Е ето, чини шта и други, пошљи ђаволу све оне који су били добри према теби. Само су деца благодарна, и старци који се подете као ја.

— То је шала, Сигирде, ја знам да ви волите оне који су вам одани; није ли то истина?

[1] Можда није место, али не могу да се отмем сећања: У нашем првом рату два Рудничанина спасу живот једном нашем „војводи"... Кад су били изван опасности, он им даде сто пара. Ово није прича него истина. Пр.

— Немој ме гледати тако, понови старац са узбуђењем; твоје очи, мој малиша, имају врло велики израз честитости. Са тим се не може продрети у свету.

Вративши се кући, он нађе друго двоје деце који ишчекиваху с великим нестрпљењем велике ствари које су им наговештене. Он им је причао како никако није нашао свога заштитника, и како је пао на перону једнога дућана.

Један тренутак после, он узе Луја за руку, говорећи себи: „Еда ли ће насести сви умишљаји које имам за ову децу? Не, ја ћу опет покушати. Хајде," рече он детету; и изиђе.

Овога пута, Сигирд бејаше више срећан. Враћајући се у вече кући, сирота удовица нађе га где седи на обичном месту, гледајући весело у небо, и певушећи неку војничку песму.

— Ах, рече она, изгледа да сте задовољни вечерас?

— Јесам.

— А зашто?

— Ја имам новост да вам кажем: Луј ступа као шегрт у дућан код Ползона.

— Боже благи! хвала. Али је ли то доиста истина?

— Јесте, то је решено. Ето зато сам трчао цео дан.

— Јесте ли дакле ви уредили овај посао?

— Јесам. Стари Сигирд има још пријатеља на овом свету. Само он треба да се чува од оних којима је живот спасао.

— Ах! настави удовица, кад бих још могла наместити Густава!

— Нека му Бог буде на помоћи! Ја не могу више ништа за њега, одговори каплар пуштајући праменове дима у ваздух.

Неколико дана за тим он намести свог младог заштићеника код трговца Ползона.

После неколико година, стари Сигирд бејаше засео на свом омиљеном месту, једне влажне јесењи вечери. Храбри војник, тешко носаше терет година; његове халине бејаху

подеране, његово лице бледо и мрачно. Он немађаше више снаге да тестерише дрва трговца Ползона нити других, и мораше да проси. Посматрајући, на светлости месечевој, овог доброг старца, могло се видети како неколике сузе теку из његових очију, и на његовом племенитом лицу могао се разпознати у исто време поносни утисак презрења. „Како сам луд! говораше себи, ја увек идем будаласто мојим путем: ја сам требао да знам да, пошто он постане одличан калфа у дућану; када имадне празнично одело и рукавице, да неће више ни познавати старог Сигирда; а међутим ја о том нисам ни сневао. У прво време када улажах у дућан, а када га гледах где ради ватрено, ја говорах себи да његова ревност за трговину спречава му да обрати пажњу на свог старог пријатеља и ја сам се радовао; за тим пошто смо се налазили на само, и када бих му пријатељски пружио руку, ја осећах срећу у срцу... Јесте, често, сусрећући ме на улици, поздрављао ме, а често опет чинио се да ме није видео, те је извесно, да би ме поздрављао само када је био сам. Будала као што сам, мени је дуго требало док опазим да се он стиди старог Сигирда, сакатог и рђаво одевеног. То је вешт младић, говорило ми се, његов га господар јако воли, и хоће да га усини... Врло добро, ја сам га извео на добар пут, али мисао да ме презире раздире ми душу. Још до данас ја бејах у обмани, ја сам му се приближио и пружио му руку, говорећи му: „Добро вече, мој добри Лује.“ У том тренутку бејаше више лица у дућану, он разговараше с једном гиздавом госпом, па се окрену од мене и чињаше се као да ме није чуо. Ја помислих да сам учинио какву глупост, ја помислих да, нехотично, можда бејах неучтив према овој жени. То бејаше од моје стране још једна лудорија. После одласка разних лица која се налажаху ту, ја сам се приближио њему, угурсуз ме гледаше надувено и рече ми: „Не треба да беспрекидно долазите овде и да ме тикате пред другима; ја сам задовољан што ви станујете код моје мајке, али то није разлог да тражите да ме понижавате.“

Ове ме речи окаменише.

— Ево узмите, настави он узимајући с рафа једну кутију, хоћете ли дувана?

Ја не хтедох ништа више од њега; и рекох му удаљујући се:

— Луј, Луј, ти ћеш одговарати за твоју неблагодарност па последњем суду. . - Како сам глуп! настављаше старац; али нашто да се узбуђујем својом лудошћу? Је ли то моја погрешка што ме природа створила оваким?

— Ви сте опет понова на вашем старом месту, проговори удовица Бергманова.

— Јесте, ту сам опет.

— Мој Боже, како сам задовољна с Лујем! Богати Ползон хоће да га усвоји и учини наследником.

— Јесте, одговори горко каплар; ја сам већ чуо да се о том говори.

— Ја не могу довољно да вам благодарим; јер сте га ви наместили у ту кућу.

— И сада, настави Сигирд гласом строгим, Луј неће више да ме позна.

— Ох! Сигирде, немојте бити увређени. Луј више не познаје ни мене; он више не говори ни са мном; нити долази овде. Али зар то није сасвим обично? Он ће ускоро постати богат, а ми смо сиромашни људи!

За ову добру мајку, постојаше таква провалија између богатства и сиротиње, између људи чијој се судбини завиди и оних чија се судбина презире. да никако не налазаше да је чудно понашање Лујево.

Ма да је била ожалошћена, она говораше себи да има право, у свом новом положају, да удали од себе родитеља и пријатеље који могу шкодити његовој срећи и омести му женидбу.

— Шта! узвикну Сигирд, ви нисте разјарени видећи да овај деран тако поступа с вама?

— Не, извесно не, одговори удовица, бришући своје сузе кацељом. Нека му Бог опрости! А што се мене тиче, ја му опраштам драговољно. То је истина тешко видети се

Лука Человић
БЕОГРАД
Luka Celović
BEOGRAD

презрен од свога рођеног детета, или он је млад и неразмишљен, он ће се сетити своје мајке једног дана. Може бити она ће тада бити мртва!

-- Јесте, има један свет на ком ћемо се ми састати као деца једног истог оца, један свет у ком нема ни богатих ни сиротиње. Видите нашег оца горе, у овом небу на ком светле ноћу све ове хиљаде звезда.

— Ви имате право Сигирде; али, кажите ми, шта да чиним од Густава? Он има скоро шеснаест година, и ја не знам где да га наместим.

— Добри Бог постараће се о њему, ја се надам да он неће постати богаташ.“

Удовица уђе у кућу. Каплар оста још неколико тренутака на пољу; за тим, на послетку, дижући се окрену своје погледе небу:

„Боже, рече он, опрости ми за моја гунђања а научи ме да љубим као ова сирота мати без очекивања признателности.“

Год 1828. имађаше у малој улици, у којој је обитавао Сигирд једна убога кућица. Стари војник бејаше слаб и удовица Бергманова не могаше се бринути о њему, јер она бејаше обвезана службом код нотара, који бејаше такође болестан. Густав остајаше брижљиво поред старца. Који пут он му читаше коју главу из историје храброга Карла XII, а у вече он му читаше Библију. Један милосрдни лекар, који посећиваше сиромахе, бејаше дошао код каплара и прописао му лек; али Сигирд не хоћаше узети га, говорећи да је стар и да је то неизлечива болест. Поред свога старог пријатеља, Густав, који бејаше жив и окретан дечко, показиваше се миран као јагње. Он се свагда с разнеженошћу сећаше пада који је Сигирд претрпео због њега. Међу тим који пут са својом бујном нарави он се осећаше рђаво расположен у свом уском склоништу; он тада питаше стидљиво Сигирда да ли може изићи, и, чим би добио ову дозволу, он се пожури на поље са сестром, за тим испење се с њом у улицу звездарнице да одатле слети на малим санкама. Он не бејаше велики, али

врло хитар, снажан, пун храбрости и апетита. Ана се радоваше да седне поред њега на просту даску и да се као стрела спусти стрмом улицом. То је било једино задовољство које су ова два детета могла да уживају, јер их не стајаше ништа. Једног дана у мало нису то платили једним врло озбиљним случајем: у свом наглом тоциљању, Густав налети са својим саоницама на једног странца. То бејаше некакав Далекарљанин од четрдесет до педесет година, с добрим, свежим и чврстим ликом, које црте одликоваху становнике Далекарљанске.

„До ђавола, узвикну он у првој љутњи, зар се не можете ви тоциљати с више опрезности? Ваше су саонице прозвиждале поред мене као топовско ђуле!“

Густав ћуташе, јер се осећаше крив.

— Слушајте, настави странац умирен, је ли овде „Гушчија“ улица?

— Јесте, одговори Ана, овде с друге стране воденице; с лева је кућа моје мајке.

— Ах! ви у тој станујете?

— Јесте, узвикну Густав, који на послетку могаше проговорити.

— Е добро, познајете ли једнот старог војника који се зове Сигирд?

— Познајемо; он седи с нама и сада је тако слаб, тако слаб. . .

— А настави Ана, моја мајка мора буде ван куће цео дан.

— Добро, добро, рече сељак; покажите ми пут, ја хоћу да говорим са Сигирдом.

— Одмах, узвикну Густав; но ако имате да му кажете што год непријатно, ја вас нећу одвести к њему. Он је слаб, и не треба узнемиравати његове потоње тренутке.

— Што год неповољно! . . ох! не, вере ми; хајдмо!

Стари Сигирд спаваше и не бијаше још потпуно будан када се деца приближише њему.

„Е добро! рече он Густаву после тренутног ћутања, јеси ли се добро тоциљао на саоницама?

— Да; али ево неког човека који жели с вама говорити.

— Доиста! шта хоће?“

Далекарђанин спусти на земљу мали завежљај који је носио на рамену, и приђе скромном прибежишту, препреченом другде пругом од креде, али ова демаркациона линија не постојаше више.

„Ви сте јако болесни, мој добри Сигирде, рече сељак узевши дршћућу руку старчеву. То је врло жалосно, али треба да се ослонимо на вољу Божју.

— Јесте, ја сам на путу да кажем моје с богом свету... Али... али ја вас не познајем...

— Ја се зовем Жон Жансон, али ја сам се просто звао Жон када оно бејах у народној војсци.

— Од тада има много времена; ти ниси био у мојој чети

— Не, то је истина; сећате ли се шта смо трпели на острвима Аланда, на нашој топовској шајки, за време зиме?.. Људи умираху као муве. То је било страшно!

— Јесте, тога се сећам.

— Е лепо, ја се такође поболех; бејах се скљокао у лађи, и чујах како се говори: „Узмите такође и овога и сахраните га у снегу. — Шта мислите, Сигирде?“ упита неки други глас.

— Доиста, ја бејах одређен да мотрим при погребу

— „Не, ви одговористе; овај млади човек још је жив.“ Тада ваша рука отвори мало моје усне, мало ме запоји водом која ме оживи. Ја вас чух где вичете: „Ви видите он је жив;“ и из ваше руке ја окусих још неколико гутљаја ракије, и обнових своју снагу.

— И ти се тога сећаш? рече Сигирд.

— Јесте, моје ми вере, ја се тога сећам као да је било јуче. Али тада још не знађах да ли сте били с овог света. Потоње године, један мој сусед, коме сте ви причали, посети ме и рече ми: „Онај човек, о коме си ми говорио да ти је спасао живот, не зове ли се Сигирд? — Јесте одго-

ворих ја. Моја жена, на ово име обрадова се, пошто ја већ бејах заручен када се оно поболех на лађи, и без вас она неби никад постала госпођа Жонсон. Тада се ја заверих: „Чим одем у Штокхолм, да ћу потражити мога спаситеља:“ а моја жена додаде: „Ти си дужан, ако је сиромах, да му однесеш што год.“ Али ја не мислим, Сигирде, да сте ви у нужди; јер, ако је тако, ви можете доћи да станујете код нас у Мори. Ми нисмо богати, истина је, али ми нисмо ни у рђавом стању. По несрећи, Бог нам никако није дао деце.

— Хвала, Жоне, рече каплар нагло оживљен једном новом мишљу; ја се вас врло добро сећам. Ви кажете како би ме драговољно узели у вашу кућу, и како никако немате деце?

— Јесте, мој добри Сигирде.

— Ви видите да ја не могу с вама у Далекарлен, али вам могу дати једног сина, доброг, послушног дечка, који ће вас волети као и мене: гледајте, ево га.

— Ене, рече Жон окрећући очи ка Густаву; па он ми умал није скрхао ноге својим саонама. Али, ако си, настави он, честит младић као што потврђује Сигирд, моја ће се жена обрадовати кад те види у кући, јер она ме годинама стално гони да усвојим једно дете.

— Хвала ти Боже! узвикну Сигирд са живим узбуђењем. Ја те дуго мољах, у мојој беди, за ово дете које се показало тако добро и толико одано мени; ја сам те молио да му осигураш опстанак бољи но мени, ти си саслушао моје молбе, хвала! Знаш ли Жоне, да се ово дете непрекидно старало за ме, да ми је само простирало и чамило овде те да ми дода да пијем, да ми чита, да је ишло да проси да би ми могло донети пива, млека и парче доброг хлеба? Јесте, ето шта је он чинио; а међутим он би волео да изиђе, да игра као деца његових година, али он се није никад жалио. Због тога сам ја молио Бога да му помогне, и Бог ме је саслушао. Ти ћеш имати у њему дечка честитог, дечка достојног теби. Усвој га, нек ти буде наследник.

— Јесте, ја ћу то учинити, одговори Жон снажно стегнувши руку капларову; ја се ослањам на вас; и ја нећу изневерити вашу наду.

— Е лепо! мој синак, хоћеш са мном прекосутра?

— Не, то не могу, одговори Густав жалосно.

— Ти нећеш да будеш сељак?

— На против, али не могу.

— То је чудновато.

— Драги Густаве, рече Сигирд незадовољно, никако не одбацуј срећу, коју ти је провиђење подарило.

— Ја желим, настави Густав, да кажем неколико речи г. Жону на само," и он се приближи вратима.

— То је угурсуз, рече Жон и пође за њим.

— Слушајте, настави дете, пошто оста на само с Далекарљанином, по својој вољи, али ја не могу оставити Сигирда. Он је био рањен због мене; дотле док је жив, говораше он са сузама у очима, ја ћу остати поред њега. Пошто буде умрьо, ја долазим вама; хоћете ли тако?

— Добро, добро, одговори Жон гласом који одаваше његову разнеженост, ти имаш право. Остани са Сигирдом, брини се о њему као што се и он бринуо о теби. За тим дођи мени. Је ли уречено?

— Јесте, нека вас Бог благослови! Ви се нећете никад покајати са тога што сте учинили.... Али никако не казујте Сигирду да ја због њега остајем; њега би то гризло и узнемирило.

— Не, буди спокојан.

— Наш младић има право, рече Жон приближивши се постељи Сигирдовој, он никако није топло одевен за путовање по зими. Он ће доћи у пролеће с неким од мојих другова.

— Густаве, запита старац, зашто се ниси изразио слободно предамном? зашто си изазвао нашег пријатеља на само? Боља је отвореност у сваком случају.

— Извини га, Сигирде, одговори сељак, он је хтео мало да говори са својим оцем, јер ја треба да будем његов отац.

— Ја се надам, и у то верујем. Слава Богу!

— Али, настави Жон, пошто ви не можете да идете са мном, треба бар да вам оставим спомен моје посете.“ На ове речи, он извуче из своје кожне торбе један од оних сељачких сатова, који се праве по селима у Далекарлену. „Знате, настави он, кад је човек у постељи, воле знати колико је сати, а ја мислим да ви немате сата“.

Доиста, стари каплар бејаше одавно принуђен да прода свој велики сахат.

Сигирд с почетка одбациваше да прими овај поклон; али, у истини, овај му се сахат допадаше, премда знађаше добро да га неће дуго гледати.

„С богом, рече Жон узевши руку старчеву; с богом, мој честити пријатељу, нека ти Бог буде милостив на потоњем часу! Ми ћемо се наћи горе, јер, знај, ја хоћу да живим тако да бих могао рачунати на милост неба када умрем.

— С богом. Брини се о овом детету; настани да му се дају поуке.

— Јесте, он ће научити, ако хоће, да прави сатове, или да обрађује поља. Ја имам само једну кућицу и парче земље, али то је доста за ме, за стоку, а биће доста и њему.

— Врло добро; с богом, Жоне!

Густав оста у кући. Старац бејаше јако промењен; мало раније, он беше тако неспокојан, тако узбуђен, да је ваљало с њиме имати велико стрпљење, сада, на против, он изгледаше потпуно миран, његова потоња жеља бејаше испуњена. Његова пређашња узнемиреност долазаше од бриге коју трпљаше због свог младог љубимца; у колико га више виђаше усрдног и пажљивог, он се више ожалошћаваше не могући ништа да учини за њега.

„А сада, мислио је он, ја могу рећи: Ја сам спасао живот једном младом господину, и његов ме је слуга срушио низ степенице. Ја сам дао чашу воде једном сиротом сељаку, и овај је обасуо радошћу моје потоње часове, Густав ће бити заштићен од сиротиње.

Такви бејаху снови старога каплара, и пошто га Густав посматраше, он се насмеши и главом му даде знак свога пријатељства. Он чамљаше још неколико недеља, за тим се тихо угаси, без жаљења, без мржње, без жеља.

„Он је мртав, рече Густав својој мајци, која се у овом тренутку приближи мрачној постељи Сигирдовој.

— Нека му Бог буде милостив! одговори удовица: хајте моја децо, молимо се за њега!....

Говорећи ове речи, она паде на колена са својом ћерком и сином.

*

Неколике године доцније, сиротна колеба у којој је Сигирд испустио потоњи уздах, бејаше стан другим лицима. Удовица Бергман бејаше умрла. Ана ступила у једну стару породицу као бона дечија, а Луј, вешти књиговођа код г. Ползона, провођаше се на колима, и даваше са својим пријатељима забавне ручкове код гостионичара у парку. Међу тим Ана је расла, њен брат не могаше подносити мисао да она остане као слушкиња, он јој наручи неколико хаљина и намести је у један васпитни завод.

Свак зна какво важно и озбиљно образовање добија се у овим институтима. Ана научи седети пристојно, ходати и играти. Она прими још неколико чудних лекција из историје и из географије. Она могаше потврдити да је Дублин престоница у Португалији, и да је Луји XIV био највећи цар који је засео на престо Комненов; она могаше још читати на француском *le Magazin des enfants*, на послетку онанаучи вести. Она навезе једно јастуче своме брату, изради сем тога неколико послова од косе, набави себи један албум и песмарицу.

Једнога дана неколико младића беху у друштву у богатој сали кафане на мосту Штокхолму. Они бејаху засели да попију један ликер.

„Господо, рече један између њих, ми смо дужни пити у здравље нашег пријатеља Калверстрона, заручника Ане Бергманове.

— Хвала, пријатељи; али шта да чиним, моја заручница нема ништа.

— Ништа! сестра Бергманова, он који је наследио сво имање Ползоново! Он ће ти ван сумње дати велічанствен поклон.

— Ја мислім да то неће прећи четири пет хиљада талира, и ви ћете признати да то није тако велика сума.

— Како, ђавола, како можеш примити таку багателу? Он ће бити дужан да ти даде најмање двадесет хиљада талира.

— Јесте, ја сам се надао да ће мој шурак бити више великодушан, али он личи на све оне који су случајно стекли као он. Он је велики тврдица и његова га жена потпомаже у овом пороку.

— Она је богата такође, али грозно ружна, то је чудо да је Бергман пристао да је узме.

— Она има својих добрих страна, настави Карвелстрон.

— Какве добре стране? Телесно је ругоба, а и морално мислим да не вреди више. Што се тиче твога шурака. он отпочиње такође добијати чудан лик, ја мислим да он пије мало и сувише.

— Јесте, али он пије само вина изабрана.

— У том случају он има право. Него у твоје здравље још једном, и сећај се на нас кад нас будеш оставио.

— Ја вам понова благодарим, моји пријатељи, на вашим пријатељским жељама, а ја вам кажем с богом, јер треба да се састанем са заручницом".

Пошто је Карвелстрон био изишао, његови добри пријатељи почеше претресати побуде његове женидбе. Један од њих причаше све оно што зна о породици Бергмановој, и како је Ана била слушкиња, како је Луј био пожурен да је уда те да се отресе њеног суседства, јер он ће је послати у унутрашњост с њеним мужем, и да се он нада накнадити мираз који им даде обвезујући невиног Карвелстрона да криумчари за њега.

Једног топлог летњег дана, када сунце блиста кроз кровове кућа и бљешти кроз срча на прозорима, један Далекарљанин, обучен у свој бели врскапут и посећи један завежљај на рамену, са широким шеширом на глави иђаше улицом у Штокхолму. Он изгледаше да има око тридесет година. Његов лик не бејаше леп, али показиваше снагу и здравље; његове велике плаве очи имађаху пријатан утисак невиности. Он се дуго задржа пред новом кућом која се уздизаше на пијаци Бринтеберга. „Ова кућа, говораше у себи, није постојала када сам оставио Штокхолм, ја мислим, да мој брат не станује далеко од ње.“ Он учини још неколико корака и заустави се се пред кућом свога брата. То бејаше тачно она из које је он онако жалосно био избачен са Сигирдом, где је он видео свога верног пријатеља срушеног низ степенице. Ове степенице бејаху чисто опране, убељене: на њима се одавно не виђаше више ни најмањи траг крви коју је сироти стари војник на њима пролио. Али утисак који је млади Далекарљанин добио оног несретног јутра не бејаше никако ишчилио из његовог памћења.

За време док он бејаше ту утонуо у своја размишљања, једна млада девојка сиђе нагло низ степенице.

— Је ли господар код куће?“ запита је он.

— Који господар? Бергман? Јесте, ти желиш да га видиш?

— Ја желим да с њиме говорим.

— Добро, уђите у дућан на друга врата. И она прође.

Густав, кога су наши читаоци без сумње већ познали, пође у правцу означеном. Он опази у дућану где више лица седе за једним столом. Између њих бејаше један чије црте он познаваше, премда тај имађаше нос црвен и носаше наочаре.

— Г. Бергман! ослови он.

— Јесте: што ће ти? одговори овај ма да Густава није ни погледо. Ми не купујемо овде сатове далекарљанске.

— Хтео сам само знати да ли ме познајете?

— Како!.... доиста.... јесте, ја се не варам; то си ти Густаве! Е добро! како иду твоји послови? Хајде, уђи овде.

На ове речи, богати трговац угура свога брата у једну суседну собу, за тим му рече: „Што си дошао у Штокхолм? Ти хоћеш да продајеш сатове? Рђава трговина; ми не волимо ту сељачку индустрију. Имаш ли што да иштеш од мене?

Густав посматраше свога брата ћутећи, и у његовом погледу имађаше и љубави и сажаљења.

„Јесте, хтео сам само да те видим, одговори он, и желео сам знати јеси ли ти срећан.

— Ах! врло добро. Ти можеш приметити како сам у доста великој кући. Ја имам горе соба изредних и ђаволски скупих; али моја жена тако хоће, и ми примамо много света. Баш данас, ми имамо на вечери множину наших најбољих пријатеља: президента К., саветника М., генерала Р., за тим мајора, помоћнике и још пуно много других лица, који долазе к нама сваког дана као какви укућани.

— Тако, драги Лује, ти си богат и срећан!

— Јесте; ја немам места да се жалим, Богу хвала! Ја сам радом и вештином, толико унапредио своје имање, да сам данас у добром положају.

— И ти си ожењен? Ја још нисам видео твоју жену.

— Ах! то је истина; али ми смо данас јако заузети. Дођи други пут па ћеш је видети.

— Имаш ли деце?

— Имам, једну малу ћерку, по несрећи врло слабу и нагрдну. Мој пријатељ Ђ., лекар краљев, каже да ће јој грба ишчезнути временом.... А ти, јеси ли и ти ожењен?

— Да боме. Ја имам красну малу женицу и једну ћер, која је тако крепка, тако свежа и смамљива.... Али од куда долази болест твојој?

— То је, ја мислим погрешка мајке која ју је почела врло рано стезати. Доиста нека су деца наклоњена великој мршавости, и....

У овом тренутку врата се отворише, а појави се једна девојчица од 9 година, бледа и ванредно мршава. Гнусна

грба издизаше се на њеним леђима, и глава јој бејаше увучена у рамена. Она носаше хаљину од свиле, зубун (spencer) од кадифе, с кратким рукавима, те на начин најнепријатнији откриваху органску погрешку руку.

„Ево моје мале Еуфрозине“, рече Луји.

Густав се приближи детету, које му с презрењем окрену леђа.

— „Моја мајка, рече она свом оцу, зове те овај час. Више званица је дошло, и треба да дођеш да их примиш.

— Добро, моје дете; врати се мајци. Чим будем обукао фрак, ја ћу доћи у салон.

— Дођи одмах, мајка се боји да президент не дође пре тебе.“

Дете изиђе.

— „Ти ћеш ме извинити, рече Луј Густаву, и узевши своју хаљину, намести се пред огледалом. Ти можеш доћи други пут.

— Не, није нужно. Али где је наша сестра Ана?

— Она је у Скани, у Фролбергу, мислим; у осталом она је датирала своје потоње писмо које сам примио од ње, има томе година дана.

— Зар ти она тако ретко пише?

— Јесте, хвала Богу! како не добија одговор, она није покушала да ми пише. Она се удала за једног трговца по имену Карвелстрона; ја сам им дао четири хиљаде талира, и они су се настанили у некој малој вароши. Али им послови не иду, и имају много деце. Једног дана мој драги зет упутио ми је једно дугачко писмо у ком ме је молио да бих се побринуо о његовој племенитој породици. Но ја сам већ довољно жртава учинио. И одговорим Ани да јој не могу бити ни у каквој помоћи, а моја јој је жена писала и забранила јој да се покаже у нашој породици. Једном речи, ми смо прекинули с њоме. То је са свим право: како се постеља простре онако се и спава. Да су они знали уредити своје послове као ми, они би били у стању.

— Али она је твоја сестра!

— По несрећи; али ја се никако не дам навући да чиним лудорије за своје рођаке. Ја притичем у помоћ онима који заслужују, за друге немам ни паре.

— Добро, с богом, Лује, рече Густав пружајући руку свом брату.

— С богом. Пушиш ли ти? Ја ти могу дати једну литру доброг дувана на пут.

— Хвала, ја не пушим.

— То је штета, ја немам чим другим да те понудим. Кад неби данас имали странаца, ти би могао ручати с нама.

— С богом, Лује.

У трепутку у ком је Густав хтео да прекорачи праг; он виде да дође једна жена у свили и у чипкама, која носаше у својој у пола ћелавој глави масу адиђара.

„Шта мислиш ти, рече она своме мужу, хоћеш ли да ја примам твоје званице? Ти си лепо могао учинити да овај човек дође кога другог дана.

— Овај човек, одговори трговац збуњено, овај је човек мој брат Густав. Ја сам ти можда о њему говорио.

— Ах! то је твој брат? настави госпођа Бергман гледајући са стране честитог Далекарљанина. Ја нисам јоште имала част.... Али ти се не мој задржавати више за дуго а да се не појавиш у салону, с нама мој драги девере, настави она, ви видите добро да, ако имате потребе до мог мужа, треба да дођете други пут.

— С богом дакле, одговори Густав, с богом Лује; нека те Господ заштићава на овом и оном свету!

Кад се Густав нађе у близини своје кућице, која је била подигнута у сред шуме у парохији Мара, он виде где му трче у сусрет његова жена и ћерка.

„Добро вече, добро вече, довикиваху му, добро нам дошао по хиљаду пута!

— Бог те благословио, моја драга Стоно, одговори он, како си свежа и лака, и ти такође моја мала Ана, моје

слатко дете! Ти ниси одевена у свилу и кадиву, али немаш грбу на леђима, ти си лепа и кротка. Нека Бог благослови тебе и твоју мајку.

Никада се Густав није осећао тако срећан у свом дому, он не би дао своје мало имање за сво богатство свога брата. Неколико дана за тим он посла малу суму новаца својој сестри, но не доби одговор; ко зна можда је његова сестра презирала тај дар или га није ни добила.

Више је година нагло протекло, од како је добри, честити и ваљани Сигирд ступио у царство мира на свету звезданом. Удаљујући се са земље, он је био заузет само једном мишљу: сви они које сам љубио овде, говораше себи, да ли ће ми се придружити у регионима звезданим? Када харфе вечности објаве долазак кога новоизбраног, он гледаше пажљиво да то није од оних којима је он био посветио своју љубав. Једног дана, на послетку, он виде да се појави чисти, племенити лик, то бејаше сирота, јуначна удовица која је онако храбро подносила беде живота. Неколико дана после, виде где такође дође храбри и благодарни Жон.

Сви троје заседоше једно поред другог, пажљиво слушајући молитве, уздахе становника земљиних, посматрајући у њеним унутарњим просторијама позорницу радости и жалости, љубави и мржње, правде и насиља.

Једног дана они приметише једну кућу чији прозори беху засрти црнилом. Звона са Сент-Клера звоњаху за сахрањивање; једна велика пратња упути се овој цркви, оргуље зајецаше под њеним сводом дубоким. Луји је умро у сред својих намера, славољубља и богатства.

Његова се мајка обрадова када земља покри њеног сина, јер се она надаше ускоро видети његову душу поред себе. Али друге душе узлетеше у пределе звездане, а његова не дође. Добра мати виде како се подиже на гробу Лујевом сјајан споменик и како на њему урезаше натписе са златним

словима којима се прослављаху његова доброчинства као трговца и његове врлине као оца и мужа.

Честита мајка очекиваше га непрекидно; она га тражаше по безмерним просторијама; за тим напослетку приближив се једном анђелу који бејаше засео на степеницама трона Божјег, рече му: „Зар мој прворођени неће овамо доћи? Ја му се сваког часа надам“.

Анђео јој одговори смешећи се: „О жено, зар ти не знаш, да неблагодарна срца не долазе никад овамо?“

Јод. Поповић

СВЕТА ВЕШТИНА И АЛХЕМИЈА *)

Hoefer, L'histoire de la chimie.
H. Kopp, Geschichte der Chemie.
M. Berthelot, Les origines de l' Alchimie
H. Kopp, Die Alchemie.
C. R Lepsius, Les metaux dans les inscriptions égyptiennes.
A. Ladenburg, Entwickelungsgeschichte der Chemie in den ietzten hundert Jahren
A. D. Würtz, Les doctrines chimiques.
E. Grimaxu, Lavoisier. Oeuvres de Lavoisier.

Постанак хемије, као и постанак других старих наука, губи се у тами давне прошлости; но опет за то можемо са довољно разлога тврдити, да постанак хемије није продукт једнога ума и једнога момента, већ је та наука ницала поступно, а изазваше је потребе човека. У домаћој економији, медицини, индустрији и вештинама налазиле су примену хемиске операције од вајкада, и тако те радње беху прве лабораторије, у којима су хемијска факта прикупљана. У тој давнашњој емпирији скрива се дакле први постанак хемије.

Чудновати појави хемиских реакција беху узрок, што је хемија, у ранијој прошлости, сматрана као тајанствена и свемогућа вештина, тражећи од ње да задовољи све

* Јавно предавање, држано 8 јануара ов. год. у дворници вел. школе.

жеље човека. Тако она је имала да прибави својим адептима сва земаљска и небесна блага: да их обогати, претварајући им просте метале у себро и злато; да им продужи и подмлади живот, справљајући им чудотворне лекове; да им створи душевно благостање, идентификујући их са духом васионе и т. д. Веровало се, да се све то може постићи само помоћу виших створова — духова, и тако хемија, у ранијој прошлости, постаје преимућствено мистеријозна наука, споив се са астрологијом, магијом, врачарством и другим обскурним наукама. Да се не би сваки користио том вештином, кривена је та наука од света, говорено је о њој у алегоријама и симболизму и поверавана је само позваним, а овима беше строго забрањено вулгарисати је. Ето то су узроци, зашто је хемија била тајанствена наука. Истина и остале су науке, у прошлости, замотаване у мистеријама више или мање, али је мистеријозност хемије била најјача и трајала је најдуже — трајала је скоро до почетка нашег века. Баш због тога, што је циљ хемије била илузорна, тумарала је та наука дуго по мраку; и што је врло чудновато, тумарала је хемија тако више хиљада година, скоро до краја прошлог века, када ју је Лавоазије, творац данашње хемије, на прави пут извео.

Разна доба хемијске прошлости обележена су разним именима. Тако, најстарије доба хемије носило је име *света вештина*, доцније називата је *алхемијом*, а данас *хемијом*. Ја ћу пропратити овде развитак свете вештине и алхемије, у колико се то зна данас.

Доба свете вештине. Ово најстарије доба хемије заузима сву преисторијску прошлост, а допире до краја трећег века по Христу. Из ове најстарије хемијске прошлости не постоје никакви списи, који би представили тадашње знање хемијско, с тога се, исто може ценити само по остатцима тадашње индустрије, медицине, вештина и другоме. Према томе питање о пореклу хемије може се само нагађати, али не позитивно решити. Гле-

дећи пак на то, што је Египат био најнапредније културно место прастарог доба, и што доцније стари списи, предања и митологија оглашују Египат за колевку хемије, то је вероватно, да су Египћани радили први систематски на тој науци. Та наука називата је у Египту света вештина или божанствена вештина. Но тиме не мислимо осталим прастарим народима одрећи утицај на развитак хемије тог доба. У колико су пак поједини прастари народи имали удела у том првом развитку хемије, можемо ценити по следећим податцима.

Хинези обрађиваху науке и вештине још у оно доба, када остали народи беху у дивљаштву. Но они се развијаху поглавито у правцу практичном, стварајући њихову дивећу индустрију. Тако фабрикације порцелана, барута и запаљивих смеша постоје у Хини од преисторског доба. Исто тако још у преисторијским временима производили су Хинези злато, сребро, калај и олово, а преко две хиљаде година пре Христа имали су златан, сребрн и бакаран новац. Вероватно је даље, да су Хинези пронашли хартију, мастило и штампу још у овој давној прошлости. Трансмутација метала, која је карактеристична за алхемијско доба, има свог корена у Хини још у овој најстаријој прошлости. Тако помиње се, како је неки стари хинески научар претварао у злато земљу и корење, калцинишући их у суду облика тичије главе. Све ово тврди, да је практично знање хемиско цветало у Хини још у најстарије доба.

Индијанци, као стари културан народ, беху напредни и на пољу практичне хемије. Тако металургија била је у њих од вајкада развијена, с тога употреба метала, легура и новца датира се код њих из најстаријих времена. Нарочито се одликоваху у изради гвожђа и челика, а познате сабље димискије јесу њихов фабикат. Још у то доба били су чувени Индијанци у вештини бојења тканина, нарочито помоћу индига и пурпура. Стари индиски философи поставили су и неке теорије о саставу тела;

они узеше да су сва тела састављена из пет елемената (Pentchoteuam), а то су: *земља, вода, ваздух, ватра* и *етар*. У живим створовима сједињени су сви ови елементи, а смрт човека замишљаху као његово распадање и враћање у тих пет елемената.

Египат је био центар наука, вештина и индустрије прастарог доба, а видљиви доказ некадашњег великог знања тог места, јесу оне монументалне зграде, које постоје у Египту још и данас, од времена на неколико хиљада година пре Христа. Како је у Египту пронађено стакло, теразије и новац, а по свој прилици и балсамисање лешева; како су даље у том месту била врло напредна знања о добијању и изради метала, о бојењу тканина и стакла, о изради драгог камења, о скулптури, о лекарству и т. д. то онда и практично знање хемиско морало је бити на високом ступњу код Египћана, још у тој давној прошлости. По предању Египћана творац њихове свете или божанствене вештине био је *Хермес Трисмегист*, назват три пут врло велики. Он је био бог египатски и патрон знања и вештина. Њему се приписује проналазак језика и писања, поштовање богова, гајење музике, моћ астролога, сила магичара и т. д. Хермес је, по предању, написао преко тридесет и шест хиљада књига, а то показује, да је у њему оличен стари научни рад египатски. Света вештина називата је по имену њеног проналазача и *херметична вештина*, а тај назив употребљаваху доцније и алхемичари врло често. Вероватно је да су храмови египатски у Мемфису и Теби били прве лабораторије, у којима свештеници обрађиваху свету вештину. Та наука била је искључива својина свештеничке касте, а овима беше строго забрањено проказати ту тајну непозваним. Страни алхемичари често су долазили у те египатске храмове, те се учили тајни свете вештине. Те прве лабораторије египатске порушене су, а остатци тих рушевина погубљени су. Пронађена је под земљом само једна од старих египатских лабораторија,

али из доцнијег доба. По нађеним пећима види се да су ту грађени опити само у ватри; а заоставши материјал казује, да је ту рађено на вештачкој производњи злата. У тој лабораторији радио је дакле неки египатски алхемичар на проналаску великог дела — трансмутације метала.

Финикињани, Вавилонци и Евреи, као напредни културни народи прастарог доба, били су напредни и на пољу практичне хемије. Њима се приписује такође важан утицај на развитак хемије, но ближи податци о томе не постоје.

Стари Грци трошили су своју умну снагу поглавито на абстрахтну философију, реторство и поезију, а мало пажње указиваху природним наукама, с тога је практично знање старих Грка било скучено и на том пољу не налази се код њих ничега новог, што Египћани нису пре њих знали. Али с друге стране, Грци су још у овој давној прешлости развили дубоке философске теорије о суштини материје и бићу природних појава; и што је веома значајно, те теорије служише науци кроз дуги низ векова, а неке још и данас. Тако:

Најстарији грчки философ *Талес* (640 год. пре Хр.) сматрао је *воду* за принцип свега; из воде је по њему, постало све. *Анаксимен* (557 год. пре Хр.) узео је *ваздух* за принцип свега; из ваздуха је, по њему, постало све, и у ваздух се враћа све. Разређивањем ваздуха, вели Анаксимен, постаје ватра, а кондензовањем истога постају поступно облаци, вода, земља и камење. *Хераклид* (500 год. пре Хр.) узео је *ватру* за принцип свега. Ватра је по њему била првобитно стање света; она се претварала поступно у ваздух, воду и земљу, а доћи ће време, вели он, када ће се опет све преко воде и ваздуха у ватру вратити. Ништа није у природи стално, вели он, све се мења континуално у смислу спајања или растављања, а ватра је узрок том мењању; привлачење и одбијање јесу велики закони природе. Хераклид је још исказао, да се ватра рани «субтилним» делом ваздуха,

а то је тек после две хиљаде година опитом потврђено. *Емпедокл* (460 год. пре Хр.) узео је као принцип свега *ватру, ваздух, воду* и *земљу*. Спајањем тих елемената постају тела, која се могу опет у своје елементе растворити, али ови су недељиви непоништими и вечити. Ватра је међ њима активан елеменат, а остала три пасивна су. Атракција и репулзија јесу узрок појавама једињења и и распадања. *Леуцип* (495 год. пре Хр.) је творац *атомске теорије*, а његов ученик *Демокрит* (470 г.) обрадио је ту теорију даље. По тој теорији материја тела није једноставна, већ се састоји из неких веома ситних делића — *атома*. Атомска поставка изведена је из принципа «ништа не може постати из ничега». Кад би се дозволила делимост тела до безкрајности, вели Леуцип, тада би било могуће претворити их у ништа, а то значи, да су била састављена из ничега. С тога је узео, да материја тела није бескрајње дељива, већ је састављена из реалних недељивих честица — атома. Материја свију атома иста је, по тој теорији, а разни атоми разликују се по облику, величини и тежини. Атоми се налазе у непрекидном кретању; то кретање различите је брзине код атома различитог облика, а највеће је брзине код округлих атома, какви су по преимућству ватрени атоми. Ова брзина атома условљује њихову активност или пасивност; она је узрок постајању или распадању тела, па тиме је протумачена велика активност ватрених атома. Спајањем атома постају тела, а различито груписање њихово у појединим телима условљује различиту природу истих. Узето је даље, да је материја тела порозна и да се у тим празним интервалима крећу атоми, а тиме је протумачена стисљивос и ширење тела. И душа је сматрана као материјално биће, а састављена је као и ватра из округлих атома. Душа је на неки начин ватри подобна; она је огњиште топлоте тела, с тога је животу, као и ватри потребан ваздух. Мишљење и све остале функције душе јесу продукт кретања њених атома. Са овог материјалистичког

гледишта, постанак света приписиван је једино утицају физичких сила, без суделовања каквог божанства. То су принципи Леуципове атомске теорије, без које не може да опстане ни данашња модерна хемија; теоријом атома тумачи и данашња хемија све своје појаве, а и поставка о једнакости материје атома има такође својих јаких бранилаца у данашње доба. *Аристотел* (384—322 г. пре Хр.) је обрадио даље Емпедоклову докторину елемената и потомству је предао. Он је био највећи ауторитет на пољу природних наука кроз дуги низ векова, до најновије реформе хемије. Он је задржао Емпедоклове елементе: ватру, ваздух, воду и земљу, а додао је, да су у њима спојена по два од четири основних стања материје: *топло, ладно, влажно* и *суво*. Тако, у ватри је спојено топло и влажно, у води влажно и ладно а у земљи ладно и суво. Аристотелови елементи јесу дакле представници извесних физичких стања, и по томе физичке особине тела казују састав њихов. Тако, запаљива тела садрже ватре и ваздуха; топљива тела садрже воде, а нетопљива земље; лака тела садрже ваздуха, а тешка земље и т. д. Аристотел је усвојио и пети елеменат веома покретне природе, који испуњује целу васиону; то је доцнија essentia quinta, а данашњи етар. Ови Аристотелови елементи јесу основа доцнијој алхемиској теорији камена мудрости.

Римљани су били доцнији сарадници на пољу природних наука, а томе се научише од подчињених Грка. Између римских природњака нарочиту пажњу заслужује Caius Plinius Secundus, рођен у Верони 23 г. после Христа, а претрпан изливом Везува 79 г. Његово дело Historia naturalis, у 37 књига, обухвата све гране природних наука тадашњег доба и лепо износи на видик хемиско знање Грка и Римљана свог времена.

Емпирично знање хемиско прастарих народа оцењено је по старим палатама, храмовима, пирамидама и гробницама египатским и по доцнијим списима из тог првог пе-

риода хемије. Ја ћу изнети овде важнија емпирична знања хемиска прастарих народа у главним потезима.

Из споменика египатских сазнато је да су Египћани познавали шест метала, а ти су: *злато*, *сребро*, *бакар*, *гвожђе*, *калај* и *олово*; доцније помиње Плинијус и *живу*. Вероватно је да је *злато* прво пронађени метал, јер се налази у природи регулинично, а његова лепа жуто-сјајна боја могла је привући на се пажњу и најпростијег посматрача природе. Хијероглифски знак злата јесте као нека карлица са три зрна испод ње, а називато је *нуб*; тај знак казује да су и Египћани добијали злато испирањем. У сликама египатским представљено је злато у жутој боји, и то руда злата у гомилама, испрано злато у кесама, а стопљено злато у полугама Још су Египћани разликовали «добро злато,» које је пречишћено страних примесака, и «природно злато», које је било са сребром помешано. *Азем* или *електрум* значаше код Египћана легура злата и сребра, која по Плинијусу, садржаваше сребра 20—50%. Злато је било од вајкада цењени метал, јер су од злата грађени идоли, украси и скупоцено посуђе, а многи предмети улепшавани су злаћењем. Да је злато било скупоцени метал, тврди и то, што га Египћани мерише теговима мање тежине, — тен = 90·959 г. кит = 9, 0959 г. и пек = 0, 7106 г. Злато није мерено тобом = 29 тена), највећом мером египатском. Да је злато редовно имало већу вредност од осталих метала, тврди то, што злато стоји на египатским споменицима обично на првом месту, а остали метали ређани су после њега. Но по где што стоји сребро пре злата, а то показује, да је сребро у извесним временима цењено више од злата. *Сребро* ја по свој прилици пронађено једновремено са златом, јер се и оно налази у природи регулинично, а и његова лепа бела боја могла је лако пасти у очи. Египћани су називали сребро *хат*, што значи бело злато. У сликама представљено је сребро у гомилама, кесама и полугама и то увек у белој боји, а као скупоцен

метал мерено је мањим теговима — теном и китом. Од сребра градили су Египћани само скупоцене ствари, као вазе и украсе. Проналазак сребра приписују Египћани својим првим владаоцима, а Финикијани својим боговима. Египћани су под речи *хомт* разумевали сам *бакар*, а и његову легуру са калајем; под речи *хомт кем* (црни бакар) разумеваху чист бакар. Чист бакар ретко су стари употребљавали за израду предмета, јер се рђаво лије; његова легура пак са калајем (мед) била је највећма употребљен метал прастарог доба. Та легура садржавала је калаја до 14%, а већма су цењени варијетети блеђег жутила. Од те легуре градили су: сикире, ножеве, алате, оружје, браве, кашике, чаше, огледала, тестере, јексере идоле и многе друге предмете. Сви су ти предмети на сликама египатским представљени у црвеној боји. Бакар је код Египћана имао мању вредност, јер је мерен теговима веће тежине — теном и тобом. *Гвожђе* су називали Египћани прво *мен*, а доцније *техсет*; давали су му у сликама плаву боју. Држи се да је гвожђе најмлађи метал међ осталим прастарим металима, јер се не налази у природи регулинично, а добијање његово захтева већу вештину. Неки држе да је прво употребљено гвожђе било метеорско. Да је гвожђе доцније пронађено тврди то, што први метални алати и оружје беху од меди, а не од гвожђа. Да је пак гвожђе у прво доба био скуп метал, тврди то, што је у најстарије доба употребљавано гвожђе само за украсе и много је времена протекло, док је нашло своју праву употребу. Нови свет није познавао гвожђе пре доласка Европаца. *Калај* нису употребљавали стари самог за се, већ једино у легури са бакром. *Олово* су називали Египћани *тахт* и било је метал мање вредности, јер је мерено тобом и теном. Металуршки процеси тог прастарог доба нису познати; али гледећи на то, да и данашња металуртија има доста тешкоћа при чишћењу метала, то је вероватно, да су први метали били врло нечисти. Међу тим зна се, да

су још Египћани умели да чисте злто и сребро топећи их са оловом и пепелом. У низу египатских метала стоје и два минерала, а ти су: *хесбет* или сафир (lapis lasuli) и *мафек* или смарагд. Ти су минерали употребљавани као драго камење и као боје; но под тим именима разумевате су и мнге вештачке плаве и зелене боје.

Плинујус је оставио неки опис римског рударства и топиничарства, које радње у њих беху јако развијене. Нарочити људи — рудари, вели Плинијус, истраживали су подземне рудне жице, а сав рад у рудницима обављали су сами робови. Он је живо представио тегобу тог подземног рада, сматрајући га као најтежег међ свима радовима. Дубљење стена пре проналаска барута, морао је бити тежак посао. Нарочити стражари гонили су те рудничке робове на рад бојем и свим могућим злоставама, немајући призрења ни према немоћним, ни према болесним; они су често усиљено радили и умирали на месту рада. Да молбе и нарицања ових бедних људи не би побудиле сажаљење код тих стражара, довођени су исти из далеких земаља и говорили су другим језиком, па се не могоше са робовима разумети. Даље наводи Плинијус, да је сребро и злато добивано испирањем, да су ти метали чишћени помоћу олова купелацијом, а неки хлоришућим топлењем умели су да одвоје сребро од злата. То тврде и анализе старог грчког и римског новца, јер је исти био доста чист. Још у Плинијусово доба злаћење и сребрење вршено је процесом амалгамације. Калцинацијом метала добијани су метални оксиди, а исти су употребљавани у лекарству и бојарству. Сумпор је познават од вајкада, а употребљаван је за кађење при релагијозним обредима и магиским представама; јер силан мирис запаљеног сумпора био је подесан за те цељи, а бледи изглед лица према светлости гореће сумпора увеличаваше тајанственост тих представа. Киселине нису познавате у овој првој периоди хемије, осим сирћета, које је од вајкада употребљавано за зачин јела и за пиће. Појамно је да

ни соли нису грађене вештачки пре проналаска киселина с тога су у то доба познавате само оне соли, које се налазе у природи. Тако поташа је добијана из пепела, сода и боракс вађени су из неких египатских језера, шалитра је добијана из природних и вештачких шалитришта, зелена и плава галица добијене су оксидацијом пирита и халкопирита, кујнска со добијана је из сôних рудника, морске воде и сланих извора. Све ове соли употребљаване су у техници, медецини и домаћој економији. Сапун помиње први Плинијус, наводећи да су га пронашли Гали, и да је добијан из лоја, пепела и креча, а употребљаван је за прање, у косметици и медицини. Земљано посуђе грађено је још пре историског времена, у Плинијусово доба рађене су скупоцене вазе од неке непровидне стакласте масе и бојене су од разне руке. Стакло је такође производ прастарог доба и не зна се сигурно ко га је први пронашао. Плинијус наводи неку анегдоту, по којој су финикињански трговци пронашли стакло случајно, ложећи ватру у песку, у који су били комад соде бацили, али како су и у најстаријим египатским гробницама налажени предмети стаклени, то је вероватно, да су Египћани израђивали стакло пре Финикињана. Бојење стакла ишло је упоред са проналаском његовим, јер је прво бојење стакла било случајно примесцима сировог материјала (гвожђе); тек доцније додавати су стакленој маси нарочити метални оксиди у циљи бојења истога. Значајно је, да је још у прастаро доба грађено вештачко драго камење од обојеног стакла. Бојење тканина датира од праисторског доба, а Египћани и Финикињани цењени су јако у тој вештини; најмилија боја прастарог доба беше пурпур и индиго, а за мрсне боје употребљаван је цинобер, минијум, сандарак, аурипигмент, малахит и т. д. Креч је употребљаван за зидање од вајкада, Римљани пак употребљавали су и природне цементе (Puzolan), а од печеног гипса градили су штатуе, декоративне делове на зградама и т. д. Од алкохолног

пића вино је најстарије; по египатском предању неко божанство научило је човека гајењу лозе и прављењу вина; други пак приписују тај проналазак Ноју. Грци и Римљани обраћали су велику пажњу на производњу добрих вина, јер је исто било важан ужитак њихових лукулских трапеза; они су имали много врста вина, а нека садржаваху и мирисавог биља Пиво од јечма и неки биљни сокови употребљавани су као пиће од преисториског доба. Да је човек од вајкада радо уживао пића алкохолна, тврди стара римска пословица, која вели «нема земље на свету где се не опија». Проналазак сирћета брзо је сљедовао после проналаска алкохолног пића, јер се ова сама од себе укиселе. Стари су употребљавали сирће за зачин јела, као пиће освежавајуће, као лек против многих болести, а градили су из њега и неке соли (ацетат бакра). Познавање отрова толико је старо, колико је стар и сам грех тровања, а обоје долази из најстарије прошлости. Значајно је, да су од вајкада познавати не само многи отрови, већ су познавати и антидоти њихови. У балсамисању лешева огледа се врхунац хемиског знања прастарих народа; њихове мумије виђају се по свима музеим аевропским, а то су лешеви од пре више пљада година Египћани се највећма одликоваху у вештини балсамисања тај посао вршили су у њих нарочити свештеници у извесној религијозној церемонији, која је четрдесет дана трајала. Процедура тог рада није сачувана Нема сумње да је и суви топли ваздух египатски ишо на руку тој вештини балсамисања, јер се леш брзо осуши, и тада није више подложан квару.

То је кратки нацрт хемиског знања најстарије прошлости, то доба карактерише се тиме, што тада није постојала хемија као нека самостална наука, са неком одређеном циљи већ се на њој радило у толико, у колико то захтеваше тадашња домћа економија, медицина и индустрија. Ту је хемија ишла путем простог емпиризма и на том пољу донела је она доста реалних користи;

сва поменута стара практична знања хемиска јесу продукт тог емпирисма. Но осим тога тражило се од хемије као тајанствене вештине, да задовољи и безграничне жеље човека. За постигнуће те циљи оставља хемија свој реалан емпиризам и заплази у мрачно поље мистеријозности. На том пољу донела је хемија доста заблуда.

Из овог времена остали су неки називи арапски, који се још и данас употребљују. Тако «алкохол» значи горљив, «алкали» значи горети, «боракс» значи бео, «еликсир» значи есенција, «лак» значи смола и т. д.

Алхемија Арапа би наскоро у Европи омиљена. Било је људи из свију сталежа, који се том науком бавише; шта више, било је папа и принчева, који на тој науци радише. Алхемија обећаваше богатство, здравље и сваку срећу, а за тим жуђаху људи свију сталежа, с тога јој се одаваху радо. Тако већ од тринајестог века налажаху се чувени алхемичари арапске школе по целој западној Европи: у Немачкој *Алберт велики*, у Енглеској *Роџер Бакон*, у Шпанији *Рајмонд Лул* у Француској *Арнолд*, у Ерфурту *Базилијус Валентинус* и т. д. Сви ови алхемичари држаху се у главноме Џаферових теорија, веровали су у могућност трансмутације метала и у еликсире, који могу да лече и да усреће.

У шеснајестом веку, после застоја средњег века, буди се понова дух људски и тако науке добише нови полет. У том општем покрету био је вођ на пољу хемије швајцарац *Парацелзус* bombastas (1493—1541). Он је створио нову хемиску школу, звана *јатрохемија* или *хемијатрија*, која је имала задатак да проучи хемију живота и лекова, па да на томе заснује нову медицину. Цела хемијатрија његова своди се на ово: Човек је створ извесног хемиског састава; болести су нека промена тог нормалног састава; хемиским лековима треба болести сузбијати, враћајући организму нормалан састав. Како је Парацелзус сматрао тадашњу медицину, види се из овог узвика његовог лекарима: О ви што држите да

знате све, пошто сте проучили вашег Хипократа, а међу тим не знате ништа. Ви преписујете лекове, а не знате вештину њиховог справљања. Хемија ће решити све проблеме физиологије, патологије и терапије. Без хемије тумараћете по мраку. . . О ви хипократисте што нећете да чујете лекара, научена божијим делима. После моје смрти ученици моји одкриће ваше преваре и показаће свету ваше прљаве лекове, којима потровасте толико краљева и господе хришћанске. — Ови изрази Парацелзусови претерани су, као што му је био претеран и цео живот његов; али главна мисао његова, да ће хемија наћи важну примену у медицини, истинита је.

Парацелзус је био велики авантуриста; путовао је много и нигде се није мого настанити. Писао је и предавао је на немачком језику, јер латински није знао, а то је сматрано у то доба као поруга науке и школе. Он се бавио и лечењем, па је одма у почетку имао више срећних случајева, с тога је изашао на глас као добар лекар. На пољу хемије писао је о разним питањима. Тако он је још знао да је ваздух неопходно потребан за горење и дисање, и да калај постаје тежи при калцинацији; но тумачење тог важног факта морало је причекати на Лавоазија. Парацелзус је још приметио, да се при растварању гвожђа у разблаженој сумпорној киселини ослобађа неки «ваздух, подобан ветру», као што он каже; па је он још тврдио, да се тај ваздух ослобађа из воде, но он не пронађе водоник, већ то учини Кевидиш тек после два века. Парацелзус је узео да се сви метали састоје из *духа*, *душе* и *тела*, или што је исто из *живе*, *сумпора* и *соли*. Калцинисање (оксидисање) метала сматрао је као смрт њихову, а мртве метале (креч, оксид) умео је да оживи (ревзвира), т. ј. да «редукује» угљеном. Он помиње први цинк под тим именом. Парацелзус је веровао у могућност трансмутације метала, јер је држао да су састављени из истих састојака. Он је узео да се и човечије тело састоји из живе, сумпора и соли; и то

црвенило крви долази од сумпора, тежина меса долази од живе, а зеленило жучи од соли. Но у човечијем телу има живе, сумпора и соли што постају под утицајем звезда; таква жива основа је сокова и испарљивих делова тела, такав сумпор основа је растењу и сагоревању тела, а таква со основа је несагорљивих делова тела (пепела). Живот је по њему неки дух, који прождире тело, а функције појединих органа, јесу нека кретања, која производи дух *Археус*. Тај Археус вари у желудцу рану, растварајући је; он одваја материје за измет, а асимилује ранеће делове за стварање крви мускула и др. Болести, а нарочито епидемије, проузрокују, по њему, звезде, заражујући и трујући ваздух. Парацелзус је употребљавао при лечењу и најјаче отрове, чак и живина и антимонова једињења, која лекари старе медицине сматраху као врло опасна за живот. Тако на многим универзитетима заклињати су млади лекари при промовацији, да неће преписивати Парацелзусове препарате живе и антимона. Парацелзус је јако веровао у магију, астрологију и друге празноверице; помоћу магије и алхемије, вели он, могу се стварати жива бића — homunculus.

Парацелзус је имао много посљедоватеља, с тога је његова хемијатрија владала доста дуго, владала је до половине седамнајестог века. Противници Парацелзусови били су слаби и бројно мали; они писаху поглавито противу Парацелзусових хемиских лекова, доказујући да су исти врло опасни, јер су сви пацијенти његови умирали још у истој години када су лечени.

Парацелзус је имао заслугу за хемију у толико, што јој је нови живот дао; но он ју заведе на другу странпутицу, учинив је простом помоћницом медицине.

Савременик Парацелзусов био је саксонац *Агрикола* (1494—1555), који је јако заслужан за металуршку хемију; он је потанко изложио тадашње рударство и топиничарство у свом делу De re metallica. Значајно је, како је тадашње вероване у невидљива бића представ-

љено код Агриколе, као рудара, веровањем у подземне духове. Има злих и опаких подземних духова, вели он, који убијају рударе по рудницима, кад се нађуте; прича, да је он видео, како је неки од тих злих духова убио дванајес рудара једним ударом. Други су од тих подземних духова, вели он, добри и весели; они не само да су за рударе безопасни, већ их често увесељавају у подземним рудничким просторијама. Истина и данашњи прости рудари верују јако у подземне духове, сматрајући их као чуваре подземних блага; али је то веровање у времену, о коме је овде реч, било саставни део саме науке. У то доба још не беху познати гасови, и по томе ништа се није знало о запаљивим рудничким гасовима; за то је непознат узрок несрећних рудничких случајева приписиван невидљивим духовима.

Алхемиско доба. Египатска света вештина прешла је поступно у *алхемију*. То име помиње се први пут при крају трећег века по Христу, с тога се од почетка четвртог века рачуна алхемиско доба и оно је трајало скоро до краја прошлог века; трајало је дакле пуних петнајест векова. О пореклу речи хемија постоје различита мишлења. Најстарији аутентичан писац *Зосим* наводи по старим светим књигама, да су неки изгнани анђели сишли на земљу и научили људе делу природе. Књига, у којој они учаху тим вештинама, звала се *хема* и отуда су хемијом називате вештине у опште. То је дакле митолошко порекло науке хемије и њеног имена. Други опет изводе реч хемија из некадашњег имена Египта *Хем*, које Евреи преведоше са «земља из Шама». То извођење иде у прилог оног тврђења, да је хемија поникла у Египту. Неки опет узимљу да је реч хемија постала из грчке речи *χέω* која значи течи, лити. У речи алхемија предметак «ал» јесте арапски члан; но тај предметак придали су преписивачи доцније, када Арапи беху носиоци знања хемијског.

Још најстарији египатски свештеници радећи на светој вештини, држаху, да они могу у својим лабораторијама стварати у малом све оно, што је Бог творац створио у велико. Они су тврдо веровали, да им света вештина може задовољити све жеље, и тако богатство, здравље и срећа беху крајње циљи њиховог рада. И за време алхемијског доба задржала је хемија ту исту циљ, а ово доба разликује се од прастарог доба у томе, што је у њему постојала нека систематски изведена теорија, на основу које рађено је на проналаску «великог дела». Универзално средство алхемичара за постигнуће те циљи њихове беше *камен мудрости*. Том философскот камену придавата је чуднотворна моћ, кад је у највећем ступњу савршенства. Тако он је имао *трансмутацион*у моћ, т. ј. мого је живу и све растопљене просте метале у сребро и злато претварати; он је био универзалан *еликсир*, т. ј. могао је да излечи сваку болест, да продужи век, да подмлади старе и да донесе сваку срећу. Свако благостање овог света могаше се постићи каменом мудрости. Но како према тадашњем спиритуалистичном веровању на земљи нема праве среће, већ је иста негде изван земаљске сфере, то је камену мудрости придавата и та моћ, да може прибавити и ту срећу другог света. За постигнуће тог великог дела, призивати су силом магије у помоћ духови, с тога је та вештина звата света или божанствена.

Алхемиска теорија о камену мудрости поникла је из египатске хемиске емпирије и грчке философије; она је поникла из истинитих података свете вештине, но који су погрешно грчком философијом тумачени. Тако кад вода при кувању испари, остављајући земљастог талога, изведен је закључак, да је при томе вода претворена у ваздух и земљу. Кад олово при калцинацији оставља нешто чистог сребра, исведен је закључак, да је при томе неки део олова у сребро претворено. Кад бакар побели од арсена, и пожути од калаја или цинка, изведен је закључак, да је тиме претворен у сребро или

Злато. Грчке теорије о саставу тела послужиле су за овакво извођење закључака; тада су и метали сматрани као сложена тела, па се држало, да се и они могу један у други претварати, кад им се промени састав. Они су држали да то бива онако исто, као што се из истог материјала могу израђивати разни предмети; или као што се исти предмет може различито обојити. На тај начин алхемиска теорија о трансмутацији метала беше нужа последица Аристотеловог поимања састава тела. Кад је пак камену мудрости придата чудотворна трансмутациона моћ, придавате су му и многе друге чудотворне моћи — до граница људских жеља, и тако је поникла целокупна алхемиска теорија камена мудрости.

Алхемичари су, удаљени од света, по скривеним лабараторијама, сав свј живот посветили «великом делу», т. ј. тражењу камена мудрости. Они показиваху необично стрпљење и издржљивост у том раду, а често је отац, свој започети рад, остављао у наслеђе сину свом као највеће благо, да овај то исто према свом потомку уради. Све ово објашњује нам ону велику скривеност алхемиске науке. Тако симболички језик и хијероглифско писање алхемичара разумеваху само посвећени тим тајнама; овима пак беше забрањено најтежим заклетвама и најужаснијим смртним казнама открити ту тајну непозваним. Колико су биле тешке заклетве алхемичара, види се из заклетве Изисине (краљица египатска), којом се она заклела, кад јој је поверена тајна свете вештине. Та заклетва гласи: «Заклињем се небом, земљом, светлошћу и мраком, заклињем се ватром, ваздухом, водом и земљом; заклињем се висином неба, дубином земље и бездном тартара; заклињем се Мекуром и Анубисом, лавежом ждаје Керкуробореса и троглавог пса Цербера, чувара пакла; заклињем се трима Парцинама и Фуријама да нећу ником одкрити ове речи, осим мог љубљеног сина». Ко од алхемичара проневери поверену му тајну, кажњен је смрћу

тровањем, и то отровом из коштица бресака. Трован је дакле најужаснијим отровом — цијан-водоником.

Алхемичари су, тражећи камен мудрости, градили опите понајчешће на вишој температури — у ватри. С тога пећи и мехови красе сваку алхемиску лабораторију. Но алхемичари вероваху, да се само помоћу виших створова може постићи проналазак њиховог «великог дела», с тога сви њихови опити беху спојени са разноврсним гаткама. Тако, пре почетка рада призиваху у помоћ звезде и духове, испитиваху своје снове и кабалистику за постигнуће великог дела, радише неке опите у глуво доба, употребљаваху за рад кишницу, која је са олујом грмљавином и градом падала и т. д. Отуда су старији алхемичари били по преимућству магичари и астролози. У коликом је споју била алхемија са осталим обскурним наукама, види се из тога што се у алхемиским списима говорило врло много о разноврсним празноверицама; као: о прогностици живота и смрти болесног човека; о напрађању беде; о пошиљању и узимању сна; о чињењу да се два пријатеља заваде, или да се двоје заволе и т. д.

Алхемиска заблуда камена мудрости подобна је механичкој заблуди перпетум мобила. Као код перпетум мобила, тако и код камена мудрости сваки адепт беше тврдо уверен, да је решење свог задатка довео већ близо краја; имао је да уклони само неке омање сметње, па да му се точак окреће сам вечито, или да се дочепа усавршеног камена мудрости. Сав други низ алхемиског доба протече, а те последње сметње одкрића камена мудрости не беху одклоњене. Но опет за то веровало се, да је по који алхемичар продро већ у тајну справљања камена мудрости, па томе приписиваху њихово богатство, здравље, дуги живот, срећу и т. д. Велико богатство Египта приписивано је такође њиховом знању алхемије. Тако Диоклецијан је спалио старе хемиске књиге египатске у тој цељи, да их лиши вештине грађења сребра.

и злата; хтео је да их осиромаши, па да се не буне против Рима. Шта више многи алхемичари великог положаја (Парацелзус, Хелмонт) тврде, да су од неког непознатог странца добили нешто мало камена мудрости и уверавају о чудотворном дејству његовом; он им је кључалу живу, растопљено олово и друге просте метале за непун сат у злато претворио, за које златари рекоше да је најсавршеније злато. Осим тога, тај је камен, по причању, продужио живот многим адептима до 300, 400 па и до 2.000 година; и што је врло важно, живот тих људи беше свеж, снажан и млађан до последњег часа. Појамно је да су алхемичари, према таквом веровању, са највећим узбуђењем размишљали и радили на свом великом делу и у сљед тога добијаху неки карактеристичан изглед. Они су живели усамљено, а њихово бледо и замишљено лице казиваше, да их дуги рад и нека очајна чежња мори, као што каже стари Шеврељ.

И ако радови алхемичара не беху успешни у погледу проналаска камена мудрости, опет за то они су донели хемији знатне користи. Алхемичари су, бацив се на поље опита, прикупили многе податке хемиске, на којима је, доцније, права наука заснована.

Хемија је у дугом низу векова алхемиског доба, прошла кроз више фаза. Ја ћу навести овде важније писце тог времена, који су радовима својим епохе стварали. Први алхемичари од трећег до петог века били су гностичари; они су у исти мах проучавали појаве природе и атрибуте божанске, јер су веровали, да само богом духовени људи могу продирати у тајне природе. У то доба исток је био то, што је данас запад, с тога први алхемичари довршаваху своје образовање на истоку — у Египту.

Зосим је најстарији аутентични писац алхемиски; он је живео при крају трећег или у почетку четвртог века после Христа. Име овог александријског философа помиње се доцније са великим поштовањем, називљући га круном

философа, а виспреност његовог писања упоређивана је са дубином бездна. Његову аксиому: «једно је све, из њега је све, у њему је све», понављали су доцнији алхемичари врло често, сматрајући је као дубоку философију природе. Зосим је писао о божанској води, о светој и божанственој вештини грађења сребра и злата, о алам бику, о пећима и т. д. Да би видели алегоричан начин писања тих најстаријих алхемичара, навешћу неколико пасажа из зосимовог дела.

«Видо неког свештеника пред олтаром, вели Зосим, и ја га упитах: чији глас чујем? Он ми одговори: Ја, свештеник светиње, стењем под теретом неке силе. Јутрос дође један послати, счепа ме, уби ме мачем и расече ме у комаде; пошто ми је садро кожу са главе, помешао је кости са месом и калцининисао ме је у ватри да би ми доказао, да се дух рађа са телом. Ето то је сила под којом стењем. Док је свештеник то говорио, очи му се закравише и избљува сво своје месо. Видо га како се наказиваше, кидајући зубима са себе месо, и како паде на земљу. Пробудих се од страха и размишљах: да ли није то композиција воде? И ја честитах себи, што сам погодио.» У овој алегорији представљено је дејство божанствене воде.

На другом месту представља Зосим у алегорији трансмутацију метала персонификујући је са човеком од мѐди, сребра и злата. «Сагради, пријатељу, монолитан храм, вели он подобан церуси, алабастру; храм, који нема ни почетка ни краја, а у коме има извор најчистије воде, сјајна као сунце. Само мачем у руци може се ући у тај храм, јер му је улазак тесан, а чува га аждаја, Њу треба убити и одрати; од меса и костију њених направи банак да се попнеш у храм, и ту ћеш наћи што тражиш. Јер свештеник од мѐди, што седи поред извора, мења своју природу и претвара се у човека од сребра, а ако желиш претвориће се и у човека од злата. Тада ће се отворити преда те цвеће речитости, благо добродетељи,

сила мудрости, моћ прорицања тајни. Од свега не казуј ником ништа, већ чувај само за тебе, јер добродетељ учи ћутању.»

Идући навод јесте неки рецепт, по коме се врши трансмутација простих метала у злато: «Узми соли, вели Зосим, и посоли жути кључајући сумпор; вежи та да добије снаге и учини да суделује цвет бакра, а од тога начини киселину течну, белу. Из тога ћеш добити бели бакар; њега ћеш дестилисати, и после треће операције имаћеш продукт, који даје злато.»

Идући навод јесте нека дефиниција камена мудрости. «Узми овај камен (мудрости) који није камен, та драгоценост без вредности је, то полиморфно тело без облика је, тог непознатог познаје сваки.»

Суштину и моћ божанствене воде исказао је Зосим овим речима: «Божанствена вода јесте велика и божанствена тајна. То је све. Има две природе а само једну субсинтанцију. Једна привлачи и умирује другу. То је течно Сребро (жива), које је у непрекидном кретању; то је божанствена вода, коју не зна нико и чија је природа необјаснима. Јер то није ни метал, ни вода, ни неко тело; то је све у свему; та вода има живот и дух. Онај који сазна ту тајну има сребра и злата. .... Божанствена вода лечи све болести; од ње слепи виде, глуви чују, неми говоре. Та вода подиже мртве, а убија живе; она осветљује мрак, а помрачује светлост.»

Олимпиодор је александријски философ четвртог века. Он је писао о светој вештини, о камену мудрости и о делима ранијих алхемичара. Он говори о неким алхемиским операцијама, као о калцинацији, мацерацији и испирању руда. Говори даље о белењу бакра арсеном, о бојењу стакла и о трансмутацији метала; изводећи је из теорије старих грчких философа. Дух ватре јесте по њему неки запаљив флуидум, и он је још разликовао испарљива и неиспарљива тела. Египатско краљевство, вели он, држало се алхемиском вештином. Само свештеницима

беше дозвољено бавити се том вештином; но они радише на истој не за себе, већ за рачун својих краљева, гомилајући им благо. Олимпиодор је замерао обскурности старих алхемичара; «стари су, вели он, имали обичај да крију истину, да помрачују алегоријама оно што је јасно и увиђавно свакоме.»

Демокрит псудо) је савременик поменута два философа. Он је проучавао природне појаве, и у томе се јако прославио. Тој вештини научио га је велики магичар *Остане* у храму Мемфиском у присуству многих свештеника. Он је написао више књига, а сачувано је само једно дело под насловом *физика* и *мистика*. Ово дело садржи алхемиске рецепте о грађењу злата, техничке процедуре о бојењу пурпуром и магиско призивање духова. Учитељ (Остане) умре напрасно, вели Демокрит, немавши времена да свом ученику (Демокриту) покаже тајну науке; овај призва његов дух, да га запита о тајни свете вештине. Чим је извршено то магиско призивање, дух учитеља изађе из гроба и рече: «књиге су у храму.» Демокрит не нађе те књиге; али кад је био у храму, о некој великој свечаности, отвори се један стуб пред њим и ту виде он књиге учитељеве. Но у њима беху записане само ове три изреке: «природа се радује природи; природа умирује природу; природа влада природом.» «Зачудисмо се сви, вели Демокрит, да је сва доктрина учитеља обухваћена са то неколико речи.» Те изреке понављали су доцнији алхемичари врло често, сматрајући их као велику философију природе.

Синезијус је такође велики философ четвртог века. Он је био магичар и алхемичар; писао је о камену мудрости, прорицао је снове, описао је тачно дестилацију — као што ју је у Египту видео — и, што је врло важно, он је први проналазач реометра.

Ето то суњати и, којима се бавише први алхемичари, гностичног правца; они су живо наставили рад египатске свете вештине, јер су још и у то доба цењене

науке јако. Но од петог века, и кроз цео средњи век, јавља се неки застој на пољу наука. Тај застој приписује се поглавито заведеној теократији тога доба. Властољубивим вођама Христове цркве пребацује се, да су они, у цељи њихове превласти поништили последње остатке египатско-грчке науке, палећи библиотеке, рушећи лабораторије и опустошавајући школе средством раздраженог народа. Пошто су на тај начин поништена огњишта наука, забрањивано је све оно, што је било противно постојећим догмама, и тако природне науке беху прве, које су сузбијане. Физичари и алхемичари беху идентификтовани у то доба магичарима и врачарима а и једни и други гоњени су и кажњивани су најтежим казнама. Познато је, да је *Галилеј* бачен у тавницу с тога, што је казао, да се земља окреће око сунца. Беше му обећана милост, ако јавно опорекне своје тврђење; но он предпостави истину милости, па рекав «и опет се окреће» (e pur si muove), би поново у тавницу враћен. Ова гоњења од стране цркве увеличаше још јаче обскурност алхемије. Та обскурност увећана је још и тиме, што се у то доба јако веровало у духове, демоне и свакојака бића невидљива, па су алхемичари увукли тај спиритуализам и у саму науку. Скривеност хемиских појава беше нарочито подесно поље за такве празноверице.

У овом општем застоју наука, добише исте нови али моментани полет појавом Арапа у Европи. Арапи су узели науку од Грка и александриских философа а подесним компилацијама и тумачењима распростираху је успешно у својим победоносним походима. Тако у половини осмог века јавља се на пољу хемије арапски алхемичар *Џафер* (Гебер), који је био представник науке свог времена и даје нам најпоузданије податке о хемиском знању раније прошлости. Доцнији писци уврштују Џафера у ред највећих генија. Џафер је усвојио раније теорије, да су *жива* и *сумпор* састојци свију метала, а он је додао и *арсеник*. Но он није под тим разумео та тела у обичном

стању, већ у највећем ступњу савршенства. «Коме испадне за руком, вели он, да те састојке изолује савршене, тај ће моћи претварати метале по вољи, јер коликоћа и каквоћа тих састојака условљује природу метала». Џафер помиње седам прастарих метала, наводећи тачно многе физичке и хемиске особине њихове. Значајно је да је он још знао, да олово постаје теже при калцинацији, али важност тог факта није ни назирао. Џафер говори први о азотној киселини и царској води. Тако он вели: дестилишући галицу, шалитру и стипсу, добија се нека течност (азотна киселина) силне растварајуће моћи; ако се пак тој смеши дода и амонијачне соли (нишадор), добија се још љућа течност (царска вода), која раствара и само злато. Овај први проналазак киселина врло је важан напредак хемије, јер су од тог времена многе соли грађене вештачки, растварајући метале у киселинама. Алкални хидрат добијао је Џафер из пепела и живог креча, кувајући та два тела у води. Амонијачну со нишадор) добијао је из човечије мокраће, грејући је са обичном соли и чађи. Џафер је тачно описао многе хемиске операције, као: сублимацију, дестилацију, калцинацију, купелацију, солуцију и т. д. Говорећи о гасовима (spiritus) наводи, да се исти могу везати за метале, при чему гас губи свој облик и своју природу. Џафер је веровао да тела, која могу просте метале у племените претварати, јесу у исто време универзалан лек од сваке болести и да могу одржати младост.

Од седамнајестог века узеле су природне науке реелнији правац, следећи новој индуктивној философији *Бакона*; од тог доба опажани су природни појави систематски, па су из тих опажања закони извођени; од тог доба нису више тражене позитивне истине у књигама старих грчких философа, већ у књигама природе. Први, који су у том правцу на пољу хемије радили, били су: Van Helmont Белгијанац (1577—1644), Robert Boyle Ирландезац (1626—1691), Mayov Ирландезац (1645—1679) Stahl

Немац (1660—1734), Black Шотландезац (1728—1799), J. Priestley Енглез (1733—1804), C. W. Schele Франз по месту рођења, а Швед по месту живљења (1742—1786), Cavendish Енглез (1735—1810) и Bergmann Швед (1735—1784).

Ја се не могу овом приликом упустити у излагање радова тих великих људи, који су Хемији пут прокрчили већ ћу то оставити за другу прилику. Поменућу само толико, да су ти људи, радећи систематски на опитном пољу хемије скоро кроз пуна два века, прикупили и врло много и врло важних података хемиских. Ти људи граде прелаз између алхемиског и модерног доба хемије. Истина и код њих не беше још угушено веровање у камен мудрости, у еликсир живота и у друге алхемиске празноверице; али с друге стране они показаше хемији прави пут — опажања појава. Но и у то доба било је доста њих, који живо неговаху све алхемиске чежње, и то, или на рачун своје сопствене заблуде, или на рачун заблуде необавештене публике, продајући им за скупе паре свакојака чудотворна средства. Тако и сами дворови имађаху до краја прошлог века по ког алхемичара, поред лекара и астролога. Па и сам наш век може показати по ког ревносног обделатеља некадашње херметичне вештине. Куда ће нас одвести наша најновија теорија о јединству материје то ће нам будућност показати.

Поменути људи били су прикупили сав материјал који беше потребан за реформу хемије; но они не могоше извршити то велико дело с тога, што беху сувише одани тадашњој Шталовој теорији флогистона, па их је она са пута истине одводила. Исчекивани реформатор имао је да изврши двоје: да обори укорењену и снажно брањену теорију флогистона и да постави нове принципе хемији. То велико дело извршио је француз *Лавоазије* при крају прошлог века, с тога се он сматрао као највећи реформатор на пољу хемије и од њега започиње *ново* или *модерно доба хемије*. Французи, поносећи се великим делом свога земљака, присвајају хемију себи и називљу је фран-

цуском науком. Würtr започиње свој речник целокупне хемије овим речима: «La chimie c'est une science française" (хемија је француска наука)

Но том великом генију би суђено да умре као велики мученик. Конвент француске револуције угасио је живот Лавоазију на гилотини 8 маја 1794 год. у педесет првој години живота његовог. Тог дана погубљено је двадесет и осам главних закупаца, а један од тих био је и Лавоазије. Они су били оптужени, да су варали народ француски, продајући му скупо влажан дуван а тиме су га глобили и тровали. У сљед тога сматрани су као издајници земље, јер су, убијајући синове отаџбине, помагали непријатеље француске за то су осуђени на смрт. Издајником назваше Лавоазија они, о чијем се бољитку он искрено старао.

Ето то је био пут, којим је хемија ишла; тај пут, као што видесмо, био је неуравњен, јако је веругао и често се губио. Но опет за то, он је најзад извео хемију на уравњен жељезнички пут, којим јури она данас муњевитом брзином Но господо! не треба старо омаловажавати, нити ново преузносити. Јер и ако нам данас изгледа ништавна некадашња света вештина и алхемија, опет за то из њих је поникла данашња хемија

Сима М. Лозанић.

ШКОЛСКИ ОДБОРИ КАО ПРОСВЕТНИ ФАКТОРИ У НАС

Закон о основним школама, од 31 Декембра 1882 године, унео је многе новине у живот основних школа у Србији.

Између осталих новина, једна је и *школски одбори*, који су поникли место дотадашњих старалаца школских.

Разлика је, у неколико, у томе, што је некадашњи старалац школски био оличен у једноме човеку, чији је и круг рада био мали, док је данашњи *школски одбор* једно просветно тело, састављено од више лица, са далеко пространијом и разноврснијом задаћом, и што је данашњем *школском одбору* делокруг рада одређен, и, готово, прецизиран, а некадашњи старалац школски лутао је готово по пољу неодређености и забуне.

По споменутом закону о основним школама дужности су и права *школског одбора:*

1., Да одређује време школског одмора о берби јесењега рода, (члан 8. закона о основним школама);

2., Да одређује број школских одборника, ако је школска општина раширена, (члан 15. закона);

3., Да извештава министарство просвете и црквених послова о избору или променама у школском одбору, (Последња алинеја члана 16. закона);

4., Да казни чланове школског одбора, који не би дошли на позив председников, а не би се могли оправдати, (члан 17. закона, последњи одељак);

5., Да се састаје сваког месеца бар у један редован састанак, (Последње две реченице првога одељка члана 19. закона);

6., Да извршује дужности школске општине, т. ј.:

а., Да подиже, да оправља, и обдржава зграду за школу, станове за учитеље и стан за школског послужитеља;

б., По селима да даје учитељу дан орања на уживање, или накнаду у новцу за то, и да даје школи онолико земље, колико је одређено правилима о грађењу школа;

в., Да даје учитељу стан и огрев, или за то накнаду у новцу;

г., Да набавља намештај школски, и прописана наставна средства;

д., Да се стара за огрев, потребан школи и учитељу;

е., Да набавља књиге и писаћи материјал за сиротну децу;

ж., Да плаћа, да прима и отпушта школске послужитеље, колико их буде требало;

з., Да извршује законе, и наредбе школских власти;

и., Да настојава, да ученици уредно походе школу, и да изриче казну над родитељима и стараоцима ђачким због задржавања деце од школе;

ј., Да пази, да учитељ у одређено време држи школу;

к., Да расправља ситније тужбе и спорове између учитеља и ђачких родитеља;

л., Да потпомаже учитеља у свему, што иде на унапређење школе;

љ., Да извештава министра просвете и црквених послова о ономе, што сам не може да изврши, (Члан 21. и члан 30. закона);

7., Да одређује учитељима количину накнаде у новцу, место стана, огрева или земље, (Члан 22. закона);

8., Да располаже школском касом, да прикупља приходе за исту, да полаже рачуне политичкој општини о трошковима школске касе, и да шаље и министарству просвете кратак годишњи извештај о тим рачунима, (Члан 23. и, у неколико, 24. закона);

9., Да набавља за књижницу прописане књиге, и да школу снабдева одређеним нужним училима, или, тако званим, наставним средствима, (Члан 27. закона);

10., Да саставља списак деце, која су, по закону, за школу дорасла, и да од броја дорасле и способне деце за школу одабира бар половину за редовне ученике, ако је деце многа, а школа је тескобна, (Члан 28. закона);

11., Да, у почетку школске године, за све уписане ученике, набавља у један мах књиге и све друге школ-

ске потребе, и трошак за то да наплаћује после од ђачких родитеља, (Члан 29. закона);

12.; Да прописује и правила за заједничко живљење деце у школи, где је потреба, да се деца заједнички хране и ноћивају, или само да ноћивају, (Члан 32. закона);

13., Да рукује школским фондом, ако га буде било, да прописује основно уређење његово, које да подноси на одобрење министру просвете и црквених послова. (Члан 33. закона);

14., Да подноси министру просвете своје мишљење о дечацима, који су претурили 11. година, а хтели би се у школу уписати, (Члан 35. закона);

15., Да настојава, да деца, пописана за школу, дошста и остану у школи за све време школовања, које је законом прописано, и да се удешеним начином не извлаче од дужности школовања, (Члан 37. закона);

16., Да изриче прописане казне над родитељима или стараоцима ђачким за неоправдане изостанке њихове деце. (Члан 39. закона);

17., Да предлаже министру просвете за испис ђаке, који се не могу даље школовати, (Члан 40. закона);

18., Да се уверава удесним начином, да ли деца у приватним школама, или која се приватно код куће обучавају, уче све оно, што је законом прописано, као обавезна настава, (Члан 41. закона);

19., Да присуствује заклетви новопостављеног учитеља, и да га председник школског одбора уводи у дужност, ако нема школског управитеља у месту. (Члан 53. закона);

20., Да поставља привременог школског управитеља, ако би школа ма којим узроком, остала изненадно без управитеља, (Члан 61. закона);

21., Да даје извештаје о раду и владању учитеља, кад се траже, и да посредује и помаже у извиђању кривица учитељевих, у случајевима чисто школске природе (Члан 62. закона);

22., Да казни учитеља опоменом и укором, и да о томе извештава министра просвете и црквених послова. (Члан 72. закона);

23. Да води стални надзор над редом и тачним вршењем свију прописаних школских дужности, (Члан 72. закона);

24., Да присуствује годишњем испиту ради оцене учитељевог рада, да извештава надзорника о свима месним школским приликама, и да потписује протокол о прегледу школе и оцени, (Члан 76. закона);

25., Да извештава надзорника о свему, што имадне да се каже о школи и о раду учитељевом, (Члан 78. закона);

26., На захтев надзорников да подноси на преглед званични свој рад, или: да се састане у седници, (Члан 79. закона).

То је делокруг рада школског одбора, што се тиче искључиво његових права и дужности.

Али, о школском одбору говоре у закону још и чланови: 14, 18, 20 и 31, објашњавајући сам унутрашњи живот школског одбора. Једним делом својим говоре о истоме и чланови: 16, 17 и 19, који су напред спомињати.

Тако:

Члан 14 закона говори о лицима, која улазе у састав школског одбора, о броју одборника, и о мерама, ако се ко год од изабратих одборника не би хтео примити избора.

Чл. 16, у првом и другом одељку, вели о томе, ко бира чланове школског одбора, кад, за које време, и о поновљеном избору једном бираних одборника.

Члан 17 казује, да је председник политичке општине уједно и председник школског одбора, да председника може заступати и кмет (члан општинског суда), да председник школског одбора може, прописаним казнама, казнити чланове одборске, који би без оправдања изоста-

јали од седница, и да је пословођа школског одбора свагда учитељ (управитељ).

У члану 18 говори се о томе, да одлуке школског одбора извршује или сам председник, или кмет. У том члану прописане су и казне за оне, који неби послушали кметове; одређене су казне за кметове, који не би извршили налоге председникове, а именоване су казне и за самог председника, ако би он био што крив.

Први пак и последњи одељак члана 19, вели, да састанке школског одбора сазива председник, бар једном у месецу, да је он дужан звати и ванредне седнице, кад два члана одборска, учитељ, или управитељ то затраже, и да казну над председником за несазивање седница изриче среска или окружна власт, или управа вароши Београда.

Члан 20 закона казује, да је кореспоненција школског одбора, као и управитеља, званична, те, с тога, не подлежи никаквој таксарини.

Најзад, у члану 31 закона вели се, да седнице школског одбора руководи председник, да се председник стара о извршењу одлука одборских, да председник може дати учитељу тродневно одсуство, ако нема управитеља у месту, и да учитељ, као пословођа, не само води записнике састанака, него и председнику помаже у преписци.

*

То је све, што се тиче школског одбора, по одредбама појединих чланова самог закона. Ми смо ово груписали ради лакшег прегледа, да би се боље уочило, каква је и колика је дужност данашњег школског одбора. Напомињемо, међу тим, да је доцнијим расписима и наредбама појединих министара, а нарочито у времену министровања г. Стеве Д. Поповића, делокруг рада школског одбора још већма детаљисан, а тим самим уједно је нешто и проширен.

Не би с горега било, кад би министарство просвете и црквених послова одштампало потребну количину брошурица, у којима би били прибрани сви чланови закона, сви расписи, и све наредбе, које се тичу школског одбора, па да се по један такав примерак даје свакоме школском одборнику. То би одборницима служило као путевођа у вршењу дужности. — Сâм је закон поретка књига, а расписе и наредбе тешко је изналазити, прибирати и проучавати. С тога, сада људи излазе често и изван граница свога рада, јер не познају земљиште, на коме имају да се крећу.

Од 80 чланова у закону о основним школама, скоро $^2/_3$ а имено 30, чланова говоре о школском одбору, или свом целином својом, или једним делом својим.

Из овога, и онога напред изложенога, види се, да је задатак школског одбора и простран, и многострук, и тежак. Животом школским располаже скоро потпуно школски одбор, а држава само поставља учитеља, и плаћа га. С тога се, с правом, може казати, да је судбина данашњих наших основних школа, а у неколико и самих учитеља, готово у рукама председникâ и члановâ данашњих школских одбора. Дајући овако широк обим рада школском одбору, законодавац је, можда, мислио, да у низу просветних чинилаца у Србији, после министарства просвете, и после самих наставника, школски одбори буду најјачи и најплодоноснији помагачи и раденици на пољу народне просвете и образованости.

Да ли је се то обистинило? —

Ових дана, кад ове редове пишемо, управо је *шест година*, од како постоје школски одбори, и руководе знатним делом живота наших основних школа. То је време доста довољно, да се види, како су они одговорили задаћи, која им је намењена, и у колико су се остварила надања и очекивања законодавчева, која су, сумње нема, била везана уз мисао о установи школских одбора. Да то оценимо што потпуније и што правилније, послужићемо

се и мишљењем меродавних лица и соптсвеним искуством. Јер установу школских одбора ми смо студирали кроз свих шест година и на делу, и, тако да кажемо, са стране. Били смо у срећном положају, те смо могли радити са школским одборима и у варошицама и у сред Београда. Оснажени тиме, хоћемо да речемо коју реч о данашњим нашим школским одборима.

Поодавно смо писали о садашњем закону о основним школама. То је било још онда, када је он као пројекат био пред Главним Просветним Саветом. Ако се добро сећамо, г.г. Стева Д. Поповић, Др. Војислав Бакић, Милорад П. Шапчанин и Живан Живановић били су одређени, да проуче поднесени пројекат законски, па да о истоме реформишу Главном Просветном Савету. Док је се тај ужи одбар бавио повереним му послом, ми смо овако писали о ондашњем 18 члану пројекта, а садашњем 14 члану закона, који говори о саставу школског одбора.

«....Сам начин бирања школских одборника не да се правдати са сваког гледишта. Кад то питање дође на дневни ред пред политички одбор, онда ће председник, или ма који одборник, рећи *«Па нека буде Петар и Павле и Јанко.»* *«Добро,»* одговориће остали, и тако ће се свршити «избор» школских одборника, колико тек да и тога буде, «кад баш власт хоће.» Какви су Петар и Павле и Јанко као људи, какви ће бити као одборници школски, јесу ли они дорасли за тако важну задаћу, хоће ли они моћи и хтети отправљати савесно и тачно поверену им дужност, јесу ли ти људи осведочени пријатељи школини, јесу ли пријатељи или непријатељи учитељеви, има ли у општини људи, који би требало да буду школски одборници с већим правом, и т. д., о томе, велимо, не ће нико ништа ни помислити. Тако ће вам одборником постати какав неспретни сељо, препредени терзија, пушкар, пропали трговчић, и т. д. У тако «одабрани» збор уђи ће вам још и председник кмет, кнез политичке општине, са штапом. По закону, деловођа вам је

учитељ. На мах створиће вам се слика «заседанија» општинског суда. Одборници школски узеће улоге «членова,» а учитељ, као деловођа, постаће простим «ћатом,» кога председник прима и отпушта. Ту ће кмет да навије некако на своју ћунију. «Ћатин глас ишчезнуће пред кметом и његовим «членовима.» Са таквим школским одбором, ви нећете моћи кренути ни напред, ни натраг, ни десно ни лево, ни право ни криво. «Членови» ће увек стајати уз «свога» кмета, а «ћата» ће бити вазда сам. Какву несугласицу о школским пословима, какву примедбицу за неизвршење нечега решеног, и т. д., кмет ће сматрати као «увреду» од свога «потчињеног.» Кад то буде, онда се, слободно, халалите с радом школским. Сваће, инат, тужбе отићи ће у недоглед. Учитеља то може стати грдних жртава, а школу Бог да прости. Школски одбор, као иначе корисна и паметна установа, профанисаће се и изиграће се тим начином. Тај је резултат, по нашем мишљењу, неминован, а желели бисмо, да се преваримо.»

Тако смо, ето, говорили и писали о школском одбору, пре пуних шест година. Обогаћени искусвом, стеченим вишегодишњим радом у разним школским одборима, студијом саме установе, ми и данас, после толиких година, не мењамо своје назоре о школском одбору, него их још и притврђујемо. Предвиђања наша потпуно су се остварила. Идеална и племенита установа законодавчева изиграна је у рукама школских одборника, од ока изабраних. Јер *«и најбољи закони не вреде, ако су вршиоци закона рђави,»* казало се је одавно. И, место да школски одбори буду данас међу најјачим и најревноснијим помагачима просветног напретка народног, они су му, оваки, какви су, постали једна озбиљна сметња. Да је тако, доказаћемо.

Г. Димитрије С. Јовановић, прошлогодишњи надзорник основних школа у Пожаревцу и пожаревачком срезу, у своме извешћу овако се изражава о школском одбору:

«.....Одборски рад..... иначе је врло неуредан..... Одборници узимаху иницијативу власти над наставником, у место да чују и задовоље његове праведне захтеве, и тако се нечовечно понашаху, као да намирење школских потреба зависи од њихне милости..... Школе су јако оназађене училима и скоро без икаквих књижница. Оставити наставнике..... милости и немилости ових људи, значи, очекивати назадак у школи, а..... сукоби између учитеља и одбора продужиће се. (Свеске 15 и 16 *«Просвет. Гласника»* 1888, године, стр. 563 и 564).

Г. Ст. Ловчевић, прошлогодишњи надзорник школа у космајском и колубарском срезу, округа београдског, вели о школским одборима *«..... Одбор школски решава, да се ти и ти родитељи ђачки новчано казне, и на томе остане. За неуредност у овом послу, председници се обично изговарају, што веле, да стоје непокупљени стари порези и прирези, па мора да стоји и то школско..... Све дотле, док се на некога јасно и одређено не баци одговорност за то, биће, као сада, одговорни сви и нико, а зле последице падају на врат учитељу и школи.»* (У истим свескама *«Просветног Гласника»* стр. 566).

Г. Лука Лазаревић, директор и надзорник школа у Ваљеву и срезу ваљевском, за $188^{2}/_{3}$. шк. годину, каже о истоме: *«Школски је одбор састављен најобичније из неписмених људи, који не познају своју дужност, који не знају потребе школе, и т. д..... У Звечкој није држат ове године ни један састанак, јер одборници неће..... да долазе у седнице..... По варошима се бирају у школски одбор људи, без обзира на њихову сирему за тај посао. Нигде, по варошима, не присуствују испиту школски одборници,* Ја како се вајно држе редовне седнице преко године, кад ни на испит не ће да дођу?! *јер су заузети својим приватним пословима..... Одлуке одборске о казнама родитеља ђачких обично нису извршене».* Исте свеске *«Просв. Гласника»* Од исте го дине, стр. 572).

Г. Михаило Баниħ, надзорник школа у пожаревачком округу, исте године, каже «..... *Врло је мало вредних и разборитих људи, који у школским одборима заседавају, и решавају о судбини и животу школином. Шта више,.... смело ..... тврдим, да има врло много тако несавесних одборa, који, не само да ништа не помажу школи, веħ јој, и то у врло великом размеру, одмажу*». (Стр 662., 17.) и 18 св. «*Просв. Гласника*» од 1888. г.).

Г. Миливоје Симиħ, надзорник школа у смедеревској Јасеници, прошле године, вели о истој ствари: «*Одборска администрација вођена је врло различо .....*

На многим местима одборски састанци били су врло ретки ..... И ако су по негде одбори и вршили свој посао, решавали, да се набави што треба за школу, одређивали казне за родитеље, ... те су одборске одлуке ретко где извршене». (Стр. 674. св. 17. и 18. «*Просв. Гласн.*» од 1888. г.).

Ево, шта о школским одборима каже *г. Светозар Атанаħковиħ*, прошлогодишњи надзорник школа у чачанском округу: «*У данашњем уређењу наших осн. школа, највећа е незгода са школским одборима. Тој незгоди узрок су већином председници шк. одбора, који су уједно и председници политичких општина. Кад би председници уредно и тачно вршили своју дужност, онда би ова установа знатно допринела напретку школе ..... Председници..... из разних својих личних побуда, не врше тачно ову своју дужност ..... Надлежна државна власт слабо разбира за ову радњу председника, која се тиче школе, ... те тако се неуредност председничка промакне без икакве казне, а где се неуредност не казни, ту не може бити уредности ..... Школски ħе одбор правити само једну збрку у уређењу наших основних школа.* (Стр. 772., св. 19. и 20. «*Просв. Гласн.*» од 1.888 године.

Надзорник школа у црноречком округу, г. *Милорад Петровиħ*, вели: «*Школски одбори, као и до сада, врше своју дужност као о беде. Они се само састају, (а по нег-*

де не ће ни тој и решавају, да се то и то набави да се то и то учини, или овај и онај ђачки родитељ казни; али све то остаје само у записнику, и ништа се не извршује». Стр. 775., истог *«Просв. Гласн.»*., од исте године).

На стр. 778. 19. и 20. св. *«Просв. Гласника»* за 1888. годину, г. *Љубомир Ћирић*, прошлогодишњи надзорник школа у Шапцу и мачванском срезу, вели о школским одборима: *«..... Треба доста муке, док учитељ успе, да скупи чланове школског одбора, ... па по што се све то с муком сврши, онда се тек решење шаље пред политичку општину на извршење ..... Ваља озбиљно настати, да се, школски одбори уреде тако, како ће бити од помоћи учитељу, а не још да му отежавају и онако тежак и мучан посао.»*

Ето, какви су школски одбори, по оцени меродавних лица! Треба ли, да их још илуструјемо? Имали бисмо за то доста материјала, али, рачунамо, доста је и оволико. Додајемо још, да се у сред Београда често не отправљају тачно школски послови, и ако су ту школски одбори под непосредним надзором и утицајем централне просветне власти, а, међу тим, највећа је вероватноћа, да у школски одбор уђу релативно најинтелигентнији људи. И у Београду бива случајева, да се седнице одборске не држе по 2 и 3 месеца. Седнице пак великог школског одбора изостану често по годину, две дана. Учитељ захтева седницу, а кмет, много пута, одговара: *«Батали, учитељу, вере ти, имам важнијих послова.»* Не извршују се одлуке одборске. Запитате кмета, а он вам вели: *«Та претрпан сам пословима, па ми ни на ум не пада да још и о томе бринем.»* Шта значи то? Значи, да кмет сматра, да све друго може и мора бити какав, такав посао, о коме се човек мора старати више или мање, а брига о школи да је посве сићушан посао, који не заслужује ни најмање озбиљне пажње. И кад се тако може изражавати о школским пословима кмет српске престонице, онда како је, у том погледу, у унутрашњости

Србије, по варошима, варошицама и селима, далеко од непосредног надзора, па још где у школском одбору заседавају *«несавесни»* и недорасли људи за поверени им посао?! Да се наслужимо примером. Кмет са школским одбором, једне од најугледнијих наших вароши у унутрашњости, тужи управитеља и тражи, да министар просвете постави за управитеља, кога он предлаже. Кад у том не успева, он прекида сваке односе с управитељем, кога министар «чува», престаје сазивати седнице школског одбора, очигледно омета школске послове, па почиње опонирати и самим наредбама министровим, штетећи тиме интересе и државне, и општинске, и личне. То је на једноме месту. А сме ли се тврдити, да таквих жалосних појава нема и више? Тако пак бива свагда, кад се здружи бес са неразборитошћу. При оваквим појавама најчудније је то, да такви «свемоћни» господари остају не кажњени?!

Резултат је, дакле, јасан, према свему изложеноме напред. Данашњи школски одбори јесу само једна голема невоља школска, и ништа више. Тако је бар великом већином. У то, надамо се, не може нико сумњати, ко је иоле критичкије пратио и ценио живот и рад школских одбора.

Али, и у овој општој невољи школској има по где који светлији изузетак. *«Одбори школски све више схватају своју дужност, и све редовније држе састанке своје, и на њима врше оно, што траже интереси школини. Отуда је и посећавање деце много уредније, и могућан много бољи успех»*, вели г. Јован Миодраговић, управитељ нишке Учитељске Школе, прошло годишњи надзорник школа у алексиначком округу. С тога, с пуно задовољства може се честитати школским одборницима алексиначког округа, што су, својим радом и старањем око унапређења својих школа, могли стећи права на похвалну реч свога школског надзорника.

Али, остају још двадесет округа у Србији, о чијим се школским одборима не изражавају овако њихови школски надзорници. На против, на огромну већину падају тешки прекори.

Ми жалимо, што су школски одбори у опште стекли рђаво име, за тако кратко време свога трајања. Али, узрок томе ми појимамо. Казаћемо дакле, коју реч и о томе.

Кад просецамо путове, кад подижемо зграде, онда зовемо инжињере, грађевинаре; кад прописујемо санитетске мере, зовемо лекаре; кад процењујемо чоху, тражимо кројаче, терзије; кад ценимо слике, позивамо живописце; кад подижемо одбранбена утврђења, помажемо се ученим војницима, и т. д., и т. д. Тако је правило, па тако то и бива. За сваки посао тражимо мајстора посла. Стручност даје највећу могућу гарантију на успех. Но, тако не радимо свуда и свагда. Кад подижемо школу, кад набављамо наставна средства, школски намештај, књиге за књижницу, и т. д., онда, по некој уобичајеној, али несрећној, практици, одступамо од логичког правила, обилазимо стручњаке, и зовемо опет терзије, пушкаре, механџије, касапе, бакале, галантеристе, спекуланте, много пута пропале трговчиће, и т. д., и т. д. — Част и поштовање свима овим редовима нашега становништва. Сви они могу бити људи на своме месту. Али, нека нам опросте, што ћемо им одрећи способност и подобност у решавању о школским стварима, исто тако, као што и ми не разумемо њихове посебне и специјалне послове. — Касапин и наставна средства! Пушкар и настава! Терзија и литература! Спекулант и култура! Каква иронија?! Какве страшне противности?!

А какви су нам председници општинских судова, који су уједно и председници школских одбора? Заузимају ли то место свагда најотменији људи и најчеститији домаћини? —

Др. Владан Ђорђевић, кад је постао председником општине београдске, рекао је, од прилике, ово: «*Бео-*

градски општиски суд био је као нека севаџиница за људе, који нису били кадри, да осигурају себи уживак на другој страни». Ако се ово пренесе и на општинске судове по унутрашњости, доћи ће се до вероватноће и могућности, да председником неке општине може постати и какав лукави беспосличар. А позната је истина, да се од кметовања уклањају најбољи људи. Историја председникова је често врло мутна. Је ли то бар школован човек? Боже сачувај. Та то је често сиротињски син, који је, због тупоглавости, истеран и из основне школе и недовољно је писмен. У животу *«протурао је се као хоџа кроз покровац»*. На један пут ево га на председничкој столици, јер некако *«уме»* брате. Он је сад и преседник школског одбора. С тога места он треба да је потпора и бранилац општег просветног добра. А је ли то могуће?!

Склопите сад школски одбор у мислима. Ко седи ту? Је ли се остало доследно принципу, да се према послу бирају и људи? Камо ту стручних лица? Каквом се, најпосле, напретку може човек надати, кад судбином школе располажу људи, којима је културни напредак «девета брига»?! — То је једно.

Још нешто. — Политичко развиће дошло је к нама нагло, кад му није било време. Огромна маса нашег света није дорасла за начелни политички живот. Услед тога разбуктала је се у нас лична политичка борба. Партијска разлика поцепала нас је у непријатељске таборе, који се страсно мрзе и гоне. Сваки рачуна, да задовољи своје личне интересе средством партије. У том се правцу и креће. Опште добро заборављено је. На све стране разбира се, ко што ради, а не како ради. Опонира се свему и свачему, што партијски противник ради, било то зло или добро. Таква политичка поцепаност унета је и у школски одбор. Чак и само бирање школских одборника чини се често с извесним политичким рачунима. Плиткоумне рачунџије мисле чак и то, да се и из неслоге може

родити какво добро за школу. За то се, често пута, утурају у школски одбор баш «противници» овога или онога. Људи пак меркантилног духа страшно воле, да одигравају улоге власти. Тако се они увек и јављају. Све, што се ради, мере неким званичним метром. Нека је сад у школском одбору и ко год од политичких противника. Шта ће бити? Да ли ће се моћи ујединити такви одборни елементи? Ту су састављени недозрели просветници и тесногруди политичари. Резултат је јасан. Место да школски одбор да једноставну снагу, која ће да крчи и шири пут на пољу просвете, он ће да кубури да се надува, док једног лепог дана не прсне у комаде и не оспе у тужбице, свађе, инат, денунцијанције, и т. д. Ту се по неки пут запне и са захтевом, *да школски одбор неће да «ради,» док се не уклони овај или онај.* Ко пак, при овоме, највише страда, разуме се само по себи.

Није нам, дакле, ни мало чудно, што су данашњи школски одбори постали озбиљна сметња школиног напретка. Чудно нам је само, шта ће у школском одбору људи, којима никако нема ту места?!

Сад настаје озбиљно и важно питање: *Како да се помогнемо у злу*; т. ј., *како да саставимо школске одборе па да они што боље одговоре задаћи, коју им је намењио законодавац?*

Одмах изјављујемо, да је то тешка ствар. Тешкоћа је нарочито са сеоским општинама. У опште пак, у нас је мало људи, којима би се без зебње могла поверити судбина школе. То је већ једна несавладљива тешкоћа. Но ипак има могућности, да се, бар у неколико, помогнемо. Ево, како је наше скромно мишљење о томе:

Установа школског одбора остаје и даље. Школски одбор бира политички одбор али договорно са учитељем. — Нов устав доноси установу окружних и среских одбора. Ту ће бити лица и из просветне струке. Могло би се удесити, да се то врши договорно и с чланом среског или окружног одбора. Избор потврђује окружни одбор.

или министар просвете. Одборници се бирају на три године, а после тога рока могу бити поновa бирани, али се не морају примити. Да ко може бити изабран за школског одборника, ваља озаконити извесне услове. Тако н. пр. првенство на избор да имају професори у дејству и. пензији, адвокати, пенсионисани чиновници свију струка, школовани, а најзад и нешколовани али опште-уважени мештани Школске одборнике наградити извесним олакшицама и правима, н. пр., да не кулуче, док су у том звању. Ексцентрични људи, ма у ком обзиру, не могу бити бирани ни изабрани за школске одборнике. За све у опште, гледа се, да су осведочени пријатељи школини, да се за њих има бар приближног осведочења и вере, да ће поверену им дужност отправљати како треба Школски одбор постоји као засебно тело, Председника, потпредседника и пословођу бира из своје средине. Пословођа може бити ма који учитељ, кога школски одбор изабере За то има више разлога. Ми смо упоређивали бројеве деловодног протокола неких управитеља основних школа с бројевима аката директора средњих школа. Разлика је често незнатна То значи, да канцеларија задаје управитељу прилично посла. Сем тога управитељ је уједно и разредни учитељ, док директор често не предаје никакав предмет. Оптеретити управитеља, да буде још и пословођа школског одбора, чији се послови такође непрестано разграњавају, то може да буде сувишно за једног човека. Преоптерећивање је пак увек скопчано са уназађењем послова. С тога је оправдано ослободити управитеља писарске дужности бар у школском одбору. Ово не би морало бити, кад би управитељ био без разреда, као што је директор у гимназији без предмета, као што предлаже г. Јован Миодраговић. (Види 17. и 18. св. *«Просветног Гласника»* за 1888. годину, стр. 565.) Школски одбор саставља предрачун трошкова почетком школске године, изузима потребни новац из општинске касе, рукује њиме, и, крајем године, подноси рачун општини, среском или окружном одбору, или *Глав-*

ној Контроли. Одлуке школског одбора извршује председник општинског суда, као и до сада, али за 10. дана, или у толико дана морају бар бити предузете мереза њихно извршење.

За непослушност, председника општинског суда казни школски одбор. То извршује полицијска власт. Незгодно је, да школски одбор кажњава учитеља, па ма каквом казном, јер је и он члан школског одбора. То право ваљало би одузети од школског одбора, и с тога, што је у нашег света врло мало философског духа. Злоупотребом пак тога права штети се ауктоpитет учитељев међу људима и у школи. С тога је умесније, то право оставити окружном одбору, и министру просвете и црквених послова. Школски одбор има право надзора. Све опажене незаконитости, неуредности, доставља окружном одбору, или министру просвете. Неуредност одборника казни се три пута. Који би се одборник, и после тих казни, показао нехатан, или би намерно почео ометати рад школског одбора, отпушта се као недостојан звања школског одборника.

То су општа начела, према којима би ваљало реорганисати данашње школске одборе, и регулисати, у неколико, њихов рад, и кретање.

Са тога гледишта, ваљало би изменити и неке чланове данашњег закона о основним школама.

Тако, члан 14. закона, који говори о саставу школског одбора, ваљало би изменити и допунити овако:

Школску општину представља и о вршењу се њених дужности стара школски одбор, у који улази школски управитељ дотичнога места, или учитељ, ако је један, по један грађанин и сваког села, које је ушло у састав школске општине, ако је тих села више, а четири, ако је село једно, или варош или вароши.

За чланове школског одбора бирају се у првом реду професори у дејству и пензији, судије у дејству и пензији, адвокати, па онда пензионисани чиновници свију струка, грађани, који су свршили најмање четири разреда гимна-

зије, и најпосле и остали грађани, најугледнији, најпризнатији, и опште уважени. За све пак има се мотрити, јесу ли пријатељи школе, и има ли веровагноће, да ће поверену им дужност тачно и савесно отправљати.

Чланови школског одбора не кулуче, док су у том званьу.

Последњи одељак овога члана остаје.

Члану 16., који говори о начину избора школски одборника, дати оваку редакцију:

Чланове школског одбора бира на три године одбор политичке општине, у којој је школа, договорно са учитељем (и чланом окружног или среског одбора из просветне струке), свагда по свршетку школске године. Избор потврђује министар просвете и црквених послова.

Остало остаје

Члан 17., који говори о часништву школског одбора променити овако:

Школски одбор бира из своје средине председника, потпредседника, благајника и пословођу, и о томе извештава окружни одбор и министра просвете и црквених послова. Пословођа може бити изабран и од наставника, који нису чланови школског одбора. Пословођа тада има само саветујући глас.

Казну за недолазак чланова на седнице изричу остали чланови школског одбора, без онога, кога се тих казна, а извршује је председник општинског суда у року од 10 дана.

Одборник, који би се показао немаран у вршењу дужности, или би намерно почео ометати рад школског одбора, отпушта се, после три казне, као недостојан тога званья, а његово се место попуњава истим начином, као што се ради у бирању целог одбора.

Члан 18., који говори о извршивању одлука школског одбора поправити овако:

Све одлуке школског одбора извршује председник општинског суда, у року од 10 дана, ако је ствар мања, а

ако је ствар, за чије извршење треба дуже време, онда се у том времену имају бар предузети припреме за извршење исте. Ко се не би покорио налогу председника општинског суда, тога ће он казнити . . . . . , и т. д. За неизвршење одлука школског одбора, председника општинског суда казниће школски одбор с 20 до 100 динара, у корист школске касе. Казну над председником општинског суда извршује надлежна државна власт, у року од 15 дана.

Члан 19., који говори о састанцима школског одбора, последњи одељак прекројити овако:

Председника школског одбора који не би одбор по прошису овога члана, сазивао бар једном у месецу, казни школски одбор, под преседништвом подпреседника, са 6 динара, у корист школсе касе. После три казне поступа се с њим као и с чланом, који нехатно врши своју дужност. Ту казну извршује надлежна државна власт, у току 15 дана.

Члану 64., који говори о изрицању казни над учитељем, дати оваку редакцију:

Опомену, укор, губитак плате од 5 до 30 дана и премештај без права на селидбене трошкове, изриче сам министар просвете и црквених послова, а губитак плате од 2 до 3 месеца..... и т. д., *по саслушању Главног Просветног Савета.*

Оваквом редакцијом отпало би школском одбору свако право на кажњавање учитеља. За што то тражимо, казали смо напред.

Члан 72., који говори о надзору, последњу тачку, изменити овако:

Школски одбор врши стални надзор над редом и тачним вршењем свију прописаних школских дужности, а за сваку опажену неправилност и неуредност дужан је одмах извештавати министра просвете и црквених послова.

Остали чланови садашњег закона о осн. школама остају и даље,

Тако би, ето, по нашем скромном и немеродавном мишљењу, ваљало реорганисати данашње школске одборе, и оно, што с њима стоји у свези, па да они одговоре што потпуније улози просветних фактора у Србији, која им је и самим законом намењена.

Не мислимо, да би се оваквим изменама, постигли баш и сви идеални успеси на пољу основне наставе, али, да би се, с тим, основна школа знатно унапредила и живакнула, не сумњамо.

Опробајмо не ће шкодити!

«Ни по бабу, ни по стричевима»
«Већ по правди Бога истиноги.»

Лаза Ј. Орадовић.

ДНЕВНА СВЕТЛОСТ И УЧИОНИЦА

Данашње је доба доба културе и индустрије. Оно је произвело огромне напретке у свим гранама људског живота — напретке, који се не могу сравнити ни с којим добом минулих времена. Али „где је среће, ту је и несреће.“ Таква је судба човечијега рода свуда — па и овде. Поред многих других зала данашња висока култура донела је собом и *кратковидост, слаб вид, и чешћу слепоћу.*

Културни човек види несравњено лошије од простог, природног човека. То је непобитна истина.

Сегел је израчунао, да половина (од 27.627) руских војника из харковског округа има 12 пута, а неки чак и 24 пута оштрији вид од оних, који су јако кратковиди. По *Хумболтовим* датима излази, да неки Индијанци из Јужне Америке имају *5 пута оштрији вид од нормалног вида европског*, а 40 пута од оних, који су кратковиди у највишем ступњу. [1])

[1]) *Pflüger*, Kurzsichtigkeit und Erziehung, Wiesbaden 1887, стр. 15.

Кратковидости скоро и нема у нецивилизованих народа: то је »културна болест.«

Број кратковидих расте у културним земљама из године у годину тако, да је то поплашило и хигијеничаре, и државнике, и родитеље. Тако н. пр. у Швајцарској, од оних регрута, који су за последњих 10 год. отпуштени као неспособни за војску због слабог вида, износио је проценат оних, што су отпуштени због кратковидости: 1875 год. *11*, 1876 — *14*, 1877 — *18*, 1878 — *19*, 1879 — *23*, 1880—*25*, 1881—*25*, 1882—*31*, 1883—*29*, и 1884—*34*. *За 10 година дакле повисио се број кратковидих од 11 на 34, или од* $^1/_{10}$ *на* $^1/_3$! До сличних резултата дошао је и *Бекер* из Хајделберга, који је нашао, да број кратковидих регрута расте сваких 5 година за 0.8%[1].

Још су ужасније цифре, које говоре о кратковидости у *школама*. У средњим школама у Немачкој и Швајцарској нашао је *Кон*, да проценат кратковидих износи у нижим разредима 11, а у вишим се пење до 72. На тибинШком теолошком факултету нађено је, да број кратковидих износи 79%[2]. У гимназији у Ерлангену број кратковидих у највишој класи износио је 88%![3] — Много боље не стоји ни са другим културним земљама. *Еризман* је доказао, да у петроградским интернатима достиже проценат кратковидих ученика до 42%. *Дор* је нашао у лионском лицеју 33% кратковидих. *Рајх* је нашао 1878 г. у Тифлису у гимназији међу Русима 30% кратковидих, међу Арменцима 38%, а међу Ђурђијанцима 45%. У Њујорку је нађено 1876 г. 24, 20 и 14% кратковидих ученика.[4] У Шведској број кратковидих у гимназијама износи 37%, а у Данској 45%.[5]

Данас је и слепих више но некада.

Кон је нашао, да од 100 ослепелих на једно око у њих 10 узрок је слепоћи кратковидост.[6]

У нас се за сада још не зна рачуна о томе, како стојимо с овим културним злом. Но изван сваке сумње је, да у нас неће бити кратковидости, слабог вида и слепоће услед претераног напрезања очију ни из далека у оним размерама, у којима је то у другим културним земљама. Али опет с друге стране је исто тако изван сваке сумње, да ће поменута зла скоро заузети и у нас оне ужасне раз-

[1]) *Пфлигер*, стр. 14.

[2]) *Пфлигер*, стр. 11 и 12.

[3]) *E. Netoliczka*, Auge und Brille Wien 1882, стр. II (у предговору).

[4]) *E. Fuchs*, Die Ursachen und die Verhütung der Blindheit, Wiesbaden 1885. стр. 35.

[5]) *Zeitschrift* für Schulgesundheitspflege 1888, бр. 6, стр. 178,

[6]) *Фукс*, стр. 37.

мере, која су заузела у Немачкој, Швајцарској, Аустрији, и другим европским земљама, ако се за рана не побринемо да их предупредимо.

Поменута зла су продукти културног живота. У развоју културном и напретку просветном назазе и ова зла основе за свој развитак и свој напредак. И *ми* напредујемо културно и просветно. Са напретком културе и просвете умножавају се и захтеви од школе и од ученика. Данашњи ученици морају много више да читају, да пишу, и да пиље у ситне послове, но некадањи. Према томе је неизбежно, да је и у нас све више кратковидих, све више њих са слабим видом, и да ће све више бити слепих услед сувишног и неразумног напрезања очију. Но при свем том, *не мора* ово зло ни приближно да достигне оне границе, које је достигло на другим местима. А да тога не буде, нужно је да се *за времена* постарамо, да отклонимо оне узроке, који имају за последицу опадање вида.

Из тих побуда ми смо узели на се дужност, да изнесемо нашем читалачком свету све *важније*, што се зна на овом пољу, и што може бити од користи у погледу на васпитање подмлатка. На овом је пољу у других народа у новије време врло много рађено и урађено. Ми треба да будемо паметни, па да се користимо туђом несрећом и туђим искуством.

Три су главна узрока за умножавање овога зла: 1) рђаво уређено осветљење дневно и вештачко, 2) сувишно и непаметно напрезање очију, и 3) рђаво држање тела при писању, читању, и раду. Погрешке се чине подједнако и у школи и у кући. — Ми ћемо у овом чланку говорити само о оном првом узроку, и то само *о дневном осветљењу у школској учионици*. Другом приликом биће говора и о осталим узроцима. Разлози пак, који су нас побудили, да баш о осветљењу у *учионици* прво поведемо реч јесу ови:

Данас се већ више не да порицати, да је школска учионица главно место, где се зачињу, а често и до највећих ступњева и развијају очни недостаци. Данас заиста „многи, који су ступили у школу као даљовиди, остављају је као кратковиди у већем или мањем ступњу“[1]) *Кеплер* је био канда први, који је изрекао и написао јасно и оцечно, да младићи штудовањем лако постају кратковиди.[2]) До данас је у овом смислу испитано на 100 разних места на свету до 111.500 ученика и преко 50.000 учитеља, војника, и занатлија и *доказано је:* да је кратковидост — и у опште слабији

[1]) *Arlt*, Über die Ursachen und die Entstehung der Kurzsichtigkeit, Wien 1876, стр. 28

[2]) *Stilling*, Untersuchungen über die Entstehung der Kurzsichtigkeit, Wiesbaden 1887, стр. 183.

и лошији вид — чешћа појава у оних ученика, на које школа ставља веће захтеве; да је у сеоским школама кратковидост ређа а у варошким чешћа; и да је кратковидост и чешћа и јача у вишим школама но у нижим, и у вишим разредима исте школе но у нижим.[1] Овим је јасно доказано, да је школа главно место — и ако не једино и искључиво — где се замеће и развија кратковидост. А с ном без сумње и остале очне слабости.

Даље је доказано, да се кратковидост појављује веома ретко у 5 и 6 години узраста, но тек између 10 и 16. Али клица за ово усађује се скоро увек још у првим годинама учења читања и писања. Доцнији неповољни услови за очи чине, те се кратковидост развија потпуно између 14 и 20 године. Доба узраста од 7—14 односно до 20 године најповољније је за то. Тада се тело развија и расте па и очи, и сва су ткања лабава попустљива. *Арлт* вели: Као општи услов за развој кратковидости мора се узети младићски узраст.... Познато је да се кратковидост после 16 године (од прилике) више не развија. Кад се кратковидост појави у 20 години или доцније, онда се већином сме узети да је прави зачетак болести био раније, па није примећен.[2]

Школска учионица је данас оно место, где деца и младићи од 7—20 године највише преко дан напрежу вид, и с тога смо баш прво узели у расматрање дневно осветљење *учионица*.

* * *

Осветљење у опште може бити двојако: природно и вештачко — *Природно осветљење* је оно на дану, дневно осветљење, које добивамо од сунца. И месечина је природно осветљење, а природно осветљење имамо и у каквој ведрој, светлој ноћи без месечине. Но обе ове врсте природног осветљења ми нећемо на овом месту узимати у обзир. За нас је главна дневна, сунчана светлост. *Вештачко осветљење* је ипак свако друго, које граде људи својом вештином. Тако је оно осветљење, које се добива од свећа, лампи, електричне светлости, итд.

И природно и вештачко осветљење може бити тако подешено, да је за очи повољно или неповољно, корисно или штетно. Добро удешено осветљење главни је услов за одржање здравога вида до старости; рђаво удешено осветљење главни је услов слабљењу вида кратковидости, и чешћој слепоћи.

[1]) *Пфлигер* стр. 4 и 5.

[2]) *Арлт*, стр. 23.

И овде, као и свуда, крајности су неповољне и штетне. Сувише жарка светлост штетна је за очи, но и рад у тамнини исто је тако штетан. Средина је једина здрава и корисна.

Приметило се, да се несравњено чешће чине погрешке у томе, што се ради на *слабој* светлости, но погрешке односно рада на сувише *јакој* светлости. Узрок потиче бесумње отуда, што је јаче и приметније осећање непријатности од сувише јаких сунчаних зракова, но од слабе светлости. Но још је већи узрок у навици, коју смо наследили из прошлости.

У пређашња времена кућа и соба биле су више склониште, но место за рад. Већи део послова свршаван је напољу. Фини и ситни радови, као што су шивење, вез, итд. махом су лети рађени на пољу, пред кућом, у вајату, у ладу под дрветом. Зими се радило уз прозор, и за сваког је ту било довољно места. И сами духовници, који су морали да читају по црквама и манастирима, и да пишу по ћелијама, нису морали да напрежу вид бог зна колико. Само један поглед у какву стародревну књигу, па ће нам на мах пасти у очи она крупна и дебела слова, којима су оне штампане или писане. А, што је најглавније, у старо време није се много ни читало, ни писало, ни цртало.

За *такве* услове животне могле су да поднесу и сниске собе са маленим четвртастим прозорима, и жижак, и лојана или воштана свећа.

Данас је све друкче.

Кућа и соба су данас исто толико место за рад, колико и за склониште; често су, као у школи, канцеларији, фабрици, итд. више место за рад, но за склониште. Већи део послова обавља данашњи културни човек искључиво у кући и соби. Шивење и вез напољу, на трави, под лисном липом, данас је реткост у варошима. Уз то се још нагомилало сила финих и ситних радова, који се сви врше у соби. Данашње књиге и новине штампају се скоро микроскопским словима — треба само погледати на какву примедбу, штампану тако званим петитом, па сравнити слова са словима каквог старог часловца. А, што је понајглавније, у данашње се време чита, пише, црта, и пиши у атласе, ноте, итд. много више но некада.

За *овакe* услове животне нужне су високе и светле просторије, са прозорима до тавана, и нужно је осветљење петролејом, гасом, и електричном светлошћу.

Данас се, може се на кратко рећи, више и финије гледа, па за то треба више и боље светлости.

Међу тим средства за осветљење нису до сада — бар у нас не — напредовала упоредо са захтевима од очију. Захтеви на очи и

против наше воље удесетороструччили су се, и устоструччили, а осветљење, које зависи од нас, остало је још махом по старом. Садашњост нам је натурила *на силу* веће захтеве од очију, а стара навика и неувиђавност не дају нам да се побринемо за погодније осветљење.

Ето ту је главни узрок, што се данас чини више погрешака у томе, што се ради у тами, но што се ради на сувише јакој светлости.

Међу тим пак *рад на слабој светлости веома је штетан за очи.* А у томе баш постоји код многих заблуда, да је полутамно осветљење најбоље. Оно истина за очи, које не раде ништа, може полу тама у соби, засењеној густим гардинама и завесама, бити зар и пријатна; али кад се ради у таквој соби, онда то осветљење само може бити непријатно и штетно за очи.

Позната је ствар, да што је год предмет боље осветљен, тога је лакше посматрати. Кад су ситне ствари добро осветљене, можемо их гледати без напрезања. Добро осветљене ствари виде се јасно и из даљине. Напротив слабо осветљене ствари морају се примаћи ближе оку, да би се од њих насликала на мрежици већа слика, те да их можемо јасно видети. Што је год мање светлости, то се све више мора посао примицати очима или очи послу. И то се врши не у аритметичној, но у геометричној сразмери, т. ј. *при 2 пута слабијем осветљењу предмети се морају четири пута више примаћи очима.* На тај се пак начин очи напрежу четири пута више, и с тога пре попусте у оштрини и малакшу.

Од колико је утицаја на очи добро осветљење рада показују ови примери:

Професор *Дор* из Берна чинио је веома важна испитивања код часовничара. Од 348 њих, које је он испитао, било је само 10% кратковидих а 22% било их је даљовидих, остали, 68%, били су са правилним видом.[1] Ово је тим чудније, што је часовничарски посао тако фини и пипав, да мора да се узима у помоћ стакло што увећава. Узрок, што је ипак часовничара сразмерно врло мало кратковидих, у томе је, што они морају јако да осветљују свој рад. — Што се ближе иде полима, то је све више кратковидих и све мање њих са правилним и оштрим видом; идући ближе екватору, обратно је. Узрок је у осветљењу. Поднебље ближе полима је магловито, мутно и у опште са мање светлости; ближе екватору је светлије и ведрије. — *Кон* је нашао у једној основној школи, у одељењу, које

[1] *Freichler*, Die Verhütung der Kurzsichtigkeit durch Reform der Schulen im Geiste Pestolozzi's, Zürich 1876, стр. 23.

је било у светлој учионици, само 2% кратковидих ученика; у другом одељењу истога разреда пак, које је било у *тамној* учионици, нашао је 15% кратковидих. Од то доба је на много места нађена слична појава, и данас важи као утврђено правило, да у свакој тамнијој учионици, и у опште у свакој школи са тамнијим учионицама, мора бити више ученика са слабим видом.

Ово је довољно, да се види, од колико је значаја за очи и вид *добро осветљење*.

*

Дневно или природно осветљење *у школској учионици* од пресудног је значаја за очи ученичке, и то не само за време школовања, но за цео њихов живот. Као што је напред напоменуто, у школу иду деца и младићи баш онда, кад им се цело тело развија, и кад су им ткања очна лабава и попустљива. Према томе појмљиво је, да је рђаво осветљење у то доба узраста опасније но икада доцније у животу. Сви се научници слажу у томе, да се кратковидост зачиње и развија баш у добу школовања. С тога и јесу сви хигијеничари у новије доба дигли праву ајку против недовољног и у опште рђавог осветљења у школи. И са свим с правом.

Колико је довољно дневне светлости у школској учионици? — то је прво питање, на које они дају одговор.

Кон, који је данас у Немаца највећи ауторитет на овом пољу одговара: „*У школи не може никада бити сувише светлости.*“ *Жавал*, који се бори у Француској за обилато осветљење у школи, вели: *Школа се мора светлошћу поплавити, те да и на мутним данима буде најтамније место у учионици довољно осветљено.* [1]) Сви се остали у овоме слажу с њима. И за иста у школској учионици никад не може бити сувише дневне светлости — изузев штетну, сувишну непосредну сунчану светлост, коју треба задржати завесама, да не пада на ученичке књиге и прописе.

Прво опште правило, дакле о природном осветљењу учионице гласи:

У учионици треба да буде што је год могуће више расуте дневне светлости. Непосредни сунчани зраци не смеју падати у учионицу.

Ово је у опште.

[1]) *H. Cohn*, Die Hygiene des Auges in den Schulen, Wien 1883, стр. 114; (v *Facol*, Essay sur la physiologie de la lecture. Annal d' oculistique 1878 et 1879. Tome LXXIX – LXXXII.)

Али, као што *Фукс* лепо примећује, не сме се одређивати светлост учионице просечно, по треба одредити осветљење за свако поједино место. У осталом довољно је одредити каквоћу осветљења оних места, која су најудаљенија од прозора, те за то и најтамнија, па ако се покаже, да су та места довољно осветљена, онда је без сумње добро осветљена и цела учионица.

Па *како се изналази да ли је неко ученичко место довољно осветљено или не?*

До данас још није пронађена справа за *тачно* мерење светлости, прави *фотометар*, већ су све мере само приближне. До сада су удешена два фотометра искључиво за одређивање осветљења ученичких места. Један је од *Бертен-Сана* (Annal d' hyg. T. VII. p. 46 et 127). *Фукс* је с тим апаратом чинио покушаје, но апарат се показао као недовољан. У најновије доба је *Кон* употребљавао фотометар, који је удесио *Л. Вебер*, и који је, како се вели (Deutsche med. Wochenschr. 1884 № 38) одговарао циљи при одређивању осветљења ученичких места; но је штета само, што му је цена врло велика (300 марака), те неће моћи да се заведе као обавезан део школског намештаја.[1] Овим би се фотометром могло непосредно мерити осветљење ученичких места, без сумње опет приближном мером.

Но има и других начина, помоћу којих се може одредити, да ли је неко ученичко место довољно осветљено.

Једна од тих метода одређује осветљење помоћу *оштрине вида*. Она потиче од *Шнелена*, професора у Утрехту, у Холандији. Он је узео за основицу при мерењу оштрине вида видни угао од 1 минута, и према томе удесио је слова и знаке, који се у напред одређеном удаљењу виде под углом од 1 минута. Ко их не види на том удаљењу јасно, тај има слабији вид: ко их види, тај оштрији. При тим испитивањима оштрине вида приметило се, да се често слова виде јасно, кад су добро осветљена, напротив кад нису добро осветљена, морају се ближе примаћи оку, те да се распознају. На тај начин се дошло на то, да се Шнеленова метода употреби и за одређивање јачине осветљења ученичких места. Но ова је метода већ и с тога нетачна, што је оштрина вида у разних ученика различна, а још више с тога, што се, као што Фукс лепо примећује, њом не одређује осветљење места у клупи, на ком седи ученик, већ осветљење оног места на *зиду*, где су обешене Шнеленове таблице. У последњим клупама није могуће метати те таблице на ђачка места, па се у назад измицати, те их посматрати.[2]

[1] *Фукс*, стр. 40.

[2] *Шнеленове* таблице, назване „оптотипови", које су у осталом за одређивање оштрине вида врло полезне, изашле су код *Петерса* у Берлину. *Шнелен* је

Много је уледнија метода од *Лакера*. И она је основана на истом начелу, на оштрини вида, али за њу нису нужне нарочите таблице. Треба дати ученику ствар штампану „петитом“, или ако је могуће „нонпарелом“, који је још ситнији, и захтевати да чита на растојању од 50 цм. течно и без напрезања. Ако не иде, значи да место није довољно осветљено. Или друкче: *ако се на 30 цм. може лако читати штампа, где су кратка слова 0,5 мм. висока* (нпр. Шпеленова таблица $0_{,5}$), *онда је довољно светлости.*[1])

Друга једна француска метода још је практичнија, и за њу не треба никаквих особитих средстава. Она потиче од *Жавала*, а усвојила ју је и комисија, коју је 1881 била по овој ствари одредила француска влада. Та се метода састоји у овоме: *Са сваког ученичког места, гледајући од предње ивице стоне даске, треба да се види небо бар за 30 цм, рачунајући од горњег дела прозора, па на ниже.* Ово је *Ферстер* изразио геометриским језиком овако: *Угао*, који образују линије, повучене од горње ивице прозора и од оног нижег дела његовог, докле допире небо, које се кроз ањ види, до неке тачке на стоној дасци на учениковом месту, *не сме бити мањи од 5°.*[2]) Фукс чини пажљивим, да овде треба још узети у обзир и одбијену светлост од дуварова и тавана, особито кад је таван обојен белом бојом. На тај начин ова се сразмера неба може негде и изменити. Ми с наше стране пак додајемо још и то, да ова метода губи сваку важност на врло мутним данима и у сутону. У тим приликама је много боља метода Лакерова, која непосредно показује има ли за читање на дотичном месту довољно светлости или не. Но при свем том Жавалова метода је за данас у опште *најактичнија*, и за то је свуда и усвојена.

Друго опште правило о осветљењу учионица гласи:

Светлост треба да долази у учионицу тако, да осветљава јасно рад и учила, а ниги да баца одблесак у очи, ниги опет да пада сенка на рад и учила.

Да се ово постигне нужно је, да светлост долази или озго, или с леве стране. Ако светлост долази и с лева и с десна, онда треба да је јача светлост с лева. Не треба да светлост долази са страг, а никад не сме долазити спреда.

употребио латинска слова и читаве реченице. *Бурхарт*, из Берлина, узео је тачке и уледно таблице по истом систему за оне народе, који не читају латинска слова. Он је ове своје таблице назвао: „Internationale Sehproben.“ (Кон, стр. 24 и 25)

[1]) *Фукс*, стр. 38; *Кон* стр. 113.

[2]) *Пфлигер*, стр. 19.

[3]) *Кон*, стр. 120.

Најбоља је светлост, која долази у учионицу *озго кроз стаклени кров*. „Идеал очног лекара, вели *Кон*, биће увек стаклени кров над учионицама, као што га већ одавно има у Америци.“[1])

Осветљење озго даје релативно *највећу* количину светлости, и под *најбољим* условима. Учионица је тад осветљена равномерном расутом дневном светлошћу. Сенке у овом случају скоро и нема у школи. Књига и ђачка свеска за писање осветљене су под најповољнијим условима за очи. Све, што учитељ показује на свом столу, осветљено је довољно и добро, а тако исто и школска табла, и карте земљописне, и слике по зидовима.

За дневно осветљење озго, кроз стаклени кров, заузимају се сада живо *Кон*, *Грос*, *Гиљом*, *Жавал*, *Вебер* и др.[1]) Оно је заиста у новије време и заведено на много места, као у великим читаоницама, библиотекама, универзитетским слушаоницама, салама за скупове, забаве дању, у парламентима, у фотографским и живописачким радионицама, итд. Американци су га усвојили и у школама за горњи спрат. У најновије доба заводе овакав систем дневног осветљења и фабриканти. Свуда је успех неисказан. *Грос* вели, да сваки, који походи какву модерну фабрику, где се преде памук и вуна, мора доћи до убеђења, да при овом осветљењу и у најогромнијим салама нема ни једног јединог тамног кутића.

Код наших једнокатних школа овај корисан начин дневног осветљења, могао би се лако извести, и то бар у школама, које се буду у будуће зидале. А стаклени кров — разуме се с прозорима на крову — неће бити баш ни много скупљи од обичног, особито кад се овде узме у рачун трајашност стакла и тиме издаци за препокривање. Наша јагодинска стаклара могла би за то нужне дебеле стаклене плоче да производи, као што сад производи стаклени креп. У вишекатним школским зданима, требало би снабдети оваким осветљењем све учонице у горњем спрату, и њих онда употребљавати за цртање, лепо писање, за ручне радове женске и мушке, особито женске, и друге предмете, где је нужно јако осветљење, као при читању, географији, итд.

Овде се сад порађа питање: *Је ли нужно, да учионице са осветљењем озго имају и прозоре са стране?*

Има разлога и „за“ и „против.“

Разлози, да не треба других прозора са стране, сем оних на крову, ови су: Прво, на тај начин не би се деца расејавала догађајима напољу, но би прибирала сву пажњу на оно, што се у школи

[1]) *Кон*, стр. 121.

[2]) Пелигер, стр. 20.

учи. Друго, спољна ларма не би продирала у учионицу, те не би сметала настави. И треће, на тај би се начин добило више и угоднија простора за карте и слике. — Разлози за прозоре и са стране ови су: Прво, без прозора са стране врши се проветравање рђаво те се у оваким учионицама ваздух брзо искварн, а лети су још и веома запарне. И друго, кад нема прозора са стране онда утиче на дух и учитељев и дечији непријатно та околност, што се човек налази у неком затвореном простору са свију страна, без изгледа у поље, без свезе са спољним светом ван школе. За то *Пфлигер* предлаже, да се начине прозори и са стране, као што су то и многи фабриканти већ учинили, и назива те прозоре „хуманитарним прозорима.“ [1])

Нама се чини, да ово пребацивање о непријатном утицају на дух ђачки и наставнички нема баш са свим места. У новом бечком универзитету удешена је дивна библиотека за студенте са око 200 седишта, у коју долази светлост кроз млечна окна на тавану. Ту нигде нема ни једног прозора са стране. Писац ових редова много је пута радио у тој библиотеци по више часова. Једном је био принуђен да више од 15 дана ради у њој и пре и после подне. И он никада није осетио ни мало тегобе од тога, што нема изгледа у поље, но је баш напротив она изолованост од уличне ларме утицала веома пријатно. Никад му шта више није ни пало на памет, да би боље било друкче, нити би, да није нашао код Пфлигера, да има и таког мишљења. — Исто тако отпада и разлог о рђавом проветравању и запари, кад се само удесе добро вентилатори.

Но при свем том ми смо ипак *за прозоре и са стране* — а то из са свим других разлога. Ми смо тог мишљења, да школа не сме, да је много различна од куће, а особито да не сме никако да се ограђује од спољне природе, и да се затвара у ћелије и јазбине. Ми бисмо били чак за то, да се сва настава, сем писања и других неких предмета, држи у топлије доба године на пољу, у бамти, у ливади, у ниви, у шуми, код реке, на брду — једном речи у живој, слободној природи. С тога смо ми за ово:

Ако учионица има изгледа у слободну природу, онда поред прозора на крову нека се начине и прозори са стране, и то што више њих. Но нека се тада удесе на њима и завесе, да се могу по вољи закривати. Ако је пак школа у вароши, међу кућама, тако да из учионице нема изгледа у *слободну природу*, онда је боље без прозора са стране. Деца и иначе излазе сваког сата у авлију на одморак, а и учитељ.

[1]) *Кон*, стр. 125.

После осветљења озго по доброти за школске цељи долази на прво место *осветљење с леве стране*. Свак зна, да се најбоље пише, кад светлост долази с леве стране. Кад долази светлост с *десна*, онда пада сенка од руке и пера баш на оно место, где се пише, и на тај начин приморава се ученик, да више примиче очи писању.[1]) Главно је правило при писању и читању, да се постигне што већа противност између црног и белог. Што су слова црња, а артија бела, то је све лакше за очи; очи се све мање напрежу, јер се слова лакше распознају. Кад пада сенка на оно место на ком се пише, онда се ова противност између црног и белог веома умањава, и вид мора више да се напреже, те да се оштро уочи оно место, на коме се пише, и оно, шта се пише. Кад пак светлост долази с леве стране, онда нема сенке на месту на ком се пише, те се вид не мора прекомерно напрезати, да се писање добро уочи. — За читање је осветљење с лева такође повољно.

Школске клупе морају бити намештене тако, *да прозори дођу ученицима с леве стране, а учитељу с десне* — ово је опште позната и довољно доказана истина. И по нашим правилима о грађењу школа[2]) захтева се: „Прозори треба да су окренути истоку или југу, *а увек према левој уздужној страни бачких седишта*.“[1])

Па и опет дал је свуда тако?

Биће без сумње и у нас, као и свугде што је, још доста учионица, у које светлост не долази с леве стране. На многим местима је ово само за то што нема кога да млађима енергично заповеди, да се клупе изврну. Но често је ово само за то, што би у противном случају врата дошла ученицима иза леђа, и наставник би морао да обилази наоколо, док не дође до свог стола или катедре, а то би било божем неудудно. Тада не би могли ни ученици да виде наставника, школског старешину, или каквог госта, кад улазе у школу, те не би одмах устали и одали пошту; а на тај начин имало би се чешће да се види и непријатних сцена међу ученицима, док се не дође пред њине очи, за катедру. Међу тим ово су све само застареле формалистичке предрасуде. Но најзад ма како да је, мора се признати, да су очи ученичке преце од *свега* сталога, и да обзир на ученичке очи мора бити први и највећи од свију осталих уображених — *или неуображених* — обзира! Улазак наставников траје само неколико секунада, а ученичке очи су при неповољном осветљењу изложене сатима и посведневном штетном

[1]) *Кон*, стр. 120.

[2]) „*Правила* о грађењу школа и о намештају школском“ од 1881 год. Пбр 1360, у чл. 9.

утицају и кварежу. Сви паметни и несебични наставници треба да се заузму, да се ученичке клупе поставе онако, како је најбоље за *ученике* и њихове очи — а како се најзад и *законом* захтева! Нарочито би требало, да свој глас против овога дигну млађи наставници, и да старије на ову промену тако рећи наморају. Старијима опет не треба замерити за то, што ће се затезати и једва пристати на ове промене. Човек је тако створен, да у старијим годинама не трпи промене, па ма оне биле и најмање — али млађи треба опет са своје стране да не попусте у навођењу разлога дотле, док се не задовоље здравствени захтеви. — Како се људи тешко ослобађају од својих навика, нек нам је дозволено да наведемо један пример баш из овога, о чему је говор.

Елингеру је пало у очи, да на универзитету у Вирцбургу у *физиолошкој(!)* слушаоници долази светлост с десна. Поводом тога примећује он: „Без сумње, у овој је слушаоници објашњаван сваке године по један пут познати закон о интензитету светлости и квадрату остојања, да је дакле при покривању места на артији, где се пише, сенком од руке, нужна већа слика на мрежици и по томе веће примицање ока к артији, и то не у простом, но у квадратном односу. Лако је појмити, да на овај начин постаје стална кратковидост, и да се таком равнодушношћу млади медицинари баш не навикавају на то, да за себе, и доцније за своје клијенте, траже при писању најбољу светлост. По најновијем извештају (1876), на питање, стоје ли клупе у физиолошкој слушаоници у Вирцбургу и данас, тако одговорено је да стоје онако исто како их је наместио столар још пре 24 године. За по сата и без икаквих тешкоћа могле би се изобрнути клупе и катедра.“[1])

Ово је заиста и сувише јасан пример, како се човек са грдном тешкоћом опрашта старих навика и уобичајености. А ово је опет још један доказ више, да је инерција, „леньивост“, опште својство не само у физичком, но и у *духовном* свету. —

Као правило важи, да *при једностраном дневном осветљењу не сме светлост долазити у учионице с десне стране.*

Многи ће можда помислити, да је тако исто добро као с лева, и кад светлост долази *спреда*, па још и боље. Но то није у ствари. Осветлење спреда је врло непријатно за очи, јер засењава очи. Особито је непријатно, кад учитељ нешто показује на свом столу, или на школској табли, која мора увек стајати пред ученицима. Глоб, табла, и све што учитељ показује, окренуто је ђацима са страном, која је у сењци, те поред тога, што светлост од прозора пада деци право у очи, и засењава их, још и предмети, које учитељ показује,

[1]) *Кон*, стр. 118.

не виде се јасно. Ни за читање није ово осветљење добро; једино још може да поднесе за писање. Осветљење спреда има још и ту ману, што тада имају довољно светлости само они, што седе спреда, а они што су озад, увек су у неком полусутону.

С тога је и осветљење спреда са свим за одбацивање.

Исто је тако за одбацивање и осветљење *остраг*. У учионици, где светлост долази са зади, може се прилично угодно читати, кад се седи усправљено, па се књига изнесе врло мало у страну. Школска табла, учитељски сто и предњи зид су до душе далеко од прозора, но светлост пада тако, да је ипак на њима све лако приметно. Но непријатно је, што тад сви главнији предмети, који су пред ученицима, као глоб, карте, слике и т д. бљеште. Даље неудесно је, што је писати скоро немогуће у овакој учионици, јер на артију пада сенка од главе и трупа. За тим учитељу је немогуће при оваком осветљењу, да има јасан преглед над децом, јер га непрестано смеће светлост од прозора, и дечија су лица у сенци.

С тога и осветљење са страг треба одбацити.

На кратко: *Кад светлост долази у учионицу с једне стране, онда одговара школским циљима једино кад долази озго и са леве стране.*

До најновијег времена су скоро сви аутори били за то, да треба светлост да долази у учионицу само с леве стране. Но у новије време је из Француске дошао предлог, да светлост у учионице долази и *с две стране* где то изискава потреба, те да би им се дало што више светлости, и да би се могле учионице што боље проветравати.[1]) — По некад морају да се граде учионице за велики број ученика. Такве учионице морају бити врло велике, Но дужина учионице не сме прећи неку извесну меру. Иначе не могу ученици из последњих клупа да виде шта се ради на табли и шта се показује на наставничком столу, на картама итд., и не чују јасно наставников глас. С тога се мора дати учионици знатна ширина. Но ту се брзо достиже граница искључивог осветљења с леве стране, јер се из архитектонских обзира учионице не могу градити преко мере високе те да и они најудаљенији од прозора ипак добију довољно светлости кроз високе прозоре. У том се случају, ако није могуће осветљење озго, мора се завести *осветљење са две страна*.

Фукс овде лепо примећује[1]): Ма колико да је боље да светлост долази у учионицу с једне стране, опет се са неправом виче на осве-

[1]) Важне су дискусије по овом питању у Société d' hygiène publique у Паризу између *Трела, Жавала, Гаршела,* и *Лајноа.* (Revue d' hygiène 1879, стр. 576, 658, 1021). — *Кон,* стр. 120.

[2]) *Фукс,* стр. 46.

тетљење са *две* стране, као што се по негде чини. Осветљење са две стране је на сваки начин боље него недовољно осветљење. Но оно је у опште добро осветљење кад се разумно удеси.

Сад настаје питање: *С које две стране треба да долази светлост?*

Једна, и то главна страна, мора бити *лева* — то је јасно. Но која да буде друга? Предња не сме бити ни у ком случају. Остају за избор задња и десна страна — рачунајући према ученицима.

Задња страна има више мана, као што је већ раније речено. Но најглавнија је мана, кад светлост долази у учионицу с лева *и са зади*, што тим ипак није поможено онима, који седе *десно спреда*. Они су ипак без довољно светлости. У рђаве стране оваког осветљења може се урачунати и то, што оно не потпомаже добро проветравање. — *Десна* страна има једино ту ману, што баца сенку од руке и пера на пропис. Добре су стране овог осветљења, што не засењава очи ни учитељеве ни ученичке, што не бљешће предњи предмети, што потпомаже брзо и потпуно проветравање, и, што је најглавније, што *даје свима* који седе с десна *више* светлости. — Има и још једна мана у осветљења с лева и с десна, коју неки рачунају у највећу. Она је у томе, што је тад при раду неизбежна тако звана „укрштена светлост", која је штетна за очи. Међу тим то није баш тако. Укрштена светлост свакојако, не би била пријатна, кад би падала *правце* у очи, с две стране, нпр. с полулева и с полудесна. Но овде није увек тај случај, а и кад би требало да је, може се без икакве муке отклонити. Овде, при писању, читању, цртању, и т. д. коју одбива књига, пропис итд., а не укрштена светлост. А таква нас светлост сусреће свуда у животу на улици, у пољу, у башти, једном речи свуда. И *та* светлост *није* шкодљива очима. Но, ако је учионица, при том што је широка, у исто време и врло *дугачка*, онда они, који седе у последњим клупама према средини учионице, кад гледају право напред, добивају у очи за иста укрштену светлост, од предњих левих и десних прозора. Но за то треба осим писања, читања, и цртања увек држати на десним прозорима навуче завесе, и то на предњим десним прозорима са свим *густе* завесе.

Према свему овоме *ми смо за светлост с лева и с десна. Где то није могуће баш никако, ту се може допустити и осветљење с лева и са зади. Но ни у ком случају не сме се дозволити да светлост долази у учоницу с лева и спреда.*

Према овоме погрешно је, што у нашим „Правилима о грађењу школа" стоји: „По потреби могу бити прозори и иза леђа."[1] Боље

[1] „Правила", у чл. 9.

би било да је речено: „По потреби могу бити прозори и с лева и с десна, а само у *крајњим* случајевима с лева и иза леђа.“

Но у сваком случају, били прозори с лева и с десна, или с лева и са зади, треба их тако удесити, да је светлост с лева јача но она с десна или са зади. А то ће се постићи тиме, што ће се десни или стражњи прозори удесити тако, да светлост долази у учионицу озго, са што веће висине. На овај начин се избегава штетна сенка од руке или главе, а у учионицу долази у опште више светлости.

Треће опште правило о осветљењу учионице гласи:

Светлост треба да је у учионици подељена што је могуће равномерније.

Овде долази у обзир двоје: 1) светлост треба да је што је могуће равномерније распострта по *целој учионици*, и 2) треба у разно доба дана да долази у учионицу што је више могуће *једнака количина светлости*.

Што се тиче првог услова, да је светлост распострта равномерно по целој учионици, могуће га је постићи само, кад светлост долази озго, кроз стаклени кров, као што се у новије време и ради. Иначе мора бити она страна, што је ближа прозорима, увек јача осветљена, но противна.

Што се тиче овог другог услова, да долази у учионицу *у свако доба дана* једнака количина светлости, то остаје само лепа жеља у погледу на дневно осветљење. У животу нити га је могуће потпуно извести, нити је пак неопходно нужан. Чини се, да је нужан једино за просторије, где се држи цртање, и то где се црта по два сата једно за другим. С тога су неки хигијеничари дошли на ту мисао, да захтевају, да су собе за цртање са северне стране. Но ни за цртање није у самој ствари *неизоставно* нужно, да светлост остане равномерна по јачини од почетка часа до свршетка. Промена у јачини светлости од тока сунчевог врши се понајлак и неприметно, те за то није ни шкодљива. Само је *напрасна* и чешћа промена у јачини светлости шкодљива. Кад небом јуре облаци, онда је исто тако непријатно радити где при раду треба оштро гледати, са северне стране, као и са јужне. Ако је игде потребна равномерна светлост целога дана, то је за иста за посао ксилографски, бних што режу у дрвету слике за штампу. Па и опет ретко је да се нађе у северној и средњој Европи већа ксилографска радионица са северне стране. *Јачина* светлости дакле и овде је важнија, но равномерност преко целог дана.

У осталом ни иначе у животу нису очи упућене на равномерну светлост преко целог дана. Непрестано бављење у равномерној

светлости било би можда и пријатно; али би се тиме опет очи тако разнежиле, да би постале неупотребљиве за бављење у слободној природи. За то се сме узети, да *овај услов о равномерности светлости у учионици преко дан није неизоставан услов за осветљење учионице дневном светлошћу.*

И овоме другом, као и оном првом, правилу највише се приближују учионице, у које долази светлост озго, и то *озго са северне стране.* За тим долазе учионице са светлошћу *озго са јужне стране,* па тек онда оне у које долази светлост са *северне стране*, па са *североистока* и *северозапада.* За тим долазе учионице с *југа*, па с *југоистока* и *југозапада.* А најнеравномернију светлост у току целог дана добивају учионице с истока и запада.

Кад смо овако прегледали главне захтеве од доброг дневног или природног осветљења учионице, можемо прећи на *питање о положају учионице према странама света.* Њега је могуће решити тек на основу свега досадашњег посматрања.

*

Положај учионице према странама света врло је важно питање, с тога ћемо му поклонити више пажње. Ово је нужно још и с тога, што у овом питању постоје разна мишљења, од којих су многа нетачна, или су бар једнострана. Ми ћемо најпре редом прећи сваки положај, који може учионица да заузме, и пропратићемо све његове добре и рђаве стране, за тим ћемо прећи критички разна мишљења и најзад ћемо извести коначну општу одлуку.

При одређивању положаја учионице морају се највише имати у виду *светлосни* услови, за тим *педагошки*, и најзад *остали здравствени* услови. Од светлосних услова најмеродавнија је *количина* светлости. Од педагошких услова, који би зависили од страна света, долази у обзир *предњи и десни зид* према ученицима, на које се вешају земљописне карте и слике. Од осталих здравствених услова долазе у обзир као главни *климатски* односи.

А сад да пређемо на расматрање појединих положаја.

1. *Кад светлост долази озго,* кроз стаклени кров, онда је скоро све једно, какав ће учионица имати положај. Увек је у њој довољно и приближно подједнако осветљено свако место благом дневном светлошћу. Прозори на тавану с *јужне* стране, треба да су од млечног стакла, те да не пропуштају непосредне сунчане зраке у учионицу, или треба да имају оздо завесе од бела платна. Но при свем том, што су оваке учионице осветљене равномерно, опет је нарочито зими, кад сунчани зраци падају косије, северна страна осветљена

нешто мало јаче, особито *северни зид*. За то је најбоље, ако се оваке учионице удесе тако, да *учитељев сто* и велика школска табла дођу на *северну страну*. На тај зид доћи ће и земљописне карте. Слике могу доћи и на западни и источни зид, и то оне, на којима се ради пре подне на западни, а оне, на којама се ради после подне на источни зид.

Ова околност, што учитељев сто долази са северне стране, и што се земљописне карте могу на тај начин вешати на *северни* зид, од особите је важности за наставу из географије. Земљописне карте наше северне полукугле све су без изузетка тако удешене, да север долази горе, југ доле, исток десно, а запад лево. Ако се оће да карта деци преставља слику земљине површине, и да деца мисле читајући карту на пределе и истинске односе вароши, планина, река, путова, итд., онда треба карту или положити на школски сто тако, да је њена северна страна окренута северу, или је треба *обесити на северни зид*. Тада је само оно место које лежи источније и на карти источније, западно-западније, итд. Сваки други положај земљописне карте погрешан је, ствара збрку у географским одношајима, и образује и у нас одраслих навику на погрешно сватање географских положаја. Кад се карте вешају на северни зид, онда отпада тај штетан утицај.

У учионицама са стакленим кровом не би никад требало да учитељев сто и школска табла стоје на јужној страни, те да буде дечије лице осветљено јаче од оних предмета на које треба сваки час да упиру очи.

С погледом на *остале здравствене услове* пребацује се овим учионицама, да је лети у њима запара, и да се рђаво проветравају. И једно и друго пребацивање има места, кад су учионице без икаквих направа за проветравање. Но чим се наместе вентилатори до патоса, ове се учионице могу врло добро проветравати, а на тај начин је и запара са свим отклоњена, само кад се вентилатори отворе, и крила стакленог крова одигну за деестак центиметара.

Ове су учионице најбоље за оне разреде, где ученици имају у школи много да читају, да пишу, и да раде на географским картама, а особито су угодне за цртање и за ручни рад женски и мушки.

2. *Југоисточни положај учионице* је најбољи од свију положаја, где осветљење не долази озго, но *са стране*. Учионица је ту осветљена пре подне јасном, непосредном сунчаном светлошћу; после подне је у залатку, те добива расуту благу дневну светлост. Пре подне је нужно на сваки начин на ведрим данима, да се ублажи јачина светлости, што се лако постиже подесним завесама. После подне је светлост блага и довољно равномерна. На облачним и ка-

гловитим данима је у учионици ипак довољно светлости. — *Учитељев сто* у овим учионицама налази се на југозападној страни, а деца су окренута својом левом страном на југоисток, к прозорима. Школска табла долази најбоље у предњи десни, т. ј. западни угао, или спреда, но никако у предњи леви угао. Карте је најбоље вешати на десни, т. ј. северозападни зид, у старијим разредима за нужду и спреда; слике увек спреда. — Светлост има *главни правац* све до $9^1/_2$ сати пре подне према ученицима косо, с полулева са зади. Ово је после осветљења озго најповољније осветљење за читање и показивање на учитељском столу и школској табли, а тако исто и за карте и слике; за писање није најповољније. Но, као што је познато, у ово време се баш и ради обично из српског језика, рачуна, или географија. Од $9^1/_2$ до 12 сати пре подне светлост долази у право с леве стране, а по том нагиње ка правцу полулево спреда. Овај је правац светлости врло повољан за писање, а у то се доба баш махом писање у школи и предузима. Но ово је осветљење повољно тако исто и за све остале радове у учионици. После подне нема у учионици скоро никако непосредних сунчаних зракова (или можда за неко кратко време само после 2 сата), но је учионица осветљена само благом расутом дневном светлошћу, која је угодна за све радње, а особито за читање и писање.

(НАСТАВИЋЕ СЕ.)

ПРИЛОГ ЗА ГРАЂУ ЧЕШКЕ БИБЛИОГРАФИЈЕ

У КОЛИКО СЕ ТИЧЕ СРБА, ХРВАТА И БУГАРА

(до године 1885).

I.

Чланци са именима писаца.

а). Оригинални.

Allin Ladislav. *Novinky srbské literatury.* Ruch, časopis pro zábavu a poučení, roč. III, 433.

—— —— *Půl hodinky ve společnosti srbských dam.* Ruch III, 306.

—— —— *Ze srbské literatury.* Ruch III, 289.

Bartoš Jakub. *Dramatické basnictví lužičko-srbské.* Ruch III, čís. 26 str. 320.

Botta Pavel. *Zmaj Jovan Javanović.* Obraz ze současného písemnictví srbského. Ruch III, 191.

Černý. *Procházky po Srbsku.* (Feuilleton) Pokrok r. 1872, čís. 235, 259, 262, 266, 270, 273, 288, 296.

Erben Jozef. *Něco o rozšíření a číselných poměrech tří hl. čeledí evropských, zvláště pak Slovanů.* Škola a Život, časopis pædagogicky, rok 1869, seš. 8—11, str. 225, 293, 320.

F. E. *Školství ve Vojenské Hranici* roku 1879—80. Dle časopisu Harvatsky učitel. Škola a Život, VI, 175; VII, 217; VIII, 250.

Fort S. *Rakušané v. Bosně a Hercegovině.* Osvěta IX, 381, 441, 721.

Gebauer Jozef. *Jací všeško národové bydeí r. Evropě a kterak jsou ve spolek příbuzní.* Škola a Život XIII, seš. 4, str. 140.

N. B. *Slovanská politika.* Časopis Slovan, (Máj, Červen, Červenec.) r. 1850, str. 552—561; 589—594; 621—626.

Havlasa. *Hercegovské kresby.* Národní listy, rok. 1875, čís. 256, 257, 264, 267, 282.

Herben San. *Tři charvátské osady na Moravě.* (Spis samostatný) V Brně, 1882. Náke. vlastním 8°, str. 25.

Holeček Jozef. *Boka Kotorská.* Osvěta XII, 57, 160, 259, 355, 457, 550, 1025, 1053,

—— —— *Černohorci ve zbraní.* Osveta VII, 278.

—— —— *Černohorske povídky.* Díe I, sr. 1 a 2; die II, sv. 1 a 2. Praha 1881.

—— —— „*Duka od Medina*“ černohorský dobrodruh. Květy III, 450.

—— —— *Národní tradice u Černohorců.* Slovanský sborník. Redaktor Edvard Jelínek. Ročník II.

—— —— *Osnovné školy na Černé Hore.* Slovanský sborník roč. II.

Hrubý Jaromír. *Písemnictví jihoslovanské* r. 1879. Osveta X, str. 435, 515.

Hudec Jan. *August Šenoa.* (Nekrolog). Buch III, čís. 25, str. 427.

—— —— *Branko (Alexije Radičević).* Životopisný a literární obraz. Slovanský Sborník, roč. II.

—— —— *Literární stud. o Petru Petroviči Něgušova.* Osvěta, sešit červencový, r. 1884.

—— —— *Stanko Vraz*, literární studie. (Prednešeno v literérním odboru Umělecké besedý dne 28 května 1881). Ruch III. čis. 31, str. 372—373; 32, 389—390; 34, 412—413; 35, 423—424; 36, 431—432.

—— —— *Vladika a básník Černé Hory.* Osvěta X, str. 435, 515.

Ch (alipa). *August Šenoa.* (Nekrolog). Ruch III, 427.

Chocholoušek Prokop. *Jih.* (Druhé vydání) Díl první: 1. Pole Kosovo. 2. Mileva. 3. Angora. 4. Poslední král Bosanský. (Praha 1877.)

Jaroš Jindrich. *Z Bosny.* Zora I, č. 11, str. 258—260.

Jireček K. *Dubrovník.* Osvěta. roč. IX, 9.

—— —— *Jiří Daničić a Medo Pucić.* Osvěta XIII, 285, 322.

—— —— *Srbsko, země i lid.* Osvěta V, str. 321, 416, 498, 586.

K. H. *O vlivu byzantském na umění Slovanské.* Osvěta VII. (O Srbsku zmiňuje se spisovatel na strance 640).

K. J. *Ruský jazik na balkanském poloostrově.* Zora I, 120.

Klíma Hanus. *Matice Srbská.* Kapitola z dějin kulturního života Srbů uherských. Slovanský Sborpík II, ser. 7.

—— —— *Srbsti národní dobrodinci.* List z kulturních dějin. Slovanský Sborník, ročník II.

—— —— *Uskoci. Lístek z dějin emigrace srbské.* Květy IV, ser. 8, str. 357.

Korínek Fr. *Vojenská hranice.* Osvěta I, 305, 348.

Koubek Jan R. *Prehled statisticko-politicky hlavnejších jazikův a narodův evropských, zvláste slovanských.* Čas. Slovan. (Máj, Červen, Červenec). 289—296.

Mazal Fr. K. *Poměr bratra a sestry v prostonárodní písni československé.* Zora I, čis. 1, str. 15—18; 2, 30—33.

Milić J. *Dalmacie.* Osvěta, listy pro rozhled v umění, vědě a politice, ročník V, str. 694.

—— —— *Srbové uherští.* Osvěta, roč. IV, str. 914.

Morávek Ant. *O Školství Černohorském*, dle článku prof. Dr. E. Schoctzmayera z Terstu. Skola a Rivot, roč. V, str. 129; VI, 182.

Neruda Jan. *Bělehrad* (ve zbírce: Obrazy z ciziny, svazek V) v Praze 1879.

—— —— *Dítě* (ve zbírce: Různí lide) Arabesky, v Praze 1880, s. 252.

—— —— *Podél Uny* (ve zbírce: Obrazy z ciziny, svazek V) v Praze 1879.

N. J. *Slovani v Uhrích.* Čas. Slovan. (Srpen, Září) str. 911—914.

Popelka B. *Bulharské písně národní.* Zora I, 238.

—— —— *Charvátsko* (Různé úvahy) Zora, roč. I, čís. 3, str. 58, 59, 60; 4, 81—87; 5, 111—112; 6, 130—132; 7, 158—159; 8, 181—182; 9, 205—206; 10, 229—231; 11, 252—254.

—— —— *Jiří Daničić.* Pohrobní vzpomínka dle záhrebského „Pozora". Čas. Zora, r. I, č. 23, str. 549—551.

—— —— *Kroatische revue.* Zora I, 167.

—— —— *Listy s Chorvat.* Příspěvek ku poznání země i lidu. Koleda, roč. VI, čís. 17, str. 260—265; 18, 277—282.

—— —— *Některé črty z nejstarších dějin charvátských.* Zora I, čís. 22, str. 509—512; 23, 531—534; 24, 566—568.

—— —— *O záhrebské výstavě průmyslovné.* Zora I, čís. 12, str. 273—276.

Popović Sreta A. *Jiří Jakšić.* (Život a podobizna) Svělozor, illns. tyd. r. 1881.

—— —— *Nejnovější opravy národního školství v Srbsku.* Škola a život, časopis pædagogicky, ročník XXVII, seš. IV, str. 100, —103.

—— —— *Novinky v srbské literature.* Ruch, časopis pro zábavu a poučení, roč. IV, str. 103.

—— —— *Několik slov o umělém básnictví srbském.* Ruch, r. III, s. 198.

—— —— *O národním školství v Srbsku.* Škola a život, čas. pædagogicky, roč. XXVII, seš. II, str. 33; III, 72.

—— —— *O srbském divadle.* (Feuilleton). Národní listy, ročník XXII, č. 57.

—— —— *O srbském dramatském básnictví.* Zora, roč. I, čís. 13, str. 309—310; 14, 334—336.

—— —— *O středních školách v Srbsku.* Skola a život, roč. XXIIX, seč. I, str, 28.

—— —— *Peter Petrović Něguš.* Životopisny nástin. květy, roč. III, kniha 6, str. 775—782.

—— —— *Poměry studenstva v Srbsku.* Akademické listy, roč. III, čis. 4, str. 60—62; č. 5, 75—78.

—— —— *V Bělehradě 31 Srpna 1880.* (Dopis) Akademické listy, roč. III, čis. 9, str. 133—134.

Skalecký K. *Život a literarni působeni L. Karavelova.* Zora, roč. I, str. 416, 447, 476.

Sobka Fr. *Sremské kláštery.* Pokrok, r. 1872, čis. 59, 61, 65, 67.

Toužimsky Jozef. *Jozef Jurčić*, Květy, roč. III, str. 805—807.

—— —— *Literatura srbská a chorvátská.* (Rozhledy) Květy, roč. III, 249—253.

—— —— *Maričin hrob.* Povídka ze života Srbi bosenskýeh. Lumír, roč. III. (1875).

—— —— *Na Avale.* Povídka z novějších dějin srbských. Květy, roč. IV, seš. 7, str. 321.

—— —— *Rozhledy v literature srbské a chorvatské.* Květy, roč. VI, str. 249, 253.

—— —— *Trůnní reč knížete srbského.* Pokrok, 1874, č. 326.

V. D. *Literární zprávy jihoslovanské.* Čas. Slovan. (Máj, Červen, Červenec). r. 1850, str. 282—284.

Vagner J. *Ze života bulharských venkovanů.* Ruch, roč. III, čis. 22, str. 267—269; 23. 280—281.

Veverka Václav. *Kosara.* Čas. Koleda, r. VI, čis. 18. str. 275—276.

Vlček Jaroslav. *O Slovensku literárním.* Buch, roč. III, čis. I, str. 10—11; II. 24—25; III, 39—40; IV, 51—52; V, 65—66.

Vykoukal Fr. Vlad. *Literatura srbská a chorvatská* II. Květy, roč. III, str. 673—675.

б). Преводи.

Cigánské anekdoty srbské. *Podána Sreta A. Popović.* Paleček, humoristicko-satyricky týdennlk nepolitický, ročník deváty, 8.

Čtveráctví ruského care Mikulaše. *Ze srbského prel. R (udolf) P (okorný)* Paleček, IX, 387.

Dívka snila o svatém vzkrišení. (Z Ristićovy sbirky srbských národních písní). Koleda roč. VI, čís. II, str. 30.

Dívka ze sadu „Náděje“ (Národní pohádka z Chorvátska). *Preložie Jos. Kouble.* Koleda, roč. VI, čís. 17, str. 269—271.

Glišić Milovan. *Oko za oko, zub za zub.* (Z vesnických povídek) *Ze srbštinu preložil Hanuš Moravský (Jan Hudec).* Koleda roč. VI, čís. 1, 2.

—— —— *Učitel.* Vesnický Obrázek. *Ze srbštiny preložil Sreta A. Popović*[1]. Buch IV, 74.

Jakšić Jirí. *Milan.* Obrázek z roku 1848. *Ze srbštiny preložil Sret. A. Popović.* Časopis Naši vládeži II, 12.

—— —— *Sedláci.* Vesnická povídka z let padesatých. *Ze srbštiny preložil Branko Milovanović (Sret. A. Popović).* Moravský národní kalendár r. 1882, str. 29—48.

Jovanović Jovan Zmaj. *Bídnemu světu. Prel. Jan Hudec.* Ruch roč III — 207.

—— —— *„Nobl“ synek. Prel. Jan Hudec.* Paleček IX, 107.

—— —— *Tri hajduci. Prel. Jan Hudec.* Ruch roč. III, 235.

—— —— *Uspomenu li ... Pod oknem. Jak to bývá. Ze srbštiny preložil Ladislav Tesár.* Květy III, 230.

—— —— *Z básní Zmaje Jovana Jovanoviće* (Z jihoslovanské antologie) *Prel. Ladislav Tesár.* Slovanský sborník. č. 5 (květen) r. 1884.

—— —— *Zdaž ta bolest ... Prel. ze srbštiny Jan Hudec.* Ruch III, 104.

Karavelov K. *Probuzení Bulharův.* Z bulharštiny preložil A. H. Dohnal. Koleda VI, č. 7.

Karavelov L. *Stana. Preložil K. Skalecký.* Zora roč. I, čís. 10, str. 231—233; 11, 254—256: 12, 280—282; 13, 306—308.

Kokotović N. *Dva čelníci. Z chorvatského preložil Celestyn N-y.* Národní listy, ročník XXIV, čís. 267.

Lazarević Laza K. *Hajduci v pravý čas. Povídka, ze srbštiny preložil Sreta A. P(opović)*[2].

[1] Превео је на чешки језик и Глишићеву приповетку: „**Póry**“, која је штампана у часопису „Zábavné listy“.

[2] Превео је на чешки језик и ове приповетке Лазе К. Лазаревића: „**Вертер**“ и „**Све ће то народ позлатити**“. Обе су штампане у Прагу год. 1888

—— —— *U studný*. Povídka, prel. ze srbštiny Jan Hudec. Buch III, — 183.

Nalezení křížu. Srbská legenda. *Prel. Dr. Siegfreid Kapper.* Lumír rok. 1873, I.

Nenadović Ljubomir. *Z nové poezie srbské: Z morských písní. Naproti...* a t. d. *Prel. L. Tesár.* Lumír roč. VII (1879) s. 247, 377.

Popěvky pěvců srbských. *Podává Dr. Siegfried Kapper.* Lumír. roč. II, (1874) s. 130.

Ristić. *O základu branné moci srbské. Podává Jos. J. Touzimsky.* Květy, roc. VI, str. 381, 384, 508, 510, 675, 680.

Sava a Sulejman. Srbská legenda. *Prel. Dr. Siegfried Kapper.* Lumír, rok 1873, (1873) str. 297.

Slava u Srbu. *Dle Miličeviće podává S(reta) A. Popović.* Květy, roc. III, cis. II, str. 253—256.

Stanko Vraz. *Z „Djulaliii“* (planých ruží). *Prel. Jan Hudec.* Zora I, 134—135.

Šenoa A. *Kanárkova milenka. Z chorvat. prel. J. Kouble.* Koleda, roc. VI, cis. 22, str. 247—350; 23, 370—374; 24, 391—397; 25, 409—414; 26, 424—430.

Z epických básní srbských. *Podává Em. Fait.* Skola a Život, r XXIIX, seš. IV, 113, V. 138.

Zlatá Mára (Národní pohádka) Z Ristićovy sbírky srbských národních písní. *Z chorvatského prel. Jos. Kouble.* Koleda, r. VI, c. 18, s. 286—287.

Z Verkovićovy sbírky bulharských národních písni. *Prel. R. A. Houbal.* Koleda r. VI, c. 7, s. 107.

Ženitba měsicova. *Dráci se svadili o dívku. Rosanda i žne i náže,* (Z Ristić. sbirky srbských národních písní). *Preložil Al. Levčík.* Koleda r. VI, 74.

Živković Mita. *Uprhlík.* Obraz z venkovs kého života, *ze srbst. prel Celestyn N-y.* Národní listy 83, 1884.

II.

Чланци без имена писаца.

„A božja ti vjera neću“. Národní listy, r. 1878, cis. 16.

Alexinac — Niš. Národní listy, r. 1876, cis. 185.

Alija a Ilija. Povídka cernohorská. Nár. listy, r. 1878, cis. 130, 131.

Bělehrad. Národní listy, r. 1871, cis. 181, 184.

Bělehrad. (Na ulici. Budovy. Život věrejný). Nár. listy, r. 1881, cis. 10, 11, 12, 17.

Boje za rovné právo v Dalmatii. Osvěta, roc. XIII, — 564.

Cetyně. Národní listy, r. 1876, cis. 156, 162.

Cincari. Nár. llsty, r. 1876, cis. 6.

Časopisectvo chorvatské r. 1881. (Dle „kroatische Revue" 1882, 1 seš.) Zora I, c. 6, str. 144; 7, 167—168; 9, 216; 11, 264.

Černohorská execirka. Nár. listy, r. 1877, cis. 326.

Černohorská mládež. Nár. listy, r. 1876, cis. 168.

České spiknutí na Cetyny. Nár. listy, r. 1877, cis. 305, 306.

Dalmatinci a němcina. Osvěta, XIII, — 185.

Dalmatští poslanci a potreby národní. Osvěta, XII, — 95.

Djuro Danicić. Nár. listy, r. 1878, cis. 104.

Dopis z Bělehradu. Pokrok, r. 1872, cis. 202, 221, 227, 232.

Dorćol. Národní listy, r. 1882, cis. 317.

Drobné zprávy o srbské literature. Osveta, roc. VIII. 639, 720.

Dubrovnik. Nár. ltsty, r. 1876, cis. 76, 90.

Geograficko-statistický prehled Slovanstva. Čas. Slovan (Srpen, Září) r. 1850, str. 936—945.

Hercegovská Robisonada. Nár listy, r. 1877, cis. 155, 161, 173, 195, 204, 205 209, 217, 223, 237, 240, 245, 252, 260, 272, 273, 281, 288, 291, 305, 315.

Hercegovské kresby. Nár listy, r. 1875, cis. 242, 243, 247, 249.

Kniha o Srbsku. Pokrok, r. 1874, c. 64.

Knížeství srbské za království prohláseno. Osveta XII, 382.

Kosovo. Nár. listy, r. 1878, cis. 225.

Kragujevac. Nár. listy, r. 1876, cis. 114, 115, 116.

Kus Hercegovské literatury. Národní listy, r. 1876, cis. 172, 175.

Listy z Černé hory. Národní listy, r. 1876 cis. 214, 217, 220, 221, 225, 228, 232, 234, 238, 241, 248, 254, 256, 270, 284, 288, 289, 346, 347, 350.

Listy z Černé hory. Nar. listy, r. 1876, cis. 170, 176.

Listy z Černé hory. (Jak je na Cetyni máme. Pochod do Hercegoviný). Nár. listy, r. 1876, c. 190, 193.

Maksim Bačević. Nar. listy, r. 1876, c. 26.

Matica Hrvatská. Zora I, c. 11, str. 262.

Na Dunají mezi Srbském a Rumunském. Narodní listy, r. 1874, cis. 154.

Na Rudniku. Nár. listy, r. 1876, cis. 143, 152.

Na srbské svatbě. (Feuilleton) Pokrok, r. 1372, cis. 325.

Návrat knížete Milana. Pokrok, r. 1874, cis. 147.

Návrch adresy poslancuv Srbských. Pokrok, r. 1878, cis. 277.

Nezavisnost Černé Hory. Pokrok, r. 1879, cis. 2, 19.

Nejnovější národní zpěvy Srbské. Nár. listy, r. 1879, cis. 192, 193.

Nové ministarstvo v Srbsku. Pokrok, r. 1875, cis. 287.

Nové Srbsko. Nár listy, r. 1878, cis. 204, 205, 208.

Obrenovići. (Z Bělehradu z Září) Pokrok, r. 1872, cis. 248.

Odchod Milana k armadě. Pokrok, r. 1876, cis. 180.

Od horní Drìny. (Višehrad. Srbští Turci. Dobrun. Preboj.) Nár listy, r. 1875, cis. 179.

O novějsich srbských národních písních. Nár. listy, r. 1876, cis. 59, 60.

Operace srbské. Pokrok, r. 1877, cis. 357.

O starém patriahalním zrìzení v Srbsku. Pokrok, r. 1874. čis. 123.

O stavu isterských Chorvatu. Nár. listy, r. 1873, cis. 202.

Otázka východní se zretele ruskéko. Pokrok, r. 1879, cis. 220, 227.

Pobratimství v národě srbském. (Feuilleton). Pokrok, r. 1875, cis. 338, 386.

Rakousko a Srbsko. Pokrok, r. 1873, cis. 240.

Robias Bělehradský. Nár. listy, r. 1871, cis. 191.

Rozhledy po Srbsku. (Feuilleton) Pokrok. r. 1876, cis. 181, 186, 188, 190.

Sarajevský směn. Nár. listy, r. 1869, cis. 10.

Sceny ze Srbska. Pokrok, r. 1875, cis. 52, 59.

Situaze v Srbsku. Pokrok, r. 1876, cis. 216.

Slavení Slávy u Srbu. Národní listy, r. 1876, cis. 3.

Slavnosti v Bělehradě. (Feuilleton) Pokrok, r. 1872, cis. 237, 238 289, 240, 241.

Sněm Dalmatský. Osvěta, rocník XIII, str. 953.

Snatek cernohorské princezny Zorky s P. Karad'orděvićem. Osvěta, rocník XIII, str. 860.

Spiknutí v Bělegradě. Pokrok, r. 1878, cis. 40.

Spor srpsko-bulharský, Pokrok, r. 1878, c. 147.

Srbové. Pokrok, r. 1875, cis. 295.

Srpská Jízda. Pokrok, r. 1876, cis. 286.

Srbská Selka. Zábavné listy, rocník IV, ses. 26, str. 720.

Srbské casopisestvo. Osvěta IX — 434.

Srbsko. Pokrok, r. 1874, cis. 325.

Srbsko. Pokrok, r. 1877, cis 140, 272, 275, 277, 281, 282, 285, 286, 296, 333, 345.

Srbsko mezi Rakouském a Ruském. Pokrok, r. 1878, cis. 58.

Srbský parlametarismus. Pokrok, r. 1875, cis. 92.

Srbský Piemont. Pokrok, r. 1875, cis. 227.

Staré Srbsko. Národní listy, r. 1878, cis. 16.

Stěchování se do Srbska. Národní listy, r. 1867, c. 14.

Světozor Miletic na svobode. Pokrok, r. 1879, cis, 274.

Turecké mesto. Národní listy, r. 1875, cis. 285.

Upomínka na Černohorské tažení. Národní listy, r. 1878, cis. 80.

Upomínky na povstání Srbů r. 1848. Národní listy, r. 1875, cis 218, 220, 222.

V bezejmené zemi. Národní listy, r. 1875. cis. 343, 351, 352.

Večer Jovanovičuv. Ruch. IV — 102.

Vidin. Národní listy, r. 1876, cis. 196, 200.

V knížectví srbském. Pokrok, r. 1876, c. 8.

Vojenská situace v Srbsku. Pokrok, r. 1876, cis. 291.

Vojensko-politický význam Srbska. Pokrok, r. 1876, cis. 47.

Vypravování mniha Sávy chilendarce o mnišské republice na Sv. Hore athonské. Osveta, listy pro rozhled v umení vede a potitice.

Vystěhovalci Hercegovšti. Národní listy, r. 1875, cis. 236.

Z Belehradu (dopis). Pokrok, r. 1879, cis. 170, 195, 198, 205 207. 208, 219, 222, 226, 229, 286.

Zápisky dobrovolníkovy. (Feuilleton) r. 1867, cis. 246, 258, 265, 268, 219, 275, 279, 282, 283, 286, 289, 291.

Z Bělehradu. (dopis) Pokrok, r. 1880, cis. 163. 179, 192, 203, 218.

Z Bělehradu. Pokrok, r. 1872, cis. 294, (16 rijen), 329 (22 listopadu).

Z Bělehradu 10 Září. Pokrok, r. 1876, cis. 256.

Z Bělehradu srbského. Pokrok, r. 1872, cis. 7, 21, 33, 42, 54, 62, 80.

Zbrojení Srbské. Pokrok, r. 1878, cis. 46.

Z bojiste srbského. Pokrok, r. 1877, c. 352.

Z dejín mesta Skadru. Národní listy, r. 1877, cis. 356, 357.

Z Kragujevce (7 Ríjna). Pokrok, r. 1872, cis. 282.

Zmatky a prevraty v Srbsku. Osveta, rocník XIV — 379.

Z Nise do Pirotu. Národní listy, r. 1876, cis. 189.

Ze skupštiny srbské. Pokrok, r. 1876, cis. 31.

Ze sousedství cernohorsko-albanského. Národní listy, r. 1878, cis. 95, 96.

Ze Srbska. Pokrok, r. 1876, čis. 336.

Ze Srbska. Pokrok, r. 1879, čis. 273.

Срет. А. Поповић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Физика. Белешке из предавања за своје ученике и ученице, написао *Борислав Богић Тодоровић*, Професор Учитељске Школе, хонорарни професор Богословије и Више женске школе, члан Сталне комисије против филоксере и ванредни члан Главног просветног савета. Друго, попуњено и измењено издање. У Београду, штампарија напредне странке. 1888.

ПРИСТУП

У другом издању своје Физике завршује г. Бор. Бог. Тодоровић предговор овим речима:

„Код толиких другова и познаника не каза ми нико ни речи као примедбу на прво издање. Нехвала им, ако су што имали приметити, па нису хотели.“

Нисам ни знао, да је постојало прво издање поменуте Физике. А и да сам знао, ко зна, да ли би се решио, да савладам извесне обзире, и да поред других послова уложим и време и рад па и писање примедаба на то дело — јер тада још не беше за то и такова повода, као што је наведена изјава г. Бор. Бог. Тодоровића.

У Новембру 1887. године дознам, да има штампана Физика од г. Бор. Бог. Тодоровића. Сам г. писац изволео ми је доцније послати на дар друго издање своје Физике; за то му и овом приликом изјављујем благодарност на пажњи, којом ме је удостојио.

Као друг по занимању, и као давнашњи познаник г. Бор. Бог. Тодоровића, подстрекнут горњом изјавом и реченим поклоном свога г. колеге, решио сам се, да у главноме обележим добре стране, махне и оригиналности другог издања његове Физике, те да му тиме испуним жељу, коју је у предговору истог дела тако одсудно исказао, а у једно и да уклоним прекор поменуте јавне изјаве, коју је упутио својим друговима и познаницима.

Рад око разматрања те Физике распоредио сам овако:

I. *Добре стране ове физике*, II. *Махне*: 1). Погрешне дефиниције и погрешни закони; 2). неумесни и нетачни примери и објашњења; 3). У махне спада и оно, што је у преводима и изводима наведено под тачкама в), као и оно што је општим напомена као махна квалификовано. — III *Извори* којима се служио г. Бор. Бог. Тодоровић при изради своје физике: *1. Преводи* из дела страних аутора: а). тачни преводи; б). преводи са незнатним изменама и допунама; в). погрешни преводи. *2. Изводи* из дела страних писаца: а). тачни изводи; б). изводи са омањим изменама и допунама; в) погрешни изводи. — IV. Опште напомене.

I

Добре стране ове Физике.

Избор *материјала* у опште је добар, и одговара потребама нижих учитељских школа. *Огледи* су веома прости. Посматрањем огледа, а кад што и из најобичнијих примера свакидањег живота изводе се правила и закони. Често се обраћа пажња на *примену* појединих појава изведених огледом — на практички живот, и на њихову истоветност са извесним појавама у природи; слично се примењују и многа правила и закони. *Објашњења и примери* прости су и врло разумљиви, само кад нису сувише кратко или нетачно изведени.

Језик је у опште леп; многе речи подсећају на говор југозападног дела Србије.

Сем тога напомињем, да је ученицима од неоцењене користи, што имају у рукама штампану школску књигу, по којој им наставник предаје Физику.

Па баш и онда, кад такова књига и не би одговарала свима оправданим захтевима, ученици би пак имали од ње знатну корист, ако не стварну, а оно бар привремену, формалну — јер у њој налазе веран израз предавања свога наставника, која су за њих обавезна. Не треба заборавити, да је ученицима Учитељске школе, Богословије и Више женске школе — којима је ова књига и намењена — писац ове Физике, у једно и наставник Физике, и да је природно, да сваки наставник истражује од својих ученика знање, сообразно својим предавањима. — Разуме се, да ученици имају трајну и стварну корист само од добрих школских књига и добрих предавања.

Према реченоме добра страна ове књиге јесте и у том, *што она постоји, што је има уз наставника, чија предавања она оличава*

Добре стране ове Физике писам поткрепио наводима, јер да то потпунце извршим, имао би да испишем већи део ове Физике у виду разноврсних навода. — Већином је лакше упознати добре стране неког дела, но махне му изнети и исправити.

Ограничио сам се, да наводим само она поједина места из те физике, што има у махна, које ваља расправити, а често и доказима као махну квалификовати.

II

Махне.

1). На страни 4. и 5. наведен је повећи број примера о инерцији, па је онда изведен овај закључак;

„*Свако тело остаје у миру или покрету, док га нека сила не покрене или заустави.*“

У појам инерције не спада само то, да тело само собом не може да се покрене, или у кретању да се не може само собом да заустави — већ спада још и то, да *тело не може само собом изменити ни правац ни брзину кретања.*

Због тога горњи закључак не обухвата довољан појам инерације.

Као доказ томе наводим: „Compendium der Physik von Dr. *Adolph Wüllner*“, I. Band, Leipzig 1879; стр. 15. Müller — Pouillet's Lehrbuch der Physik und Meteorologie von. Dr. *Leop. Pfaundler*, I. Band Braunschweig 1886, на страни 86 находи се дефиниција инерције као што ју је још *Њутн* (Newton) изрекао; „Grundriss der Experimentalphysik von *E. Jochmann*,“ Berlin 1883“ §. 31.

Напомена. У наведеном закључку неумесно је речено „у покрету“, место „у кретању“, јер реч покрет изражава само почетак

кретања, које у опште није дуготрајно, а камо ли да може бити бескрајно.

2.) На страни 6. и 7. налази се:

„Кретање је *једнако*, кад тело за једнако време прелази исто онолики пут, на пример за сваки минут пређе 10. мет.“

Ова дефиниција једнаког кретања не ваља.

Кад се нешто упоређује, оно мора увек с нечим да се упоређује. Ништа се не упоређује са самим собом, јер је све самом себи потпуно једнако. — Кад је у поменутој дефиницији речено „*исто онолики пут*“, онда је требало рећи, и *са којим је путом тај пут исто онолики*; иначе се не зна са чиме сравњује г. писац тај пут.

Кретање је једнако, кад тело у једнаким делићима времена прелази једнаке путове, па ма колико мали били ти делићи времена.

Као доказ нек послужи „Müller – Pouillet's Lehrbuch der Physik und Meteorologie, von Dr. *Leop. Pfaundler* I. Band, стр. 76.

3.) На страни 7. стоји:

„Постојани *прираштај у брзини* зове се *убразање*. Ово кретање бива под утицајем трајне силе.“

Дефиниција ова је погрешна.

Измена брзине у току једне секунде (јединице времена) зове се убрзање (акцелерација) неједнаког кретања.

Према томе, да ли је ово убрзање *позитивно* (прираштај) или *негативно* (смањивање, ретардација), кретање је *убрзано* или *успорено*; ако ли је убрзање *постојано* или *променљиво*, кретање је *једнако променљиво* (једнако убрзано или једнако успорено), или неједнако променљиво (неједнако убрзано или неједнако успорено)

Сем тога са свим је неумесна реченица: „*Ово кретање бива под утицајем трајне силе*“ јер пре ове реченице није било говора о некој *врсти кретања*, већ само о извесном појму код кретања — о *убрзању*.

За доказ, да је дефиниција убрзања неистинита, наводим „Compendium der Physik von Dr. *Adolph Wüllner*, I. Band, Leipzig 1889“ стр. 10., у првом делу *теоријске механике* (од 1880. год). од г. *Љубомире Клерића* професора наше велике школе, стр. 5.

4.) На страни 19. при условима равнотеже колотурова наведено је ово:

„На непокретном биће равнотежа као и код равнокраког озиба. На покретном пак два пута је снага мања од терета, или снага стоји према терету као 1:2“.

Наведени услов (погодба) равнотеже не вреди увек; вреди само, кад су ужета паралелна. Нису ли ужета паралелна, онда се сила не односи ка терету као 1:2, *већ као полупречник колотура према*

тетиви колотуровог лука, у коме уже омотава обим колотура. (Lechrbuch der Physik von Dr. *Peter Münch*, Freiburg in Br. 1886., стр. 34. и 35).

5.) На страни 36. стоји као шести закон шеталичног клађења ово:

„*Време клађења на разним местима на земљи различно је.*“

Закон овај није тачан. — Време клађења за шеталице разне дужине *различно* је и на истом месту на земљи; може бити једнако време клађења на разним местима на земљи и за шеталице, које се нешто разликују по дужини, као што су н. пр секундне шеталице за разне географске ширине, или за разне висине (дубине) и на истој географској ширини.

Овде није речено, за какове шеталице вреди тај закон, т. ј. у закон није ушло, да он вреди само *за једну исту шеталицу*, или *за шеталице једнаке дужине*.

Наведени закон и није управо никакав закон, јер се у њему и не казује од чега и како зависи време клађења једне исте шеталице (једнаких шеталица) на разним местима на земљи.

Закон тај гласи овако:

Јачине тёже на разним местима на земљи сразмерне су дужинама шеталица, којима поједина клађења једнако дуго трају, — а при једнаким дужинама шеталица обрнуто су сразмерне квадратима времена за која извршују поједина клађења, или сразмерне су квадратима бројева клађења, што их учине за једнака времена. (Lehrbuch der Physik von Dr. *Peter Münch*, стр. 57).

6.) На страни 38. находи се:

„*Закони. Средобежна је снага већа: 1. кад је већа маса (већи камен); 2. кад је већи полупречник (дужа врвца); кад је мање (краће) време или већа брзина*“.

а. За које време вели овде г. писац, „кад је краће (мање)“? Да ли је мислио ту време једног обрта за 360°? Ако је то хтео рећи, онда је то требао и изрећи, јер време у опште узевши не може бити ни веће ни мање.

б. Кад су већ започете да се броје редним бројевима неке чињенице, од којих зависи јачина центрифугалне силе, онда следственост захтева, да се до краја броје. У горњем наводу трећа је чињеница и небројана придодата првим двема бројаним.

Горњи закони треба да гласе овако:

„*Средобежна сила управо је сразмерна маси тела и квадрату његове брзине, а обрнуто је сразмерна полупречнику његовог пута.*“ („Lehrbuch der Physik von Dr. *Adolph Wüllner*, Leipzig 1884., стр. 65).

7). Па страни 40. други *Кеплеров* закон о гравитацији наведен је овако:

„2. Планете се брже крећу по елипсиним стазама, кад су ближе сунцу, а спорије, кад су даље. Или потега елипсина описује у једнаким временима једнаке просторе.“

а). Планете се не крећу по елипсиним стазама. Планете се крећу по својим стазама (путањама), које су облика елиптичног дакле елиптичне. Елипсине стазе биле би стазе по којима се креће нека елипса, или припадају некој елипси. Кад се каже „*елипсина стаза*“, онда је речено чија је стаза, изражено је чему припада стаза — *а не каковога је облика стаза*. Реч „*елиптична*“ стаза одређује само облик стазе без обзира на припадање; реч „*елипсина*“ стаза изражава чија је стаза без обзира на облик стазе.

б). Потега елипсина (Radius vector) не описује у једнаким временима једнаке просторе, — радијус вектор описује само у једнаким временима „*површине*“ једнаке садржине, а неједнаког облика. И површине су истина просторне количине, *али само са две димензије*.

Други Кеплеров закон гласи овако:

Радијус вектори (потеге) појединих планета описују у једнаким временима површине једнаке садржине.

Овај исти Кеплеров закон изложен је тачно, просто и јасно на страни 149 „Lehrbuch der Experimentalphysik von Dr. *Adolph Wüllner*,“ I. Band, IV Auflage.

8. На страни 40. наведен је трећи *Кеплоров* закон овако:

„Квадрати бројева времена обилажења око сунца односе се као кубови бројева средњег одстојања од сунца: $B^2 : b^2 = O^3 : o^3$“.

а). Време се увек изражава бројевима, па узели за јединицу времена годину, или средњи сунчев дан, или његове делове. За што онда у „*белешкама*“ из предавања Физике овај плеоназам: „*квадрати бројева времена*“ и т. д.

б). За што ли је у тај закон унесен термин „*време обилажења*“? Планете обилазе око сунца од свога постанка, све време од постанка планета па до овог тренутка, све то време јесте време њиховог обилажења около сунца. Да ли све то намерно (непознато) време да се подигне на квадрат?

Реч „*обилажење*“ не казује дакле оно, што реч „*оток*“ (Umlauf = обртање за 360°), нити је може заменити. *Обилажење* није само обртање око нечег за 360°; оно може садржавати и обртање од *n* пута 360°. — Реч „*обилажење*“ значи обично не ићи најкраћим путем — обилазити; та реч не исказује увек кретање круж-

ним или елиптичним путем, као што су путови код централног кретања.

в.) Шта ли ће овај плеоназам: „*кубови бројева средњих одстојања од сунца*“? Сва се одстојања казују увек најудеснијом јединицом дужине — дакле увек бројевима. Одстојања од сунца морају дакле бити бројеви.

г.) У том трећем Кеплеровом закону није наведено „*ко или шта*“ обилази около сунца, нити је речено, од којих се тела узимају средња одстојања од сунца.

Трећи Кеплеров закон гласи овако:

Квадрати времена појединих оптока разних планета сразмерни су кубовима њихових средњих растојања од сунца.

Видели смо, како је овај закон исказан у малој Физици (у белешкама из прелавања) г. Бор. Бог. Тодоровића

А како је тај исти закон прост, одређено и кратко исказан у опширној физици „Lehrbuch der Experimentalphysik von Dr. *Adolph Wüllner*, I. Band, IV Auflage,“ која има близу 4000 страна вел. осмине!

9). На страни 43. погрешна су оба ова закона о судару еластичних тела:

„1. *Кад еластична кугла удари о еластичан зид, вратиће се истом брзином и истим правцем.*

2. *Удари ли косо о зид, врати се косо, или тачније речено: под којим углом удари, под оним углом се и враћа*“.

а). Први закон вреди само, кад кугла удара о зид *нормално* (перпендикуларно). У првом закону није речено, да кугла удара *нормално* о зид; то је требало рећи, јер први закон иначе *не вреди*.

б). Свака права линија представља два правца. — Ваздушна права линија од Крагујевца у Београд представља и супротни правац: од Београда у Крагујевац. Кад би се два тела кретала том линијом, и то, једно из Крагујевца у Београд, а друго из Београда у Крагујевац, онда би се оба тела кретала истом линијом (истим путем); *крећу ли се и истим правцем*? — Дакле што год се креће једним правцем, не може се вратити истим правцем.

То је узрок за што се и еластична кугла кад удари о еластичан зид, *не може вратити истим правцем*.

Тачно исказан први закон гласи:

„*Удари ли еластична кугла нормално о еластичан зид, враћа се од зида са истом брзином у супротном правцу*“. („Lehrbuch der Physik von Dr. *P. Reis*, стр. 132.)

Што се тиче наведеног другог закона, то је моје скромно мишљење, да је најпре требало *огледима*, па и графички представљеним огледима објаснити *углове упадања* и *одбијања*, ударни и одбојни *правац* према њиховој *нормали, равнину* ударног и одбојног правца односно нормале, положај те равнине према равнини (површини) зида, у коју еластична кугла удара, — *брзине* су којима се кугла враћа, кад се јаче или слабије (већом или мањом брзином) баца косо о зид; па тек онда из свега тога извести тачан закон као резултат посматрања огледа.

Г. Бор. Бог, Тодоровић изложио је други закон тек овлаш, у магловитој јасности и непотпуно — онако као што је напред наведен. Доцније назива оба ова закона *појавима* и вели: „оба ова појава исказују се једним законом: „*угао упадања раван је углу одбијања. У првом случају угао упадања раван је нули* и т. д. — После свега овога, дакле још доцније, објашњава тек, *шта је угао упадања и угао одбијања*, дакле и ударни и одбојни правац према нормали, и равнину у којој оба ова правца леже.

Дакле закон је најпре исказан са научним терминима, који ће доцније тек бити објашњени. Другим речима: научни термини употребљавају се, изговарају се као непознати појмови тек онако у закону, а доцније тек појављује се потреба, да се објасни (разуме) научни језик, којим се у закону — тек онако — говорило. — Дакле претходе закони с непознатим (необјашњеним) терминима, па тек онда се изучавају термини (научни језик), којима се пређе изговарао закон.

Из овога види се, да оба наведена закона нису изведена развијеним методом. — Најпре предходе неки огледи, за овима следују два непотпуна и нетачна закона, а по овоме тек долази објашњење појединих основних научних појмова (термина), који су већ примењивани (изговарани) у поменутим законима, и ако од разумевања тих појмова (термина) и зависи разумевање оба закона.

О брзини, којом се кугла враћа од зида, нема ни спомена у другом закону.

У колико оваково излагање наставе има педагошке вредности — у колико је оно практично — остављам другима да оцене.

Други овај закон тачно исказан гласи:

Удари ли еластична кугла косо о еластичан зид, враћа се истом брзином на супротну страну тако, да је угао упадања раван углу одбијања. (Упор. *Рајсову* физику, стр. 132).

10.) На страни 48. код анатомског натега штампано је размакнутим писменима ово:

„*Притисак стоји до висине а не до ширине суда и количине течности.*

Притисак не стоји до висине суда. Он нити стоји до висине суда, нити зависи од висине суда. Притисак услед теже ма на коју тачку у маси течности, или ма на коју тачку зидова суда зависи од дубине те тачке у течности. — Висина суда могла би бити огромна, а дубина у неке течности веома мала; да ли ће притисак на ту тачку зависити од огромне висине суда, или од дубине те тачке у течности? — Тако и притисак на дно суда(укупан притисак на све тачке дна) не зависи од висине суда, већ *зависи од величине површине дна и висине течности у суду.*

Одмах на 49. страни наводи г. Бор. Бог. Тодоровић ово:

„*Дакле притисак не стоји до облика суда, већ до висине течности.*"

Озго је г. писац навео, да притисак не *стоји до* облика суда, већ до висине течности. — Зар висина суда не утиче на облик суда?

Овим мислим да је јасно да г. писац у овој ствари долази у сукоб са својим мислима, и са појмом о утицају висине суда на облик суда. („Lehrbuch der Experymentalphysik von Dr. *A. Wüllner*, I Bd., 3. Aufl., стр. 234.)

11.) На дну 49. и у почетку 50. стране находи се ово:

„*Притисак на ниже једнак је тежини воде, што би стала у суд, који би био широк као што је дно, а висок колико је течност висока.*"

Овај навод не само да неверно преставља закон о притиску на ниже у маси течности услед теже, већ и не одговара тачности извесних основних геометријских појмова.

У суд, *што би био широк колико је дно широко а висок колико је течност висока* — не би стало ни мало воде; јер то би био суд са две димензије, т. ј. то би била *површина* а не суд; у површину не може стати вода.

Кад је дно суда хоризонтално, притисак воде на дно раван је тежини вертикалног воденога стуба, коме је основица површина дна *(а не ширина дна)*, а висина, растојање дна од слободне површине (огледала) течности. Није ли дно хоризонтално, онда се узима за висину стуба растојање од тежишта површине дна до слободне површине течности. („Müller-Pouillet's Lehrbuch der Physik," I Bad., стр. 369.)

12.) На страни 50. находи се:

„*Потисак на више једнак је тежини воде, што би стала у суд који је широк колико поклопчић, а висок колико и вода у стаклу.*"

И овде налазимо на сличну нетачну примену геометријских појмова као и под 10 и 11.

а). И овде морам поновити оно, што сам рекао под 11.

Течност у суду заузима облик суда, а озго је ограничена хоризонталном површином кад је суд озго отворен, или ако није пун Течност у суду преставља дакле тело одређеног облика. *Течни стуб није одређен, кад му је позната само ширина и висина.* Ширином и висином — двема димензијама — одређене су само површине, а *не тела.*

б). Дно стакленог ваљка назива се овде „*поклопац*“ а у огледу, који овом закону претходи, названо је свуда „*котурић.*“ Поклопцем не може се назвати, јер поклопац затвара суд озго, а *не оздо.* И у горњем закону котурић је требао или следствено да остане котурић, или да се назове *дно*, а никако да постане поклопац.

в). У наведеном закону говори се *о висини воде у стаклу;* та се висина и узима као мерило потиска оздо на више — међутим ни у огледу, из кога је закон изведен, ни у самом закону није речено, *колика је та висина.*

Дакле и поред огледа и поред закона о величини потиска оздо на више у маси течности услед теже — *потисак је тај (по величини) остао неодређен (непознат).*

Закон тај *о потиску на више* гласи овако:

Потисак на више ма на коју површину у маси течности раван је тежини воденог стуба, коме је та површина основица, а висина растојање тежишта те површине од огледала течности. („Lehrbuch der Physik von Dr. *Peter Münch*, стр. 93.)

13). На страни 51. налази се:

„*У спојеним судовима стоји течност у хоризонталној равнини (на истим висинама)*“.

Не стоји у спојеним судовима течност у хоризонталној равнини, нити течност у опште стоји у њима на равним висинама. *Само слободне површине (огледала) једне исте течности налазе се у комуникацијским судовима у истој хоризонталној равнини (на истим висинама)*, а не течност у опште. Течност не може стајати у хоризонталној равнини, јер је течност тело — дакле има три димензије; дубина течности морала би онда бити равна нули. Из истог узрока не може у спојеним судовима течност стајати ни на равним висинама. Течност има у крацима спојених судова и неку дубљину. („Leitfaden der Experimentalphysik für Gymnasien von Dr. *Georg Krebs*,“ Wiesbaden 1881., стр. 118 и 119; — „Müller—Pouillet's Lehrbuch der Physik,“ стр. 374.; — „Lehrbuch der Experimentalphysik von Dr. *Ad. Wüllner*“, стр. 239.)

14.) На страни 55. находе се ови закони:

„1. *Тело теже од течности тоне.*

2. *Тело лакше тоне у течности делом. Тоне управо толико, да тежина истиснуте течности буде равна тежини тела.*

3. *Ако је тежина тела равна тежини течности, тело ће стајати у течности.*"

Сва три закона су нетачна.

1). У првом закону треба да стоји: тело *специфички* теже од течности (или тело теже од истиснуте запремине течности) тоне у течности.

Кад се говори само у опште, да је неко тело од другога теже или лакше, онда се увек разуме однос њихових *релативних* тежина — а не *специфичних* тежина.

2). Исто тако треба у другом закону да је речено: тело специфички лакше од течности (или тело лакше од истиснуте запремине течности) потапа се (тоне) у течност само дотле, док не истисне тежину течности, колико је оно само тешко.

3). И у трећем закону требало је сравнити специфичне тежине (густине) чврстог тела и течности.

Тело ће *стајати* у течности и кад тоне, и кад плива; у поменутом трећем случају не само да ће тело стајати у течности — оно ће *лебдети* у течности т. ј. остаће у течности у свакој дубљини, у коју се стави. („Schul — Physik von *Albert Trappe* VIII Aufl., стр. 90., 91. и 92.)

15).На страни 57. налази се:

„Као што течност има тежиште, тако има и средсреду потиска истиснуте течности. *Тежиште тела и средсреда потиска истиснуте течности морају бити код иловних тела у једној прузи.* Овде могу бити три врсте равнотеже као и код обешених тела. Што је онамо ослонац, то је овде средсреда потиска течности". и т. д.

1). Овде се само каже:

„Као што тело има тежиште, тако има и средсреду потиска истиснуте течности".

Истина, свако тело има своје тежиште, па налазило се оно ма у каквој средини; али средсреду потиска истиснуте течности немају сва тела, која су потопљена у течности.

Зар је довољно да се каже, да тело има „*средсреду потиска истиснуте течности*", а да се нигде у целој физици не рекне, *шта се разуме под том средсредом потиска истиснуте течности?* — Мањ ако г. писац сматра, да је тиме довољно објаснио *средсреду потиска истиснуте течности*, што је сравњујући равнотежу обешених

и пловних тела изрекао: „Што је онамо ослонац, то је овде средсреда потиска течности.“

2). Г. Бор. Бог. Тодоровић вели:

„*Тежиште тела и средсреда потиска истиснуте течности�бити код пловних тела у једној прузи.*“

Овде се не казује, какова је то пруга, у којој мора бити тачка тежишта и средсреда потиска истиснуте течности; да ли је та пруга *права* или *крива?* ако ли је права, какав ли јој је *правац* кад је тело у равнотежи?

Било ма колико тачака, увек се могу повезати тако, да буду у једној прузи — ако не у *правој*, а оно у *кривој*. — Тежиште тела и центар потиска истиснуте течности *две су тачке*. Кроз две тачке може пролазити само једна права линија. Само се по соби разуме две тачке леже увек у једној *(правој)* линији, те тиме није ништа казано, ако није изречен *правац* те линије.

3). Зар и обешена тела имају *ослонац?* Ослонац имају само *подупирта* (ослоњена) тела. *Обешена* тела имају *тачку вешања* или *осовину вешања* и т. д. — а *немају ослонац*. (Grundriss der Experimentalphysik von *E. Jochmann*“, Berlin 1883., стр. 72.)

16). На страни 112. находи се ово:

„*Светлост од светлог тела простире се на све стране у правим пругама. Око види право.*

Светлост се простире праволинејно *само у хомогеној средини*. За то је овај услов требало и изрећи у горњем закону.

У оптици није довољно одређен смисао горњој реченици: „*Око види право*“. Каково ли је то „*право*“, кад у хомогеној средини *непосредно* гледамо предмет? Каково ли је то „*право*“ кад гледамо стварне и уображене ликове предмета у разним *огледалима?* Каково ли је то „*право*“ при гледању појава услед простог и двојног *преламања светлости?* и т. д.

Кад све ово узмемо на ум, онда шта ваља да разумемо под том реченицом „*око види право?*“ („Lehrbuch der Physik von Dr. *Peter Münch*,“ стр. 164.)

У осталом признајем, да се тај закон као што га је г. Бор. Бог. Тодоровић исказао, *добро слаже* са законом (такође погрешно) изреченим на 130. страни физике („Lehrbuch für den Unterricht in der Physik von *R. Weber*, V. Auflage“: „*Gesetz*: Das von einem buchtenden Körper ausgehende Licht verbreitet sich nach allen Richtungen in geraden Linien, welche man Lichtstrahlen nennt.“)

17.) На страни 115. стоје ови закони:

„1. *Зрак, што удара управно на површину, враћа се истим правцем.*

2. *Зрак, што косо удара, одбија се.*

3. *Угао упадања једнак је углу одбијања. Зрак одбијени је у равнини управној на одбојну равнину а обележеној упалим зраком и управницом.*«

Зар се може нормалан (управан) зрак вратити истим правцем — а не супротним? — Зар се нормалан зрак не одбија од огледала као и кос зрак? Зар се само као кос зрак одбија од огледала, те да треба нарочити (други) закон, који ништа друго не казује, до само то, да се одбија зрак што косо удари?

Оба горња закона сувишна су, а нарочито други закон. Из трећег закона излази први закон као специјалан случај, ако узмемо, да је угао упадања раван нули. — Други закон и није никакав закон, јер у њему, као неком закону одбијања светлости од равних огледала, не казују се никакови односи тога одбијања према нечему, већ се тврди само то, *да се одбија зрак, што косо удара*, — као да се нормалан зрак не одбија од равних огледала. (У Lehrbuch der Physik von Dr. *Peter Münch*, на страни 171. сва три наведена закона исказана су кратко и јасно општим законом. Исти закони исказани су овако на страни 45. „Lehrbuch der Experimentalphysik von Dr. *Adolph Wüllner*, 11 Band, III Auflage.“)

18.) На страни 116. овако је изречен закон о ликовима у равним огледалима.

«*Лик је једнак предмету по величини, даљини и по положају иза огледала.*«

Лик и предмет нису једнаки по положају. Лик је само према површини огледала *симетричан* са предметом; дакле у лику су стране *промењене* према странама предмета.

Да горњи закон није тачан, упор.: „Lehrbuch der Physik von Dr. *Paul Reis*, стр. 329., и „Lehrbuch der Experimental — Physik von Dr. *Ad. Wüllner*, II Bd. III Aufl., стр. 46.

19.) На страни 159. као 5. закон кључања стоји ово:

„5. *На кључање троши се топлота. Топлота прелази у молекиларни рад неке паре.*«

Зар се при кључању не троши топлота на унутрашњи и спољашњи рад, да у опште ма какова течност пређе у пару? шта ли ће у горњем закону израз „*неке*“ *паре*? Зар при кључању топлота прелази у молекуларни рад само код „*неке*“ *паре*, а не (при образовању) сваке паре?

Да се при кључању топлота троши на унутрашњи и спољашњи рад при постајању *сваке* паре, упор. Compendium der Physik von Dr. *Adolph Wüllner*, II. Band, Leipzig 1879, стр. 190.

2). Неумесни и нетачни примери и објашњења.

20). На страни 2 стоји ово:

„Оне ситне опиљке железне сасуђу у чашу, у коју ћу налити и мало благе сумпорне киселине. Железо се раствара у благој сумпорној киселини. Раствор је зелен и топао, пошто се охлади, видећемо у чаши зелене кристале од зелене галице (зеленог камена). *(Хемиско дељење у честичице, прачестице* и *атоме).* Овде су се честице тако уситниле, да се не само голим оком, већ ни најбољим ситноледом не могу видети. Да смо узели бакар, добили бисмо плаву галицу (плаветни камен). Само бисмо при том морали грејати бакар у јакој сумпорној киселини.“

Зелена галица спада у металне соли, које се у већој мери растварају у врућој но у хладној води. Кад се врео, засићен раствор овакових соли охлади, увек се из раствора одлучује један део соли у чврстом стању, обично у кристалима Количина искристалисале соли из охлађеног раствора управо је толика, колико је соли у врелом, засићеном раствору било више, но што је потребно, па да раствор остане њоме засићен и кад се охлади. — *Ако ја врео раствор таквих соли знатно удаљен од засићеног стања, онда се из њега не одлучују кристали, чим раствор охладни; такав раствор мора најпре испарити донекле или са свим.*

Дакле оглед, којим треба да добијемо кристале зелене галице *добро ће успети само онда, ако најпре наградимо врео, засићен, или приближно засићен растоор зелене галице, па га оставимо да се охлади.*

У горњем огледу требало је дакле пре свега рећи, како ћемо добити врео, засићен раствор зелене галице. Требало је навести размере тежина (или запремина — за течности), у којима ваља помешати сумпорну киселину воду и гвоздене опиљке.

У изложеним белешкама није ни напоменуто то, од чега непосредно зависи успех огледа — *што не сме краткоће ради изостати, ако нисмо ради да успех огледа оставимо на милост и немилост случаја.*

Ето за то су горње белешке непотпуне и нетачне

Као доказ реченоме наводим:

а). Тај исти пример растварања гвоздених опиљака у разблаженој сумпорној киселини, и добијање кристала зелене галице — изложио је и Dr. *Joh. Müller* у свом делу „Die Schule der Physik II Auflage“ — на страни 7. и 8. Он је навео размеру, у којој ваља помешати сумпорну киселину, воду и гвоздене опиљке, и докле треба добивен, процеђен раствор испарити, па да добијемо кристале зе-

лене галице из охлађеног раствора. — *Он дакле није изоставио ни једну чињеницу, од које непосредно зависи успех огледа*

6). Упор. „Müller — Pouilet's Lehrbuch der Physik und Meteorologie", I Bd., стр. 29.; — Lehrbuch der Mineralogie von Max. Zaengerle" III Aufl. стр. 17. и 18.

Недостатак је и то, што нису ни споменути узроци, са којих се гвоздени опиљци морају растварати у разблаженој сумпорној киселини, нити са којих се бакарни опиљци морају грејати у концентрованој сумпорној киселини, да би се у њој растворили. Ученици учитељске школе (дошли су у учитељску школу из III. разреда гимназије) и више женске школе нису пре Физике учили основе хемије па зато сами по себи не могу ни разумети, од куд разлика у начину растварања поменутих двају метала у сумпорној киселини. Баш и да чују на предавању ту разлику разјашњену, ако је одмах не схвате и једном за свагда не запамте, — а то што вреди и за термине „*блага сумпорна киселина*" и *јака сумпорна киселина* — опда ученици морају све то учити као неке рецепте, које не разумеју — и ако имају штампану Физику свога наставника.

21). Код „*физичког деленa*" при растварању соли у води, наведено је на страни 1. ово:

„*Делићи соли у овом раствору тако су сићушни, да их и не видимо.*"

При „*хемиском деленy*" стоји на страни 2. ово:

„*Овде су се честице тако уситниле да се не само голим оком, већ ни најбољим ситногледом не могу видети.*"

Факт је, да делиће ни у првом ни у другом случају не можемо видети ни најбољим микроскопима. — Са свим је друго, докле замишљамо границе физичке и хемијске дељивости.

Ево доказа, да се и при физичком деленy (при растварању) не могу видети делићи растворених тела у течности ни најбољим микроскопом:

У шестом издању хемије Д-ра *Антона Кауера* стоји на 1, страни ово (при растварању шећера у води):

„Die kleinsten Zuckertheilchen vertheilen sich im Wasser und können wegen ihrer Kleinheit auch mit dem schärfsten Vergrösserungsglase nicht mehr wahrgenommen werden, wir sagen: *Der Zucker hat sich im Waser aufgelöst.*"

Према наведеноме, ако није потребно рећи, да се делићи растворене соли у води не могу видети ни најбољим ситногледом — онда то није потребно рећи ни за делиће, у које се материја распада при хемијском деленy; ако ли је то било потребно рећи у другом случају — било је потребно рећи и у првом случају.

Ако је у првом случају остављено ученицима, да тај недостатак сами попуне, на часу предавања, — онда зашто им се не оставља, да то исто учине и у другом случају?

Неследственост у излагању предавања доводи ученике у забуну, и даје им маха, да посумњају, да ли се при физичком дељењу растворени делићи чврстих тела могу у течности видети добрим микроскопима; кад се не би видели, зар би наставник то исто за њих навео, што је навео о величини делића, у које се материја распада при хемијском дељењу.

22. На страни 3. налази се ово:

„3. *Шупљикавост, стишљивост, опружност (еластичност). Примери.* Шупљике на хлебу, сунђеру, пловућцу, крупне су. Дрво, мрамор и друге ствари омасте се. Кроз цедила цеде се течности. Вода се цеди у природи, па од мутне кишнице теку бистре воде.“

1). Да ли је горњи пример шупљикавости јасан, кад је у виду белешке овако исказан?:

„*Дрво, мрамор и друге ствари омасте се*“.

Зар се ти предмети не би могли замастити по својој површини *услед адхезије и* онда, кад не би ни било шупљикавости?

2). Да ли је тачан и овај пример?:

„*Вода се цеди у природи, па од мутне кишнице теку бистре воде*“.

Тај пример није у опште тачан: Он вреди само за кишницу која пролази кроз скважљиве земљине слојеве, кроз њих се цеди, и као бистра подземна вода отиче изворима и прикупља се у бунарима. — Да ли се у набујалим, замућеним рекама кишница избистрава цеђењем, да ли *сталожавањем*?

Из ових напомена јасно се види, у колико су тачни наведени горњи примери: за то сматрам да је сувишно, њихову нетачност потврђивати наводима признатих аутора.

Напомена. Такове белешке разумети, значи добро знати Физику, па умети погодити, шта је г. писац са њима хтео да изкаже дакле умети одредити границе, у којима те белешке вреде. — Ко не зна основе физике, тај ако их не научи из тачних предавања и добрих школских књига, — из овакових бележака мучно да ће их моћи игда научити, *јер оне често не садрже ни главну суштину добрих предавања.*

23). На дну 3. и у почетку 4. стране наведено је:

„*Огледи.* 1. Запушач, дрво и т. д. можемо стиснути, да заузме мању запремину. Кад притисак престане, ствар се отегне, као што је и била. Надуван мехур и лоцта могу се угнути, а после се повраћају.“ И т. д.

Неће увек запушач опет заузети пређашњи облик и запремину, чим притисак на запушач престане. Кад је запушач изложен веома јаком притиску за дуго време — *не повраћа му се више пређашњи облик и запремина, кад притисак престане.*

Дакле горњи пример о еластичности запушача, а и других чврстих тела — не вреди у опште, већ само у извесним границама.

Ето за што је и овде требало бар напоменути, *да чврста тела имају границе еластичности;* да нема *апсолутно еластичних* нити *апсолутно нееластичних* чврстих тела.

На страни 41, 42, 43 и 44 говори г. Бор. Бог. Тодоровић посебице о еластичности чврстих тела. Ту је на страни 42. дотакнуо се и *границе еластичности*, но веома мало, веома скучено, и то овако:

„*Кад се у пробама еластичности дође до тога, да се тело не враћа у пређашњи положај, онда се прешла граница еластичности.*"

Зар се при тим „*пробама*" тело враћа или не враћа у пређашњи „*положај*"? Кад се већ вели, да се тело враћа или не враћа у пређашњи *положај*, онда је требало и рећи, према чему се тело враћа или не враћа тело у *пређашњи положај*? — Ваља да се не враћа тело у *пређашњи положај* према странама света, као деклинацијска магнетска игла, кад се изведе из магнетског меридијана?

Ту не може бити ни говора о повраћању или неповраћању тела у неки *пређашњи положај*. Положај тела можемо по вољи мењати према странама света и околним предметима, па од промењеног или непромењеног *положаја* тела *неће ни најмање зависити граница њихове еластичности.*

Кад се н. пр. притиском пређе граница еластичности тела, онда, кад притисак престане не повраћа се телу потпуно пређашњи „облик" и „запремина" — а не пређашњи „положај"

(Упор. мању Физику (од 1881. год.) од Д-ра *П. Рајса*. стр. 39 где је јасно исказан појам еластичности као особине тела у опште.)

24.) На страни 6 наштампано је:

„*I. Механика чврстих тела.*"

Нигде пре тога није речено, *шта су „чврста тела"*. Израз „*чврста тела*" употребљава се чешће (још од стране 6.) а доцније, тек на страни 40. казује се *шта су* „чврста тела."

Ученице Више женске школе слушају први пут Физику. — Кад би свако могао имати добар појам о термину „*чврста тела*" и прс, но што се тај термин довољно објасни, онда шта ли треба објашњење тога термина и на страни 40?

25). На страни 6. наведено је:

„*Пут у кретању може бити по правој прузи или по кривој, (кругу, елипси, параболи).*

Зар криволинејних путова нема више врсти, до ли само кружних, елиптичних и параболних? — Какови ли је пут, што га описује тачка у точка, који се котрља? Какови пут прелази нека тачка чигрина (der Kreissel) при кретању чигрином? И т. д.

Кад већ спрема ђака не дозвољава г. Бор. Бог. Тодоровићу да напомене многе облике криволинејних путова било појединце, било по групама, као што математика криве линије дели; онда бар да није пресекао низ облика разних криволинејних путова на начин, који не даје маха ни слутњи, да има још и друкчијих криволинејних путова до оних, што су наведени у загради. — Могло се ставити у заграду: *(кругу, елипси, параболи и т. д.)*.

Да има криволинејних путова и друкчијег облика, по што су они, наведени у загради, ево доказа:

У делу „Müller-Pouillet's Lehrbuch der Pkysik und Meteorologie von Dr. *Leop. Pfaundler* I. Band. Braunschveig 1886“ на страни 75. стоји:

„Die Bahn der Bewegung ist enweder eine *gerade Linie* was den einfachsten Fall darstellt, oder sie ist eine *ebene Curve*, Z. B ein Kreis oder sie ist eine *Raumcurve*, Z. B. eine Srhraubenlinie.“

26). На страни 7. налази се:

„ *Разнолико* кретање може бити *убрзано и успорено*. А ова опет могу бити *једнако убрзана и једнако успорена*“.

а) Зар убрзано и успорено кретање не може бити и *неједнако убрзано и неједнако успорено*?

б) Шта ће термин „*разнолико*“ *кретање*, кад имамо термин: *неједнако кретање*? Г. Бор. Бог. Тодоровић као наставник знаће, да се овај последњи израз одомаћио код нас у свима школама где год се предаје физика или механика; најзад термин „*разнолико кретање*“ не изражава тачније појам, но термин *неједнако кретање*.

У потврду реченоме упор. I св. *Теоријске Механике* од Љуб. Клерића, 1888., стр. 2. „Кад се кретање буде са временом сравњавало видићемо како кретање може бити *једнако* и *неједнако*.

27). На страни 8. стоји:

Следница двеју сила, што делају у истом правцу на једну тачку равна је њиховом збиру.

Овде је само наведено, колика је резултанта *по величини*, а није речено какова је и *по правцу*. — Сила нека само је онда потпуно одређена (позната), кад јој знамо не само *нападну тачку* и *величину* већ и *правац*. (Упор. „Lehrbuch der Physik von Dr. *P. Munch*, 1886. стр. 13).

„*Следница*“ је реч, која замењује овде научан термин „*резултанта*“. Реч *следниця* не одговара појму резултанте, па било да је изведена од глагола следити (следовати) или следити (саледити) и т. д.

28) На страни 8. наведено је:

„*Кад делају две неједнаке силе на једну тачку у супротном правцу тад је следница равна разлици саставница.*“

И овде није резултанта потпуно одређена — није речено, *какав је правац резултантин.* (Упор. Физику од *П. Минха*, стр. 41).

29). На страни 9. наштампано је ово:

„*Сва тела спуштају се на земљу у вертикалном правцу.*“

Тела која су специфички тежа од ваздуха, а нису подупрта или обешена — *падају* на земљу у вертикалном правцу.

Тела, која обично у Физици посматрамо, не спуштају се само — већ она *падају.*

Не потпадају под законе *слободног падања кроз ваздух* — *већ се спуштају кроз ваздух* — само она тела, која се могу својом мишићном снагом опирати утицају резултанте из сопствене тежине и потиска истиснутог ваздуха; иначе свако друго тело, које није подупрто или обешено, *не спушта се* — *већ пада кроз ваздух.* — Човек може мишићном снагом да се у неку руку опире утицају теже тако н. пр. кад седа на клупу, на столицу и т. д. његово тело *не пада* на клупу, на столицу и т. д. — оно се само на њих *спушта.* — Тица може својом мишићном снагом. својим летом, да се са велике висине лагано *спусти* на земљу, *да не падне* да се не убије.

И ако су речи „*спуштати се*“ и „*падати*“ синониме, не могу у Физици једна другу увек замењивати.

30). На стране 9. находи се:

„Вода у чаши стоји равно, а то се каже *водоравно* или *хоризонтално*“.

Слободна површина воде у чаши стоји равно. — Равнина мирне слободе водене површине у суду, каже се, да је *водоравна* или *хоризонтална* — а не *вода* у чаши.

Сва вода у чаши не стоји равно, пити је *свако равно* водоравно или хоризонтално. (Упор. „Müller Pouillet's Lehrbuch der Physik“ I Bd. стр. 368).

На страни 10 налази се:

„Чашу воде овранимо с мало мастила и наднесемо висак. Лик од виска стоји у води у истом правцу; дакле висак с водом чини прав угао. *Водоравно* или *хоризонтално* зове се, што са вертикалним чини прав угао. или што стоји онако, као што је површина мирне воде.“ И т. д.

1). Речено је само: „*Лик од виска стоји у води у истом правцу*;“ и т. д. Нигде није изречено са чиме се сравњује правац висковога лика, са чиме стоји висков лик у води у истом правцу? То је требало рећи; иначе је висков правац само формално сравњен са ничим

2). Овај оглед оснива се на теорији равних огледала. Даксе треба најпре знати, какав положај заузима лик у равном огледалу према огледалној површини и своме предмету, па тек онда може се разумети правац огледалне водене површине према правцу затегну тог висковог конца.

Према овоме намеће се питање: како ће то разумети они ђаци који се пре ових предавања нису упознали са теоријом равних огледала? — Или, ако се претпоставља, да бар ученици — што су дошли из гимназија — знају теорију равних огледала још при самом почетку предавања г. Бор. Бог. Тодоровића, онда за што је у другој половини ове физике (на странама 115, 116 и 117) изложена теорија равних огледала у *облику почетне наставе основа физике*, као да је написана за ученике, који нису никад учили теорију равних огледала?

Кад су овде белешке из физике већ писане у духу почетне наставе основа физике, онда за што ова недоследност, за што и неотимице одступати од тога правца?

32. На страни 10 стоји:

„За јединицу тежине узима се *грам*. А то је тежина кубног сантиметра воде од 4° Ц.

Пошто ђаци више Женске школе (којима је та физика такође намењена) пре ових предавања нису учили основе физике, то они још не знају разне термометарске, скале, па не могу ни разумети температуру од 4° Ц.

33. На страни 17. при примени разних врста полуга наведено је и ово.

„*Прскалица* за орахе и лешњике.“

Место речи „*прскалица*“ биће умеснија реч „*крцаљка*“ (за орахе и лешњике). *Крцаљка* је у народу обична реч, а *прскалица* мучно да се игде говори. — Сем тога „*прскалица*“ је „*Spritzflasche*,“ шта се употребљава и у хемијским лабораторијама.

34. На страни 18 находи се:

„*Оштрице за вешање или таца и оштрица за ослањање озиба морају дати у правој линији.*“

Поменуте три оштрице призама *не могу бити у правој линији* јер су оне све три праве линије, перпендикуларне на дужину ђермову, дакле све три су међу собом паралелне, а крајње су од средње једнако удаљене. — Ни две такове оштрице — ни две удаљене паралелне линије — не могу лежати у правој линији, а *камо ли да све три оштрице леже у правој линији.*

Само пресечне тачке поменутих оштрица н. пр. са вертикалном равнином леже у правој линији. Све три оштрице леже у равнини — а не у једној правој линији.

Што рекох потврђују: *Ad. Wüllner*, Experimentalphysik, I. Bd. *Müller* стр. 89.; *Müllerr-Pouillet's* Physik, I Bd., стр. 224.

35. На страни 18. стоји:

„Међутим што је ослонац ближи тежишту, то су теразије осетљивије. А осетљивије су и онда, кад су краци дужи и лакши.“

Уз наведене услове осетљивости теразија треба да је стављен и овај: *осетљивост теразија тим је већа, што је мање трење оштрица при клаћењу призама.* — Ваљало је и напоменути, како се тај услов постизава. Упор.: *P. Reis*, Lehrbuch der Physik, 1885., стр. 128., *Müller-Pouillet's* Physik, I Bd., стр. 221.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

Алекса Новаковић.

Српска краљевска академија. *Глас I:* **Стојан Новаковић:** *Пронијари и баштиници* (спахије и читлуксахибије). *Прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII—XIX века*, једна глава из пространијег дела: „Народ и земља у старој српској држави“ — Београд. У краљ. српској држ. штампарији 1887. в. 8°. 102.

Ко је тај, ко би се усудио да пориче, да ми не живимо упоредо, да ми не корачамо стопу по стопу заједно с целом образованом Европом? Истина, ми смо овим путем доста доцно пошли, — но ми сад њиме тим брже идемо. Ако се који пут у брзини и спотакнемо, ако падемо и убијемо се, а ми се одмах тешимо, како друкчије не може ни бити. Докле дете стане чврсто ногом на земљу, треба много пута да је опипа — носом. Видите, како смо ми оштроумни. Треба ли нам оправдања ма за какву погрешку у животу? — избићемо је из дрвета, из камена, али она мора бити ту.

У овом свом јурењу и нагђењу ми често изгледамо као прави најглавнији дивљаци из најудаљенијих афричких шума. Као ови дивљаци, ми примајући установе образоване Европе гледамо више на његову спољашност но на суштину. Да оставимо на страну друге ствари, наше мишљење се утврђује и на највишим установама нашим Ми смо најпре, да се не удаљујемо од главне ствари, имали „Друштво српске словесности“. Није прошло дуго, овај назив нам је изгледао сувише старински и ми смо га преобратили у „Српско учено друштво“. Јест, али у Европи је и израз „ученог друштва“ изишао из моде, па га је и код нас требало заменити новим, И тако је постала „српска краљевска академија“.

Но „српска краљевска академија“ хоће да буде нешто баш са свим ново. И она се труди да то доиста буде. Она се друкчије носи, друкчије се здрави и отпоздравља но њен претходник „српско учено

друштво.« А то тако мора и треба да буде, јер кад би у њој све ишло по старом, онако, како је то било у „српском ученом друштву“ онда не би било узрока њеном рађању на свет. Читалац ће с правом претпоставити, а можда и тренутно и тврдити, да та разлика постоји на сваки начин у каквоћи самих радова, које је давало „српско уч. друштво“ и које даје академија. Читалац има право да тако мисли. Но колико смо ми до сад имали у рукама издања академинијих, ми те разлике нисмо опазили. Да се тачније изразимо: ми нисмо опазили онакве разлике какву смо очекивали и каква би по самој природи ствари требала да је. А такву разлику, да су радови академијини лошији од радова „срп. ученог друштва,“ сигурније нико није ни очекивао. Али кад се изузму радови, који се у академији из ученог друштва повторавају, као што се повторавају по неки пут предмети из првог у другом разреду, онда се посигурно може тврдити, да до сад објављени радови академије — с врло малим изузетком — ни за длаку не превазилазе по вредности и научној обради својој радове, штампане у последњим књигама „Гласника.“ Али не само то. Но ми тврдимо, да их има, који су много лошији од радова ученог друштва, и који би у његовом органу, тешко нашли места.

Ми нећемо овде да се упуштамо у даљи, ма и мимогредан говор о појединим објављеним радовима академијиним. Стручна критика ће донети о сваком од њих посебице суд. „Отаџбина“ ће водити о њима рачуна из два разлога: прво, што је као књижевни часопис позвана, да то чини, а друго и нарочито с тога, што ће тим путем упознавати своје читаоце увек с најважнијим и најновим питањима, којима ће се наука у даном тренутку бавити. У том погледу она ће се сматрати срећном, ако може бити корисним посредником између својих читалаца и највише научне установе у Србији. Ми почињемо у име Бога — и ако мало доцкач — с првим академијиним радом

Академска наступница има врло велики и тежак задатак. И ако је њен писац обично већ раније познат по својим радовима, ипак она треба да буде управо карактерна црта, треба да буде оличена суштина науке, чији је преставник дотични академик. Но главни узрок тежини тога задатка не лежи само у томе. По себи је природно, да ће се академик својом наступницом јавити у оној науци којом се бавио највише и која му је најмилија. Тежина лежи у избору предмета у кругу саме своје науке, а нарочито у његовој обради. Академска наступница не сме бити сувише дуга, не сме улазити у појединости од споредне важности. Она треба да буде написана језгровито и лепим стилом, да и не помињемо граматику. Но ма како издвојено питање разрађивала, она треба да да — бар у скици — критичко-философски поглед на целу грану науке, којој је пред-

ставник. У колико смо ми могли приметити, ни једна од до сад штампаних наступница није одговорила потпуно своме задатку. Но нас се сад овде друге и не тичу. Ми имамо да дамо извештај о књизи, чији смо наслов горе уписали и која чини г. Новаковићеву академску наступницу.

После својих радова на филологији, историји књижевности и археологији г. Новаковић изгледа да се у последње време одао нарочито нашој културној повесници. Као што већ из наслова ове расправе видимо, она је само једна глава, један одломак из дела, које ће сигурно у скоро угледати света. Ми, а с нама сигурно и сваки пријатељ наше сиромашне књижевности, с нестрпљењем очекујемо то ново дело, тај нови доказ неуморности г. писчеве. Наше нестрпљење је тим веће, што је г. Новаковић готово једини у нас, који нам својим ранијим радовима даје највише јемства за разумевање свога великог задатка. Ми се писмо ни до сад устезали, (а то сигурно ни од сад нећемо чинити) да увек при реферисању додирнемо начелна питања, да замеримо онде, где нам се замерка учини подесном и да уочимо на оно, што би по нашем миљењу заслуживало особиту пажњу читаочеву. А далеко од помисли да се намећемо за учитеља читаоцу а још мање писцу, ми мислимо, да тиме вршимо своју дужност. Кад смо мало час рекли, да нам г. Нов. даје „највише“ јемства за разумевање свога задатка, онда тим нисмо хтели рећи, да су баш *сва* јемства ту, јер колико смо до сад могли приметити, писцу не достаје један од главних услова за поспешну могућност извршења његовог задатка, а тај је недовољно познавање друштвених, социјалних закона, по којима се развијају код разних народа поједини друштвени облици. Овај недостанак се осећа нарочито онда, кад писац хоће да објасни постанак једне установе у извесном народу, па не могући му у томе самом народу ма из којих разлога доћи до постанка, до корена, иде у други народ, у другу државу, трудећи се, да отуд објасни његов корен и прелаз овамо, где је нађен. Историк, коме недостаје сигурност у поменутој науци, делајући на поменути начин, чини то наведен често сродношћу самих народа, његовим заједничким политичким животом за извесно време, књижевним или религиозним утицајем једне земље на другу, а често и самим називима тих друштвених, политичких и аграрних облика.

Г. Новаковић се у својој расправи бави нарочито пронијом и баштином. Упућујући читаоца на саму књигу, ми ћемо овде изнети само поставке и закључке до којих г. писац у свом истраживању долази: Потреба чувања границе и градова створила је граничне жупе у византиском царству, које су доцније пренете и у Србију. Те пограничне жупе као да су се прво називале пронијама. Та

облик давања пограничне земље употребљаван је доцније и у унутрашњости. У расправи се чини срећно разлика између пронија и баштине у нашој старој држави и тешња имућаца прве да је претворе у другу. Од старих пронијара остао је траг у манастирским прњаворима за нашег робовања и још до у најновије време, а њих су за време турске владе заступили спахијуци. „У установи спахија, вели г. писац на стр. 78-ој, видимо последњу мусломанску метаморфозу римскога beneficium-а, средњевековнога западнога феуда и источне византиске пронија.“ Разуме се, између ове последње и спахилука ваља у мислима уметнути српску пронију.

То је, у што је могуће мање речи збијена садржина ове књиге. Излишно је и напомињати, да је г. писац употребио сав материјал, који до сад науци на расположењу стоји, и да ће читалац од прве до последње стране наћи у њој пуно поуке, а неће остати ни без постакнућа на читање других, овде наведених списа.

С наше стране ми имамо да учинимо једну и то начелну примедбу. Читалац већ из досадањег може слутити, какве ће природе она бити. То ће предвидети нарочито онај, који је читао наш реферат на г. пишчев рад у IX. Годишњици, штампан у септембарској свесци од пр. године. Нама се на име чини врло натегнуто и извештачено г. пишчево доказивање и тврђење, да је пронија производ римскога права, да је као таква ушла у византиско а из овога после прешла и у српско, па по том (као спахилук) и у турско право. Г. писац вели на 57-ој стр. „Не треба готово ни помињати, да је у византиском царству или у државама балканскога полуострва као и по западним европским државама основа била у главноме потпуно једнака. Та је једнакост основе и на истоку и на западу старих области римскога царства, потицала из римскога права, које је и на једном и на другом крају, где мање где више, било и остало широка база за све позније односаје државнога и приватнога права.“ Слично тврђење се находи и на стр. 12-ој и 74-ој. Овде је занимљива следећа напомена г. пишчева. „Нећемо овде испитивати, вели он, је ли то било у старијој турској држави у Малој Азији или пошто су на балканско полуострво дошли.“ Па даље продужује да се за „феуд н. пр. зна, да је у Турака био уведен врло рано, још у њиховој азиској држави.“ Г. писцу није било према његовом плану доиста ни потребно, да истражује, да ли је феуда било много раније у Турака, јер би то онда можда покварило његов систем, да је свему основ римско право. Како је под Карлом Великим главни извор за одржавање војске био у феудима и баштинама као и под Душаном у Србији и ако ова два владаоца владају у размаку од 400—500

година један од другога, то г. писац и ту околност објашњује тиме, што је на оба места заједнички уплив римскога права.

Ако завиримо мало пажљивије у повесницу последњих година римске царевине и у образовање франачке државе и њеног цветања под Карлом Великим, приметићемо, да док римски цареви имају сталну војску, која борави на границама царства и која се регрутује пописом, дотле франачки краљеви немају никакве редовне војске, но сваком приликом купе људе на врат на нос. „Заостала се римска војска, састављена из редовних војника, растурила, и нестало је, вели најбољи данашњи познавалац тога времена Fustel de Coulanges [1] Међу свим споменицима из краја VI. века нема ни једне речи, која би опомињала на сталну војску. Сваки је краљ имао без сумње око себе по неколико људи, који су носили оружје, по нешто телесне гарде, но то није ни личило на какву војску. Не треба замишљати каку франачку организовану војску, која би чувала границе или одржавала ред у заузетим земљама. Посматрање споменика и догађаја не показује ничега сличног. Франачки краљеви нису имали војске.“ Да, али Карло Велики је имао јаку, особито пограничну војску, рећи ћете ви. Доиста, и Карло Велики и Душан и римски цареви и сваки паметан владалац држао је у оно доба (па чак и данас држи) јаку пограничну војску. Јест, али Карло Велики, Душан и Султан Мурат (у XI. веку) ту војску одржавају нарочито тиме што пограничним војводама дају велике баштине, које се код једних зову феудима, код других пронијама а код трећих тимарима. Сви ови владаоци раде на основу здравога разума, и без обзира на то, да ли ту има основа римскога права или не. Они друкче не могу ни радити, јер они немају данашњих буџета на расположењу. Отидите у земље, где од уплива римског права ни спомена нема, где се не зна ни да оно постоји, и ви ћете у слично време културног развића, под датим околностима наћи сличне установе. Загледајте у персиску историју пре и за време Ксеркса.

И г. Новаковић и Успенски и други, који су до сад проучавали нашу пронију, тврдили су и тврде, да је она оно исто што је на западу beneficium, т. ј. дато добро за ратне заслуге на живот. По смрти дотичне личности сопственост се опет враћа владаоцу, који је у оно време то исто што и држава. „Они који су овога мишљења, вели Fustel de Coulanges (стр. 302.), додају, да су ове земље биле за владаоце главно средство владања, да су они били јаки дотле, док су их имали у рукама, и да су опадали чим

[1] Histoire des institutions politique, de l'anciene France — ¡La monarchie franque — Paris 1888. види стр. 289.

су их изгубили. Ова теорија није ни у колико подупрта споменицима; шта више, ми ћемо видети, да ју они обарају.... Цела ова теорија, ма како она оштроумна била, није ни у колико у складу с изворима.“ Али што не важи за франачку државу, то може врло лако важити за Србију. У Србији пронија доиста постоји онаква, какву ју и г. Новаковић преставља. Питање је само, да ли је она производ српског државног живота или је готова примљена од Византинаца? Да се ово друго усвоји говори нарочито то, што је сама реч пронија грчког корена. Али у грчком она значи нарочито добро, дато ономе, који је на граници, који има да *брани* отаџбину, док се у Србији даје властеочићима и властели без обзира на то, да ли су на граници или не. Шта више: најстарији споменик у коме се по г. Нов-у пронија спомиње, хрисовуља Стевана Дечанског митрополији призренској, такве је природе, да о ратничкој природи њеној не може ни речи бити. Но баш и да први споменик наш о пронији говори о њој, као пограничној установи? Би ли одатле излазило неминовно да смо је ми примили од Грка? Зар природа саме ствари није могла и нама као и Римљанима, као и Грцима и другим народима дати повода, да поставимо људе, који

„Светлу цару чувају крајину,
Где се годе крајина узбија.“

Г. писац прецењује по нашем скромном мишљењу утицај римскога права, и то у највећој мери онда кад се тиче балканског тропоља, а нарочито Србије. Тај утицај ни на западу није једнак. Од пропасти западног римског царства па до VIII и IX века он је готово никакав. Како у Галији тако и по данашњој Немачкој германска племена живе по обичајном праву, донетом собом из своје старе постојбине. Па ни у доцнијим временима у самој Галији — данашњој Француској — тај утицај није узео особитог маха. Друкче је било у Германији. Али и овде би се преварио сваки, који би држао да је римско право освојило себи земљиште само својом надмоћношћу и савршеношћу (коју му ми у осталом не поричемо) над германским правом, које је у овим крајевима затекло. Не. Римско је право овде захватило корена тек после XI и XII века, пошто су га вештачким начином пренели ученици глосаторске школе у Болоњи и другим италијанским градовима. Али и овај пренос не би био од великог значаја, да немачки цареви, који су били узели назив *римских царева* (römische Kaiser deutscher Nation) нису сами у заносу своме за свим римским, нарочито заштићавали римско право.

Са свим је друкче било на истоку, а особито што се тиче Србије. Да се овде оцени и критички проучи утицај римско-визан-

тиског права, треба бити начисто најпре с неким претходним питањима. Треба знати, какви су били услови, под којима су Срби ове крајеве заузели. Да ли су они у прво време, и ако: колико били потчињени непосредно византиским административним властима и нарочито судовима? Колико је такво стање трајало? Ово последње је нужно сазнати с тога, што је за примање друштвених установа потребно често врло много времена. Од врло великог значаја је најпосле дознати, да ли се слична установа налази код ког другог славенског племена, које би било даље од утицаја римскога и византиског права.

Рећи ће се, да смо ми сву нашу просвету, нарочито у доба Немањића, црпли из византиских кладенаца. Наши најпросвећенији представници средњега века св. Сава и Душан византиски су ученици. Лепо, али ми знамо, да је народ живео, развијао се и напредовао и пре њих; а сигурно пре њих морале су већ ухватити корена друштвено-политичке установе, као што су пронија и баштина.

Са свим је друга ствар с Турцима, народом завојевачким, који се задовоља с постојећим стањем, нарочито кад оно иде на очување и одржање самих завојеваних покрајина, и који нити има кад, нити можда уме да створи боље стање.

Г. Новаковић је узео да проучи најтежи део из наше културне повеснице. А што је посао тежи, тим ће наше признање и наша благодарност бити већа. Далеко је од нас помисао, да се великом научару у његовом раду истичемо за учитеља. Ми смо само хтели, да нашом примедбом обратимо пажњу г. писцу на једну околност, која се код нас готово у опште занемарује. Ми чинимо своју дужност, а против тога сигурно неће нико ништа имати

Др. Мил Р. Веснић.

Gopčević Spiridon; Serbien und die Serben. Erster Band: das Land. Mit 12 Taffeln, 2 Doppelbildern, 35 Holzichnitten im Text und einer Karte Leipzig, Vertag von B. Elischer 1888, 4°.VIII. 492.

Кад је први пут пројурио кроз Србију железнички влак у нади, да веже Европу с Азијом, Запад с истоком, светлост, просвету и културу с мраком, чамотињом и трулежом; кад је већ било јасно да наша отаџбина треба да буде посредница између та два међу собом тако разлика света; кад је сваки патриота, сваки Србин помишљао, како и на који начин треба да се поступа, па да Србија не врши на томе путу само посредан, тако рећи измеђарски посао, већ да се и сама и то што је могуће више користи благодатима данашњих саобраћајних срестава, онда је сваки онај, који поле

познаје потребе данашњег трговца, сасма инстиктивно морао долазити на мисао, да је за ту сврху неопходно потребно, да се наша отаџбина упозна с европским светом на ком од њему приступачнијих језика. Па не само да је требало с нашом земљом упознати произвођачки и трговачким свет западне Европе, већ је требало пружити какво што подесније средство за упознавање и онима, који се хвастају, да познају све европске земље, и ако међутим често о појединим причају највеће бесмислице. Ми овде мислимо на претставнике европскога јавнога мнења. Њима је о Србији и о Српском народу требало што пре дати обавештења већ и с тога, што се видело, да су они првом приликом, кад им се дала прилика, да Европи о њему говоре, чинили то онако, као да би имали да говоре о каквом дивљачком племену из најдубљих афричких или аустралиских покрајина. Ми смо њима дужни дати обавештења, па не само дати им то просто, но што оно наши кажу „набити им га на нос", већ и стога, што њихово необавештење само нама и нашој отаџбини шкоди. А то се могло и може постићи само добром, потпуном и систематски израђеном књигом о Србији и српском народу.

Али ко је и како то дело требао да изради? На ово питање није тако лако одговорити, као год што би се можда могло чинити на први поглед. Та ми за Бога ни на свом сопственом језику нисмо имали, о својој земљи и народу систематски разрађеног дела до пре неколико месеци, а да се изради о Србији и српском народу ваљано дело на страном језику, да се у његовој изради хармонично вежу две ствари, које су му за успех неопходно нужне: познавање како Србије тако и захтева европске индустрије и јавнога мнења с једне, а љубав и оданост к своме раду с друге стране; за тај тако тежак и многостручан задак требало је особитих способности.

Ми се можемо сматрати срећним, што се на овом делу наш човек, од кога данас не можете наћи подеснијег, па ма га где тражили; коме у овом погледу данас нема равна. Ако хоћете познавање захтева европског јавног мнења; ако хоћете познавање потреба дотичне гране књижевности; ако вам је стало до тога, да се наше стање и прилике преставе верно, но увек гледане пријатељским и благим очима, тако да страни читалац задобија симпатију за наш народ и нашу државу; ако „ледате на галантност језика и лепоту стила његовог. — свуда можемо бити радосни и срећни, јер су све то особине, које се сједињују у писцу истакнутог дела. Али је за нас и то врло важно, што је о Србији предузео да пише човек који је својем ранијим радовима стекао једно од првих места у европској публицистици, а чији радови опет друге врсте заузимају места стручних дела. Доста је да наведемо само његова дела, која могу имати непо-

средне важности за српске читаоце, па да се увиди правилност нашег тврђења. Овамо му долазе „Oberalbanien und seine Liga“ (Leipzig 1881). — Поједини одломци овог дела излазили су на српском језику у старој „Самоуправи“) „Beiträge zur neueren Kriegsgeschichte der Balkanhalbinsel“ (Leipzig 1887) „Montenegro und die Montenegriner (Leipzig 1877 у исто време на француском језику у Паризу) „Der Turko-montenegrinische Krieg 1876—1878“ (Wien 1877—78) „Die Türken und ihre Freunde und die Ursachen der serbo-bulgarischen Erhebung“ Wien 1878), а наши читаоци сигурно нису заборавили на његово изврсно дело „Bulgarien und Ostrumelien“ (Leipzig 1885), које је у чланцима „Сливница“ нашег поштованог г. власника тако често цитирано, и из кога су наши политички листови донели у преводу поједине одломке.

Овом приликом г. писац је поставио себи за задаћу, да изради „строго научно,“ монументално изведено дело о Србији, од кога је ово за сад само први део, који се као што се из наслова види бави земљом. Други ће део говорити о народу, карактеру му нарави и обичајима, песмама, оделу и т. д. а трећи ће се бавити историјом, тако да ће читалац у све три књиге имати целокупну слику Србије и српског народа.

Прва књига је изишла још почетком прошле године. Знајући како у Немачкој код оваквих дела свеске у скоро излазе једна за другом, ми смо чекали на излазак II. и III. књиге, па да онда проговоримо коју о целом делу. Али по извештајима из Лајпцига изгледа, да следеће свеске неће у скоро изићи, с тога ми узесмо да за сад неколико речи проговимо о овој првој књизи. Ми то комотно можемо чинити већ и с тога, што она за себе чини целину, тако да се независно од следећих књига може говорити како о њеним добрим тако и хрђавим странама, у колико се једне или друге у њој појаве.

* * *

Првих седам глава дела (земљописне напомене; у Београду, на српском Дунаву; у срцу Србије; излети у западну Србију; излети у источну Србију и нова Србија) баве се описом земљишта и знаменитости (стр. 1—99.) Известан део је писац сам пропутово у разним приликама. На другим се опет местима при опису служи Каницовим делом о Србији. Глава осма се бави земљорадњом (100—121.) девета изучавањем животињског света и сточарства (122—128). У следећим главама (којих има свега двадесет и пет) следују: трговина; (129—152), индустрија (153—172), саобраћајна средства (174—197), јавне грађевине (198—202), рударство (282—220), финасиско стање (221—260), црквени послови (262—276), просвета

(277—305), просветни заводи (305—332), правда (334—359), војска (360—408), чување и неговање здравља (409—423), влада и управа (424—441), хераладика, одличија, народна химна (444—454), и политичке личности (455—470). На крају је један додатак (471—490) у коме су допуне и исправке, већином статистичке природе. У ову књигу требале су још да уђу главе о археологији и опису становништва, али су због нагомиланог материјала морале остати за II. књигу. — Ми смо овде дали број страна сваке главе нарочито с тога, да се бар приближно види, колику је пажњу г. писац поклонио (сразмерно) појединим питањима.

Како код нас статистика стоји још тако рђаво у повоју свога развитка, а још мало се полажу јавни рачуни по појединим гранама друштвене управе, то је појединцу врло тешко, а често готово сасма немогуће, да дође до потребног му материјала за проучавање. Зна се, на какве је тешкоће сам г. Карић наилазио при изради свога дела. Г. писац се у том погледу налазао у много тежим и незгоднијим приликама већ и с тога, што он станује на страни, те му је тако врло тешко, баш кад на извесно време и у Србију дође, да критички сабере потребан му материјал. С тога се он обратио за њ надлежним министрима, и они су му по свима струкама дали, тако да цела грађа носи мање-више званични, те према теме и позитивни.и карактер. Од наших књижевника и стручњака г. писцу су давали у главноме грађу према својим струкама, г. г. др. Владан Ђорђевић, Јован Ристић, М. Валтровић, М. Ђ. Миличевић, Богољуб Јовановић и т. д.

У колико овакав начин израде може имати својих хрђавих страна, што се тако пишчев рад своди на просто уређење материјала, те научна критика много губи, у толико је код нашег стања ствари овај начин, као више мање нуждан, оправдан.

Ако је делу стављен задатак, да упозна страни свет, нарочито оне, који разумеју немачки, с постојећим стањем у Србији, онда је оно—бар по својој обради—тај задатак у главноме постигло. С гледишта строге науке могло би се на више места штошта приметити, но ми то за сад овде остављамо на страну, јер од оваквог дела—бар прве му књиге—и не захтевамо строгу науку.

У питањима, у којима је г. писац сигуран, наилазимо на његову критику, увек лепу и племениту. За пример ћемо навести, шта он вели о нашем позоришту, односно представљању у њему. С префињеним укусом у погледу глумачке вештине он се ни мало ласкаво не изражава о игри наших глумаца, кудећи нарочито њихово неразумевање страних, класичних комада. Пошто је гледао два комада из нашег народног живота, он наставља: „Исти глумци

који су једног Шилера (у „хајдуцима") онако страшно накарадили, изненадили су ме у овим комадима својом изврсном игром. Но овде су они били на сопственом пољу. Слике из српског народног живота извођене су изврсно, говор је био одличан а ни режији се не може ништа замерити..... Странцу, који би се у Београду задржао препоручујемо, да не пропусти да отиде у позориште, кад се у њему буду давали комади из народног живота". (Стр. 326). — Чини нам се, да г. писац мало познаје наш друштвени живот, кад недостатак у оперским представама објашњује неразвијеношћу музичког укуса или неразумевањем страних музика у Срба. Наше позориште поред све разноврсности свог репертуара једва животари и с оволиким бројем особља и с оволиким издатцима. Шта ли би било, кад би морало издржавати и већи оркестар и већи број певача, међу којима би боље требало добро наградити. Да у српском народу има довољно диспозиције за музику у опште, сведочи нам најбоље то, што се скоро свуда по Србији, где има ма и један музички образован чиновник, учитељ или трговац, образују певачка друштва, у циљу да гаје песму. Израда целог дела је изврсна, штампа и артија најбоље каквоће, а што делу особито подиже важност, то су лепо израђене слике, од којих помињемо: краљевску породицу, нови двор, брзац код Тахталије, Доњи Милановац, Ужице пре разорења, Ниш и т. д., као и све слике из Београда и Ниша.

Последња глава се бави, као што је већ пре напоменуто „политичким личностима". Овде г. писац износи у кратким потезима карактеристику г. г. Милана Богићевића, Драгутина Франасовића, Гарашанина, Н. Христића, Љ. Каљевића, Рад. Милојковића, Пирћанца и Ристића. Петорице од њих ликови налазе се такођер у књизи. У овом избору не изгледа да је било особитог каквог система, иначе се не може објаснити, да су овде узети; г. г. Богићевић, Франасовић и Каљевић, а да се ни у колико не помињу г. г. Јеврем Грујић, Стојан Новаковић и Мијатовић, да не спомињемо представчике радикалне странке, од којих као што се види, ни један није споменут. Г. писац увиђа и сам свој недостатак, што се последњих тиче, што ова странка до тренутка у ком је он ову главу писао, није имала државно крмило у својим рукама, те се према томе дотле ништа позитивнога о њиним вођама није могло говорити. Тај ће се недостатак попунити и поправити у III. књизи, која ће се бавити историјом, те ће тако имати да говори и о развитку и упливу појединих партија и њихових вођа.

* * *

Из дела г. Гочевићевог — као и из г. Карићевог — виде се грдне мане и недостатци по свима гранама нашег јавног живота.

Но г. писац није хтео свуда да показује претом на њих, тако да је остављено извежбаном оку читаочевом, да их само нађе.

Не хотећи да улазимо у појединости, ми би се овде зауставили, препоручив свакоме, ко располаже мало повећом сумицом, да набаве ово дело, које ће му с правом служити за украс библиотеке. (Књига стаје на 30 динара, а може се набавити преко књижаре. А. Пурића у Београду, а сигурно и преко других књажара у Србији). Но нека нам се дозволи, да напоменемо још нешто, што и ако нема непосредне везе с овом I-ом књигом, доћи ће на дневни ред у II. и III-ој.

Г. писац пише своје дело за најшири читалачки круг. Нема сумње, да ће оно постати неопходном ручном књигом за све оне који у образованој Европи хтедну тражити обавештења о Србији и српском народу. А није нужно ни напомињати, да ће обавештења црпљена из тога дела, бити од великог уплива на оне, који ће у будуће говорити и писати о нама. Поред тога, што би управо било бесмислица говорити о историји и особинама једног народа, ограничив се само на један део његов, ми би желели да баш г. Гопчевић у идућим књигама својим рашири круг свог посматрања свуда где то буде потребно, те да говори о целом српском народу, а не само о „Србијанцима". А и како ће се се моћи друкче радити кад дође на ред књижевност, умотворине, предања и т. д. Па шта тек да рекнемо о тежњама? Или, како ће се говорити о народносном питању, ако се српски народ у следећим књигама г. Гопчевића притесни између Дрине и Тимока, и између Гољака? Можда су ове наше напомене излишне, јер је г. писац и велики књижевник и добар Србин, те је све ово узео и сам у план свога дела. Па ипак нама се чини да нису бар неумесне, јер смо ми приметили исти недостатак и код г. Карићеве „Србије", а ни њему сигурно неће нико одрицати ни патриотизам ни добру вољу. А нама је много стало до тога, да г. Гопчевић у овему делу обухвати *цео* српски народ. За I. књигу његова дела благодарна ће му бити званична Србија са својим поданицима; другом и трећом он може — ако само усхте — стећи благодарност целог Српства.

Др. Мил. Р. Весовић.

Памятники законодательной дѣятельности Душана царя Сербовъ и Грековъ. *Изслѣдованіе Тимоѳея Флоринскаго. Кіевъ 1888 8° XII, 432, 225, XXXIII.*

Још и од пре се у руској књижевности појављивало с времена на време по какво веће или мање дело које расправља питања из

политичке или литерарне историје, ређе на језика нашег, али у последње време то је учестало, и ми се томе од срца радујемо, и благодаримо овим радницима што код својих земљака све више шире и онако веома скромно знање о нама.

На жалост у већини ових радова или има мало оригиналности или много тенденције, а и једно и друго тако им шкоди да и поред свега великог уложеног труда за нас имају подређену вредност. Ко прочита н. пр. Шафарикове Serb. Lesekörner, видеће колико има оригиналности у Мајковљевој историји српског језика, а како је Н. Попов писао нашу новију историју свима нам је добро познато. Марљиво израђени биографски и библиографски део у монографији П. Кулаковског о Вуку Караџићу покварен је са свим оним неумесним нападањем на правопис и реформу Вукову. Шта вреди Лавровљева расправа о Његушу лако је пресудити кад се упореди са Вуловићевом студиом у „Годишњици“ о томе песнику. Славенофилска идеа о неком „греко-славјанском миру“ навела је и писца ове књиге да у једној ранијој расправи напада Душанову политику онде, где је она са свим умесна била. Частан узузетак чини изврсна расправа о Душановом законику, и нама мора бити веома жао што учени писац није продужио онако успешно започети посао. Већ је 16 година прошло а друге свеске још нема.

Што се критика не може свакад повољно одазвати овим радовима, узрок је и у томе, што су ово махом првенчад писцима, њихове магистарске и докторске расправе. Предмете бирају удаљеније и ни мање познате у Русији, да на њима опробају своју снагу, јер иначе не можемо себи да објаснимо како да се лаћају туђега, као да је код њих све обрађено и рашчишћено, да се нема више о чему писати. Да је заиста тако, види се и по томе, што су писци после тих првих покушаја дигли руке од нас и обрнули се к свом. Али Т. Флорински је изузетак од тога. Изгледа као да се он специално посветио изучавању прошлости југословенске. После првог његовог рада „Јужније Славјане и Византија“, или боље рећи „Цар Душан“ изишао је и други, трећи па ево и четвртог и у њему обећање да ће изићи још неколика. Ми се радујемо овој појави као јединственој у руској литератури, и, судећи по овом раду, писац не иде стопама својих претходника, које је у осталом далеко за собом оставио.

Грађу коју је писац имао под рукама са свим природно је разделио на: 1) хрисовуље, 2) законик Душанов, и 3) српска компилација византиских закона.

У прилозима је издан: 1. Душанов законик из три рукописа: први и други Григоровићев и раванички. 2. Законик цара Јустини-

јана са закоником Душановим по рукопису софиском (са варијантима београдског, текелиног и раваничког), 3 Скраћена синтагма М. Властара из рукописа ходошког (са варијантима из скраћене синтагме призренске, Григоровићеве, „београдског законика", и карловачке, и из читавих: пшинске, церске, карловачке и струмске), 4. Законик цара Јустинијана (са варијантима из рук. призренског. Григоровићевог, два београдска, „београдског законика", „београдског номоканона" и шишатовачког), 5 другу редакцију „закон. цара Јустинијана" из рук. раковачког, 6. неиздане повеље из „Меникејског кодекса", што се приписује Душану, и 7. извод из канона Јована Посника, што се находе уз скраћену синтагму М. Властара, из рук. ходошког. — Важност издања ових споменика таква је да о томе не треба ни говорити. А тиме што су уза сваки текст стављени варијанти из свију других до сад познатих, вредност им је утројена, и — бар за сада — боље се пожелети не може. Да је писац само ове без осталога издао, морала би му се одати заслужна хвала.

Свему овоме претходи кратак увод о унутрашњем раду Душановом. И ако је то споредна ствар не можеме муком прећи. Писац замера Душану што је својим закоником санкционисао привилеговани сталеж, властелу и духовништво, и дао им власт и права на штету простог народа. „Могло би се мислити, вели, да ће законодавац, поимајући добро све негативне стране у државном животу целим редом закона решити социјалну кризу у духу правичности и корист народа, и тиме у великој мери осигурати унутрашњу силу своје државе. Ну изашло је сасвим друкчије.... Он се старао да у колико може ограничи злоупотребе, али није се усудио да удари на главно зло." итд. итд. (стр. 17—23).

Ако смо добро разумели смисао писац очекује да Душан уништи феудализам, да ослободи сељаке од баштиника, да све изједначи пред законом... Једном речју да изврши — ни више ни мање — оно што је учинила велика француска револуција. Историку је, ваљда дужност да се при оцењивању личности и догађаја пренесе у доба о коме пише, да на ствари гледа очима каквима су могли гледати савременици. И у колико се један човек својим погледима и радом уздизао над осталима, у толико му је већа слава. Писац заборавља да је Душан живео у првој половини 14-ог столећа и не ће ни мало да се обазре како су у томе погледу стајале остале државе и закони; заборавља да је он сам савременик ослобођења сељака у својој рођеној земљи. У томе погледу Душан се може пре похвалити него покудити. Ако овако може критиковати Душанов законик један Пелагић (биће у „путовању унакрс") један Флорински заиста не.

Обрада првог дела, хрисовуља, не одговара циљу који је писац себи поставио: „да словенским историцима и правницима припреми ове споменике ради подробнијег изучавања“. Тачно издана хрисовуља већ је тим самим подготовљена за подробније изучавање. Ко год их буде проучавао неће се задовољити овим изводом, него ће их потражити у целини. Све што је писац овде могао учинити то је да из свију хрисовуља извуче правничке одредбе, класифицира и и пореди са одредбама у хрисов. ранијих владалаца. Тада би се заиста олакшао посао једном правнику, тада би се видело шта је у те хрисовуљске одредбе Душан као ново увео, шта ли је само потврдио. Изучавање хрисовуља не може се никако почињати из средине већ с краја, јер су оне све у тесној вези међу собом и чине једну целину.

На повише места изводи таке закључке о којима се не би могли сложити. Да поменемо само једно. Уступајући Дубровчанима Стон и Рт, Душан наређује да они не смеју примити к себи ни једног његовог човека сем оних који су се ту затекли. Ту писац вели: „из тога се види, да је у српској, држави већ у самом почетку владе Душанове било доста незадовољних људи који су се селили у Дубровник“ (стр. 155). Није овде говор о слободним људима, него о нима, што су били на баштинама, и често с њих бежали, а тога је сигурно било и пре Душанове владе. Овде је, по нашем мишљењу изречена она иста одредба која је доцније ушла и у законик, §§ 21, 115, 141 Призрен. рук. И ако је то тако, онда не постоји ни оно што се вели на стр. 20: „до издања законика сељаци што живе на туђим земљама имали су права да оду куд хоће т. ј. да промене баштину. Законак им је то право уништио.“

Из неких као да садржина није потпуно исцрпљена (бр. 1 и 7 стр. 35 и 38) и међу њима нисам приметио ону што се налази у Севастијановој колекцији бр. 15 (и Флорински „Атонски акти“ стр. 27), а и она је Душанова. У опште код тих Севастијанових хрисовуља ми смо били срећнији у читању, али о томе ће бити реч у „Споменику“ академијском кад се буду издавале. Само ћу напоменути да је код хрисовуље број 5 (стр. 37) последња цифра заиста а а не е као што је и Викторов (опис рукоп. Севастијана ст. 111) приметио, али ни један ни други не веле да је датум доцније преписан, што се и по писму и по језику јасно види („..созданиѧ... мца мѧ...)

У другом се делу говори о Душановом законику по седамнаест рукописа од којих је већину (11) писац имао у рукама [1]) Ту су тачној

[1]) Говорећи о будванском рукопису вели по Богишићу да се се налази у „нѣкоего г. Стјепана Любиши“. За једнога професора словенских литература, која се још нарочито бави југословенима, Ст. Љубиша не треба да буде „неко“.

анализи подвргнути сви рукописи и резултатат испитивања је овај: Деоба Шафарикова (коју су примили сви остали научници) на крању и пунију редакцију, нетачна је, него се сви рукописи распадају на осам типова или редакција. Првих шест типова престављају ових шест рукописа: први Григоровићев, призренски, други Григоровићев, бистрички, раваничкн и раковачки; седму редакцију престављају рукописи ходошки и шишатовачки, а осму софиски, текелин, београдски, карловачки и (по свој прилици) далматински. Првих шест типова престављају стару редакцију; седма група је врло непотпуна а у осму су унесени §§ из византиских закона.

За првих шест рукописа писац вели да се се не могу саставити у једну или више група. Сваки има своје особине и оштро се разликују један од другога и по саставу и по распореду §§ и њиховој редакцији. Кад се сетимо да нема нигде два стара рукописа па макар то било и св. писмо, да се потпуно слажу један с другим, онда не треба ни овде да нас зачуде разлике у тексту, у толико мање, што они нису потекли из једног оригиналног текста него из шест других рукописа који су можда синови унуци или праунуци оригинала. Па како битних разлика у тексту готово и нема (оно што писац вели да у првом Григоровићевом рукопису има „несходних" граматичких облика, непостоји: сви су облици „сходни"), не би ли се онда сви ови рук. — сем раваничког — могли скупити у једну редакцију? Не треба да нас буни ни то што појединих §§ нигди нема или што §§ не теку једним редом него су испремештани. Нама се чини да се то објашњава просто тиме што су поједини писци поједине §§ случајно испустили па то или нису опазили, и онда се тај § у доцнијим преписима не може на јавити, или су, дописавши до краја странице листа или кватерниона, ту погрешку опазили и испуштене §§ одмах ту дометали, и ако им није место. Кад се н. пр. упореди призренски и други Григорски рук. одмах пада у очи да је у овом последњем одржан прави ред §§ и да би §§ у призр. рукопису требали овако да теку: .... 16, 33, 34, 35, 17, 18, 19, 27, 20—28, 31, 32, 29, 64, 30, 36, 37, ... 55, 60, 61, 64, 77, 91, 103, 104 ..... 86, 94, 96 ..... и т. д. И §§ 60 и 64 приз. рук. за које писац вели да их нема у првом Григор. рук. не налазе се у другом Григор. на оном месту па ком у призрен. него после §§ 38 и 56, где им је природније место, па су ту можда били и у првом Григор. а ти су листови изгубљени. Раванички рук. не спада у ову групу рукописа.

Писац нам је обећао да ће у скоро издати критичко издање законика, и — имајући у рукама скоро све познате рукописе — моћи ће видети у колико ове претпоставке вреде и могу ли ових

пет рукописа дати један свод. Пре тога веома би нужно било да се у целини издаду и раковачки и бистрички текст.

Писац је изнео овде још и једну новину. Он тврди да закон није издан на два већ само на једном сабору 1349 године. Другог сабора, вели, није ни било, али допушта да су доцније додавани ??, који су као царске наредбе имали силу закона и царски логотети дописивали су их уз први кодекс. Докази којима он то тврди и ако су поколебали прво мишљење, нису га са свим оборили.

Трећим и најважнијим одељком писац је тако рећи први ударио будаком у чисту ледину, и све што је овде изнео ново је. Жеља његова да законодавне споменике приреди за подробније изучавање овде му је најбоље пошла за руком. По што је у кратко проговорио о грчком оригиналу и српском преводу Синтагме Властареве, прешао је одмах на извод из ње, и упоредио тачку по тачку са оригиналом. Резултат истраживања свео је у 15 тачака од којих бележимо овде као најглавније: одбирање материјала из читаве Синтагме није случајан, него је рађено по извесном плану; у српску компилацију унесени су у главном грађански закони; један закон „о покладу“ не налази се у оргиналу, дакле је српског порекла; текст грађанског законика је врло често измењен или скраћен, или раширен или преиначен, и то све није случајно него са извесним планом. Из свега тога излази да је српска скраћена Синтагма у великој мери самостална прерада грчке, и циљ је тога рада била да функционише као *српски законик*. До истих резултата дошао је и код Јустинијановог законика. Још у предговору писац вели „законодавна радња Душанова није се ограничила како се обично мисли само издањем тако званог законика и хрисовуља, него се она састоји у нечему крупнијем и важнијем — у издању целог кодекса српских закона, у коме је прави Душанов законик само један мали одељак, а главна му је основа зборници византијских закона: скраћена Синтагма М. Властара и „закон цара Јустинијана“. И ове речи нису никаква претпоставка но резултат савесног испитивања споменика. Тиме је писац врло згодно објаснио и ову непотпуност и несистематичност у Душановом законику која је толико посла задавала свима испитачима и ни један је није могао решити.

Писац нам је обећао скоро дати критичко издање Душанова законика, али би ми ради били да се ту прештампа и ова скраћена Синтагма и „Јустинијанов закон“. Тако би имали у једно скупљене све законе Душанове. Издањем читаве Синтагме бави се сад г. Ст. Новаковић. Кад би којом срећом он узео на себе и издање крмчије Савине, а какав правник кад би покупио и издао из свих хрисовуља законодавне одредбе — онда би имали издано целокупно законодав-

ство српске државе, онда би се могле писати опширне монографије о правилном стању у српској држави и његовом историском развићу од Немање па до пропасти.

Почетак је добар, а надамо се да на томе не ће остати.

Љубомир Стојановић.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Несуђени, шаљива игра у четири чина. Написао Др. Мил. Јовановић.

Сматрајући оригинале као прече, имао сам у Јануару месецу да бирам само између ове шаљиве игре и трагедије г. Матије Бана *Цар Лазар*, прерађене толико, да се може уврстити, веле, у нове комаде. Али ни о г. Матији Бану ни о његовим драмама — признајем јавно и искрено своју слабост — нисам кадар повести с вама разговор. Због оваких негативних разлога и принуђен сам само остати при *Несуђенима*, јер повода друге врсте у комедији нисам могао наћи, поред свега тога што је г. списатељу било главно, како наглашава нарочитим предговором: „порок што се позитивним законом не да уклонити, уклонити хумором или сатиром.“ Тај свој порок видео је он код удовице Нене Веселићке у некој прекосавској вароши. О тој удовици би војвода од Јорка, да је нешто жив и да је познаје, пародирајући своју апострофу Маргарети Анжујској, заиста рекао: „срце непоштеног, безобзирног спекуланта обучено у кожу једне жене.“

Она има ћер Јелку и некаку Белану. Обе девојке на удају. Оне су истина у сваком погледу врло обичне: нит' лепе, нит' ружне, нит' паметне, нит' глупе, нит' рђаве, нит' добре. Али пошто Нена има новаца и моћних веза, то јој ни мало тешко није било, још пре првога акта наћи својој ћери мужа, који је чини ми се само за то добио необично име Бршљан, да би г. списатељ могао, начинив некакав ботанички каламбур, сместити у њ' карактеристику односа тога новог пара: он ће се вити као вити бршљан око своје јаче Јеле. У почетку су мати и ћи хтеле уплести у своју замку бољу партију, тиме што је ћи, као послушно и покорно дете, по савету своје матере, отворено изјавила том несуђеном кандидату, кад се био мало развеселио, да га воли, али се кандидат, доцније отрежњен, срећно извукао из клопке. Онда је дошао на ред убоги правник Бршљан. Ту није било никакве опозиције: помоћу Нене постаће први адвокат у вароши. Код Белане већ неће тако лако ићи, јер је

сиротица без родитеља и без пребијене паре. Овако рђав положај могао би је нагонити, да буде практичнија у избору свога будућег мужа, и да попусти мало од својих жеља за господским животом. Али како изгледа њој није до тога много стало: воли неког ислуженог кадета, који сад није ни у каквој служби али уме лепо играти и лепо удварати се. Тај кадет, опет с чудноватим именом — зове се Мата Горњак — дакле тај кадет Горњак није ништа свршио, па би поред Белане хтео добити још и какву лепу службицу, а Нена би му службицу нашла шале ради, јер ког је она хтела сместити, тог је сместила. Враг је само то, што Нена неће Горњака „голаћа који нема ни себе сучим да храни", а други који опет осим Горњака неће Белану. Неће! А зар Нена, којој досад још нико ништа није одрекао, пита хоће ли или неће? Она хоће — па доста. Позовне просто себи неког Срећка Младића, младог трговца из имућне куће и наведе га да јој каже како он поштује њену нећаку, а што је био према њој неудворан, кад је тога дана седео при ручку до ње, то је отуда, што не уме забављати даме удварањем. Нена одмах зовне из побочне собе Белану и објави јој пред Срећком — да је он љуби и за жену проси. Срећко је већ био начуо, да је Нени у оваким приликама, свако средство добро, али пошто се сад тиче његове коже, извлачи се како може у чуду и забуни: има својих назора, не би хтео тако нагло, прво би да се разговори са оцем својим. Нена не слуша ни његове изговоре, ни Беланино устезање, већ их гура једно другоме. Најзад се Срећко у невољи резингира. И да му се није нашао много енергичнији, досетљивији и хитрији пријатељ Вранко Зубић (Овако се још нико није звао. Кад се копира живот ја не знам, што се неби узела имена из живота?), и то је онај несуђеник Јелкин, да помоћу већ десператног Горњака удеси целу ствар како треба, један несрећан брак био би више на овом свету...

Ово је садржај *Несуђених* у колико сам га могао извући из читавог потопа моралних сентенција. Јер готово свако лице, чак и Лака гајдаш, ништа друго не ради, до само се јада на рђаве нрави својих савременика и савременица. Апстрахујући од стрела управљених на главну мету, порок оличен у особи Нениној, цела је комедија пуна час ламентација о традиционалном обичају српском: увек фразе никад солидни рад, о рђавом васпитању српских девојака (г. списатељ доказује на једном месту с Јелкиним писмом у руци, да оне пишу правописом, против којег се још Вук Караџић борио), час алузија на зло стање у Босни, на ову или ону махну. И све ово није ништа ново него је страшно досадно а било би отрцано и отужно и да није набацано на једно место, и да није мет-

нуто где се год указао најмањи поводић, јер веома јако подсећа на стил и тон српских листова. Све скупа чини непријатни утисак прос тог, тривијалног комада. У колико ја разумем поезију мени се чини, да је у овој комедији мало има, да би се тај недостатак пре могао назвати апсолутним одсуством. Списатељ као да није знао да: une morallе nue apporte de l' ennuie.

Етичке тенденције, које су у основи обележја сваког умног рада људског, могу се без икакве сумње и свакој драми и сваком роману дати као крајње конзеквенце, ако се најзад хоће. Али ја не допуштам свеколику важност, вредност поезије редуцирати просто на етичке тенденције. Јер то би значило оборити сав реноме великих песника, који се давао и који ће се давати људима колосалне елевације духа, и заслуге и улогу њихову изједначити са заслугама и улогом проповедника у цркви. Како се Карлајл љутио на Гала, што је на основу својих френолошких испитивања рекао био за Гетеа, да може бити сеоски поп. Гал не види даље од носа вели Карлајл. И заиста сваки не види даље од носа, ко не осећа, да је у поезији једно само хегемонично: поезија. Поезија је толико јака, толико драгоцена и велика да има потпуно право бити довољна сама собом, самостална без икаквих других елемената, као и све остале уметности. А кад кажем поезија, онда разумем ону моћ, коју је најбоље описао онај песник који ју је најбоље осетио: „у колико машта производи форме незнаних ствари, у толико поетино перо обрће их у фигуре и даје етерном ништа место, стан и име.“

Да, да, право вели мудри творац Хамлета: од етеревог ништа постају живе слике онда кад га песник импрегнира својим акцентом, кад се оно рефлектује у његовој души, у његовом срцу. Али у том излагању, отварању свога срца не треба претерати, не треба се ангажовати целокупним својим бићем у поетске функције као еруптивни плаховити Алфред де Мисе, већ треба — сетите се Шекспира — удвојити себе, те пустити срце у грудима да ради, а спокојно и присебно посматрати своје рођене конвулзије, онако исто као што навикнути, прибрани морнар, не пуштајући лулу из зуба, гледа хладнокрвно, како се морски вали страховито пенуше и дижу брод у облаке, да буде ваљда ближе муњама и громовима. Овако радећи песник никад не мисли на практичне резултате свога рада, али мисли, да ће бити људи, који ће се смејати предмету за то да се смеју, који ће га се грозити, за то да га се грозе, који ће га волети, за то да га воле. Тим излагањем руглу, мржњи или симпатији, кад кад и мешавини сва та три осећања, он ништа друго не ради, до даје одушке, олакшања и задовољења нагомиланим утисцима своје душе. Одавде па до оног поноситог узвика Фирдузијева, чија поезија ми-

рише мирисом шираских ружа: назидана здања руше се силином кише и препеком сунчаном, али ја сам подигао у мојој песми огромну зграду, којој ни киша ни ветар наудити не могу — није ни мало далеко. Јер колекција овакових песама — вечита књижевност, књижевност свих векова — најбоље потврђује оно што је Милтн рекао: о каква славна, каква величанствена употреба може бити од поезије! И сад питам ја: где је тај с диспозицијама да се уживи у концепције великих песника, почевши од оних неодређених, сањалачких стремљења нечем вишем, што се само слути, а распиње човека као да је реелно, од свих манифестација сујете, скепсе амбиције, опачине, до осећаја пожртвовања, оданости, самопрегора, што за земљу није већ за небо, у оних нежних жена „бледог лица као примавера, азурних вена као пољски јацинт, славног, милог даха као мирис од енглантине“ — где је тај дакле, који ће освртати главе, да ли је песник тиме хтео „завојшити на незнање и срушити окореле заблуде“ (предговор *Несуђенима*), и ако то није мислио сматрати му дело као „јалову дангубу“ (опет исти предговор).

Из свега што сам рекао види се, да се ја не слажем с г. списатељем у принципу о поезији, а ласкам себи и с врло великом већином српске интелигенције. Али ја ћу за часак оставити своје гледиште па прећи на његово, не би ли показао, како је г. списатељ само једну половину свога програма: „окретати глумом против порока“ у главном извршио, а другу „заузимати се за врлину“ пропустио учинити. За оправдање му не може служити она обична процедура моралиста: оборити зло вреди колико подићи крепост, јер и то прво само је почео па не довршио.

Ма да ми Ненино непрезање ни од каквих средстава изгледа доведено до монструзозитета: онако безочно пред Срећком извртати његове речи и давати им са свим други смисао, могло би само створење истог моралног нивоа, на ком су злочиначки типови — Шекспирови — опет сам вољан веровати г. списатељу, да је „субстрат ове игре поникао у нашем друштву.“ Он већ одавно носи тешко бреме живота, па се јамачно нагледао свакојаких чуда. Али ми овде пада на ум Сарсе и његова баба. Лепо — вели он Гонкуру — ја вам верујем да оваких жена има, јер је и моја покојна баба тако била, само је требало, да у то верују и сви остали, који нису познавали моју бабу. Г. списатељ сам вели, да Нени испада за руком све што год хоће, па зар би њој теже било наћи Горњаку службу, у први мах разуме се малу, него излагати се некој проблематичној евентуалности, да је Срећко утераваши је јавно у лаж доведе у неприлику? Чим се она толико брине да Белану добро удоми, значи да она према тој девојци није равнодушна, те би се и с тога разлога требала за-

узети, јер га Белана воли. Ох, колико би био за мене интересантан бар један монолог Ненин. Обично се замера драматицима за многе разговоре и мало радње. Овде код Нене обрнуто. Али да би се одмакао даље, попуштам најзад од својег оправданог захтева и узимам да је та Ненина мана довољно објашњена. Сад настаје други посао: ваља Нену интригом довести на крају у такав положај, да јој се отворе очи, ваља дакле силно, живо, убедљиво исмејати њено гадно поступање. Да то постигне, г. списатељ се послужио досетком Вранко Зубић, да би Срећка коначно ослободио брачних веза, што му још прете, подмукло се вајка, како сад ни Нена не може да нађе згодни излазак из несносног положаја, јер гости, позвани на забаву, не знају коме да честитају. Шта не може — виче Нена — могу ја што хоћу! па шчепа Беланину руку и пружи је Горњаку. Нена која г. списатељу вреди за три човека, овде не вреди ни за једно дете, јер је тако кратковида да не прозире одвећ прозрачно зачикивање Вранково. Уз то смео бих се опкладити да се неће оставити своје рђаве навике, да ће од сада, кад је своје поудавала, удавати туђе девојке исто тако, као што је пре Белане била покушала уловити Јелци познатим својим начином Вранка. Та г. списатељ сам казује, како она протежира сваку девојку која би се радо удала. Од сад ће јој то бити страст. Палијативни лекови не лече већ само јаче заголицају и надраже оваке тврдоглаве природе. Нена се ни једном речи не каје, јер не види да је грешила. Исто овако недоследан и неверан је био према својој сопственој намери и Г. Мидорад Шапчанин, кад је оставио свога Муромскога и даље у англоманији, а међутим је хтео, начинив од њега на крају ватреног Руса, дати публици једну патриотичну лекцију. (Ко жели ово компаровати ближе нека види моју критику на *Госпођицу као сељанку* у 17. броју „Видела“ од прошле године). Медицинска тенденција г. доктора није дакле победила, његовом кривицом, место порока пропала је она, а уједно с њом и raison d'être целој комедији. Нека се не заборави, да ја ово последње говорим са гледишта г. списатеља. Са мога пак гледишта, она није имала свој raison d'être. Неке сам своје разлоге узгред рекао, рећи ћу остале сад. Кроз уста Срећкова г. списатељ врло много напада на рђаве бракове. По жестини напада види се, да то не сматра за ситницу. Па што се онда у нападу ограничио само на речи, што није, код четири момка и две девојке, склопио бар један срећан брак? Што није Срећка, кад се опростио Белане оженио другом онаком, какву замишља једнако Срећко себи? Таку девојку требао је г. списатељ уплести у игру и начинити да је Срећко воли, да је мисли узети. Тим би његово отимање из канца Нениних имало много већи интерес, заплет би био

много интензивнији, па тек колико би ефективне снаге добио онда напад г. списатеља тим контрастом према свакако рђавом браку Бршљана и Јелке. Да богме, да би тада тај Срећко морао бити много одређеније нацртан и израђен. Г. списатељ га истина назива особењаком, али то изазива у мени слику грациозно напрћених усница каприциозне светске даме кад својом белом, маленом ручицом удари лако драгана, а њему се чини, да га је само неки мирисљави ветрић по образу дарнуо. Срећку је г. списатељ дао највећу улогу, метнуо му у уста најважније тираде, резонавања, начинио га је речју средиштем, хтевши га очевидно препоручити за идеал осталим младим људима. Ја не знам, како је тај Срећко компониран у фантазији ауторовој, али по оном, какав је испао, он се врло мало разликује од Бршљана: обојица су млитави, неодважни, као што су, друга два, Вранко и Горњак ветропири и дрски. Отуд сам њих, као и девојке, у први мах помешао и нисам могао никако разликовати све, него у главном и то тамно само једног из сваког пара. Али ова сличност није природна, те да се виде фине нијансе у карактеру које сваком осигуравају стриктан индивидуалитет поред општијих заједничких црта као на пр. што су она три матора момка у Димином *Франсиљону*. У *Несуђенима* на против, јунаци и јунакиње стапају се и сливају једно у друго, и немају чиме да се урежу у памет читатељеву. На представи је друкчије било разуме се за то, што сам ту имао посла са представљачима непосредно и помоћу њих разликовао личности. Ево и сад пишући ово ја једнако имам у глави глумице и глумце — баш лично њих. Ретко ми се дешавало, као сад, да за време читања нисам кадар створити себи тачну слику лица у роману или драми. Прочитао сам по други пут, по трећи пут, и увек ми се измиче, и не указује ми се ништа за шта бих се прихватити могао. Једино чиме сам Срећка могао одмах окарактерисати, било је његово признање Нени, да се не зна удварати. Али би по њега било много боље, да и ово нисам запамтио. Кад он претендујући на слободу, да критикује друге — замера Вранку што облеће око женскиња — сматра себе за бољег, не треба да има такву ману, која ће га несумњиво начинити смешним и глупим у свакој прилици, па ма он знао Кантову *Критику чистог разума*. То већ престаје бити особењаштво, то је неучтивост, необразованост. Ништа нема горе од тих младих људи, што презиру извесне конвенције друштвене под изговором неких философских начела, а у истини нису кадри да их испуњавају. Кад бих ја имао да бирам, ја бих свакад изабрао онакве, каквих је у *Несуђенима* представник требао бити Вранко. То су људи бистри, умешни, што правилно док су млади резонују: биће

доста времена за бриге и невоље у старости. Само таквих је толико много на овом белом свету да су изгубили драж за гледање са свим онако као што ни Срећко не побуђује никакве пажње. У животу такве луде нико и не гледа. Они су увек у крају. Несамостални су за акцију. Та ево и овде Срећко се никад не би сам ослободио Нене и њене Белане. На њих се може аплицирати Флоберов портретирани Шарл Бовари у *Madame Bovary:* повучен и послушан или недотупаван, скучен, ништаван, меднокр. поглуп, без разбора, без полета, без мало оштријег, заједљивијег одговора, рођен да слуша, да иде путем утрвеним, за руку вођен. Шарлу нађу и место, изаберу занимање и најзад га ожене, и он све то прима мирно, као да се не тиче њега. С тога ја и замерам — то ми је друга главна замерка аутору *Несуђених* што ме је приморао гледати оно што није гледања вредно, већ само тренутног осврта, што је сваком на први поглед јасно и обично, што је јунацима своје комедије начинио оне, који су у животу сувише далеко од јунаштва, и једва способни послужити као просто сенчење, стављају јачима од себе, речју епизодне личности. Изузимајући Нене ни једна особа у *Несуђенима* нема у себи материје за драму, јер ни једна осим ње нема страсти, извесне страсти, која доминира свом душом, која је покретач свима радњама и намислима, које би она носитељ била и по том узела за се већу улогу. За то се ни један од јунака не може надати бољој судбини него што је: бити паж у драми великог песника. Али нека су те личности само споредне, узгредне, ипак не би требало, да се њихов душевни живот ограничи на какву спољашну особину једино, некакво особеништво у формалитетима, него би и оне имале душу, ма колико им она била неопсежна, да им душа буде довољно надахнута, маркирана животом.

Свакако, то ће допустити свако ко разуме поезију у суштини, да сваки карактер мора имати живота, и у колико га више има, у толико је и његова обрада боља.

Ја замерам дакле карактерима г. Јовановића ово двоје: одсуство надмоћне страсти и одсудство живота. Две замерке којима се може такођер пребацити по неки привидан прекор. Тако може им се рећи, како српски живот не може пружити жељене карактере, а како је г. Јовановић нарочито на српски живот обраћао пажње, то није могао избором карактера задовољити овакве моје тражбине. Примедба неразложна и банална, али која можда са тог свог баналитета ужива извесну меродавност. Неразложна за то, што Срби као и сваки други народ могу пружити жељене карактере, наравно ономе, који уме желети и уме бирати. Молим да се никако не смеће с ума разлика између друштвеног и душевног живота. Моје јамчење не би

било нужно, кад опозивна тврдња не би била укорењена, јер ово што сам рекао о карактерима у Срба врло је јасно и само по себи довољно да се прими.

Али у српском животу има таквих карактера, који не само да су носитељи душевних покрета у опште, него душевних покрета који су баш за Србе везани; који су њима уређени, који из њихове природе потичу. Има дакле карактера који могу бити специмени српских карактера, и који су по том чисто српски.

Ово је ствар коју мислим много више нагласити, но ону мало пре. Због тога ћу је детаљније разложити.

Међу поменутим тежњама једна од најглавнијих била би патриотизам, у смислу бриге за своју земљу. Да та тежња постоји, и да постоји као главна, мислим да ми нико неће одрицати, најмање ће ми пак одрицати онда, кад кажем да она може бити двојака: поштена и непоштена, ентузијазам и хипокризија.

Оба та покрета душевна могу бити страсти, које би доминирале душом. Али обе те страсти још су обележене српским обележјем за то, што су оне обе много јаче развијене у Срба, него у другог ког народа, коме је корисно употребљено слободно време допустило да дође до већих ступања образованости. Излази дакле да представљање ентузиастичког и хипокритног патриотизма не чини само карактере у којима једни од општих покрета душевних уживају надмоћност у души, него поред тога, у којима су најјачи, баш они покрети који су у Срба најјачи. Оне су дакле у исто време и карактери и специмени српских карактера.

Ја ћу своју тврдњу тврдњом да учиним. Изнећу два типа ентузиасте и хипокрите, обоје примењено на патриотизам.

Замислите себи необичне ентузијасте: сваку нову идеју, сваког новог човека, који се према њима уме понашати, дочекују с раширеним рукама, али се у њих не удубљују да их испитају. Разлози им не требају многи и јаки. Кад пропагандишући наиђу на отпор, чуде се устезању не разумеју запиткивања: Како се они нису устезали! Та идеја мора бити добра, иначе не би била толико раширена. Тај човек мора бити ваљан, иначе не би био толико чувен. Они не знају шта је то говор из рачуна. И кад им други открије истину, кад дође разочарање, онда један од њих горко плаче, и дуго после тога тужи суморан и жалостан, а други опет лакше прими али се грчевито, грозничаво хвата за друго штогод. Један је више одушевљен, а други мање. Разлика је у ступњу. Немају солидна знања, али неким чудом наивности, мисле да то и не треба. У њих је главно фраза. Отуд имају нешто заједничко са Тургењевљевим Руђином. Несамостални су. Поводе се обично за општом струјом која

од њих нема ватренијих, поштенијих бранитеља. Ванредно су добра срца, сами би остали без ичега, а другом би дали. Ни трага од лукавства. Увреду заборављају лако, али је лако и нанесе, само што увреда од њих не боли као од другог.

Каква ужасна разлика између ових, који ће и у старости бити лаковерна деца и две друге душе, прожмане само једним мотором: хипокризијом. До чега су год дошли, дошли су њоме. Она диктује првом, да се задовољи средином, да похвали као Сипјанин у „Новини“ и исток и запад да избегава увек брижљиво сваки говор о себи, али да под завијеном формом помене махне својих познатих за то, што жели да их нестане. Овом добром намером споља задобија он, као и проповедањем оних начела која су у моди, којима ће стећи лепши глас: воли народ, народну музику, књижевност и т. д. Али чим се пређе од декламација и дође до истинских доказа, онда се повлачи под згодним изговором, тако да ни мало не губи гласа, већ на против добија нову добру особину, код оних који површно гледају: хладно размишљање, познавање прилика, избегавање младалачких бујности. Други воли, да га слушају, али ни према самосталнијим неће никад показати своје мржње. Ово претварање, затвореност, повученост дају му исту тајанственост, коју само онда оставља, кад је нужно давати компликмнте тамо, одакле се нешто очекује. Хипокризија је дакле есенцијелна у обојице, по том су они једнаки. Само је разлика у јачини. У једнога је шеретлук нецивилизованог сеоског ситничара, а у другога језуитска препреденост политичких и књижевничких спекуланата. У онога је минимална количина фантазије тако да ни писмо не би знао написати без уобичајених формула простих људи. Овога је природа обдарила живом пространом фантазијом становника сунчане Италије, поред бистрине и вредноће. Колико је у њега разложних мисли, толико онај зна од свачега по мало, што је успут накупио, јер је лењ. Могло би се помислити, да се служи хипокризијом за то што не би могао због лености постићи оно што други постигну. Али није тако, његова се хипокризија показује и онде где нема повода показивати се, јер се неби ни часак устезао убројати старе Јелине, што су своју и мушку и женску омлади ну учили вежбању голу и нагу, у неморалне, међу тим у потаји, кад га нико не види, запламти му у очима онај исти дивљи огањ страсти, којим пламте оргиске фигуре Рубенсова *Кермеса*. Од ове слике он би одвратио поглед, као каква енглеска дама, ма да пре личи на Ајакса и Клотна Шекспирова. У свакој прилици оће да резонује, а резонује с потпуним одсуством логике, што гледа прикрити мином пуном ауторитета, достојанственим држањем и званичним, новинарским изразима,

у говору. Према обичним речима другога, он има малу драмску превагу, што је комичан. Због грубости, незграпности и немања укуса прошао би поред Рафајлове Мадоне, Фидијусова Зевса, прешао би преко Бетовнове симфоније en fa mineur, Шекспирова *Хамлета*, а ништа лепо не би опазио, ништа осетио, међутим би о свему томе хтео да даје суд тоном стручњака. Као год што ни море не може опрати крваве руке Магбетове, тако њега из вечите расположености, али која није весела безбрижност младих срдаца, него неко одвратно, апатично, устајало задовољство сите животиње, не могу тргнути никакви други узроци, до они који би тргнули Петра Петровића Петла из Гогољева *Чичикова*, што се по ваздан саветује са својим куваром о оштроумним комбинацијама нових јела. Ове црте стављају га на много ниже од оног другог, који необично практичним талентом не чини апсолутно ништа узалуд, не иде никад путем, а да га није тачно одредио у напред. Стрпљив је, поред силно развијене амбиције, па се задовољава плодом кад дође, а зна да доћи мора, са свим по рачуну. И онда кад изгледа да је, превиђајући корист, пропустио коју прилику, бацио је око у потаји на много бољу.

После овога резоновања и после довољних и опширних примера, види се без икакве сумње, да има специфично српских драмских карактера, само нема поете да их обради, да компарујући се уз Хајна с богатим трговцем што задовољан трља руке и шета се између сандука, бурадi и дењкова у своме стовариште, упозна у њима праве своје људе. Обрада други је моменат који хоћу да нагласим, и друга замерка Г. Дру. М. Јовановићу, који није добро обрадио своје личности. У њима нема живота, не види се личност сама собом, већ списатељ, и то не његова душа, него његова морална начела. Г. списатељ је, моралист, а не песник. Али само под руком песниковом, ја чисто видим како се нижу, логичне, довољно објашњене сцене пуне живота и поезије, као кад се одмотава клупче конаца, из укрштених акција правих, драмских типова, женских и мушких.

У мало нисам заборавио последњу своју примедбу Г. Јовановићу, која се тиче дикције у *Несуђенима*. Она је могла бити лепа због збијености и архајичности неке — ја то волим — да је господин није местимице покварио неразумљивошћу и нејасношћу и честим оваким фигурама: »развући лице као човек, коме досуђује у стомаку укисло вино.« Можда господину као лекару није ово ништа ружно, али нисмо ми сви лекари. То упоређење није требао метнути баш да се оно и говори, јер се много што шта говори, па ником не пада на ум метути то све у књижевност. Укус је један

важан део комплекса оних особина, које скупа чине песника. Ако песник нема укуса, онда он није песник него — Емил Зола. Прича се, како један талијански сликар умирући није хтео пољубити обичан крст, ружно израђен већ је тражио други, лепши. Тај је имао укуса. У другом акту Белана вели: „Мало је жена подобних њојзи“; „мучаћу као риба.“ А ко још овако говори? То су српски литератори измислили, да се не смеју употребити свакидашње речи ни обични облици граматички и синтактички, јер онда где би био њихов књижевни језик. А међу тим само је један књижевни језик: фамилијаран, гибак језик паметног човека, који подједнако зна избећи и све што је тривијално и све што је високоучено.

Одавна сам приметио, како се у београдском позоришту деле врло често улоге рђаво. Ево и у *Несуђеним* дата је Нена Г-ђи Гргуровој а кад дају н. пр. *Maitre de forges*, маркизу добије Г-ђа Јовановићка А не би бога ми била никаква велика оштроумност увидети да треба обрнуто поделити. Истина да у таком случају не би имао ко играти маркизину ћерку Клару, али ја и хоћу да нагласим, да у београдском позоришту данас нема глумице за a ploi jeune première, ма да се не може наћи под небом драме без те партије. Овај недостатак, разуме се, да се не би осећао, кад би се репертоар искључиво редиговао из српских комада, јер су све данашње наше јунакиње са свим на свом месту у драмама: г.г. Мил. Цветића и Драг. Илића. Али та оскудица чини илузорним сваки други репертоар, коме би се морала дати супрематија у пркос шовенистичких тенденција и да нису српски комади савршено лишени свега што би их поле могло препоручити.

Једина глумица, којој би још по најмање недостојало, па да јој се потпуно призна право на такве партије била би, како се мени чини, Г-ђа Павловићка. Њој се данас дају епизодне улоге, али у ње има укуса, разборитости и воље, што је главно. Да је место слободе и отворености у понашању и манирима дошла образованост, у госпођи би београдско позориште за кратко време имало глумицу као Г-ђа Строци а ми, у Београду, један разлог мање да завидимо Загрепчанима на њиховом заиста изврсном позоришту.

Ово сам рекао узгред, а враћајући се на преставу *Несуђених* никога неће помињати до Г-ђу Радуловићку. Мени је жао, што јој приликом њеног двадесет петогодишњег јубилеума, не могу ничим другим изразити своје признање, до овим кратким редовима. А она је заслужила признање не само за то, што јој се оно није изобилно указивало никад, него и с тога, што ја збиља не знам другу глумицу или глумца овде, који би се изједначити могли с њом у савршено натуралистичкој игри. Дајте јој коју било улогу, она ће

начинити од ње нешто пријатно и оригинално. Ево у *Несубенима* начинила је од обичног, у српским комадима, типа маторих варошких блебетуша, потпуно нову, живу, верну слику до најмањих ситница. Колико ли ме је пута слатко насмејала искреном веселошћу игре своје, и ако јој помисао на путовање кући после представе у Топчидер, зими по цичи а лети по прашини, могла угушити са свим веселост и смех. Али госпођа воли позориште, воли га онако исто, као што га је волео њен двоструки колега, најбољи енглески глумац, Шекспиров савременик Барбеџ, који је такође — ако се добро сећам — пешачио далеко кући својој, кад сврши посао у позоришту

Драгомир М. Јанковић

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

Јануар 1889

Веома се радо примамо посла који нам је уредништво „Отаџбине“ поверило, да у свакој свесци у једном кратком прегледу представимо све важније догађаје тог месеца.

Сам број листова којим ми овде располажемо принуђава нас да се ограничимо само на важније догађаје остављајући на страну оне, који ће по свој прилици остати без икаквог утицаја на политику држава у којима се збивају.

Но да би у напред избегли сваки прекор да грешимо противу овога правила и да се бавимо стварима без икаквог интереса за нас, сматрамо за нужно рећи коју реч о данашњим међународним односима који ће нас често принудити да говоримо о питањима која на први поглед чине нам се без интереса, но без чијег познавања не можемо разумети многе и многе ствари, које се пред нашим очима дешавају.

Односи између модерних држава веома су многобројни и замршени. Поред сталних чисто политичких интереса, развитком трговине и индустрије отворена је између народа нова борба на економском пољу, борба која утиче у великој мери и на њихову политику.

Но као да ово све није било доста, дошло је и колонијално питање. Готово сви већи народи, нарочито за ово неколико последњих година, траже у удаљеним пределима нових извора за своју трговину

и индустрију. Та колонијална политика, која је дуго време сматрана као једно сретно средство да се одклоне европски судари, дајући народима широко поље за њихову активност, постала је у наше доба, у сљед многобројних колонија и малог простора који још остаје слободан, један нов извор међународних сукоба; . . . доводећи интересе појединих народа у непосредни додир а по том и у сукоб, веома је могуће да ћемо узрок каквом јевропском рату морати тражити на индијском висоравну, у нилској долини или у каквим другим прекоморским земљама.

Запетост одношаја између Енглеске и Француске за ово неколико година долази од противности њихових интереса у Египту; а 1885 године Европа у мало није присуствовала једном великом рату због Афганистанске границе.

Зато нека нам наши читаоци не замере, ако се од времена на време и на њима зауставимо.

Нова 1889 година почиње у веома повољним приликама за одржање мира.

Ово је у толико карактеристичније што последње две године отпочеше у веома критичким приликама.

1887. распуштање немачког рајхсрата поводом одбацивања војног закона и увећавања војног буџета, и нови избори за исти, изазвали су жестоку препирку у европској штампи и рат је изгледао на прагу. Прошле 1888 године иста је се ствар десила само на другом месту. Овога пута требало је морално присилити аустријске делегације да нове кредите одобре и немачка и аустријска штампа предузеше жестоке нападе противу Русије и њених ратоборних намера.

У осталом и у то доба опасност за јевропски мир није била толико велика као што би то по новинарским препиркама изгледало. Кнез Бизмарк одавна употребљава то средство да ишчупа нових кредита од свога Рајхстага који није ни најмање издашне руке. Само у последње време и његови савезници почели су се служити истим средством кад се потреба покаже.[1]

Овај начин упливисања на јавно мнење није без опасности; — један пут народне мржње и људске страсти разбуђене и стављене у сукоб, тешко ли је доцније зауставили. Ово у толико више што је веома могуће да какав будући рат искрсне из тих ситних дога-

[1]) Пре кратког времена један талијански полузванични лист — Riforma или Jtalia — оптуживао је Србију као узрок свију зла̀ које Европа трпи. Приликом промене нашег устава он је представљао ситуацију као веома опасну за мир. Штампом требало је у то време приморати талијански парламенат да прогута 146 милиона.

ђаја који вређајући понос и част једног народа чине немогућим сваке уступке. Како изгледа ми ћемо ове године бити поштеђени и од тих новинарских ратова. Трошкови које је усавршење оружја и ратног материјала изазвало завршени су бар за једно извесно време, — док се нов напредак на том пољу не учини, што у осталом нећемо морати дуго чекати; — те тако неће бити потребе употребљавати то средство за одобрење нових кредита.

Смело би било од наше стране прорицати да је мир осигуран за 1889 годину. У данашњем стању Европе није могуће ништа у напред рећи а да човек ризикује да му прорицања сутра дан буду оповрргнута фактима.

Но кад узмемо у обзир један низ појава и кад прегледамо у кратко питања која највише деле велике силе, онда држимо да ће нам бити могуће рећи да су услови за мир повољни и да је више него вероватно да је он за идућу годину осигуран. Не да су та питања и у колико решена или унапређена, но је створено једно стање ствари за које су готово све силе удесиле своју политику тако да се немамо надати никаквом обрту или изненађењу у томе.

Приметимо пре свега да су уобичајени говори суверенских лица приликом нове године били веома оптимистички. „Црне тачке на политичком хоризонту“ које су од неког времена постале тако рећи неизбежне у тој врсти говора не налазе се нигде овога пута. Цар Вилхелм у својој престоној беседи којом је пре неког дана отворио пруски ландтаг говорио је преко сваког обичаја о спољној политици, о својим одлучним намерама да мир одржи и о свом уверењу да су и остали владаоци задахнути истом жељом. Талијански краљ у ономадашњој престоној беседи такође ја веома мирољубив.

Почнимо са источним питањем које оддавна има ту жалосну привилегију да је извор периодичних криза. Оно је у последње време специјално ограничено на суседну нам кнежевину Бугарску која је од 1885 године постала ратно поље амбиција великих сила, које се боре да свој утицај на Балкану одрже и рашире.

У Бугарској стање ствари није ни најмање промењено. Кнез Фердинанд и данас влада у Софији и Стамбулов је увек господар ситуације.

Но што је важно то је држање Русије у истом питању и њена политика на балканском полуострву. Она је почетком прошле године имала још један покушај да то питање сходно својим интересима реши. У договору с Немачком, месеца фебруара прошле године Русија је тражила од порте да једним актом протестује противу незаконог избора кнеза Фердинанда и да га позове да из земље изађе. После дугих преговора и јаке опозиције осталих велесила

Султан је се покорио захтевима и једном депешом, од 4 Марта велики је везир позвао кнеза да из земље изађе. Овај му, наравна ствар, није на исту ни одговорио и ствар је се тиме свршила.

Од тог доба па до данас Русија је, видећи колико јој је противан данашњи начин груписања велики сила, отпочела своју нову политику разервисања и слободних руку. Знајући добро да би свака њена интервенција у Бугарској изазвала рат она очкује боље прилике да свој изгубљени положај поврати.

Бриселске новине „le Nord“ који се сматрају као полузвани чни орган руског министарства спољних послова, прегледаујући догађаје који су се прошле године десили на Балкану, у своме броју од 12 јануара, вели да је „обрт ствари на истоку као веома повољан за руске интересе и да правда не може боље бити њену источну политику“. Вероватно је да је Русија ни ове године неће мењати да ћемо ми на Балкану остати мирни.

Но последње вести из Софије нису ни најмање повољне за кнеза Фердинанда. Његов положај не само да није утврђен, но су га последњи догађаји још и поколебали.

Ма да још нема изгледа за какав знаменити преврат у Софији, у случају ако се и деси Европа ће признати — ћутећки — ново стање ствари као што је то и до сад чинила.

На сасвим противној страни Европе — на западу — прошла је година мирно протекла; чак мирније него обично. Плашње које је долазак за престо Вилхелма II. изазвао, показале су се неосновне; млади цар није ни најмање променио немачку политику и кнез Бизмарк се још налази на њеном челу. Ово је највећа гаранција за европски мир, јер смо ми потпуно убеђени да га велики канцелар жели да одржи. Интереси Немачке и тројни савез најбољи су нам докази за ово Само је на несрећу стање, које тај тројни савез има да одржи, узрок свима непогодама које Европа подноси у овом чудноватом стању оружаног мира у коме се она данас налази.

Знаменито је још приметити држање Италије спрам Француске у прошлој години. Човек који се находи на челу талијанске владе зачудио је својим држањем целу Европу и ми смо намерни посветити један од наших идући чланака Италији и њеној политици од како се Криспи находи на државној управи.

Још у почетку прошле године он је показао своје рђаво расположење спрам Француске својом очигледном намером да трговински уговор не закључи. Доцније поводом масаушког питања он је од једног сићушног догађаја створио једно велико питање и изнео га пред целу Европу. Изгледа да је то све примењивање читавог једног система којим он мисли да одржи свој положај у земљи, заслеп-

љујући је некаковим донкихотским победама на дипломатском пољу. Само су се те његове победе окренуле противу њега. Талијанска трговина и индустрија трпе велику штету од прекидања трговачког уговора, а и у буџету биће око 200 милиона дефицита У земљи је већ отпочела извесна реакција противу те политике изазивања у парламанту, који је доста чудновато скројљен, извесна опозиција. Криспије разумео ову опомену и постао је мало мирољубивији са својим суседом.

Избор генерала Буланже-а у Паризу, даје нам прилику да проговоримо коју реч о том питању и о жалосном стању у коме се Француска данас налази.

Крајња поцепаност и растрој у земљи; неред у државним финансијама и сталан дефицит у буџету, несталност у државној управи, и као последица свега овога губитак сваког угледа и утицаја на страни, резултати су парламентарног система и свију слобода које француски народ има од постанка треће републике.

Бацимо један летимични поглед на унутрашњу политику француске републике; то је најбољи начин да објаснимо данашњу кризу.

У осталом она није ограничена само на француску, и друге земље нису од ње поштеђене. Њене узроке треба дубље тражити а она није ништа друго него логична последица модерне демократије, система у коме је опште гласање, то јест гомила извор сваке власти. Само у Француској то је стање погоршано тиме што су све традиционалне установе, историјски производ развитка једног народа, збрисане и влада поверена једној огромној гомили без знања и умешности као што су то све гомиле. Сретне су земље у којима још постоје друге установе доста снажне да се одупру и сузбијају њене пролазне каприсе које модерна демократија сматра као своје принципе. Трећа француска република дошла је на свет у изванредним приликама, и изгледа као да јој је суђено да цео њен живот буде једна изванредна историја, док један пут не ишчезне у каквој изванредној катастрофи.

У првим годинама свога живота она је била република само по имену. Огромна већина у народном представништву сматрала је само као једно пролазно стање, чекајући згоднији тренутак да монархију прогласи. Но та конзервативна већина да републику промени била је јако подељена што се тиче система којом је требало заменити. Множина претендената као и њихови прекомерни захтеви спречили су је да свој план изврши.

Избори 1877-ме године и оставка маршала Мак-Махона променили су стање ствари и од тада почиње права републиканска влада.

Један пут господари положаја, републиканци су били доста умерени но само за кратко време. Чинећи уступке радикалној партији, која је била у мањини но у толико бешња и немирнија, републиканска политика постала је с дана на дан тешња; престајући све више и више да одговара своме задатку док се једног дана није преобратила у уску политику једне партије.

Што је лако било предвидети, и догодило је се.

Радикализам са својим уским идејама и абстракним принципима, не држећи ни најмање рачуна о истинским потребама јелног народа и о његовом историјском развитку покушао је да промени цео народни живот и да га сатера у један нов калуп, — производ празних глава. Религиозна гоњења, расипање у финансијама, реформе без икаквих потреба, за тим непрестане промене кабинета у след парламентарних интрига појединих група и личност, то су резултати те политике. Наравно да за све ово време земља није могла имати никакве спољне политике и да је њен углед у Европи опадао сваког дана.

Избори 1885. год. дали су најбољи доказ незадовољења које је та политика у народу изазвала. Монархисте и империјалисте задобиле велики број места на штету републиканаца; ови, поцепани на многобројне странке нису били у стању да ни једно министарство одрже. Криза за кризом следовала је; у то доба излази на позорницу и генерал Буланже. И ово је један продукат радикалне политике.

Једино што се мора признати Републици то је да је француску војску, која после рата од 1870 године није готово ни постојала, обновила и усавршила. Никакве жртве нису биле огромне за француски народ да ту циљ постигне

Но и та војска, као и остале гране државне администрације није остала поштеђена од партијских борба; ма да су њени шефови — што им на част служи — чинили све што је могуће да је од те заразе сачувају.

Радикали су у Буланже-у нашли згодно оруђе да и њу у политику увуку и да је сходно идејама њихових трибуна реорганишу, што ће рећи дезорганишу.

Историја тога генерала ништавна је. Амбициозан до крајности он није никада презирао никакво средство да до својих циља дође. Улагивајући се монархистима кад су они били у сили, републиканцима кад је та партија дошла на управу, он је успео да доста брзо дође до највишег чина у војсци. Радикали га доведоше у министарство рата

За време свога бављења у истом он није ништа пропустио да задобије за се гомилу чији је идол на скоро постао Параде, светковине, ревије, све што служи да разбуди стари француски шовинизам он је употребио.

Тим својим држањем генерал Буланже је много допринео да се односи између Немачке и Француске и иначе запети погоршају и да рат постане све могућнији.

Умерени републиканци успели су да га из министарства искључе.

Постављен за команданта једног корпуса, генерал Буланже није ни најмање мислио оканути се својих претензија, недисциплинским држањем приморао је умерене републиканце који су тада били на власти, да га пред ратни савет изведу који је једногласно решио да се генерал Буланже у пензију стави.

Од тога дана почиње прави буланжизам. Окружен људима припадајућим најразличнијим партијама он је објавио рат данашњој републици.

Сви незадовољници данашњег система, све незасићене амбиције и пропали политичари груписали су се око њега. Монархисте и империјалисте видели су у њему згодно оруђе за своје намере Остављајући на страну своје личне преференције за овог и оног кандидата, за овај или онај систем њима је сад једина брига да данашњи систем владе што више дискредитирају и да његову пропаст ускоре.

У осталом и само држање генерала Буланже-а учинило је могућом ову концентрацију.

Никаквог принципа ни програма, задовољавајући се само да тражи распуст данашње скупштине и промену постојећег устава то је цео програм буланжизма. Уз то једна пропаганда какве је ретко било до данас, служећи се свима могућим начинима да што више гласова задобије.

До данас је његов успех свуда где је се представио пред бираче био огроман, остао је још Париз, тврђава републике. Избор. његов 15 јануара са скоро 100,000 гласова већине показао је да је и Париз уз њега.

Тако је данас стање у Француској. С једне стране радикална република, дискредитована својом партајском и јаком политиком с друге један побуњен генерал израз свију незадовољника.

Општи избори ове године показаће нам шта ће даље бити: тек свакако жалосно банкротство за једну демократију.

Ватрене присталице и браниоци општег гласања и парламентарне владе који су код нас данас тако на гласу нек баце један

поглед на Француску па ће видети куда води њихов систем и какви су му резултати.

У Немачкој је данас на дневном реду колонијална политика.

Немачка је до скора била једина од већих држава која није имала својих колонија. Но од неког времена на овамо опажа се једна јака струја у јавном мишљењу у корист колонијалне политике, и кнез Бизмарк ма да није лично присталица исте, као што је он сам пре неког дана у Рајхстагу изјавио, пристао је „да му подлегне“.

Догађаји прошлог месеца показују нам да Немци нису сретни у својим првим покушајима. Изгледа као да немају потребних способности да потчињене урођенике за себе задобију и свој уплив у задобијеним земљама утврде.

Пређимо у кратко ствари о којима је Рајхстаг решавао и решио сходно захтевима царске владе.

Једно немачко друштво за колонизацију закључило је са занзибарским султаном уговор, којим му он уступа своја суверена права над занзибарским приморјем. На кратко време пошто су агенти истог друштва уступљено земљиште заузели, урођеници се побунише. У Берлину су приписивали ову буну арапским поглаварима, чија је трговина с робљем, усљед немачке окупације морала престати. У ствари су прави узрок овој буни брутално и нечовечно поступање Немаца спрам урођеника.

Царска влада на основу патента који је она истом друштву дала, морала је сад интервенисати и узети ствар у своје руке.

Користећи се данашњом струјом коју је француски кардинал Лавижери покренуо против трговине људским робљем, Немачка је у друштву с Енглеском блокирала целу обалу под изговором да спречи извоз робља и увоз оружија.

За ово време се је побуна све већма ширила и данас нема готово ниједног Немца на том земљишту.

Ствар је дошла пред Рајхсрат где је сам кнез Бизмарк узео два пут реч и изложио своје назоре о том питању. За сад влада тражи два милиуна марака који ће се употребити за оснивање колонијалне војске, рекрутовање међу црнцима и чији ће задатак бити да изгубљено земљиште поврати. Парламенат је исти кредит одобрио.

Време ће нам показати хоће ли се Немачка знати јефтиније извући из те афере него ли Французи у Тонкингу, Енглези у Судану и Талијани у Масадуа.

Европска се је штампа прошлог месеца много бавила нападима које је један полузванични немачки лист „Kölnische Zeitung“ предузео против енглеског амбасадора у Петрограду сир Роберта

Морија. Немогуће нам је овде изложити сам ток тих напада, ни начин којим су они били примљени у јевропској штампи, то би нас сасвим далеко одвело. Доста је да су их готово сви јевропски листови нашли веома неуљудним и противним основним правилима међународне учтивости. Што је најинтересантније у тој ствари то је што саме побуде које су те нападе изазвале нису биле до скора познате. Оптужни акт противу професора Гефкена, који је у затвору још од прошлог октобра поводом публикације мемоара Фридриха III расветлио је мало ствар. Кнез Бизмарк ма колико да је велики човек опет је подложен свима људским страстима, и тешко опрашта својим непријатељима и свима онима којима је икад пало на ум да му се одупру. Сир Роберт Морије и професор Гефкен искусили су то овога пута.

У Пешти се дискутује нов војни закон. У моменту кад овај преглед завршујемо дискусија је у највећем јеку и ми остављамо за идући месец да о том коју реч проговоримо. Тек нека нам је дозвољено рећи да начин којим је закон до сада дискутован не даје ни најмање лепу идеју о мађарском парламентаризму. Овај је у осталом увек један исти па било на једном крају Европе или другом; или чак у земљама од којих нас раздвајају читави океани

Фебруар 1889 г.

У часу кад отпочињемо писање овог чланка (19. фебруар), у Италији је министарска криза.

Министарство Криспијево — или боље рећи сам Криспи, јер начин којим је оно састављено и ауторитет самог првог министра дозвољавају нам да се овако изразимо — дало је оставку пред опозицијом коју су њени финансијски предлози изазвали у талијанској скупштини.

Унутарње тешкоће, последице финансијске кризе у којој се данас находи Италија допуштају нам да се мало дуже задржимо на истој земљи. Данашња криза има свог особитог значаја већ тиме што је она симптом једног стања ствари чији су узроци доста далеки а чије последице могу имати извесног утицаја на будућу политику краљевине Италије.

Италија је ушла 1882 године у тројну алијанцију која је у то време другојачије била састављена него данас. Русија је још била у истој и наравна ствар да кнез Бизмарк није имао потребе од Италије као што се то доцније десило.

Узроци који су нагонили Италију да жељно тражи алијанцију кнеза Бизмарка и своје давнашње непријатељице Аустрије, више су сентименталне природе него основани на правим и позитивним интересима.

Италија је веома рано приспела у ранг велике силе; ни њена снага ни њен уплив на стране, ни њено економско стање нису јој допуштали да игра улогу праве велике силе, што је она жељно тражила од њеног уједињења па до данас. Уласком у тројни савез, то јест потчињењем своје политике Немачкој дозволило јој је да до тога, ако не у ствари а оно привидно дође.

Истина да Талијанци нису представали објашњивати другим разлозима њихову спољну политику. Неке привредне опасности од стране Француске, која по Талијанцима грози Италији својим рашћењем у средиземном мору тако да је ово готово постало „француско језеро", од туда нужност да се у удружењу са другим постигне тај „средиземни екилибар"; затим старо плашило намере француске, да папину светску силу васпоставе, и тим дело народног уједињења покваре.

Но за сваког непристрасног човека, који је ма и најмање пратио талијанске ствари за ово неколико последњих година, ови разлози немају ни најмање вредности.

Као што рекосмо мало час, једино објашњење тој талијанској политици то је жеља или боље рећи прекомерна амбиција талијанског народа да он постане „неко" о коме треба водити рачуна. Цела талијанска политика — било унутрашња било спољашња — садржи се у тој идеји, и ми би могли цитирати низ факата који нису ништа друго до примењивање исте.

1887 истекао је рок савезу закљученом 1882 и сад га је требало обновити.

Но прилике нису биле више исте. Русија је после догађаја у источној Румелији иступила из исте судећи да је ова више штетна него корисна њеним интересима.

Кнез Бизмарк је имао потребу овог пута од једног правог савезника, способног да игра улогу коју ће му он одредити.

Требало је да Италија попуни празнину, која је у савезу између Аустрије и Немачке постала изласком Русије из тројне алијанције.

Уговор је закључен почетком 1887 године (јануар-фебруар). Његови услови нису нам познати, јер високи савезници нису нашли за корисно да га публикују, као што је то учињено месеца фебруара прошле године са аустријско-немачким.

Но ма да не знамо тачну његову садржину, смисао и циљ његов познати су нам по самом стању ствари и по намерама које су се имале тиме постићи.

Италија се је обвезала да у случају рата између Немачке и Француске — ако се и Русија у исти умеша, а вероватно и без њене шпекулације метне своју војску и флоту на расположење свога савезника.

Цена по коју је Италија отуђила своју слободу акције и пристала да потчини своју политику Немачкој није нам позната. Тек сигурно је да ће је Француска платити у случају ако буде бијена.

Ова спољна политика доста је популарна у Италији, изузевши северне крајеве у којима су успомене аустријске окупације и француске проливене крви још живе. У парламенту такође готово сви виђенији људи одобравају је а није нужно ни рећи да је она идеал и самог талијанског краља, који је један од највећих поборника немачке алијанције, и који по своме положају и правима које му дају земаљски закони има права закључивања савеза и објаве рата.[1]

Но та политика има једну велику незгоду а то је да скупо кошта. Бити савезник кнеза Бизмарка није лака ствар и талијански војни буџет умножавао се стотинама милијуна да задовољи захтеве свога силног савезника. Талијанске финансије нису тако еластичне да би могле све то поднети, нарочито у последње време кад је прекидом трговачког уговора између Италије и француске нанет трговини талијанској један знатан удар.

Но пређимо на саму ствар: на политику Криспијеву и догађаје који су предходили и изазвали последњу кризу.

Већ је скоро две године како је Криспи, после смрти Депретисове дошао на председништво министарства. Он је за то време успео да задобије у земљи и у скупштини један ауторитет каквог је ретко било видети у Италији.

Начин којим је Криспи успео да до тог резултата дође веома је прост: он се је начинио ватреним поборником тројне алијанције и ту је политику терао до крајности.

Талијанске владе, које су следовале од првог уговора с Немачком и Аустријом 1882 па до Криспија, умеле су, поред све те

[1] Што је карактеристично за саму популарност те алијанције, и што доказује да је она без сваке дискусије, то су прилике у којима је уговор од 1887 год. потписан. У Италији није било министарства. Депретис је пао у месецу јануару те године услед пораза кога су Италијани претрпели на Догали код Масуаха, и министарска је криза трајала више од месец дана, за које је време уговор начињен и потписан.

алијанције, која је очевидно управљена противу Француске, да са њом остану у доста добрим односајима.

Криспи, одмах по свом доласку на владу, показао је да он не мисли ићи истим путем.

Према Француској он је постао арогантан, правећи од најмањих и најситнијих догађаја читаве дипломатске афере, које је благодарећи својим савезницима успео да протури као своје победе над Француском, употребљавајући сва могућа средства да мржњу противу исте земље што већма у Италији рашири и тиме даде својим савезницима најбољег доказа о верности и непоколебљивости Италије за исту.

Та се политика најбоље открила приликом спора између Италије и Француске односно укинућа капитулација у Масауаху. Од једног сићушног питања, које би по својој природи требало да се реши између интересованих кабинета, он је својим громовитим нотама (писане у тону који је зачудно сваког који има икаквог појма о међународној учтивости) начинио читаву једну дипломатску аферу и изнео је пред целу Европу. Затим поводом флорентинског догађаја, поводом туниских школа и т. д. та његова политика све се је више и више показивала, а односи између те две земље постајали све тежи.

Та политика викања и ларме годила је сујети талијанској. Немогући фактима да докажу да су *велика сила*, њима је било мило видети да се око њих много ларма. Криспијева сила расла је из дана у дан, и он је све више и више по свом понашању и говору играо улогу талијанског Бизмарка.

Но њему та борба на политичком пољу није била довољна, требало је прекинути и сваке економске односаје са Француском.

Трговачки уговор са истом истекао је почетком 1888 и сад је требало састављати нов. Италија — или Криспи — показао је јасно при дугим преговорима, да исти не жели. Рат тарифа између те две земље отпочео је месеца марта прошле године и његове штетне последице за Италију виде се сваког дана. Француска је узимала више од трећине талијанских продуката који се из земље износе, и сад је она постала затворена талијанској трговини, која наравно није могла наћи других пијаца да Француску замени. Економска криза расла је с дана на дан; северне провинције у веома су жалосном стању, што су нам показале скорашње дебате у талијанском парламенту.

При оваком стању ствари није било чудновато што је се и извесна опозиција у парламенту, реакција у земљи противу оваке политике, почеле да показују.

Италијански парламент чудновато је састављен. У њему нема никаквих политичких партија, са извесним програмом, но неколико већих или мањих група око виђенијих људи. Кад је левица 1876 године са Депретисом дошла на управу земаљску, постојало је извесно груписање партија; за време свог дугог министровања од 1876 до 1887 (са кратким прекидима) успео је Депретис да то груписање уништи. Према дневним потребама, он је се шетао од крајње левице до крајње деснице у избору својих министара, напуштајући једног по једног чим је видео да се овај не допада извесној групи и тиме је дао смртни удар министарској солидарности а и самој парламентарној влади. Његов наследник придржавао се истих принципа и у недавним министарским променама ми смо видели смешан призор где он узима једног члана свога кабинета у крајњој левици (готово социјалисту) а другог у крајњој десници.

Први је отворио ватру стари Криспијев пријатељ Бакарини, један од бивши шефова леве опозиције познате под именом пситкарија, која је под Депретисом бројала и Криспија у своје воће.

У своме говору кога је још децембра месеца држао у Фаенце он је жестоко напао Криспијеву политику изазивања спрам Француске, показавши све штетне последице које потичу из исте, он је позвао шефа кабинета да исту умери.

И десница је се почела покретати, један од њених чланова, Коломбо, поновио је исте нападе у свом говору у Милану месеца Јануара.

Знак је био дат, и реакција је се с дана на дан ширила.

Децембра прошле године требало је вотирати нових изванредних кредита за војску, 149 милијона. Иста је сума требала да се утроши на ново наоружање талијанске војске, и на грађење и раширење железнице, која се је показала недовољна за број мобилизоване талијанске војске.

Талијанска скупштина вотирала је исте кредите без икакове опозиције. Но сада је требало наћи начина да се новац набави за исте и да се дефицит у буџету намири.

Министар финанције Малијани, који је већ једно десетину година на управи талијанских финансија изложио је своје назоре у скупштини којим начином мисли попунити дефицит у буџету — преко 60 милиуна — и набавити новац за подмирење изванредних војних кредита. По његовом предлогу требало је повисити порез на непокретност и цену соли. Исте мере наишле су на највећу опозицију у парламенту и у земљи, где нарочито агрикултура трпи много услед прекида трговачких одношаја са Француском. Уз то и сама личност министра финансије била је изложена многим нападима. Пуних де-

сет година руковања државним финансијама, за које време државни трошкови нису престајали да расту, биле су довољне да учине непопуларним једног министра, коме се неможе одрицати да је у мери у којој су му догађаји дозволили, много побољшао економско стање земље.

Пред очевидном опозицијом скупштинском Криспи је напустио колегу свог и тражио себи нове сураднике.

Разделивши министарство финансије на два дела, на министарство благајне које је поверио једном сенатору из деснице, Перачи, и на министарство финансије на које је наместио досадањег министра привреде, Грималди.

Но наравна ствар ова промена у личностима није ни најмање утврдила министарски положај. Новаца је требало наћи па био овај или онај на министарској столици. Ситуацију је још погоршао извештај нових министара који су признали да је дефицит у буџету за 1888-1889 на двеста милиуна а не 63 као што је то тврдио пређашњи министар финансије.

Мере које су они предлагали да се тај дефицит попуни нису се много разликовале од предлога бившег министра.

Пред оваким стањем финансијским опозиција је сваког дана постајала јача. У начелној дискусији тих предлога, посланици свију крајева Италије представљали су веома црним бојама ситуацију предела који представљају у скупштини.

У буџетној комисији противници министарства успели су да протуре већину својих чланова.

Уз то се десили и познати немири у Риму. 27 Јануара једна гомила радника, који су услед кризе која влада у Риму остали без посла, продурила је кроз варош разбијајући и рушећи све што је на свом путу нашла. Полиција нити је предвидела исте немире нити ништа предузела да их спречи. Министарство интерпелисано у скупштини покушало је да сву одговорност баци на потчињене јој органе. Влада је имала на неких деведесет гласова већине (247 противу 115 и 36 уздржања од гласања).

У дебати која је следовала овоме, Бакариши, који се може сматрати као вођа опозиције, тражио је да се највеће економије могуће остваре на буџетима појединих министарстава и разних грана државне администрације. Исти је предлагао да се установи једна велика комисија састављена од чланова парламента, која ће имати за задатак да испита и изучи све могуће економије.

Министарство није могло пристати на ово, очевидно мешање скупштине у његов посао. Криспију није било могуће да опозицију умири отпустом својих два министра финансије; зато је се он ре-

шио, пре него што би се парламенат изјаснио својим гласањем противу владе, да своју оставку поднесе.

Више је него вероватно да ће састав новог кабинета бити поверен Криспију, оскудица људи способни за то место најбољи нам је доказ за ово.

Он ће сигурно покушати да виђеније чланове опозиције у свој кабинет увуче и тиме исту умири; при том ће морати озбиљно да прилегне те да захтеване економије оствари.

Но што је најглавнија последица ове кризе, то је да је власт Криспијева знатно умањена и да ће се он морати умерити у будућности, што је у осталом он већ и отпочео.

Пријатељима мира овај резултат је повољан, јер заиста држање овог министра до данас била је једна доста велика опасност да не речемо за — мир, јер је он сувише мали за то — но за покој Европе.

— н—ћ.

МЕСЕЧНА ИЗВЕШЋА

о трговини Србије.

Новембар 1888.

Београд. — *Трговина.* У овом су месецу послови ишли правилно и повољно. Било је много куповине; јер нарочито после Митрова дана дошли су многи трговци из унутрашњости у престоницу да учине набавке.

У *мануфактурној роби* пијаца се према прошлом месецу није променила.

За *колонијалну робу* месец је новембар рок ликеровања учињених погодаба у августу и септембру.

Напрасно подизање цене *шећеру* у другој половини месеца нагнало је трговце, да покрију само најнужнију потребу. У средњу руку нудили су аустро-угарске фабрике ове цене за јануар до августа идуће године од Беча: у коцкама шећер 22 фор; центрифугалиле $18^1/_2$—19 фор; рафинадпиле $20^1/_2$—27 фор. мет. цента.

Цена *кафи* скочила је у последње време знатно и с тога се смањило тражење. Очекује се опадање цене и држи се да ће бити већега увоза у Трст и Ријеку у месецу јануару.

Пиринач се већином из Галаца набављао. Како је пловидба на Дунаву стала, овдашњи трговци мораће га набављати из Ријеке.

Цене осташе непромењене. Роба из Галаца јако конкурише аустријској, јер прва, лепе и крупне каквоће, бележена је франко Београд само по 26 дин.

У *зејтину* изгледа да је потреба са свим намирена и с тога се опажа застој.

У *руском петролеуму* учињене су веће радње у прилог повишеној цени и ма да је роба по термину већ лиферована. Плаћало се 7. 70 фор. мет. цента локо Трст или Ријека.

За *јужно воће* сезона је прошла; то се може рећи и за *свеће* и *сапун*.

Што се тиче *крутила* (штирка), може се констатовати да је на боље пошло. од како фабрика у Ријеци производи крутило за извоз, марка слон. Цене беху у пакету по 2, 5 кг. 23 фор. у картону у средњу руку 26 фор. мет. цента франко Београд обала.

У *гвозденим клинцима* угарску робу потискује немачка. Гвожђе у шипкама и обручевима држи се угарска роба.

У *жигицама* беше радња врло жива. Осим већих познатих фабрика суделовала је у потрошњи и једна угарска фабрика.

У почетку месеца скочише цене *дрвима*, јер тражња постаде већа а довоз изостао због мале воде. У току мес. новембра стигоше ипак већа пошиљања (20 лађа из Славоније) и цене дођоше на своју нормалну висину и то: за букву 28, кленовину 26, церовину 26, јасеновину 22 и храстовину 18 дин. хват. Сплавови нису долазили због хладноће и стања воде.

Радња са *шљивама* није одговорила очекивању и довози слаби, према онима у истоме добу прошле године, једва су се могли пласирати. Богате жетве у воћу у Немачкој и Америци беху од утицаја на овдашњу пијацу. Тек крајем месеца стигоше неке тражње из Америке. Бележило се: 80|85 по 32—34 дин., 85|90 по 28—30 дин., 95|100 по 22—23 дин., 110|120 по 18—20 дин., 120|130 по 17—18 дин. на 100 кг.

Од *јагњећих кожа* беше 30.000 ком. по 2. 80—3 дин. пар продато. Радња с *овчијим кожама* беше због напрасне хладноће врло жива. Што је било на месту продало се по 3.60—4. 20 дин. у средњу руку. И тражња *козјих кожа* беше жива и исте беху обележене по 2 :0 дин. за 126 кг., по којој је цени продато око 15.000 ком.

Коже *јарећих* српских није ни било. Већа количина те робе из Новог Пазара и Македоније (око 25.000 ком.) није нашло тражње.

Извезено беше из Београда железницом између осталога 182 вагона *живе стоке* и то: 95 вагона говеди, 4 вагона оваца и 83 вагона свиња; даље 2 вагона ораха, 6 вагона брашна у Ријек

2 вагона јечма и 56 вагона шљива, међу њима 24 у Аустро-Угарску, даље лађама по белешкама шпедитера поред осталога око 15.000 q. жита и око 30.000 q. шљива. Конзуларна агенција у Смедереву јавља, да је она, с надлежним уверењем одакле је, испратила у Аустро-Угарску око 105.000 q. српске пшенице, 231.000 q. српске ражи и 720.000 q. српскога јечма (из Смедерева. Градишта и Дубравице).

Инкасо је било живо и само неколико незнатна фалисмана. Ажио за злато износио је $2^1/_2$—3 проц.

Децембар 1888.

Радње беху у опште слабе. Од рђава утицаја на овдашњу пијацу беше заустављена пловидба на Дунаву и Сави. Очекивања, да ће због држања Велике народне Скупштине у Београду, локалне радње ојачати, испунише се само у неколико. С иностранством није било готово никаквих нових трансакција, јер су се сви раније постарали за зимску потребу и за ојачани долазак странаца у след скупштине.

У *колонијалној роби* овај месец беше мртва сезона у потпуном смислу те речи.

На против нешто бољи беше обрт у *мануфактурној роби*, а нарочито у енглеској и аустријској пређи, од које робе није било ни мало овде. Тражени беху: калмук, шарени бархент, катун, шавл, вунено и памучно платно свакојаке квалитете и величине, чоха (Билиц, Брин) и модна материја. За Србију врло важан артикл, молтон, који је до пре годину дана само из Аустрије наручиван, у последње време са свим је потиснут немачком робом, којој роби овде хвале јефтиноћу и разноликост у десену.

У опште обрт у новцу и радњама с мануфактурном робом беше удвојено јачи него обично и инкасо жив.

У *гвожђу* (Немачка, Угарска) беху веће наруџбине за лето закључене.

Радња с *кожама* није била врло жива, Продано је око 20.000 овчијих, 12.000 јагњећих и 4000 јарећих кожа. Према прошлом месецу цене су овчијим кожама за 10—20 кр. по комаду пале, што се мора приписати мањој тражњи од стране пештанских фабриканата. И у јагњећим кожама, од којих овде овога месеца само слабије квалитете било, цене су пале. Јареће коже одржале су своје пређашње цене. У опште беше око 30 вагона кожа експедевано.

Радња са *шљивама* са свим је стала, јер су готово са свим изостале наруџбине из иностранства и Америке. Извезено је мес. децембра око 4000 q.

Од осталога извоза ваља поменути (количину у вагонима): говеди 37, свиња 54, брашна 1 (у Буда-Пешту), пшенице 4. Неготинског вина 1 (у Швајцарску), ораха 4, орахових дрва 18 и дуга за бурад 1.

Фалисмани не беху од особита значаја.

Ажио за злато попео се на 5 проц., а доцније се спустио на 4. Народна Банка исплатила је своје полугодишње купоне са 3. 75 дин

БИБЛИОГРАФИЈА

Андоновић Ј. М., Космографија, са основним астрономским напоменама. За више разреде средњих и учитељских школа. Од — — — професора Велике Школе. Са 141 сликом у тексту и 22 таблице. У Београду, издање и штампа краљевско-српске државне штампарије 1888. — 8-на стр. XVIII, 1 н., ст. 533., 1 л.

Валас А., Бен Хур. Роман из времена Христова. Написао — —. (Написао у исто време у енглеском и немачком оригиналу). Превод с немачкога. Панчево. Накладом књижаре Браће Јовановића. 16-на, стр. 412.

Име преводиково није означено, а ни година када је штампано.

Веселиновић Милојко, Срби у Маћедонији и у јужној Старој Србији или одговор г. С. С. Бобчеву („Варшавски Дневник" бр. 198. од ове године). Написао — — —. (Препштампано из „Сриства)". Београд. Штампано у штампарији Краљевине Србије 1888. 8-ни, стр. 37. 1 л.

Војислав Ж. Ђорђевић, *Ботаника* за више разреде гимназија Краљевине Србије, саставио Ђ. Козарац. Са 300 слика. У Београду. Штампано у краљ.-срп. државној штампарији 1888. 8-на, стр. 32.

Без нарочитог насловног листа. На по се штампано из XX и XXI књ. „Отаџбине". Име писчево налази се на крају критике.

Дукић Дим., А. Иловајскога Историја света. За више разреде средњих школа превео — —. Књига прва. Стари век. У Београду. Штампано у краљевско-српској државној штампарији 1888. 8-на, стр. VI, VII, 325, 1 л.

Ђ.(орђевић) П. Н.(етар), Библиографски преглед књижевних послова Вука Стеф. Караџића. Написао — — —. (Извађено из „Просветног Гласника". Београд. Штампано у штампарији Краљевине Србије 1888. Вел. 8-на, стр. XII.

Напомене к „Библиографском прегледу" налазе се у XX књ. „Отаџбине" стр. 635.

Живановић Јован, О српском језику. Написао — —. Издање српске књижаре и штампарије Браће М. Поповића у Новом Саду. 1888. Мала 8-на, стр. 261. и 9 регистра за „Бранич срп. језика".

Зарић Стеван, Земљопис за други разред основних школа. Са 18 слика. По програму удесио — —, учитељ. Београд. Штампано у краљ.-српској државној штампарији 1888. 16-на, стр. 66.

— —, Бачка песмарица са декламацијама, за ученике III и IV разреда основне школе по програму прибрао — —, учитељ. Београд, 1888. Штампано у државној штампарији. 16 на, стр. 46., 1 л.

Козарац Ђ., Пола Бера Наука о животињама (Зоологија). С француског превео и за ниже разреде српских средњих школа допунио — —. Са 207 слика. Београд. Штампано у краљевско-српској државној штампарији 1888. 8-на, стр. 4, л. 2, стр. 79.

Летопис Матице Српске, Уређује А. Хаџић. Књига 126. 1888. Свеска четврта. У Новом Саду, српска штампарија Дра Свет. Милетића. 1888. 8-на, 1 л. стр. 160.

М. *(иленковић)* **J. Таса.** Београд у тамн. Од — — —. Прва књига. Кесароши. У Београду, краљевско-српска државна штампарија, 1888. 12-на, стр. 96.

Друга књига. Кобни бројеви. стр. 61, 1 л.

Миловановић Ђ. М. Др., Наша уставна реформа. Од — — — —, проф. Вел. школе. (Прештампано из „Одјека“.) Београд. Штампарија К. С. Таушановића (Стара тел. ул. бр. 4.) 1888. 12-на, стр. 108, 2 л.

На острову Јамајци. Приповетка, преведена с немачког. Београд. 1888 Штампарија К. С. Таушановића (Васина ул. бр. 11). 12-на, стр. 59.

Недељковић Милан, Метеоролошка упутства за српске станије. Саставио — —, професор Велике Школе. Београд. Штампано у српско-краљевској државној штампарији 1888. 8-на, стр. VI, 1 л., стр. II, 261.

Уз књигу иду и 5 таблица са сликама и 1 формулар. Издање министарства просвете и црквених послова.

Николајевић Свет., Листићи из књижевности. Од Проф. — —. II. Београд, краљевско-српска државна штампарија 1888. Мала 8-на, 1 л. стр. 165., 1 л.

— **II.** — Ко је убица. Криминална новела од Хајриха Колера. Београд. Штампано у краљ.-срп. државној штампарији 1888. 12-на, стр. 100.

П. К. и **П. Ј. Д.,** Познавање природе за III разред српске основне школе. Са сликама. Треће издање. Израдили — — — — —, учитељи. Београд, штампано у краљевско-српској државној штампарији 1888. 12-на, стр. 88.

На унутрашњем насловном листу испод наслова налази се садржина књиге I део: чување и неговање човечијег тела, II део: животиње, III део: биље, и IV део: минерали. И напомена, да су је излази по *начелу Бертолда Сигисмунда.*

Петровић М., Из природе. Сабрани списи — —. I. Књига. У Вел.—Кикинди. Издање Накладне штампарије 1888. Мала 8-на, стр. 212, 1 л.

Петровић Милан, Клин клином. Лакрдија у једном чину. Написао Кишфалуди К. С мађарског превео — —. Издање накладне штампарије у В. — Кикинди 1888. 16-на, стр. 24.

Чини 1. св. „Позоришне библиотеке“, коју поменута књижара издаје.

— —, Заборављен штит од Кише. Шала с певањем и играњем у једном чину. Написао Арнолд Шрелер. Превео — —. 16-на, стр. 22, 1 л.

Чини 3. св. „Позоришне библиотеке“.

— —, За чашину... Слика из обичног живота у 1 чину. Написао В. Р. Щиглевъ. С руског пр вео — —. 16-на, стр. 30, 1 л.

Чини 4. св. „Позоришне библиотеке“.

— —, Страх. од радости. Позоришна игра у једном чину. Написала Госпођа Емилија Жирарденова. С немачке прераде Хајрих Лауба. Превео — —. 16-на, стр. 38, 1 л.

Чини 5. св. „Позоришне библиотеке“.

— —. Лажов и лажић. Лакрдија у једном чину. Написао Арнолд Шрелер. Превео — —. 16-на, стр. 29, 1 л.

Чини 6. св. „Позоришне библиотеке“.

Преглед спољне трговине Краљевине Србије за прво полгође 1888 год. У Београду, штампано у краљевско-српској државној штампарији 1888. Вел. 8-на, стр 21, 1 л.

Издање царинског одељења министарства финансије. Уз српски текст иде упоредо и француски.

Рајко, Јосифа Крашевскога Јермола. Роман. Превео с пољског — . Издање српске књижаре Браће М. Поповића у Новоме Саду. 12-на, стр. 184.

— , Новеле Адолфа Дигасињскога. С пољског превео — . Издање српске књижаре Браће М. Поповића у Новоме Саду 1888. 12-на, стр. 171.

— , Болеслава Пруса Палата и Чатрља. Роман. Превео с пољског — , Издање српске књижаре Браће М. Поповића у Новоме Саду. 1888. 12-на, стр. 156.

Распоред и ранглиста официра и војних званичника за 1888. годину. (Јули). У Београду, у краљевско-српској државној штампарији 1888 8-на, стр. VII, 246, 4, 1 л.

Рашковић А. М., Црни дани. Криминална приповетка. Написао Х. Коне (Фаргус). Београд. Штампано у краљевско-српској државној штампарији 1888. 12—на, стр. 159.

Станојевић М.Ђ., Сунчеве фотосферске мреже пред краљевско српском Академијом природних наука.-8-на стр. 15.

Без насловног листа. На по се штампано из XX књ. „Отаџбине.

Устав Краљевине Србије. У Београду штампано у краљ.-српској државној штампарији 1888. 8-на. 1 л., стр. 65, 1 л.

*

Boppe Auguste. Documents inédits sur les relations de la Serbe avec Napoléon I 1809—1814. Publié par — —. Extrait de l' Otatchbina livres IXX, XX. Belgrade, imprimerie d' Etat. 1888. 8-на, стр. 124, 2 л.

У српском преводу у XIX и XX књ. „Отаџбине" под насловом: „Карађорђе и Француска. Документа о односајима Србије с Н полеоном I. (1809—1814.) Из франц. државних архива износи на јавност *Огист Боп*".

ЈАВНА ГОВОРНИЦА

I. Отворено писмо г. Војиславу Ж Ђорђевићу

Господине,

Ваша ме критика на моју ботанику за више разреде гимназија, штампана у свескама 78., 79., 80., 81. „Отаџбине", није могла ничему новом поучити, у њој нисам нашао ни мрве, што би ме могло ма за длаку померити од усвојеног метода у мојој књизи; напротив, ја сам у вашој критици сила нашао, што јасно говори, да је њен писац прерано почео писати — нарочито критике, још довољно се не начитавши а још много мање испекавши науку о којој пише критику на школску књигу за више разреде гимназије. С тога преко такве критике прелазим као преко безначајне дангубице. Али не могу ћутке прећи и преко завршетка ваше критике.

У свесци 81. „Отаџбине“ ви кажете на стр. 154.: „У предговору на стр. VIII. вели г. Козарац: Користим се овом приликом, да најтоплију благодарност изјавим г. Др. Ј. Панчићу, који је имао доброту жртвовати један део свога скупоценог времена *прочитању овог списа*. Његове су ми примедбе и његови савети у многоме (!) веома добро дошли. — „Из ове изјаве благодарности излази, да је пок. Панчић прегледао ову ботанику те нам у неколико његово име јамчи за ваљаност овог дела. Али ја смем да тврдим, да *ово не стоји као ни оно*, што г. Козарац у својој компетацији (sic.) за Велику Школу вели: *На основу мојих радова*: а) *Ботанике* за више разреде гимназије, *коју је г. Панчић реферисао и оценио као добру*!

Мимогред буди речено: ви изврћете, господине, цитатирајући овај пасаж из моје, како је ви називате „компетације“. Тај пасаж у мојој молбеници гласи овако: „Радио сам на школско-књижевном пољу, израдио сам до сад:

а) *Ботанику за више разреде гимназија*. Ову је ботанику реценсовао као *добру* г. Др. Јос. Панчић“. (Види Мин. просв. ПБр. 10494. 1887.)

Ви дакле, г. Ђорђевићу, тврдите, и без зазора велите да смете да тврдите, 1) да пок. Панчић моју ботанику није прочитао, па доследно и 2) да пок. Панчић о мојој ботаници није своју оцену изрекао. Ово ваше безобзирно тврђење ви не поткрепиште ни најмањим доказом. Мислите ли: Sic itur ad astra!? Ну, колико се вере вашем голом тврђењу може и сме у напредак поклањати, видиће се одмах; јер велим, да је ваше тврђење *неистинито*, оно је пука обмана. Ја господане, тврдим и смем да тврдим: 1) да је пок. Панчић моју ботанику *прегледао и прочитао*, и 2) да је пок. Панчић о мојој ботаници *и своју оцену изрекао*.

За оба моја тврђења навешћу писмене доказе. А ови докази, држим, да морају вредити као потпун доказ и за вас и за свакога који је познавао пок. Панчића.

Пре но што сам моју ботанику у рукопису предао на преглед и оцену Гл. Просв. Савету, замолио сам г. Панчића, да буде тако добар те да ми прегледа рукопис и да ми учини своје примедбе. Г. Панчић се радо одазвао мојој молби, и ја од довршеног целог списа у концепту препишем и њему предам на прочитање најпре најтежу партију из ботанике, која говори о грађи и животу биљака. Кад сам и другу партију на чисто преписао па и њу г. Панчићу послао, добијем од њега, његовом руком написано и потписано писмо, које од речи до речи гласи овако: „20. Октобра 1884. Господине **Прочитао сам** прву партију вашег списа што збори о грађи и животу биљака

и цртом сам на страни забележио где ми се што или у погледу на смисао језик или учинило да потребује исправке".

„Пошто сада имам и сувише свога посла није ми могуће да и даље ваш спис прегледам и зато вам враћам другу партију што ми уз писмо данас посласте".

„Најбоље ће да буде да цео рад свршите, да по њему неко време предајете, да осим Sachsa и кога другога аутора читате, да мало нешто и са микроскопом радите, пак када дело буде на тај начин свршено *радо ћу се примити да га* **из цела прегледам**".

Ваш искрени пријатељ
Др. Ј. Панчић с. р.

Пошто сам ту партију рукописа поправио, где је г. Панчић наговестио да треба да се поправи, препишем све на чисто и после 5 месеца однесем овај пут целу ботанику, онако без слика, и предам је г. Панчићу на преглед. Г. Панчић прими мој рукопис на прочитање, и пошто га је прегледао, а оно његов резиме о њој нити је гласио „да је садржина у мојој ботаници рђава", нити се она њему учинила „само један слаб књижевни покушај" и т. д.

Ево шта о мојој ботаници вели г. Панчић у своме другом својеручном писму, уз које ми је вратио рукопис, и у коме ми је послао и своје примедбе. То писмо гласи овако: „30. Марта 1885. Господине".

„Прочитао сам ваш спис" „Ботаника са особитим погледом на морфологију и биологију" и нашао да је исти са доста муке и **врло брижљиво израђен**, а да ли ће моћи да послужи намењеној цели зависиће од тога, колико ће наставник моћи од ту разложених ствари ученицима очигледно да покаже под микроскопом, на добрим препаратима и др".

„Ево вам неких мојих примедаба", (Овде сад долази шест примедаба, од којих се једна тиче наслова књиге. Према замерци г. Панчићевој ја сам напустио напред поменути наслов моје ботанике, и назвао сам је: ботаника за више разреде гимназија)!

После наставља г. Панчић овако:

„Многе моје прибелешке наћи ћете и у тексту: коју реч, или црту или знак питања. Тако сам назначио сва места која су ми се чинила не јасна, не тачна или где сам хтео да још једном свога аутора прочитате и са својим слогом сравните.

Ваш искрени
Др. Ј. Панчић с. р.

На основу ових оригиналних писама г. Панчићевих ја сам доказао, да се ви, г. Ђорђевићу, нисте служили истином, већ сте ишли на обману читалаца кад сте у својој критици истакли уверење *да смете тврдити*, да моју ботанику за више разреде гимназија није прегледао пок. Панчић.

Код вас дакле и сам ваш славни и чувени учитељ ботанике утерује у лаж; кад сам пок. Панчић устаје против те својим потписом тврди да је прегледао и прочитао мој спис; кад је он главом о тој истој мојој ботаници и свој суд на писмено изрекао да је она *врло брижљиво* израђена: онда држим, да је још умеснија и оправданија у предговору моје ботанике она изјава благодарности г. Панчићу за његов труд око мога дела, које сам му још за живота његова имао прилику наштампано приказати.

И сад, господине, пошто сам вас о свему огоме уверио, завршујем ово моје отворено писмо напред наведеним вашим сопственим речима: „Из ове изјаве благодарностима излази, да је пок. Панчић прегледо ову ботанику те нам у неколико његово име јамчи за ваљаност овог дела“.

Ђ. Козарац.

II.

ОТВОРЕНО ПИСМО УРЕДНИКУ „ОТАЏБИНЕ“.

Поштовани Господине Уредниче,

У последњој свесци Вашег цењеног часописа „Отаџбине“ наштампано је писмо Г. Проф. Ј. Жујовића чији се садржај односи на мој одговор крај. срп. Академији природних наука поводом моје расправе о „Фотосферским мрежама“. Жалећи се што сам за његову приступну академску беседу рекао да је хипотетичке природе, Г. Жујовић шаље Вам један егземплар своје беседе и у пет тачака се труди да докаже да је моје горње тврђење „одвећ олако исказано“. Лепо Вас молим Г. Уредниче, да у идућој свесци Вашег часописа саопштите вашим читаоцима ово неколико примедаба на горње писмо.

У тачки 5. свога писма Г. Жујовић тврди „да није ништа говорио о панонском мору, па дакле ни о његовом нестајању“ — Ја нисам био срећан, да ми Г. Жујовић пошље своју академску беседу, али у егземплару који сам код овд. књижара набавио, нашао сам ово: После краткога увода на стр. 3 и 4 те беседа Г. Жујовић при дну стр. 4 прелази на ствар и овако почиње:

„Хтео би да ваше мисли упутим на оно време, када је океан последњи пут покривао целу нашу отаџбину; да вас у мислима подигнем изнад наше земље баш онда кад је се тај океан са ње почсо повлачити, и када се из њега садашња Србија почела промаљати. . . . .“

Истим научним тоном Г. Жујовић наставља:

„Разапнимо сада једрила наше фантазије . . .“ и говори у више махова на стр. 5 и 6 о томе океану, али му нигде не даје имена. При дну стр. 6 стоји:

„У то време, средоземно море покривало је велики део јужне Европе: Шпаније, Француске и Италије, опкољавало је Алпе, увлачило је се као велики залив у бечки и *панонски басен, а отуда је допирало и у нашу земљу.*“

И ја сам био тако слободан да замислим, да је у *панонском* басену могло бити само *панонско* море које је „допирало и у нашу земљу“ и кога је доцније нестало. Зато Вас молим Г. Уредниче да видите да ли у егземплару који вам је Г. Жујовић послао има свега овога што ја наведох, па ако буде, онда да видимо колико сам ја олако тврдио оно на што се Г. Жујовић жали.

Што се тиче тачке 3 горњега писма, имам да приметим ово: Г. Жујовић у својој беседи прелази и у Влашку, и у Бугарску (стр. 7), дотиче се и Балкана (стр. 17 и 23) прелази и у Босну, па дакле, да сам споменуо само Србију, он би исто тако могао казати да сам онако схватио његову расправу, пошто се у њој спомиње и друга места на балканском полуострву и то у толико пре, пошто академска беседа Г. Жујовића не носи никакав наслов.

Међу тим су обе ове тачке чисто ситничарске природе и тичу се језичких недоследности. Ја не знам шта је руководило Г. Жујовића да баш у том погледу истакне своју компетентност. За мене су много важније остале три тачке, јер се тичу научних схватања предмета о коме је спор. Па како се све три тачке своде на то: да беседа Г. Жујовића није хипотетичке природе, то ћу на све три у исти мах ово да приметим:

Ви знате Г. Уредниче да сам у мом већ поменутом одговору казао: да је Г. Жујовић поставио на основу извесних података своју теорију, коју може или неко други или и сам Г. Жујовић више или мање изменити Да су те моје мисли тачне, ево где нам сам Г. Жујовић у својој беседи даје очигледна доказа:

На стр. 51 своје беседе Г. Жујовић наводи да је Breithaupt 1860 год. амфибол у стени андезиту крстио именом „гамзиградит“ а саму стену назвао „тимацитом“ да су то мишљење усвојили сви минералози и да међу тим, ученици Велике Школе већ

од неколико година слушају од свога наставника убеђење, да гамзиградит није никаква особита врста минерала нити је тимацит каква особена врста стена. Па кад се је Breithaupt могао преварити у свом, сразмерно врло простом испитивању онда мислим да сам имао разлога да напоменем, да ни извођења у беседи, на основу које је Г. Жујовић проглашен за академика, и која се односе не на једну стену, коју сада посматрамо, него на догађаје који су удаљени од нас више хиљада година, да дакле ни та извођена нису ни у колико чврће природе од оних, које је извео пре четврт века Breithaupt а ни од оних за које је Г. Жујовић, као члан Академије гласао да су хипотетичке природе и да се не могу примити за „Глас“ Академије.

Са оно неколико речи, којима сам се дотакао Г. Жујовића у мом одговору ја сам само дрзнуо да ћутке упоредим геолошка посматрања са астрофизичким, мислећи да се она у многоме слажу пошто обе науке изучавају предмете и појаве од нас веома удаљене, било временом било простором. Исто тако учинило ми се да са каквом год сигурношћу може геолог из „материјалних остатака“ од више хиљада година да закључује на стање, које је онда владало на земљи, да са истим, (а неколико већим) поуздањем може и астрофизичар на основу извесних непосредних посматрања и експеримената закључити о физичком стању небеских тела. И баш због те сличности у начину испитивања обеју наука, ја немам ништа против тога, што Г. Жујовић тврди, „да није проглашен за Академика на основу расправе хипотетичке природе.“ То ми се може веровати у толико пре, што је „хипотетичка теорија“ чедо саме Академије, које је и Г. Жујовић члан а не моје Ја би само желео, да Г. Жујевић тврди то исто и за оне расправе, које су сличне по начину испитивања са оном на основу које је он проглашен за Академика али — које нису његове. — —

Остављајући нашим читаоцима остале рефлексије по овој ствари молим Вас Г. Уредниче да ми дозволите, да Вам овим путем благодарим на предусретљивости, са којом сте ми ваш цењени часопис ставили на расположење, и да Вас уверим о свом одличном поштовању.

На Св. Саву 1889 год.
у Београду.

Проф. Ђ. М. Станојевић.

ВЕТАР

Био је ред на њега, на Јанка. Он је овако причао:

Кад сам се вратио «озго» у Србију, добио сам место у министарству, и живео сам с мајком од моје плате и њене мале уштеђевине. — Живели смо лепо и задовољно! Нарочито је моја мајка била задовољна, што јој нисам довео «из Париза каку Швабицу,» па да «не уме с њоме ни говорити.»

И ја сам био задовољан што сам нежењен. И ма да је мајка почесто навијала да јој доведем «одмену,» ништа ме није вукло пред олтар. Није да сам ја из принципа желео остати нежењен, него — не знам ни ја! На против! Ја сам са свим делио назоре моје матере «све са светом и кад је чему време,» али сам све то ипак остављао времену и случају. Случају? — Јест! Ја «болујем од случаја,» па сам ваљда мало и фаталиста!

Дакле тако смо ми живели — добро! А и како друкчије могу живети мати и син? Он је њој увек, увек добар. Она ме је још непрестано суботом мила, давала ми савете, пришивала дугмета на кошуљу, опирала се по којој мојој жељи и трудила се да одржи свој ауторитет; али кад сам ја већ нешто учинио, кад је нешто било свршено, онда је било увек и — добро! И ако бих се ја сам за нешто учињено кајао и кињио, она ме је сама разговарала и доказивала да је баш тако добро како сам урадио. Добро и онда, кад ме је дан пре тога свом својом речитошћу од тога одвраћала.

Боже мој, како су биле велике наше матере! Оне су имале праосновне, чврсте, просте принципе, који су

исписани у сваком буквару; а држали су их високо, с поуздањем и с мало кокетним поносом, као витез свога доброга сокола. Није било никаког питања ни задатка живота, ма како он био тежак, а да га оне одмах лако и просто не реше. Над апсолутним тешкоћама уздизале су се својим високим и истинским религиозним осећањем.

Моја се мати мало и слабо кад шалила. По један пут у години дана ја бих јој легао главом у крило. Тада би ме она чешкала по глави и говорила као малом дедету: «куждраво моје, ти слусас маму!» али као да се одмах и застидела тога, јер би увек додавала: «тако сам те мазила кад си био мали!»

Неких пута после вечере ја запалим цигару и кажем: «мамо, седи ти! Идем ја мало у кафану, чека ме Јоца доктор!»

— Седи, бога ти, да се мало разговарамо! Жељна сам те, бога ми! Хоћу том твом Јоци да кажем.... хоћу да му кажем.... треба ви, брате, обојица да се жените!

Мене као стид:

— Е, бога ти, мамо, боже здравља! Док будем имао већу плату!

— Доста је хвала Богу паметноме Кад ако бог да будеш имао деце, стићи ће и боља плата.

Ја се још више стидим, али се куражим:

— Е да богме, а чиме ћу хранити децу?

— Бог с тобом не говори тако! А чиме други свет своју децу храни?

— Јест, али ако ја узмем сироту?

Моја мати се успрси на столици, уозбиљи се и свечано ме гледа:

— Бог с тобом! Нека је она срећна и ваљана, па куд ћеш већег богатства?

Ја се сасвим ослободим:

— Ама бога ти, теби би било свеједно баш ако бих се ја ожењио и без новаца?

— Бог с тобом шта говориш којешта? Нека је само теби драга и нека је честита. — Тако ми бога!

Она се иначе никад није клела богом, а и мене је псовала што сам био уобичајио уз реч «бога ми!»

Ни иначе није она марила за каке свечане изјаве. Али је увек, кад год је говор о мојој женидби, узимала тако неки значајан, тајанствен и свечан израз, као кад је говорила о томе где су јој ствари, и како да је обуку кад умре. Због тога ме је нешто кошкало да погдешто поведем разговор, само да је видим у таком расположењу и да чујем да и она рекне: «бога ми!»

После тога ја још седим и не дижем се од стола. Палим још једну и још једну цигару; а она ми прича. Прича се увек морала свршити «моралом,» који она у осталом не интерпретише и не гура ми га под нос. Није бар никад рекла нешто налик на «ова басна учи,» али је за то ипак волела да снажнија места истакне и понавља. —Волела је на пример да прича како Аранђео није послушао бога, те узео душу неке самохране бабе, а поштедио мајку ситне деце. Тада га бог шаље те му «са дна мора» доноси и разбија камен, и унутра су два жива црва. — «А ко се за њих стара?» пита бог. — «Ти господе!» одговара Аранђео. — Ту се цакле очи моје матере. Она, као врстан, поштен, одушевљен адвокат дигнутим, звонким гласом и испруженим кажипутом понавља тежину, «морал» приповетке: «чујеш,» каже «ко се стара за ова два црва?» а Аранђео се узврдао, поцрвенио, гледа преда се: «ти, господе! Ко него ти?»

Обично после таких приповедака ја сам њој давао Касију Царицу или Доситијеве Басне, па сам ипак ишао у кафану, да се нађем с Јоцом доктором. На женидбу наравно нисам ни мислио, а о Аранђелу сам и израније имао тврдо уверење, да је он од те његове афере сама, слепа послушност.

Волео сам јако мога друга Јоцу доктора. С њиме сам провео детињство, и мислио с њиме лећи и на чамову даску. — Често сам једва чекао да га нађем, па сам после пристајао и да га пратим чак и по његовим визитама, и да га чекам и пред туђим вратима. Дао сам се малтретисати и његовим латинским речима и реченицама. Шта ћу? Волео сам га, па сам све подносио!

Једно после подне ја сам се као и обично шетао с њиме. Он ме доведе у болницу, где ја обично седим у његовој «канцеларији», док он не обиђе и не види има ли шта ново. Тога дана се он преко обичаја задржа, а ја из дуга времена изиђем, и станем шетати дугачким ходником. Не знам за што, али никад нисам смео завирити у собе где су болесници. Тако ми се чинило да је тамо нешто тешко, тамно, мистеријозно! Гатке из детињства: о доктору, који убија здравог читавог човека само за то, да види како је могао оздравити од некаке тешке болести; и о другом, доктору, који се дао исецкати на парчета, па закопати у ђубре, и кога су после нашли здравог и читавог, али с тога што су га прерано откопали, био је тек као са свим мало, новорођено дете; приче: о рађању са сабљом на руци, о «лековима од смрти» о оживљавању умрлих и о сахрањивању живих, о гујама у срцу и — сто којекаких будалаштина! Све се то потенцисало у једну моћну гужву и клупче, и тако ми се чинило, да би се то све почело снурати и одмотавати, чим бих ступио ногом у собу где су болесници.

Баш сам ја, шетајући по ходнику, почео о томе размишљати и падати у неки сан из раног детињства, а Јоца у тај пар изиђе из једне собе, и видевши ме у ходнику, ухвати ме испод руке:

— Хајде, море, уђи слободно! Неће те нико ујести!

— Знам да неће!

Момак, који га је пратио, отвори једна врата. Мене би стид.

— Изволи! рече Јоца.

— Хајде ти напред!

Он уђе. Уђох и ја. За нама његов асистент, па онај момак.

Затворише врата.

Видео сам једну велику, светлу, високу, чисту собу. С обе стране кревети с белом простирком. Крај кревета мали сточићи с чашама, пљуваоницама, медицинама и понудама. Момци у дугачким белим кецељама, и меким ципелама лако ступају по поду и пажљиво гледају у Јоцу. — У соби је било с обе стране — не знам колико — кревета. Два или три била су празна, у другима су лежали болесници. Неко је од њих био покривен и преко главе, неко је повисоко лешкарио, неко седео. Чини ми се да су подједнако обучени, али нисам видео како, само сам приметио велико коштано дугме под грлом у онога бледог младића у углу, што држи пљуваоницу под носом, и што му је спреда на два места крвава кошуља. Знам да је у соби била тишина. Сви су пажљиво гледали у Јоцу и одговарали му махом кратко, али не знам шта. Још ми се учинило да су га с поштовањем и поверењем пратили од кревета до кревета.

Па добро! Па шта је то врага што ми је тако страшно насело на груди? Та овима је људима добро! Они су у чистом, једу добро, услужени су, имају ваљаног лекара! Па онда ето ја сам ту, ја све то гледам Није могућно да су то оне будаласте приче из детињства, што ми и сад матором не дају дисати! Није могућно тим пре, што је основ мистерпозности у лекару, а лекар је овде Јоца, мој Јоца! Није то дакле оно од чега је мени тако тешко. А ипак ми је, и опет ми је тешко!

Ја сам с неком тугом и плашњом гледао изболела лица и њихове изразе. Нисам чуо ништа шта је Јоца говорио с њима. Нисам ни осетио како сам се вукао за њим из собе у собу. У мени је било све неодређено,

тужно, влажно, мекано, као она цицварица што је болничар скиде једноме с образа.

Ајаох! Страшне слике!

Уђосмо у једну малу собу. Била су само два кревета. Један празан, а на другом један човек. Он је седео лицем окренут нама, и гледао је у нас! Ох, Боже! какав је то поглед?

Он гледа у нас; видело се да гледа у нас, али му поглед беше упрт за читав педао поврх нас. И што му се ми више приближавасмо, поглед се све више ближио тавану.

А лице! На њему је било нешто тужно па — не умем вам друкчије описати — па весело! Поверљиво, благо, куражно па десператно. А све скупа тако страшно, нејасно и укочено.

И на моме другу Јоци видео се један тежак утисак. Он приђе с пуно озбиљности и љубави болеснику и пружи му руку:

— Како си, брат-Ђоко?

Болесник докопа срдачно пружену руку обема рукама, поклони се онако седећи на кревету тако дубоко, као да је хтео пољубити у руку лекара, па, гледајући преко главе моме другу, одговори гласом, у коме сам чуо поверење, десператну наду, слепу преданост....

— Добро ће Бог дати!

Страховита и безутешна мисао сену ми кроз главу. Та ово је слепац!

— А? упитах ја очима Јоцу.

Он ми руком показа таблу више главе болесникове. На табли је стајало латинским речима, а по моме преводу «сушење очњег живца.»

— Е да што осећаш боље? рече Јоца гласом, који је требао да показује индиферентност и поуздање, а у коме сам ја ипак чуо усиљавање за тешење.

— Боље хвала Богу! рече болесник. Баш осећам кад ме господин помоћник удари на ону телеграфску машину да ми вади ватру и да ми раде нерви!

Ја дрпнем Јоцу за рукав и млатајући рукама и превртући очима покушах да га упитам: «Зар баш нема никакве наде?»

Јоца познатом маневром, запевши покат од палца за секутић и одапевши даде ми знати: «ич!»

Неки ме хладан зној обузе. Ја побегох из собе и седох на једну клупу у ходнику. Кроз отворен прозор пиркаше са оне липе сладак, миришљав дах.

— Не! рекох ја. Већи је онај горе и од мог друга Јоце! Он ће дати *ономе*.

Тада чух из једне собе загушљив и болан узвик.

— Јаој, моја мајко!

Ах! И књига живота поче ми се отворати.

— То ли је оно што ми тако притискује груди кад видим ове људе! Они имају истина све и свја, па ипак они немају ништа! Они немају свога болећега, немају.... мајке!

— Али онај, онај човек! Ко је тај човек? Шта ме то толико вуче њему? Шта је то тако силно и страшно, па ипак тако неодољиво слатко у њему? Јели то беда, јад, невоља, чемер што ме вуче њему, а ипак ме тера из његове собе? Зар ја нисам видео стотину слепаца, па ипак ме ниједан није потресао више од ког гроша!

— Јаој, та ја њега познајем! То је..... чекај молим те!. — То је..... Не, не! Откуд бих га познавао? Не може бити!

Јоца изађе и узе ме испод руке.

Он преко рамена нареди још нешто помоћнику, називљући болеснике познатим начином: «број тај и тај»

— А он? рекох ја.

Јоца ми погледа у очи

— Број 17? Њему, брате, ми чинимо само оно, што је у нас реч «утехе ради.» То јест заваравамо га да не

остане без оне једино животворне и божанске медицине, без наде!

Ућутасмо

— Али ја њега ипак познајем! Или га ваљда познајем по оним мојим величанственим молитвама, кад ми је било дванаест година; или по оном погледу коме не достаје цео свет; или по она два црва у камену са дна мора; или по Шекспиру; или.... тек ја њега познајем!... Али није за бога, не познајем га!

Чим изађосмо из болнице сретосмо нашег друга Мишу на фијакеру. Он стаде, потрпа и нас у кола и одвуче на Саву, где смо се поштено искупали.

Купање оживи човека и опет га њиха и успављује.

Ја сам с мамом слатко вечерао. У неком полусаном, галичљивом и слатком расположењу слушао сам после вечере њене тихе приче о «катанама", о владици, што је у самоубилачкој намери скочио с горњег ката кроз прозор и остао мртав на месту, о Ђорђу што је радио с мојим оцем, о моме стрицу који је се разболео и умрио чим је на стару кућу назидао горњи кат, и још о многоме којечему.

Мало пре окупан, крај чаше вина, кроз дим од дувана, љушкан њезиним слатким причањем — гледао сам је и мислио. Много сам мислио, много! И много сам хтео да кажем и казао бих много да ме није, не знам зашто стид! Да сам могао, да сам смео, ја бих јој казао..... казао бих јој: слатка моја мајка!

Ух, а они у болници! Па онај што виче: «јаој, моја мајко!» Па *онај*!

Бестрага све! Није ни моје срце бачванска равница, Баш нећу више никако о томе да мислим!

— Је ли, мамо, како се носио онај златан пушћул, што га ти још чуваш у орману?

Онда ми је она причала о њеној свадби. Ах, како је она то умела да прича! Са свим, са свим друкчије него Густав Дроз!

И тако полако претурисмо десет сати.

— Спава ли ти се, дијете?

— Бога ми ми се спава, мамо. Купао сам се!

— Па хајде да лежемо!

Легосмо.

— Нека, каже мама, ја ћу угасити свећу.

Знала је да ја то волим. Је ли то моје подмлађивање, спомен на давно прохујало детињство, али мени је тако мило кад ја склопим очи, предајем се покоју, отпуштам стражу и опет знам да мајкино ухо слуша сваки мој дах, да свећа још гори, да њено срце шиљбочи.

Осећам како ми се тресе ресица, како таласи пљускају, али је вода врућа и црна као мастило. И Мојсило илицар цеди лимун и струже со с кифле у басен. Буђ! Одох под воду! Јаој, ала ме нешто гуши!... удавих се!... јаој! — Нешто ме хладно дохвати за перчин и извуче. Јаој, *оне* очи!

— Лези лепо, сине, нешто ружно сањаш па јаучеш!

Хвала богу! Али каакв је то сан? Сад сам будан, а? Али као да ме неко нечим што звечи а не боли лупи по глави. Ја скочих и исправих се у кревету:

— Мамо!

— Шта, брате?

— Видео сам онога.... онога.... како се зове?.... онога чича.... чича Ђорђа! Јест, чича Ђорђа. Знаш онога? Ја сам био мали. Онога што је радио с татом! Знаш?

Сад и моја мати скочи из кревета:

— Ђорђа Радојловића?

— Њега!

Сад се морамо вратити натраг. Натраг са мном за читавих мојих двадесет година! Ја ћу испричати своја

сећања о чича - Ђорђу и све оно што ми је мати причала о њему, о Ђорђу Радојловићу. Не бригајте! Ја ћу се трудити да будем кратак, тако кратак, како само може бити кратак човек који долази код сарафа, да за једну монету узме другу, која му у онај час треба.

Те ноћи ја сам с мајком провео у кревету седећи и ово је у кратко моје сећање и — наш разговор.

Пре двадесет година био је мој отац трговац на гласу, и радио је ортачки с Ђорђем Радојловићем. Не знам колико су година били ортаци, али у то доба, пре двадесет година, појави се код нас ватра из магазе! Ја нећу да се упуштам у све у оно доба могућне комбинације «откуд ватра?» Нећу да описујем како је мој отац тада пуцао из џефердана на калфа-Јешу, и како је тај Јеврем био банбадава три месеца у апсу, нећу да.... али не! Нећу баш ништа! Дакле ватра се прво опазила у магази. Одатле она дохвати чардак са шишарком, шупу с ветрењачама и с ракијом, па дуњан с целим јеспапом, и од куће осташе само наше две собе. Тада — али с муком и болом се сећам ових тешких успомена — тада мога оца здрпи једна ужасна грозница. Он паде у кревет, залепи негде везикатор и — умре! А Ђорђе, како мама вели, ни мање ни више него поче код другога радити. Шта је са мном и с мојом мајком било — то је друга ствар! Али шта је с Ђорђем, који сад у овај пар гледа у таван, кад хоће да вас «прогута погледом», шта је с њиме било? То зна у неколико само моја мати.

Он, каже мама, после те наше несреће био је прво ушинуо леђа вукући ону ноћ воду, па је сутра: дан погурен дошао нашој кући и — смејао се! Каже: «виде ли ти, сека - Соко, нашу лимунацију!» Па онда је почео, каже мама, ситно, ситно да се смеје, док му нису ударили сузе и док није почео са свим грцати.

Онда је испод пазуха извадио један читав сомун и дао га мени. Са свим се лепо сећам тога сомуна и онога везикатора, што су га залепили тати. Бадава! Ја сам

видео преструављено и исплакано лице моје мајке, с тајанственим осећањем слушао реч «везикатор», мирисао паљевину и чађ, али ипак онај хлебац, што га донесе чича-Ђорђе, необично ме је слатко голицао; и залогаји од њега тако су одсудно брисали све моје интензивне утиске, као четка с кречом оне за нас пуне значаја речи и слике, што смо их ми угљеном писали по зиду од школе

Често је, каже ми мати, доносио чича-Ђорђе сомун испод мишке, и куповао нам дрва̂, све док, опет његовим настојавањем, не би покупљена вересија, и «ми» се разортачисмо, па ја с мајком дођох тетци у Београд, и пођох даље у школу, а он оста у Н.

Од то доба и мајка је морала распитивати за њега, и ево свега што се о њему знало:

Ђорђе је тада почео парчетарити, али кад се покупи вересија он поче опет за се радити. Жена му умре, и он оста с јединим женским дететом сам у свету. Тада он узе своју удову сестру у кућу и пуних седамнаест година не скидајући ни дан ни ноћ с колена закачке, бог зна те не би и опет дошао до зелене гране. али га очи почеше издавати! Он потрча и бабама и лекарима, и не жаљаше ништа говорећи: «на што ми. брате, и руке кад очију немам?» али болест освајаше. Лекар у нашој варошици диже руке, али му тада казаше људи да му се то само навлачи бело на око, и да то могу београдски лекари да скину, или као што бабица још утешљивије и убедљивије рече да «апелирају.»

Ђорђе или управо његова сестра, продаде све! Извадише неки стотињак дуката и дођоше сви троје у Београд. Лекари му рекоше да се не може оперисати, него се може не знам шта друго покушати, али за то треба да лежи у болници. Он пристаде. Сестра му с ћерком узе стан у близини, а он с поуздањем у бога уђе у болницу.

У болницу, ту, где сам га ја опазио.

— Дакле ти велиш видео си брат-Ђоку у болници? Баш њега!

— Њега!

— Куку мени! А шта му је?

— Не види ништа!

— Помакни се с тог места, дијете! Како наопако да не види?

— Не види ништа! рекох ја, а позната јабука заседе ми у грло.

— Па.... има ли му.... лека?.... Шта каже твој Јоца?

— Ништа!.... каже..... осушио му се нерв..... каже срж од ока..... осушила се!....

Ја почех готово гласно да плачем.

И моја мати.

— Па где је, где је?

— У болници.

— Знам!. — Али. може ли му се отићи!.... Што год однети?..... Пôнȳдâ?.....

— Може..... Ја ћу казати..... Па наш Јоца?

Видео сам још како се «плави од истока». Осећао сам како чича Ђорђе не види то плаветнило, и — кад сам се пробудио — видео сам да је девет сати, и да је моја мати забрађена држала под мишком једну велику плетеницу и у руци боцу с вином.

Тога дана била је недеља. Нисам морао ићи у канцеларију. Кад сам се пробудио осећао сам се уморан и разуме се одмах сам себи објаснио свој умор неспавањем а неспавање опет Ђорђевом судбином, који као да ми је постао рођак у неку руку. Али кад сам видео маму с хлебом под мишком и с боцом вина и моја се „савест» умири, и чим је пољубих у руку и рекох «с богом!» ја опет заспах.

Бог зна докле бих ја спавао, да не чух њене речи:

— Хеј ти, леньштино! Дижи се!

Осетим и руку мамину како ме чешка по коси.

Одмах се дигнем.

Кака је била мама! Како блага, лепа, тиха, озбиљна, свечана!.....

Причала ми је много. Пола кроз сузе, пола опет намргодивши се и севајући њеним благим и озбиљним очима. Своје је приче зачињавала својом философијом о животу, образу, о срећи, о усуду и тако даље, а све се то опет наравно свршавало једним великим богом.

Ја сам тога дана нешто упамтио што никад заборавити нећу и не могу. Видео сам са свим изненада и зачуђен да је она налик на чича Ђорђа. Ја не знам како то да вам кажем, како да опишем, али је сличност необично јака! Много сам о томе мислио и сад ми се тек чини да сам тада и на њој видео онај исти израз лица, ону исту тишину душе, оно поуздање, поуздање у — бога!

— Отиди опет кад стигнеш! каже ми мама, отиди, јави му се, обиђи га сиромаха док је још овде. Каже да ће кроз који дан натраг у Н.

— Натраг! А што?

— Бога ми у оној муци и невољи ја не знам ни шта ми је говорио. Знам само да рече да ће да иде. Питај твога Јоцу!

Ја се одмах умијем, обучем и уљудим Нисам хтео ни каве пити, него одмах отрчим у болницу.

Било је већ близу подне. Јоца је био, како ми рекоше, одавна свршио визиту и отишао. Ја се јавим помоћнику и уђем у «малу собу».

Али тек што сам био отворио врата и видео онај значајан поглед, који, кад су врата шкрипнула беше укочено управљен поврх њих — тек сам велим одшкринуо врата, а неки затворач, који осећам да је унутра, у мени, хтеде их против моје воље и силом залупити и оставити ме напољу. Ја јуначки отворим широм и ступим слободно унутра.

Али не умем да корачим. Рекох да сам фаталиста! И тада ми се учинило да се нешто значајно са мном збива, да се моја судбина решава.

Соба је била окречена..... не!. ... осветљена..... не!.... озарена неком фосфорастом, љубичастом неком..... ја не знам ни сам каквом светлошћу!

На кревету покрај чича Ђорђа седело је женско створење, и оно је гледало, и гледало је у мене. Али тај поглед био је нешто сасвим друкчије од Ђорђевог. И тај је поглед долазио истина озго, али је се спуштао кроза ме и слазио још за читав хват у земљу. Ја сам бар осећао горе на темену рупу, и доле за патос заковане ноге. И онда сам се знојио, кухао, топио и на послетку био хладан као леденица.

Молим вас мало да се издувам!

Дакле та девојка имала је црне очи, велике тако, да је од њих дувао неки ветар и нека промаха ме одмах ухвати и укочи целу леву страну. Коса и обрве биле су јој плаве, те је зар тим више одскакало оно црнило као што кроз земљане очкопе јасније и значајније вири грло топовско. Стаса је била средњег и снажног. Нешто заношљиво, мраморасто бело, чврсто и еластично свијало се у гипке, обле линије, пуне живости, снаге и једрине. Све мирише на пролеће, издашност, пластичност; али то што она седи крај Ђорђа и његов поглед и њен поглед, то ју је опет дизало високо горе у зрак идеала. Моје рањено срце поче клецати и најзад покушавати да се поштапа на језик, али и он се већ узео и одамрьо.

У тај пар паде ми на памет што ми мати рече у једној прилици кад сам се збунио: «бога ти, дијете, та ти си светски човек!» Паде ми дакле на памет да сам ја «био у Паризу» и да сам «светски човек», па згњечим своје срце као chapeau claque и слободно корачим напред. Поклоним се њој, па пружим руку Ђорђу.

—Добро јутро, чича-Ђорђе! познајете ли ме?

Он узе моју руку обема својима, изврте главу на страну и са стране гледајући преко моје главе поче се њихати, као заушћујући да ми нешто одговори.

Ја му прискочим у помоћ

Лука Ћеловић
ВЕТАР
БЕОГРАД

Luka Čelović
BEOGRAD

— Каже ми мама...

Али ме он одмах прекиде:

— Та ти си, Јанко, ти си! А како да те познам? Била је сека-Сока и надао сам ти се. Али..... пиха! кад је то себе било? А после — он ме руком погладн по бради — како да те познам? Пуштате, брате, те браде као попови, па не може човек ни да вас позна. Онда, онда знам да си имао између обрва белегу од онога фириза, видиш! — Он руком хтеде да се дотакне девојке, али је она била давно устала, и стала чак код оног другог празног кревета, — видиш! Још као да се познаје!

Он се добро загледа у прозор, а мени између обрва метну прст.

— Мама ми је причала, рекох ја, а око ми оде за срцем и закова се за девојку, мама ми је причала пуно којешта за вас, а и ја се сећам....

Ох, боже, ти који си свемогући! Ти, који си васкрснуо Лазара и који чак од воде начиниш вино! Ти! Ти ми одреши језик!

Нећеш?

Е хвала ти бар што си ми послао помоћника!

Помоћник, то јест болнички помоћник уђе.

До врага! Бар је његов посао овде да гледа само Ђорђа.

Наопако! Да нисам ја — љубоморан?

— Хтео сам, каже он Ђорђу, да вас електришем; али сад имате друштва. Не, не! Молим вас, свеједно, могу ја и после подне! Али молим вас, мени је са свим све једно, ја још волим после подне. Баш сам већ уморан, а и време је ручку.

Он седе на празан кревет, а поред девојке, која је стајала.

— А што ви не седнете, госпођице! Молим вас изволите! Молим, господине!

Девојка седе на једну столицу чак код фуруне, ја седох до помоћника на «празан» кревет.

Помоћник, светски човек, трља руке:

— Па како је газда-Ђоко, како је?

— Добро ће бити ако бог да.

Девојка се мења у лицу, бледи, и израз лица почиње да се крути, и да се навлачи неком стравом и озбиљношћу. Њене обрве дигоше се на крајевима а угнуше на среди. Очи се још јаче отворише. Из њих је севала тама.

— Видите ли моју руку? рече помоћник, машући руком испред болесника, а гледајући у мене.

— Видим рече Ђорђе, видим, плави се! Видим прсте!

— Прсте!? рече помоћник с неком болном иронијом.

— Видим онако, плави се!

— Па колико има прстију?

Он метну обе руке на леђа, и као човек који пружа непобитне доказе гледаше у мене.

— А? колико? Можете ли да видите?

Ах, јадни Ђорђе! Он опет искриви главу, и сасвим поред помоћника гледајући рече:

— Четири! чини ми се четири! Не видим баш добро!... Е, а што ти сад опет плачеш?

Ми се осврнусмо и видесмо његову ћерку окупану у сузама, с рукама стиснутим у крило, с погледом закованим за патос, али ни даха, а камо ли јецања да чусмо.

Ђорђе је видео ушима. Он се окрете у пола њојзи:

— Ама што ти плачеш, шта срдиш Бога? Ето господина доктора па и господина Јоце Је ли они кажу, они ваљда боље знају од тебе.... Кажу..... Да богме..... Немој плакати!

Леви крај усне задркта му. Он не рече шта кажу Јоца и његов помоћник; али је мени било и сувише јасно да је мишљење Јоцино и његовог помоћника требало да буде повољно не Ђорђа, него његове ћери ради. Видео сам да је Ђорђе не само хтео него да је и морао да види.

Па и помоћник се изгуби. Он хтеде да прискочи чича-Ђорђу, па се обрте девојци, поче млатати рукама и одсудно викати:

— Та да, да богме ..... Онај, онако..... Знате.... да.... дакако!

— Ето видиш? каже Ђорђе. Још каже господин Јоца док одемо у зеленило биће још боље!

Сад помоћник поче мени озбиљно доказивати:

— Разуме се, дакако! Ваздух, па зеленило, па кретање, па ..... све то у неку руку убрзава опток материје и реституј ише организам...., о томе нема сумње.

— О томе нема сумње! рекох и ја, тек да се нешто рекне.

А девојка исто онако сећаше, исто онако руке држаше, исти поглед, сузе — све! И опет беше на њој све друкчије, све као обамрло, обешено, без израза! Око њених очију, а по лицу, као по неком платну живота, као да је неко почео замазивати бело, бело, бело, далеко, пустош, бесконачност, и само као да се тамо чак у дну, у страни, једва једва приметно неразговетно опажа један крајичак неба.

Сви смо ћутали. Помоћник је пребацио ногу преко ноге, цупкао, гледао у таван и наместио уста, као да ће да звижди. Мени је нешто играло пред очима, те ми се чинило као да се Ђорђе с неким хрве. Тада се из његовог као стакло мртвог ока откачи атом леденог очајања, и као лавина падаше све силније и огромније на ниже: прегази нас двојицу и здроби девојку.

Она поклони очи рукама и суза њеног оца паде у море њених суза.

Не знам колико смо ћутали.

Онда Ђорђе прво обриса око, и поузданим, чисто веселим гласом обрте се помоћнику.

— А ко ће мене тамо анализирати?

— Шта?

— Та ово, како га зовете? Ова машина!

— Да се електришете? Па то више не треба. Ја мислим, а што је главно и господин Јоца, да сад треба само да сте у зеленилу.

— Ех, тамо где ја мислим баш је зелено! А и воде су у бога дивота! Шума је, трава је, луфтови су!

Ја и помоћник се прибрасмо. Говорисмо дуго о свежем ваздуху, о ровитим јајима, шетњи и о природи «која ради». *Природи* оној, којој се остављају оваки болесници И то као да и девојку донекле умири. А Ђока нам и сам већ узе причати о неком његовом својаку, како је био на самрти, како су га доктори већ оставили, како су му палили свећу, наравно сродници су палили свећу, а доктори саветовали да се «остави на природу» и на послетку како је тај његов рођак са својом природом победио и болест и докторе.

Ја се дигох. Опростим се с Ђорђем, који ми рече да ће ускоро на пут, али ће доћи да се опрости с мамом. Опростим се с девојком:

— С Богом, госпођице! Бог ће дати па ће све добро бити! У оваким приликама ја као лајик, а наравно судећи по здрагој памети и познавајући моћ природе, ја мислим да изгледи, ако не на потпуно оздрављење, а оно бар..... ви већ знате.

Их, ала сам глуп! Па где је опет та квака? Као да су врата два километра од мене!

Тога дана после ручка лешкарио сам на кревету и размишљао. Није вајде! Данашњи мој састанак у болници начинио је на ме силан утисак! Покушавао сам да га «аналишем». Ја неки пут тако волим да будем «философ» па да «хладно судим». Нашао сам да је утисак у основи тужне природе, јако тужне природе. Наравно без икакве муке нашао сам и зашто је тужан. Па ако се и с чим

може упоредити свет, то је с очима, а ако се и с чим могу очи упоредити, то је опет са светом. Па још кад тај свет стоји преда мном, па су те очи моје, па кад их — нема ни једног ни другог! — Онда сам даље «анализао», даље, редом, и ако ми се нешто, ја не знам још шта, све трпа преда ме, и каже ми: «Хајд' сад узми мене» «хајд', тури мене напред!» Али ја се не дам. Ја с немачком хладнoћом систематски разређујем материјал и остављам оно нешто на послетку, ма да ми оно опет и непрестано искаче пред очи. И то као да је нешто утешљиво, пријатно, слатко. Редом, редом! — Потреса ме дакле тежина ситуације — кратко а јасно! Потреса ме мој однос према предмету пажње, моји лични односи, па моји фамилијарни односи. Потреса ме онај грандиозан утисак на моју добру матер. Потреса ме осећање моје немоћи да помогнем човеку, који је помогао некад нејакоме мени и остављеној мојој мајци. Потреса ме..... Али не!..... На што сва та комендија! На што претварање, нашто лагање себе сама?

Дошло ми чисто да плачем!

Какав јадан «систем,» како «философисање!» Ја хоћу да пустим срцу на вољу, хоћу да исцедим сласт из ове туге, хоћу да мислим на њу! Јер она је утеха и живот!

Ето Ја тако волим чича-Ђорђа и тужим за њим, ја видим, ја појимам, ја осећам сву његову несрећу, и са́м сам несрећан и безутешан. Али ја видим њу поред њега, и све добија други изглед. Она је уз њега оно што васкрс уз велики петак, она је по моме схватању имала задатак да га поред све његове несреће ипак усрећи. Она ће га и усрећити! Ја вам кажем: она ће га усрећити!

Бар ја бих с њом био срећан! Још како!

Тада се опет у мени поче копрцати «философ» и «светски човек»:

«Лакше, лакше, младићу! Та ти, ти си видео доста очију из којих су севале мало оштрије стреле, али твоја париски уштиркана кошуља чувала је твоје нежно срце».

Ох, боже, шта то све вреди? Ма шта ја радио, мене је ипак била понела, целога понела та мисао. Ја сам оглѐдао да је се отарасим, али сам се опет грчевито и весело копрцајући се предавао њој, покривао се њом и увијао у њу, као оно што голишава деца весело скачу у хладан кревет и живо и са узвицима увијају се у покривач.

Не знам у чему сам провео то после подне. Нешто сам као покушавао да радим и радио сам — но! можете мислити како! «Срце» ме је вукло поново у болницу, али ми је «разум» казао да ње тамо није. Бојао сам се да мама не опази на мени какву промену, па чим сам је опазио да долази у моју собу, ја сам одмах трпао моју цигару у уста и тражио жигице, док ми она на послетку не изброја седам кутија, које су ми стајале под носом на моме писаћем столу. Почињао сам стотину некаквих послова, али — све је ишло од зла на горе! На послетку сам постао нестрпљив и нервозан. Поврх свега тога био је још и дан преко сваке мере топал, те ми чисто припаде нека мука. Пошто је већ било о вечерњу, ја се обучем и одлучим да тражим Јоцу, па да идемо на купање.

Јест, али где сад да га нађем? А он би ме чини ми се разбио и разгалио! Наравно, нећу му ја ништа говорити о томе што ме мучи — што да ми се може бити смеје? — али ћемо бар проћеретати! Све је то лепо, али где је он сад? Па још ако га не нађем?

Чисто сам се дао у бригу.

Али чим ја из куће, а он на кашију.

С мали̂м га нисам загрлио! Наговорио сам му за минут милијун глупости. Како сам хтео да га тражим. Да га тражим код њега код куће, да га тражим у болници, код болесника, у читаоници, у рају, у паклу, у...

— Море, шта ти је данас?

— Ништа, брате, рекох ја весело, Видиш! Ја имам то — смеј се ти колико хоћеш — али ја то имам: да кад нешто силно мислим, кад мислим да ће ми се нешто десити, да ћу се с неким на пример састати, некога срести, или тако што, да ми се то баш и деси! Ето на пример сад с тобом!

— Роткве! У хиљаде пута ниједан пут па — ништа! А један пут па — закон!

Мени криво што он не пристаје у моје лудовање. Лакше би ми било. На послетку кад већ хоће да се препире и свађа, хајд' и то је кака така забава:

— А што се ти опет правиш важан? Ти мислиш ако ти знаш да се бубрегом не дише, а опет да се у мозгу не прави жуч — да знаш све и свја!

Усиљавао сам се да «дођем у ватру.»

Али кад погледах Јоцу ја се зачудих. Некака мрачна тајанственост била је на њему. Тако ми је био промењен, да сам изгубио сву вољу за «диспут» Био је замишљен па рекао бих и љут, и као да је с муком пратио мој говор, као да се усиљавао да се отргне од неке тешке мисли.

Или се то само мени тако чинило?

Да видим:

— Море, шта ти је данас?

Он се поче вртети, пруживши најпре врат и крећући раменима; па после поче издизати руке, као што чини човек кад га сврбе леђа или га стеже хаљина под пазухом. Он је то чинио тако брижљиво, да је једва доспео да ми одговори:

—Ништа!

Не знам откуда ми дође у памет, а још мање откуд да му заједљиво рекнем:

— Да се ниси, море, заљубио?

Он позелени и — исплази ми језик.

Видео сам да није за разговор и оставио сам га све до после купања, и тек кад смо и пиво попили учини ми се да ћу успети с мојим предлогом:

— Чујеш, рекох, хајдемо, болан, код мене да вечарамо?

— Да богме, да ме још изгрди тетка-Сока!

— Та који ти је ђаво, шта има да те грди?

— Па тако..... сто пута.... у невреме!....

— Чујеш, рекох ја одсудно, немој бити, брате луд! Хајде да вечерамо!

Јоца за часак само замишљено зачкиљи очима, онда погледа мени у очи, и као да се разбуди, као да скиде неку маску, као да стресе нешто са себе:

— Хајде!

Дођосмо. Мама се обесели и устумара. Убрзо би постављена софра и ми вечерамо.

После задимисмо

— Је ли, Јоцо, рече мама, шта је бога вам са оним несрећним Ђорђем, Ђорђем Радојловићем?

Као неким мађоничким штапом преда мном се створише опет њих двоје. Ја чух како она нечујно плаче и како он криви главу, гледа у прозор и санћим броји прсте на помоћниковој руци. Он, који је донео, кад нам је изгорела кућа, сомун под мишком, и....

Из Јоциног говора једва сам разабрао ове значајне речи

Да се код Ђорђа суши нерв од ока. Да је болест неизлечљива, да сад још нешто јадно и назире, али да ће за кратко време вид са свим пропасти. Даље, да је Јоца покушавао још по нечим да задржи напредовање болести, али да је остало све без успеха, и он је казао отворено стање ствари сестри и кћери Ђорђевој а Ђорђу је такође морао нагласити тежину његовог стања — Ђорђе има једног брата калуђера у С. и тај га је звао к себи у манастир на неко време, те је Јоца уграбио ту прилику да га пошље ближе кући, јер ће на по-

слетку морати пасти општини на терет.» Казао му је још да ће му *може бити* зеленило у манастиру и «природи» донекле задржати, па и поправити болку и тд. и тд.

Мама је за цело то време тихо плакала. Само је по неки пут предишући испуштала речи: сиромах Ђорђе, сирото оно дете!

— Верујте, каже Јоца, и мени је тако тешко, да вам не умем казати. Много ми је чини ми се лакше гледати човека, за кога знам да ће наизвесно умрети. Али ово!..... Па ми је и иначе некако прирастао за срце и он, и..... и његова судбина! Мучио сам се и мучио док сам се одлучио да му кажем да се у болници не може помоћи. Сад ми је чисто нешто лакше. Чини ми се да ће ми пасти неки терет са срца кад оде из болнице. Сутра ће, мислим.

Ја скочих:

— Шта? Сутра већ!

— Сутра, богу хвала!

Сад наступи једна велика пауза, у којој не знам шта је ко мислио, а ја сам само гледао Ђорђа како га она са тетком води колима, како он руком напипава ждрепчаник и како се побаучке подвлачи под арњеве. Како се сви намештају, гледају је ли он добро, и онда — кас, кас, кас! Један облак прашине и ништа се више не види!

Много сам још сањао и «философисао.» Разабрао сам се на месту где моја мати говори Јоци да ће му спремити уштипака с медом, само нека он каже кад ће да дође на вечеру.

Али и Јоцино чело беше чудновато. Да ли то са Ђорђеве судбине? — Па зар се доктори не науче већ један пут на те утиске, зар не огуглају све то? Или можда?.... Којешта!

И ту ноћ сам сањао. Сањао сам: а ја као идем неком ливадом. Све се зелени као јед, и у ваздуху нешто мирише и негде кука кукавица, а опет испод ње — ја не знам откуд — али испод ње избија сахат! Од некуд пуше ветар и то тих, топал, миришљав ветар, и шушти липа и онда један јак вијор! и око мене је сад гора, пуста, мрачна гора, и преда мном је стаза и опет кука кукавица. И чујем шеталицу сата, и она као говори, и то све на такт, и то мени говори: „Јан-ко! Јан-ко" и још нешто, али не знам шта? Све је само мрачније, и дрва се спуштају и савијају, и стаза је све ужа и све се мање види, а нешто се провлачи и тешко корача, Тада ја видим девојку, девојку каке само на сну долазе! Она се исправи и поверљиво махну руком и тако слатко каже моје име: «Јанко, Јанко» и онда још нешто, али не знам шта, само осећам да је нешто предано, поверљиво — љубавно! Од ње нешто блешти, и гора се раставаља и гиба, и све мирише; и она се гиба и све се више упија у мене. Тада ја познам њу, познам Ђорђеву ћерку, и крепко и дуго и зачајно јој стегнем руку. Али она има нешто у руци, што смета да се моја рука шљуби с њеном и ја одвих једно парче хартије. Гле шта је сад света! И сви упрли очи у то парче хартије и сви виде да је то лутријска обвезница, и да се бројеви светле и блеште, те се једва читају. Рекао бих да су ми однекуд познати ти бројеви, нарочито онај с кукуљицом и с капетанским чином? А, није! То је Јоца доктор! Гле како заљубљено гледа у њу! Познајем, познајем! Знам све! Ено онај исти озбиљан поглед на њему, који сам јуче опазио и коме сам се чудио! Дакле то ли је! Наравно! А гле како се она хартија савила у фишек и из ње се просипа злато! Блешти се, шушти и заноси његов сјај, а њих се двоје све више грле и љубе! Али, о чуда! Мени није ни мало криво ни жао, на против: мило ми је! Нека, нека, узмите се, будите срећни, ето вам новаца, ево вам и мог благослова! Ево да вас овако, по старински бла-

гословим, овако као владика, у накрст! Само што ми је нешто хладно по листовима. Гле! А ко ми је то метнуо порцуланско око на лист! Та то је мртвац! Јао, јао! Не могу да вичем. Ма... .. ма.....

— Сине, окрени се на другу страну!

Кад сам се разбудио видим да свиће. Протеглим се и покушам да мој сан поновим, да га растумачим и да га упамтим, али ме мисао поведе далеко натраг:

Сетих се ње, Каролине! Сетих се кад сам јој главом лежао у крилу на клупи, у дражђанском Великом Врту. Око нас шума и чисте стазе. Као да чујем Лабу и детао негде кљуца, а у ушима ми зуји, и ја гледам горе и видим само небо и њу! Сав свет је она и она сав свет! И у грудима ми се нешто све више шири, и одмах се напуни мишљу о њојзи, и опет се шири, све више, све више, и опет је она и само она што тако силно пуни и распиње моје груди! Ја је љубим и на груди стискам, а она затвора очи и сањајући повија се натраг и предаје се истој слаткој и неодољивој срећној мисли. Ах, како сам тада срећан био, и опет тако «неискусан», да сам мислио ништа ме од ње раставити не може!... После се сетим Марије, ах, те прве и једине истинске моје љубави! Сећам је се као детета, сећам као — као жене, али — не моје жене! У какав се мађионични, сањиви, срећни поглед склапају оне њене пусте очи! Ех, шта сам тада мислио, шта осећао, шта хтео? Зар да живим без ње, зар... Али један вијор!... Па Станке се сећам! А и како не? Сећам се онога првога вечера што сам га провео у њиховој кући! Ах, то вече! Ушао сам невиђен у предсобље. Од велике собе су била врата широм отворена. Она је седела за клавиром. Гледао сам је са стране. Видео сам јој гипки стас, како се лако њиха, повијајући се за рукама десно и лево. Погледом сам јој се провлачио испод пазуха и разбијао се о ону чаробну облину. Видео сам и њену облу руку, и мишицу, и ону чудесну рупицу на лакту. Осећам сам неки животан мирис у са-

лону, мирис, који као у децембарско јутро рези и сече, и чини те подигравaш и летиш куд си пошао. — Чуо сам њену свирку, чуо неку дотле нечувену сонату! Али како је она свирала! — Ја сам одмах видео и осетио колико израза, колико срца, душе, племенитости, поноса, страсти, свега великог у оној, што тако с осећањем оживљава и за небо везује наш орган слуха. Ја се чудим да јој још тог вечера нисам пао пред ноге, да јој нисам казао....

Али шта је, шта је то све? Како се све то губи, бледи и издише пред величанственом простотом мога најновијег познанства!...

Тога дана било је топло, али је дувао јак ветар. По гдешто би поједини вијор силно цимнуо прозором, или би напео стару пошклобучену тапету на зиду, па би одмах одлетео даље; и док се око нас слеже прашина, чује се како у даљини хуји и све се диже у облак!

Ја сам с мамом седео после ручка и пушио. Ћутали смо. Чини ми се да смо обоје слушали ветар.

У тај пар врата се широм отворише и уђе Ђорђе са штапом пруженим пред собом, са сестром и са ћерком.

Чини ми се да сам почео цвокотати зубима.

Сад ми је било све јасно! Сад сам видео шта ми је он и *она!* Сад, сад за који минут, и моја се судбина решава!

Био сам тако збуњен да ми хиљаду којекаких планова и мисли дођоше у памет. Као удављеник видео сам за тренут цео свој живот не изузимајући ни мој јучерањи сан, ни Јоцу у њему.

Понудили смо их да седну. Мама их послужи, а ја сам опет Ђорђу правио и палио цигаре. Пушили смо, тако смо много пушили, да се у нашој великој соби ништа није видело, и шеталица од сата као да се лактовима гурала кроз дебео дим.

Ђорђе је дошао да се опрости. Одлазак је ту, све је већ спремно. И запрегнута кола већ их не знам где чекају, и не знам где ће још вечерас на конак, па ће сутра рано да грабе даље, да не знам где опет падну на ноћиште.

Разговарали су. — Ђорђе је причао, као што обично раде прости људи махом о себи. Само су све те његове приче по добу, земљишту, личностима познате мојој мајци, и с тога су је интересовале. Ђорђе је причао прво и највише, а ваљда из куртоазије о моме оцу — о њему је много причао, и моја је мати гутала те приче После је причао о сребрњацима начелниковим, о либадету што га је вёзао његовој покојној жени, о ватри, која је сагорела и њега и нас, о некакој помади од које расти коса и шта ти ја знам! Често је се смејао, тако слатко и куражно, да сам ја увек плашљиво погледао на њу. А она је била — затворена књига! Ја сам сваки час покушавао да кроз дим од дувана прочитам штогод, али на њеном лицу стајаше, као на насловном листу каке књиге нешто крупно и неразумљиво Хтео сам и да јој бацим који «значајан поглед», али или ми то није ишло од руке, или се она чинила невешта.

На послетку Ђорђе поче свој говор пресецати са: хеј, хеј!.... Боже мој!..... Ала се онда живело!.... Остари се, па то ти је!.....

Било је то у неку руку паковање мисли. Он је прибирао, слагао, утуткивао. Турао у празнине по неко: «да ће зар бог!» или «бог све може!» — Али је покрај ковчега било подоста ствари, које он као да се затеже да потрпа.

Моја му мати прискочи у помоћ:

— Па шта сад мислиш, брат-Ђоко?

Он брзо покупи све око себе и баци пред матер. Рече:

«Да се осећа боље. Да му је Јоца казао да то може бити још боље! Да је на послетку божја воља, али он се нада од бављења у «природи» код брата. А после,

пошто више не може радити заната, да је наумио тражити службу »

Моја мати виде да је последње парче тако велико, да не може у ковчег:

— Каку службу, брат-Ђоко?

— Па тако! На пример код општине штогод На пример..... ја.. тако,.... Ето могао бих на пример, како ћу ти казати?

— Оно јест, тако је! рече мама и приклопи капак.

Дигоше се.

— Шта?! хтедох ја уплашен викнути. Шта, зар већ? Зар за увек? Зар је то могућно!?

Али ја не викнух, не «сруших небеске сводове,» него једва прошаптах и то — њој:

— Зар већ идете?

Она тужно слеже раменима и послушно показа очима на оца.

— И сад одмах седате на кола, сад одмах путујете? *Одмах*?

— Одмах!

Не знам како смо се опростили. Ништа нисам видео. Било је у соби и мрачно и загушљиво, и тавница се почела спуштати и дим од дувана каменити и све да те угуши!

Ја сам се руковао — то знам. Знам да сам и мами стискао руку, и да ми је она озбиљно смешећи се рекла: «с богом, али ја ћу само до врата!»

И врата се затворише. Мама се врати. Чујем у авлији кораке и лупу од батине, којом се Ђорђе поштапа.

Још један тренутак и — све је изгубљено!

— Мамо!

— Шта, брате?

— Мамо! . . . . Ја . . . . . ти . . . . . .

Још мало па је — доцне!

— Мамо, не знам за што, али ето видиш, ја. . . . .

Чујем како се затворише врата од капије и одсудно видим на лицу моје матере *онај* озбиљан израз, који се на њој види само кад је говор о мојој женидби.

Још мање него мало и све је пропало:

— Мамо! . . . . . мени се . . . . . допада ова девојка!

— Красно дете!

Разиђе се дим у соби. Нека давно невиђена светлост сину, и све замириса надом и поуздањем.

Ваљало је хитати. Ја сам увек разумевао своју матер, па и сад сам разумео да треба сад, и то одмах кидати:

— Да их зовнем!? и ја поскочих вратима.

Али као Црвено Море пред Мојсијем, тако се њена лепа и суха ручица испречи преда мном. — кад јој погледах у очи, видех нешто огромно велико, али не разумем ни оволишно!

— Иди, ако ћеш! рече она, и њен поглед раздвоји Црвено Море. — Иди, ако ћеш! Бог га убио ко ти у томе стане на на пут!

Било је још толико времена да сам их могао вратити с капије, али ја се не макох с места, и као окамењен гледах у мајку.

— Иди! То је једно добро и честито дете! Знала сам јој и матер — красна жена! И Ђорђе је један поједан човек! Он ето сад није ни зашто, али се још не да! И ја ти кажем — мамин глас поче емфатично да звони — и ја ти кажем да се он никад неће дати злу! Он је од *старих људи*! он је јунак и верује у бога!.... Иди, ако ћеш! . . . . !

Али у њеним очима стајала је друкчија пресуда. Ја седох и саслушах је оборене главе.

Она као да паде у неки занос, и као да себи самој или некоме другоме — а не мени — узе говорити:

— Таки сте ви сви, данашњи младићи! Не знате шта хоћете, па не знате ни шта радите!... Хај, хај! како су ваши стари *бегенисавали* девојке, а како се ви данас — *заљубљујете!* Сви ви, сви!....

Па онда као да се трже из неког сна, пљесну се рукама, и окрете се мени оштро ми гледајући у очи:

— Али наопако! да ти откуд не волиш Ђорђа, па да с тога не узимаш му?!.... Да откуд ти нећеш да учиниш нему све што човек може учинити, па дајеш — чисто ме срамота да кажем — па дајеш срце његовој ћерци? девојци красној, поштеној, честитој, доброј кућаници; али девојци — разабери се молим те! — коју си ти јуче први пут видео!.... Само немој да мислиш да ја имам што против ње! Не, Бога ми! Бог је велика заклетва!.... Али ви, данашњи младићи!...

Онда се пљесну руком по челу:

— Ох, шта ја грешна у Бога радим?.. Мећем девојци грану на пут!... Иди!... Иди!... Иди...

Она ме очајно дохвати за руку, управо довуче до врати и отвори их! Ја ухватим њену руку и пољубим, па широм отворим врата:

— Идем, мамо, овде је — страшан дим!

Кад изађем у авлију врућ, јак ветар духну и отвори капију. Ја изађох на улицу. И као да у даљини видех пешеве од Ђорђевог капута, како их носи ветар, и још као да чух два три пут удар његове штаке о калдрму, па онда се опет све зави у облак од прашине....

А оно тамо далеко према њима, да није оно Јоца доктор? . . . . . .

*

Чудно сам се осећао кад уђох у собу и видех маму у оном свечаном расположењу као кад прича:

«А шта ја теби, море, рекох, а? А ко се стара за она два срва!!»

О Божићу 1888.

Л. К. Лаз.

СЛИВНИЦА

XIX.

Неколико наших и туђих мисли о томе шта је Србију осрамотило на Сливници

Цела Европа, Србија и Бугарска, цео свет иненађен свршетком српско-бугарског рата. — Како су наши војни кругови мислили о баштованијско-ћирамицијској војсци пре рата — Како исти кругови говоре после рата — Политичка и војничка погрешка у самом почињању рата — Стратешка лепеза или кордонска офанзива у след подцењивања непријатељске, а прецењивања своје снаге — Намера да се што веће парче земље притисне а не да се непријатељска снага сломије, као да се оно прво без овог другог може одржати — Бугари напротив, напуштају земљу и концентришу се иза привремених и сталних утврђења — Али не само стратегија него и тактика им боља. Доказ тродневна битка на Сливници — Даљи узроци бугарских победа: више стајаће војске, одбрана у место напада, док ми нисмо на Сливници разбили и изгубили главу, па тек онда офанзивни налет до Пирота — У њих боље вођење и командовање трупа — Како то? Са младим официрима без искуства? — Баш за то. Доказ — Чудновата изрека једнога стратега „да ће свагда победити она војска која, полазећи у рат, има куражи да уклони све своје старе официре" — Срећан избор главних команданата — Патриотизам — Боља пешачка ватра и бајонетски напад — Лоша артиљерија, али опет боља од Српске. — Шта је рекао Краљ Милан I. о узроцима неуспеха српског оружја у овом рату — Колико су крива за овај неуспех српска дипломатска заступништва у Софији и у Цариграду — Њихови никакви извештаји узрок потцењивању бугарске снаге и веровању да Султанова румелијска војска неће учествовати у борби — Услед тога Србија распачава своју малу мобилисану снагу на 3 раздалека војишта, и полази у рат са сувише мало муниције, и не мислећи на утврђивање своје земље — Поука коју Швајцарци прпе из српско-бугарског рата, а којом би се могао користити и српски „главни" Генералштаб, ако нема преча посла. —

После оваковог једног рата појамно је да је се у самој нашој војсци и у целом страном свету који је пра-

тио догађаје на Балканском тропољу, вентилисало питање, од куда да се тај рат сврши онако како се *нико* није надао?

Јер ваља да констатујемо: да смо не само *ми* држали да ћемо као од шале тријумфално умаширати у Софију, него да је *цео свет* веровао да се јучерашња бугарска војска, остављена од свију виших команданта и од свију руских официра, и то баш у тренутку када полази у рат, неће моћи одупрети српској војсци, која је већ имала искуство од два рата, преко хиљаде у ватри прекаљених официра, добру војну организацију, и ванредно добру пушку.

Не само да је с наше стране било виших официра који су пре рата говорили како ћемо ми Бугарску прегазити, него је било и жена које су спремале што треба за котиљон на балу који би ми дали у Софији.....

«Pester Lloyd» који нас је нашег првог рата с Турцима правио горима од цигана, у очи овог рата донесе уводни чланак у коме доказиваше, са математичком сигурношћу, да ћемо ми победити, јер, вели, кад је наша *народна* војска 1876, могла држати у шкрипцу пуна четири месеца целу војску отоманске царевине, која има најбољу пешадију на свету, и коју су предводили онакви лавови као што беху Гази-Осман, Сулејман, Ахмед Ејуб, Абдул Керим, и Мехмед-Алипаша, које није могла доцније да савлада ни велика Русија, док није довела чак и царску гарду на бојиште — ја шта ли ће та војска учинити са Бугарима, који нису хтели да се бију ни уз Русе за ослобођење своје отаџбине, који до сада нису нигде били у ватри, без руских официра, са официрским кором који је тако рећи јуче изишао из школе?

Разуме се да је то веровање у нашу победу било још јаче у нас самих. Ево да цитирамо о томе једно место из писма мајора Т. Поповића:

«Ја знам како је сада непопуларно казати за се *и ја сам био за рат*, али би било кукавички не примити део свога крста..-

«Бугарска нас је тако изазивала, кињила и понижавала, да би ја и данас пристао да се дигнемо и да сви изгинемо, да се цео народ српски истреби или *освети*. И ја сам, као окружни начелник писмима својим од 30 Септембра и 3-ег Октобра 1885 доиста подстрекавао министра председника на рат.»

«У реду је дакле знати како су *наши војни кругови* мислили о нашој војној снази?

«Што се мене тиче, право да вам кажем, а можда ћете овом наћи потврде и у неким нашим разговорима у Пироту, ако их се сетите, ја сам трнуо гледајући ону *шаку људи*, која се дигла да победи *један народ* у часу његовог ентузијазма за своје уједињење. И, у формалној бризи за срећан успех нашег оружја, гледао сам сваком могућном приликом, на благ и приступан начин, да бар обратим господи официрима пажњу на *тегобу* задатка. Али сам свагда нашао на чврсто *самопоуздање*»

«Тако памтим када сам који пут, у кругу официра XV-ог пука, говорио да улазимо у рат веома тежак и опасан, и да г. г. официри треба добро да притегну опанке, те да се не врате са крвавим главама, мој уважени професор мајор Михоковић подвикнуо ми је:

— Јеси ли чуо, море, ако с мојим батаљоном и то с пушком на рамену не дођем пред бугарски ланац на четири стотине корака, хунцфут да сам! —

«Мислио сам да су старији хладнији. И једном, када се усудих о томе говорити у кругу највиших официра, г. ђенерал Милутин Јовановић полагаше само велику важност на увећање *броја* официра, а пуковник Бинички предусрете ме одсудно:

«— Зар нас да бију баштованције? Ха, ха, ха, ти си лудак! —

«— Али молим вас г. пуковниче, — бранио сам се ја — ако презирете њихову војску, за коју сам слушао да је добра, не презирите народно одушевљење. Сетите се како је бесни Хафис-паша прошао од сиротиње раје...

«Аја! Бадава — беседе су биле готове: у рат се иде с пушком на рамену против ћирамиција и баштованција... Тај се концепт није смео кварити.

«Све је било опијено некаквим неразумљивим одушевљењем.

«Морам вам казати један једини изузетак. Једнога дана дођиће у начелство мој пријатељ капетан Аца Машић.

«Тај официр једини изнео је предаме своју страву: да ћемо зло проћи у овоме рату, и када је нашао у мени једномишљеника, открио ми је своје уверење: да је доле рђаво, а горе претерано одушевљење, које не да к себи прићи, а камо ли дебатовати о питању рата.

«И тако уђосмо у рат с много самопоуздања а с мало размишљања.

«Пошто се свршио први дан рата, вратио се испред Цариброда наш Тотлебен, потпуковник Михаило Магдаленић с оваквим уверењем, које је мени на ћошку код ч есме казао:

« — Бадава, рат овај нема за ме интереса. Бугари беже као стока. Хорстиг их јури са запрегнутим батеријама свога пука, *За три дана смо у Софији*. Чисто ме је стид што су такве кукавице! — »

«Мени се лед отопи с груди» вели г. Т. Поповић завршујући овај увод свога писма.

Али та југовина на његовим грудима није дуго трајала. Ми смо видели како се брзо лист преврнуо...

Интересантно је да је онај исти пуковник Бинички, који је широтском окружном начелнику и р. артиљ. мајору казао де је *лудак* што мисли да нас Бугари могу победити у овоме рату, завршио своју званичну релацију о том истом рату од речи до речи овако:

«Завршујући овим целокупну релацију о вођеном рату, држим да ће сваки, коме је до војничког поноса и до истине стало, моћи да изведе ове закључке:

1. Да наш ђенералштаб није познавао ни земљиште ни остале прилике код непријатеља, већ је више *напамет* изводио операције, по неким погрешним крокијима, а нарочито по ономе поручника Гленера о брезничком срезу, на основу кога је и подручна ми дивизија упућена преко Чеканца, Брусника и т. д. те се онако пентрала, ломила и мучила по непролазним путевима.

2. Да је код појединих старешина владала малодушност, и услед исте распростирани су радо неосновани гласови о неким обиласцима наше војске од стране Бугара. Једно због тога, а друго и због недовољне практичне способности и прегледности, вршено је неодмерено и по све погрешно кретање и цепање трупа, што је разуме се најштетније дејствовало на физичку снагу војске.

3. Да је наша млада војска, непрекаљена у борбама тек тада своју дужност могла и хтела да испуњава, кад су и ако су, с њоме и пред њоме, биле њене старешине и предходиле јој примером и јунаштвом, иначе, без надзора без доброг примера, и без страха од старешина, настала је, нарочито код пешадије, уобичајена жалосна практика да се одмах растроји и повлачи, или да се заклони па иза заклона у ветар да пуцкара, не видећи противника, више да свој страх угуши. При иоле озбиљној борби многи су бацали муницију с намером да се под изговором о несталој муницији из борбе извуку. При укопавању војници су гледали да се зарију тако дубоко да их зрно ни с месеца не би могло погодити, а разуме се да ни они из таквих опкопа нису противнику никакве штете наносили, већ су само у небо пуцали. Све ово није се толико ни опажало док смо били у наступању, али при одступању, када је морал пао, поред тога што се све ово виђало и осећало, искрснуше и други рђави

појави, међу којима прсташи оличавају врхунац кукавичлука и деморализације.

4. Код старешина, ма колико да су малобројни, није се још васпитањем доспело код свију дотле да им војнички понос, патриотизам и преданост заклетви, буду једини покретачи за испуњење своје свете дужности, која сваком српском војнику треба да је дража од живота.

5. Да су они *плашљивци*, који проузроковаше и учинише да се наша војска *без нужде* повуче испред Сливнице, што јој је најјачи удар задало, навукли на се тешки грех, а на српско оружје љагу, која ће се само у случају поновљених борби са Бугарима, моћи да спере.»

Изгледа да пиротски начелник када је говорио о могућности да Бугари нашу војску победе, није био баш такав лудак, као што је г. Бинички мислио пре рата.

Пошто смо видели како један командант дивизије мисли после овог рата, неће бити с горега да чујемо шта мисли и један командант пука.

«Кад се — вели један такав виши официр наше војске — из свега до сад реченог изведе општи закључак, онда излази да *Србија у рату противу Бугарске није успела с тога, што је мобилисала мало војске, и што није имала довољно муниције.*

«Иначе, друге махне у рату биле су ове:

1. Војска се састојала поглавито из недовољно дисциплинованих и необразованих *тромесечара*, који дакле нису навикнути на војничку послушност, а *немају ни појма о народном поносу и држави.* Интелигенција и богаташи извукли су се из борачке службе.

2. Виши заповедници и штабови нису били спремни за свој положај. Отуда *делимична* борба дивизија, и почесна борба пукова у њима, јер нема *никаквог плана у руковању.*

3. Трупне интендантуре нису довољно разумевале своју дужност.

На послетку вредно је споменути и оно, *што би требало урадити за* унапређење *и поправку наше војске*:

1. Са свим укинути једномесечаре, а петомесечарима повисити службу бар на једну годину дана.

2. Направити касарне и слагалишта и уредно снабдевати војску материјалним средствима, те да се војска навикне на ред и на готовост за рат.

3. Поставити способне команданте и командире и не кретати их са тих положаја без особито важних узрока.

4. Подићи стрелишта јер војска у њима оскудева.

5. Створити подофицирску школу, у коју би се примали ђаци из гимназије или реалке као и редови и подофицири из војске, који су најмање основну школу свршили. Иначе *без ваљаних подофицира нема војске*, а ми данас немамо никаквих подофицира.

6. Израдити једном потпуне прописе за војску, јер нису потпуни, а и оно што има, није прегледно.

7. Увести бољу контролу над васпитањем и изображењем војске, и да сваки за то одговара, ако то не изведе.

8. Безусловно сваке године градити веће маневре, за вежбање виших команданата.

9. Код официра па и код војника уздизати и неговати понос и частољубље, а не таманити их понижавањем. Ништа и нема убитачније у војсци него када самовоља уводи незаконите казни, кад се људи скидају са већих положаја на мањи, кад се даје већи положај млађему по чину, без оправданог разлога, и кад се старији ставља под команду млађих. Ово је последње узор деморализације у војсци.»

Ми ћемо се још вратити да опширније проговоримо како о узроцима нашега пораза у овом рату тако и о лековима којима се наша војска може излечити, за сада хоћемо да цитирамо још које мишљење о целокупном српско-бугарском рату.

Ево до каквих је општих посматрања дошао онај прајски официр кога смо толико пута поменули.

Он вели: *)

Битка код Сливнице била је криза у којој се све преломило. Ту је сломљена српска инвазија, тако, да је најпре морална, одмах за тим и бројна надмоћност прешла на бугарску страну и тако Бугари добише кураж за офанзиву, у којој су се такође јачи показали.

Одкуда је то дошло?

Што су Срби и политички и војнички погрешили у моменту за *почетак* рата. Требало је да су раније ушли у Бугарску, док се велике силе и султан још не беху помирили с идејом уједињења, докле кнез Александар још није био сигуран да турска војска неће ући у Румелију, док се Русија није повратила од свог изненађења, док је срдба царева противу кнеза била још у највећем жару. Овде је могло да се догоди оно што још нема у историји, да једна држава другу ратом са свим *изненади* и то одмах ратним операцијама. Српска је војска у почетку Октобра могла са свим мирно да машира до софијског поља без икаквог отпора и да ту са концентрисаном снагом дочека и потуче једну по једну колону бугарске војске како би која дебуширала из кланаца или преко Искра. Што су Срби ту погрешку учинили, доказује недостатак енергије и решивости. Шест недеља стајала је војска док у место удесних не насташе најнеудесније прилике, то је кварило и полет и дисциплину укочене војске, која је на најгорем времену логоровала без сламе, дрва, без ћебади, стајала са рђавом храном; то је направило већ само више штете но једна изгубљена битка; државне финансије које и онако нису биле у богзна како добром стању, само су се погоршале.

Још нешто је допринело те су Срби ову погрешку учинили: *подцењивање* непријатељске снаге. Веровање да се *има каде* и доцније такав непријатељ победити. Србија

*) l. c. стр. 88.

је багателисала бугарску војну снагу као француска немачку у своје време. Чудно, особито што је Краљ Милан у Рушчуку казао «да се кнезу Александру може завидети за његову војску», а Србија, као најближи сусед, могла је *најпоузданије* знати каква је и колика је бугарска војска.

Односно ратног плана даље, погрешено је што се хтело да се *Софија* и *Видин* на један пут, *једновремено* узму, пре него што је непријатељска војска потучена. У место да се час пре дочепају Софије и да ту, живећи о трошку непријатеља, потуку главну бугарску силу, која се морала концентрисати за одбрану престонице, па после да се с по муке узме Видин, Срби распарчаше своју војску да би се што више земље притисло као компензација за унију. Др. В., ослабише главну нападну војску за читаву једну дивизију. Бугари нису хтели да падну у исту погрешку. Они су мало војске имали у Видину, и у опште само су се концентрисали. Осем тога Срби су подценили и јачину видинскога града. Чим се видело да Бугари неће да цепају своју главну силу ваљало је и Срби да повуку тимочку дивизију против Софије, а други позив био би довољан да чува тимочку границу. — Погрешно је даље што су и оне 4 дивизије онако раздалеко раштркане маширале на Сливницу у место да иду право на објект. И ако је битка на Сливници трајала *три* дана моравска дивизија није могла да стигне на време да обухвати бугарско лево крило. — — — — — —

Дописник «Келнских новина» о битци на Сливници вели ово:

«Са страхом се очекивао напад победоносних Срба, који продираху преко Драгомана, јер сваки је морао признати да је малени број бранилаца једва стизао за фронт, а крила, нарочито лево, беху готово са свим разголићена, изложени обиласку. Бугарски план беше дакле држати се на томе месту колико се може дуже, док не стигне жељно очекивана потпора. Сва нада бугарског ђенерал-

штаба лежаше у томе да намами непријатеља да напада главну позицију сливничку; имало се уверење да ту неможе продрети; а бескорисним покушајима изгубио би неколико дана. Док би непријатељ дошао до уверења да не може Сливницу узети с фронта већ једино обиласком левог крила, дотле би се бугарске војске концентрисало толико, да може успешно одбранити и лево крило. Ваљало је дакле првих дана изазвати Србе да нападају централни положај и што је могуће одвраћати им пажњу од бугар. левог крила. У тој цељи непрестано су предузимати испади са десног крила и борба је непрекидно везивана за висове северно од друма. Прво смо тиме постигли да су нас Срби држали за јаче него што смо онда били, а друго тиме дојиста успесмо да вежемо пажњу срп. војске на овој страни.

Ова бугарска тактика не само што беше тачна и паметна него и једино могућна. Али с друге стране је тако исто истина да је успеху ове тактике знатно допринела непојмљива слепоћа српског заповедника.

Један је ђенерал један пут рекао о некаквој позицији: Штета за ова дивна утврђења. Она су тако добра, да их нико никада неће нападати. То је исто требао да каже српски ђенерал кад је изишавши пред Сливницу видео позицију са безбројним шанчевима, редутима, артиљеријским положајима, који се сви међусобно потпомажу градећи ватру од неколико спратова. Спрам овакве позиције сама природа казиваше ђенералу Јовановићу шта треба да ради т. ј. да ни пошто ту позицију не напада, осем ако би се доказало да се ни с које стране баш никако обићи не може. Он је требао свима силама да покуша обилазак и он би се брзо уверио да је то на бугарском левом крилу ласно. Српски ђенерал учинио је баш напротив. Не тражећи никакав капицик, он је јурнуо да главом разбије зид. Руско-турски рат даје још један пример такве нерасудности. Тако је и Су-

лејман-паша у место да хајинкејским кланцем пређе преко Балкана, па да преко Габрова дође Русима за леђа, он јуриши на Шипку дотле, док није целу војску своју упропастио. Изгледа да се Јовановић на овај пример угледао, јер и он је дотле терао своје војнике против бугарских позиција док је великим губитцима упропастио чврстину своје војске, и док Бугарима није стигло толико трупа да појачају и крила и центар. И тек сада покуша Јовановић (.....) да обиђе бугарско лево крило, али сад беше доцкан, оно беше већ довољно јако. Да су Срби са свом силом надрли благовремено на буг. лево крило, не само што би тако рећи без крви победили, него би бугарској војсци отсекли отступницу и она би се морала предати.

Па онда и сами напади српске војске 6-ог и 7-ог Новембра не беху тако удешени како би требало.

Као год што су Срби у свом ратном плану учинили грдну погрешку што су своје трупе распарчали, тако исто и сада српска главна команда није могла да се реши да све силе употреби на обилазак сливничког положаја, да махне свако пуцкарање на фронту и на нашем десном крилу, па да са свом снагом гледа да се дочепа наше одступнице. То би истина било ризично али у положају у коме се српска главна команда налазила, требала је и морала је да ризикује. — —

Други прајски официр, г. фон *Хун* има у својој књизи читаву главу *) о *«узроцима бугарских победа»* која нам може бити врло поучна

Ево шта он вели:

«Пошто је прошло неко изевсно време од бугарских победа, и пошто престадоше депеше о ратним догађајима, почеше људи у Европи да се питају: какви узроци да доше томе рату тако *неочекивани* свршетак? У опште се на то питање одговорило да су бугарске трупе имале више храбрости а кнез Александар више способности за

* I. с. 287.—297.

командовање. Али то је сувише неодређен одговор. Ми ћемо мало подробније да проучимо одговор на то питање.

«Нема сумње да су Бугари одлична солдачка грађа, да људи, који могу страшно много да издрже, а с малим су задовољни, могу лако да се подчине војној дисциплини. Као и свака добро дисциплинисана трупа, Бугари су се у борбама храбро држали, чему је много доприносила свест да су телесно (?) јачи, да су надмоћнији (бројно ?) од Срба. Тако исто нема сумње да је осећање, да се они бију за своју народну ствар и уједно да бране своје огњиште од једног неправедног напада, упливисало морално на војнике и још више на официре, исто као и предњачење кнеза Александра. Ја мислим да све то заједно са погрешкама, које су Суби у овом рату починили, не може да објасни бугарске победе; тако исто и тврђење да резултат рата ваља приписати разлици у војној организацији једне и друге ратне стране, не одговара потпуно на горње питање. На сваки начин била је бугарска војска у превази над српском с тога што њених 32 батаљона стајаће војске беху одиста праве линијске трупе, у европском смислу те речи, докле српска војска има на себи још карактер милиције, те тако овај рат беше борба између система стајаће и народне војске, али опет ова корист са бугарске стране беше у многоме окрњена незгодним околностима у почетку рата, цепањем тактичких јединица, које беше неизбежно при онаком изненадном стратешком маршу на српску границу.

Један врло познати ђенерал, који заузима одлично место међу стратезима, рече ми, да Бугари за своје победе имају да благодаре једино тој околности, што су се испрва налазили у одбранбеној улози, што су могли пустити да се Срби најпре разбију на њиховим утврђеним положајима, па кад је у след тога настао неред, што су се умели користити њиховом забуном за један офанзивни удар до Пирота. По мишљењу тога ђенерала, права надмоћност бугарске војске над српском показала би се тек

онда када би она нападајући као Срби утврђене положаје, победила. Ђенерал је завршио слутњом да би Бугарима на Нишу ишло тако исто као и Србима на Сливници. Против овога схватања, које је иначе са свим тачно, дало би се у овом специјалном случају гдешто навести; тако, српска војска није толико сломијена пред утврђеним положајима Сливнице колико јуришима бугарског десног крила на њено лево крило у брдима, а што се тиче Ниша, Сливнички догађај не би се могао поновити већ и за то, што Бугари нису ни мислили нападати на то утврђено место. По бугарском плану имало се према Нишу продирати само дотле, док би се заузео какав добар положај за одбрану, на коме би се оставио само осматрачки кор, а главна војска имала је да преко Књажевца иде право на Београд, при чему би јој Узунов са видинским кором идући поред Дунава састављао десно крило. По свој прилици би Срби онда и сами напустили Ниш

Велики па и највећи део успеха у рату зависи *од вођења и командовања*, и противно свачијем очекивању, показаше се Бугари чак и у томе надмоћнији.

У иркос младости бугарских официра, *или баш због* те младости?

Ја не идем тако далеко као горе поменути ђенерал који држи да су Бугари и за то победили, што су имали само младе официре, јер он је о томе изрекао чак овакав парадокс:

«Свагда ће победити она војска, која има куражи, да у тренутку када се огласи рат, уклони све своје старе официре.»

Али при свем том не може се одрећи да су наши млади официри имали две особине, које тешко да се могу наћи у толикој мери ма у коме старијем официрском кору, а те су особине: несавладљива, неуморна радна снага и частољубље, које младачким оптимизмом беше напрегнуто до крајњих граница На војном министру Никифорову, на начелнику главног ђенералштаба Петрову беша натова-

рен тако страшан терет послова, да га старији официри неби лако издржали. У старијим војскама, које живе у правилним одношајима, све је предвиђено, све је у напред спремљено, ту само ваља притиснути једно дугме, па машина одмах сама по себи ради. Од свега тога не беше ништа у бугарској војсци, и тек за време самих ратних операција, ваљало је уређивати све оно, што би требало да је подлога операцијама. Што се под таквим околностима обишло скоро без икаквог нереда, што је нарочито министар војни Никифоров успео да са малим срествима којима је располагао, снабдева војску храном, да накнађује на време утрошену муницију, што је само мобилисање одговорило свима очекивањима, то беху резултати такви, да је велико питање били све то тако ишло да су на челу војске остали руски официри. Код самих трупних вођа као што су Гуцев, Бендерев, Николајев, Попов, и Узунов, стајала је ствар овако: они су у почетку операција, обдарени великом дозом оптимизма и самопоуздања, и немајући много појма о тежини задатка и положаја, водили своје трупе у борбу. И онде где су баш знали како ствари стоје, нису се много обазирали на тешкоће, јер за победу их очекиваху награде, какве до сада нису имали у изгледу официри ни једне једине војске. То беху поручници и капетани, дакле строго узевши скоро нико и ништа, и сад им се на један пут даваше прилика да стеку војничке славе, аванзовања, одличија, на што се у обичном току службе не би могли надати још за много година. Кад какав ђенерал добије битку, то управо и није ништа особито, то је само његова дужност; али кад узму једнога капетана испред фронта његове чете, па га поставе на чело једне војске од 10 па чак и 20.000 људи — па кад тај капетан задобије победу, за коју би му завидети могли оседели ђенерали, онда је то сасвим нешто друго. Што већа награда то већа и напрезања оних којима се даје прилика да је задобију, није дакле никакво чудо што су наши

млади официри уложили све што су имали храбрости и интелингенције, само да се користе приликом која им је тако изненада пружена и за коју су знали да се неће никад више вратити. Што су успели то је за цело њихова лична заслуга; али што је тај вратоломни покушај са младим официрима у опште довео победи а не потпуном хаосу, то је заслуга кнеза Александра, *који је за свако место умео да изабере најподеснијега човека.* Храбрости и жуђње за одликовањем могли су имати сви, али способности за велике задатке могло је бити само у неколицини; и он је баш ту неколицину пронашао и наместио их је у највеће команде и у положаје са највећом одговорношћу. Гуцев, Попов, Бендерев и Узунов били су често принуђени да раде по својој иницијативи и на своју одговорност, и да су операције, које су они по своме нахођењу предузимали, лоше испале, то би довело у питање цео успех рата. Правда захтева да се призна заслуга ових команданата, јер да кнез Александар није имао срећу у избору својих дивизијара, његова врховна управа и његова лична храброст тешко да би привезала победу на бугарске заставе. Али и овај је избор људи заслуга, и то у толико већа што је тежи био избор. Кад владалац једне велике државе има да изабере ђенерале за командовање, он има на расположењу многе личности, за које њихова прошлост гарантује да ће бити стручни и у свему подесни за дотичне команде. Сваки од њих има већ своју историју, по којој се могу ценити његове способности. Овде на против кнез је имао посла са младим, са свим још непознатим људима, код којих су се војводске особине само слутити могле, на основу личне оцене а не на основу каквих факта. Капетан Х. може бити одличан командир чете, у њему се можда скрива какав велики војвода, али то се не може знати, јер он још никада није имао прилику да покаже и те своје особине. Требало је имати веома оштар поглед, врло много познавања људи, па да се између бугарских официра који сви беху у положају

онога капетана X, пронађу они који су за главне команде, и да се ни у једном случају не погреши. Овај млади «ђенералитет» наравно да је оживљавао и држао кнез Александар, који је био душа своје војске.

Из до сада казатог излази да ја, претпостављајући храброст војника као нешто што се по себи разуме, приписујем бугарске победе поглавито вођењу, кнезу и његовим подкомандантима. Али да би се успех са свим објаснио, не треба изгубити из вида једног фактора, који и ако није непосредно утицао на борбе, ипак беше од највеће важности. Ја мислим опште пожртвовање, које беше прожмало целу земљу, и војнике и сељаке. Сви државни чиновници беху се одрекли сразмерног дела своје плате, кнез беше уступио половину своје цивилне листе (која износи 600,000 динара), официри недобијаху скоро никакву плату, а војници се задовољаваху самим оделом и храном. Да би се за сваки случај сачувало неколико милијуна у резерви, многе су реквизиције плаћане боновима, услед чега данас четвртина становништва има по нешто да наплати од државе. Па ипак се сваки драговољно покоравао реквизицијама. Сељаци који су иначе врло штедљиви, ставили су влади на расположење своју стоку, своје амбаре, свој рад, и да је дошло до ратног зајма, ако се не би могао добити на страни, за цело би се добио у земљи, то је моје убеђење. Па с каквом је готовошћу плаћен крвни порез. Ја то не говорим о стајаћој војсци, то се по себи разуме, него о резервистима, опол̂ченцима и добровољцима. Са свију страна су они притекли, и позвани и незвани, и обучени и голи, и с оружјем и без оружја, али они притекоше са најбољом вољом да послуже отаџбини. Такав патриотизам беше обузео целу земљу, која иначе беше тако мирна, да нисте више могли познати људе, које сте иначе врло добро познавали.

Способност у вођењу и патриотизам целога народа, ето то су узроци бугарских победа» — —

Међутим ми смо на своме месту видели, колико је пешачка ватра с једне и с друге стране, колико су бајонетски напад и бољи топови код Бугара допринели да победа буде бугарска. О тим узроцима говори *Гопчевић* опширније у нарочитом одељку своје књиге под насловом:

О пешачкој ватри и нападу с бајонетом

Ево шта он каже: (l. c. стр. 501—509).

Ја нисам пријатељ јуришне тактике, али сам видео чему води подцењивање бајонета а прецењивање пешачке ватре. Истина велика улога коју је играо бајонет у српско бугарском рату, са свим је локалне природе, јер је врло велико питање, да ли би Бугари са својим бајонетским нападом тако успевали против непријатеља, који добро гађа н. пр. против Турака. Турци су и на Плевни и на другим бојиштима показали да се са бајонетом не може учинити ништа против добро ушанчених трупа, које хладнокрвно и тачно гађају. Што су ови напади успевали против српске војске лежи у томе, што је ова васпитавана за одбрану, и што је испод сваке критике пуцала.

Војничка настава у Срба и Бугара, то су две крајности. Српском солдату је казано: ти имаш у Кока-Маузеровој пушци оружје које тера тако далеко, како ни једна друга пушка [1]) и с њоме можеш учинити да ти се непријатељ никако не може ни приближити. Ваши плотуни просто ће косити читаве непријатељске батаљоне и т. д. И са таквим илузијама пошао је српски солдат у рат. Оно истина, његова је пушка одлична, али само у рукама *вештога стрелца*. Али таквих као да у српској војсци није никако ни било. Да би се са таквом пушком корисно руковало, требало је гађати у нишан на свима растојањима и то много, а то кошта времена и још више муниције. Пошто је муниција врло скупа, не треба се чу-

[1]) 12-ог Новембра (борба на Прегледишту Пешковцу) ударала су српска пушчана зрна на *три хиљаде метара* још са толиком снагом да су убијала и рањавала. Једно је ударило у патос наше собе у Ј. ариброду, и ја га чувам.

дити што су у сиромашној Србији војници добијали мало бојевих метака за гађање у нишан. Природна последица била је да срп. војници нису умели руковати са својом пушком. Да би се користили даљином њеног терања они су махом отварали ватру на 2000 метара. Како се Бугари тиме не даваху зауставити него продираху даље, Срби заборављаху у узбуђености да треба спустити визир, или немађаху кад, или нису умели да оцене доцније одстојање, па су намештали на лажна одстојања, еле било са чега му драго, факт је, да су Срби свагда пребацивали тако, *да је у средњу руку на три хиљаде метака долазио један погодак.*

Наравно да тако безопасна ватра није била у стању да заустави јуришуће Бугаре, у толико мање, што су ови брзо видели да су им и онако мали губитци све мањи што се ближе примакну Србима, јер ови константно пуцаху преко противникових глава. Тако су Бугари могли да продру до опасне близине.

Сада треба замислити расположење српскога војника коме је накаламљено толико илузија о његовој пушци, и који сад беше тако горко лишен тих илузија.

У место да непријатеља бије на даљини, овај му се примиче све ближе; у место да га коси својом ватром, куршуми лете у небо. Како се онда можемо чудити што је српски војник на један пут изгубио веру у своје оружје, што се у њему онако силно пробудио нагон за самоодржање? Било је случајева где су Срби напустили свој положај, и ако су јуришећи Бугари били још на 500 метара од њих. Међутим баш на растојању од 150—500 корачаји може се ускорена ватра најбоље употребити противу јуришећих, само не треба гађати на 200 метара. Ако се хоће да се користи далеким терањем пушке, онда би се можда могао направити овакав распоред: Најбољим стрелцима у команди (и само њима) заповедио би официр да гађају рецимо на 1200 највише на 1500 метара. На сваких 300 метара даљег продирања непријатељевог, офи-

цир би наређивао мењање визира, и тек када би се непријатељ приближио на 700 метара официр, би имао командовати да цела трупа на то одстојање гађа. Па и цела трупа имала би бар још два пут на команду официра да мења нишан на 500 и на 300, за што не треба много времена. Ту, на одстојању између 300 и 700 метара ваљало би пуцати плотунима, што имају јаче морално дејство а мање се троши муниције. Тек испод 300 метара ваљало би допустити појединачку паљбу. Ја сам уверен да би тако уређена паљба и најхрабрији јуриш осујетила.

У срп. војсци напротив изгледа да је сваки пуцао како је кад хтео. Тек по кадшто било је њихових плотуна, али без дејства. Осем тога догодило се готово у свакој битци да је Србима нестало муниције — то је била природна последица баснословног расипања муниције. У српским стрељачким рововима, на сваком месту где је један стрелац стајао, нашао сам после бораба од 60—100 а кадшто и до 150 чаура, а цела околина беше засејана резервним муниционским сандуцима празним. Бугари су трошили пеш. муниције бар четири пута мање.

Српско расипање муниције имало је две рђаве последице: прво се стрелац брзим пуцањем уморио, малаксао; а друго нестајаше му муниције баш онда, кад му је највише требала т. ј. кад се противник знатно приближио. Врло је вероватно да су Срби махом из овог другог узрока одступали, чим су им се Бугари на 5—400 метара приближили. Било би интересантно знати колико су Срби утрошили муниције за време овог 14 дневног рата. Од прилике може човек појмити колика је цифра кад помисли, да је српска војска после пиротске битке имала још муниције само за 24 сахата, и да је за то морала тражити примирије пошто по то. Да га није добила, она за десет дана не би била у стању да се бије. Расипање муниције то је грдна махна новог брзострељног оружја, и само јој се тако може стати на пут, ако се на бојишту ватра систематски регулише.

Нека би се Срби користили овим искуством.»

Односно артиљерије *Гопчевић*, у својој књизи (стр. 504) има такође нарочити чланак под насловом:

«*Обострана артиљерија*», из кога вадимо следеће:

«Бугари су имали Крупове топове; што су ипак њихови артиљеријски успеси са свим незнатни, то се има приписати невештини бугарских топџија.

Узрок је: што су они врло мало вежбани у гађању са бојевим метцима, јер то кошта пара, а тврдичлук бугарски гнуша се од сваког «излишног трошка.» Осем тога, на место руских артиљеријских официра дођоше бугарски, а они не беху своме задатку дорасли. Ја се често нисам могао уздржати, него сам јавно исказивао своје негодовање због начина како је употребљавана бугарска артиљерија. Често ми се наметала сумња да су бугарски командири батерија кукавице. Врло су ретки случајеви да је једна бугарска батерија за време какве битке помакла се мало напред. Оно, од њих се не може тражити да мењају положаје за љубав 1000 или 1500 метара, али кад се ваља приближити на 2000—3000 метара, онда је дужност батеријског командира да промени положај, нарочито кад се његови топови, због сувише велике даљине, не могу да употребе. Међутим ја сам и на Сливници и код Пирота видео разне батеријске командире, који су остали на својим јутрашњим положајима и онда, кад се борба за 5—6 километара удаљила. Нарочито код Пирота хтео сам због једне бугарске батерије да побесним, јер она је избацила неколико граната од којих ни једна није добацила, па је онда са свим престала пуцати, и за време целе битке није се ни с места макла, и ако би дивно могла дејствовати да се само у равници за три хиљаде метара примакла. Напротив командир и послуга за време битке лежаху крај својих топова и — спаваху!!!

О невештом поступању предводничке бугарске батерије 14-ог Новембра говорићу на своме месту. (То смо напред видели).

Похвално морам споменути бугарску деснокрилну батерију у битци од 7-ог Нов. као и ону која је 13-ог савладала неисказане тешкоће те се попела на Прегледиште (Нешковац) јер је она причинила те су Срби своје положаје напустили.

Тачност погађања бугарске артиљерије остављала је такође много да се жели. Са мојим прекрасним догледом могао сам сваку бугарску гранату да пратим и да се уверим где је која пала. Већина их је промашила циљ. Из целог рата сећам се само на два добра бугарска артиљ. метка, оба беху из батерије лево од Пирота спрам Гњилана, и оба ударише на путању којом се трупе српске кретаху човек за човеком.

Артиљеријом бугарском је управљао некакав капетан *Панов*, који није умео да је употреби. Изгледа да он није ни знао да се више батерија може сложити у једну огромну батерију, и да се таквом масом топовске ватре могу постићи особити резултати. Он је свагда своје батерије на најнеопростивији начин распарчавао. Ја у опште не знам шта је он радио с његових 13 батерија, јер ни у једној битци нисам видео више од половине и то свака бат. за себе, а међу њима по много километара растојања. Што је ипак бугарска артиљерија била надмоћнија од српске томе је поглавити узрок бољи материјал.

Ја ништа жалосније видео нисам од српске артиљерије. Истина њен материјал стајаше према Круповом као 1:10, али то не би требало — бар спрам неспособности бугарских топција — да оправда неспособност српских батеријских команданата. Или, каквим именом да се крсти поступак оне артиљерије која одступа чим се бугарски ланац приближи на 2000 метара? А то је било и на Сливници и код Пирота. У обема великим биткама нестаде српске артиљерије далеко пре него што битка беше решена, и она остављаше самој пешадији да гледа шта ће, у место да сама до краја остане и да заклања одступање своје пешадије.

При свем том што је српски артиљиријски материјал био са свим стар и рђав, опет су га са смешном бојажљивошћу чували да га не експонирају, само да га противник не ухвати. Очевидно је из те бриге потекла она глупост што пешадија српска код Цариброда и на Прегледишту (Нешковцу) није имала ни једну батерију, и ако би оне на тим положајима биле од неоцењиве користи. Артиљеријски положај на драгоманском теснацу такође је напуштен без довољног узрока. Да је на Прегледишту била једна или две српске батерије (као што су их Бугари доцније на истом Прегледишту наместили) продирање бугарске војске зауставило би се за неколико дана, и она не би могла узети Цариброд.

Код Пирота беше место да се импозантним развијањем артиљерије нанесе бугарској војсци огромна штета. Како је српска војска према њеном Ordre de bataille располагала са 16 батерија које пољских које брдских, то би толика артиљеријска сила, добро распоређена, у свези са нечувено недотупавним наступањем бугарске војске, била довољна да противникову војску десеткује. У место тога видео сам раштркано 10—12 српских батерија које су тако пуцале да су њихове гранате увек падале *између* бугарских колона.

— До ђавола, где је српска артиљерија? — питао сам се готово у свакој битци. 7-ог када су три српске дивизије учествовале у борби видео сам свега 6 српских батерија. Где беху оне друге 6? Где беху код Пирота још 4—6 батерија? Оно по организацији српске војске она би требала да има 32 пољске и 6 брдских батерија, али као што се види из њеног Ordre de bataille оставила је код куће 18 пољских и 4 брдске батерије. Али што бар није *поведена* артиљерија *сва* употребљена у тако судбоносној битци као што беше Пиротска?

(4 пољ. батерије беху чак код Сопота. Др. В.)

После не могу да не споменем да половина српских граната (ако не две трећине) није прсла. Тако је било и

са многим бугарским гранатама. Пало ми је у очи да ни једна од ратних страна немађаше шрапнела (а наши увек причаху како бугарски шрапнели чуда почињише Др. В.), а ови би се баш у овом рату с коришћу могли употребити. Са картечима се такође није никако пуцало, јер српске батерије беху увек одступиле пре, него што се непријатељ приближио на картечно одстојање.

Да не би био неправедан морам рећи да се ова моја покуда не тиче пуковника Хоретига који се са дрскошћу маневара своје батерије 15-ог одликовао (ах, драги Спиро, кам срећа да је 15-ог пуков. Хорстиг командовао само једном батеријом, али на жалост он је тога дана био дивизизијар) нити командира крајње десно крилне српске батерије у битци 7-ог, који је са својим топовима остао на вису и онда када се бугарски ланац попео на половину виса.

Чуда ради да поменем да сам (нарочито код Пирота) виђао бугарских батерија које су муницијске каре држали поред самих топова тако да би један српски погодатак био довољан да учини да им цела муниција, кара за каром, експлодира, и да им побије сву послугу.

Једну бугарску батерију видео сам где стоји у сред ватре на друму са свим мирно. Не могох дуже издржати него упитах: Што не скине топове са предњака?

— Немам заповест за то. — беше одговор,

— Шта вам треба ту заповест? Ви одавде можете тући ону српску батерију чије гранате овуда падају. За што им не одговарате? —

Али та добричина остаде при своме: без нарочите заповести он не пуца. Кад сам после једнога сахата опет онуда прошао, стоји батерија још непомично на истоме месту, и то у маршевој колони!» —

Поред свију тих колосалних махна које г. Гопчевић описује код бугарске артиљерије, она је ипак била јача

од наше; за што? То смо видели. За то што су у нас влада уверење да би губитак једне старе, готово са свим неупотребљиве Лахитове крнтије, која би се једним картечним метком стоструко исплатила — био то исто што и губитак заставе!

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

Владан Ђорђевић

ДНЕВНА СВЕТЛОСТ И УЧИОНИЦА

(Свршетак)

Сем ових светлосних долазе и *други хигијенски разлози*, који говоре за учионице са прозорима на југоисток. Ове се учионице зими лакше загревају, јер су заклоните од ладних северних ветрова; сув источни ветар ипак их не бије управо, но под косим углом, а тако исто опет и јужни топли ветрови. Лети пак у најжарчије доба дана, после подне око два сата, оне су већ у залатку. Даље, ове су учионице и иначе здраве за живот, јер су изложене утицају јутарњих и полудневних сунчаних зракова.

Ове су учионице добре за све разреде без изузетка, а особито за млађе разреде, где су деца са нежним организмом, па и нежним очима.

3. *Луж и положај учионице* је такође повољан за школске цељи. Ове су учионице осветљене непосредном сунчаном светлошћу и пре и после подне за све време наставе. Неки баш због тога држе, да су ове учионице веома штетне за очи. Но то је погрешно мишљење, што ћемо на крају овога одељка гледати да докажемо. Завесе морају бити на овим учионицама, разуме се особито добро удешене. Ове су учионице и на облачним и магловитим данима врло добро осветљене. — *Учитељев сто* налази се на западној страни; школска табла уз западни зид или у северозападном углу, но никако у југозападном. Слике долазе на западни зид, и земљописне карте на северни. — Цело пре подне има на тај начин светлост главни правац према ученицима с полулева са зади. Овај је правац добар за читање и све остале школске радове осим писања. Но, кад се узме у обзир, да на ведрим данима морају бити навучене на прозоре завесе, које треба да су на бело, онда је јасно, да ће се у њима светлост тако ломити и расипати, да ће ученицима долазити

светлост управо с лева, *од завеса*, те ће онда бити повољно осветљење и за писање. На облачним данима је опет све једно, где је сунце према ученицима: с полулева спреда, с лева, или с полулева са зади. После подне светлост долази ученицима с полулева спреда. Овај је правац добар за све остале радове, сем показивања на учитељевом столу, јер тада долази у неку благу сенку она страна од предмета на учитељевом столу, која је окренута ученицима, а лице у ученика је јасније осветљено. Што се тиче читања, седећи право и држећи књигу пред собом слободно у рукама, како и треба радити при читању, ту опет долазе у помоћ завесе, које светлост расипљу, а још више одбивена светлост од стражњег дувара и тавана.

Сем ових услова, који се тичу светлости, овде долазе у обзир и *други здравствени услови*. Учионице с јужне стране зими се лакше загревају, јер су заклоните од ладних северних и сувих источних ветрова, а изложене су топлим јужним ветровима. Но с друге стране опет у лето је незгода у томе, што је у овим учоницама на жарким данима већ од 10 сати пре подне, а особито у почетку првог часа после подне, таква врућина и запара, да је тешко издржати, те и настава од тога пати. За то треба, да су направе за проветравање на овим учоницама добро удешене, и у великом броју. У осталом ова несносна врућина само је у јуну, јер је у јулу већ велики школски одмор.

И ове су учонице добре за све разреде, а особито за најмлађе, јер је ова страна и иначе најздравија страна за обитавање.

4. *Југозападни положај учионице* је већ мање повољан. Учионица је цело пре подне у засенку. На ведрим данима је осветљена благом расутом дневном светлошћу. На мутним и магловитим данима већ не може бити ова учионица цело пре подне *довољно* осветљена, нарочито на првим часовима, кад се баш највише чита. После подне долази у учоницу непосредна сунчана светлост, но под не са свим повољним упадним углом (с полулева са зади) за писање. — *Учитељев сто* и школска табла долазе на северозападну страну. Карте и слике долазе на северозападну и североисточну страну, а то је добро.

Остали здравствени услови нису повољни. Учионица је заклонита и од ладних северних и од сувих источних ветрова, и изложена је топлим јужним ветровима. Лети је пре подне ладовина у учионици, после подне је врућина, но ни из близа није онака запара, као у учиницама с југа.

Ове учонице треба употребљавати за оне разреде, који имају више после подне да читају и да раде на географским картама,

глобима, на школској табли, и где се експериментише, а пре подне, где се више чита, и где је више усмене наставе.

5. *Источни положај учионице* је у погледу на осветљење неповољнији за школске циљи од свију досадањих. Учионица је овде осветљена цело пре подне, до 9 сати од прилике, непосредном сунчаном светлошћу, која у учоницу долази с полудева спреда, доцније с благом расутом дневном светлошћу. После подне је у залатку. За то је опасност, да ће после подне, особито последњег часа, бити слабо осветљена и то како на мутним тако и на ведрим данима: на мутним данима због мало светлости у опште, а на ведрима због тога, што је ваздух пред вече непровидљив од многе прашине у њему. — *Учитељев сто* и школска табла у овом случају налазе се на јужној страни. Карте и слике долазе на јужни и западни зид. те је и с те стране неугодност, што земљописне карте не могу ни у ком случају да се вешају на северни зид.

Ни *остали здравствени услови* нису бо: зна како повољни код овог положаја учионице. Тако зраци јутарњега сунца врше овде свој благотворни утицај само један или два сата, и то под врло оштрим упадним углом; полудневни зраци никад не обасјавају ову учионицу. Зими су ове учионице заклоњене од северног ветра, ал' за то нису од ладног североисточног и од суве устоке, која бије учоницу свом снагом. За то су често ове учионице исто тако ладне и равномерно загрејане, као и северне: доњи слојеви ваздуха остају вечито ладни, те су ноге у ученика ладне, а глава врућа. А од колике је ово штете за здравље, није место овде да се расправља. Лети су ове учионице пријатне, јер су већ од 9 сати пре подне у залатку.

У овим учоницама не треба никако држати после подне часове из лепог писања, цртања, географије, ситног и финог ручног рада, и других предмета, за које се изискује оштро гледање. Нарочито за време последњег часа треба бити врло обазрив у овом погледу. Ове би учионице биле најбоље за разреде, који не би имали наставу после подне. Најбоље је, да се ове учионице не узимају за редовну свакодневну наставу, но само *изузетно*: за гимнастику, за наставу из певања (без нота), декламовања, и у опште за усмену наставу, где се не изискује оштро гледање, или за вечерње часове при вештачком осветљењу.

6. *Западни положај учионице* је још неповољнији и од источнога. Ове су учионице цело пре подне у залатку, с тога су на мутним данима недовољно осветљене. То је велики недостатак, јер је пре подне главна настава, где се врло често захтева оштро гледање, као при читању, писању, земљопису, и т. д. После подне су осве-

тљене довољно, но светлост долази с полулева са зади, те није удесна за писање и цртање, а баш лепо писање и цртање, као лакши духовни предмети, често се раде после подне. — *Учитељев сто* и школска табла стоје на северној страни, те земљописне карте и слике могу се вешати на северни и источни зид, и то је добро.

Остали здравствени услови нису баш неповољни. Учионица се зими загрева осредње, јер није на удару северним и источним ветровима; но није изложена ни јужним ветровима, сем југозапада.

Најбоље је и ове, као и источне учионице, узимати само за изузетну, а не редовну свакодневну наставу.

7. *Североисточан положај учионице* је неповољнији од свију досадањих. У нашим пределима, и у сима где живе Срби и Хрвати, за време наставе не дабивају ове учионице никад непосредну сунчану светлост. На мутним данима нису довољно осветлене ни пре ни после подне. После подне је опасност, да и на ведрим данима не буде довољно осветљена. — *Учитељски сто* и школска табла дошли би са северозападне стране, те би се карте и слике морале вешати на северозападни и југозападни зид, и тако и с те стране не би ове учионице биле баш са свим удесне.

Остали здравствени услови би тако исто били неповољни у ових учионица, као и светлосни. Северни ветар би их био косо, североисточни баш правце у прозоре, а источни опет косо. С тога би се зими ове учионице грејале врло тешко и врло неравномерно. Лети би било у њима лаловине — и то им је једина добра страна.

Североисточне учионице су с тога са свим за одбацивање; или ако се морају употребити онда само изузетно.

8. *Северозападни положај учионице* је тако исто неповољан као и североисточни, и тако исто је за одбацивање, као и она.

9. *Северни положај учионице* је најнеповољнији од свију. У нашим крајевима, а и у свима где живе Срби, ове учионице не добивају никада ни лети, кад сунце гради највећи лук, непосредне сунчане светлости. Светлост је у њима до душе врло равномерна целога дана, и кад би само равномерност светлости преко дан била меродавна, онда би учионице с овим положајем биле најбоље од свију (као што неки и узимају). Но ми смо раније доказали, да равномерност светлости у учионици *преко дан* није неопходан услов за добро осветљење дневно. Он није ни главан услов. Главна је *количина* светлости, а уз то и њен упадни правац. А колична светлости у овим учионицама је на облачним и магловитим данима баш врло малена, особито на оним местима, што су удаљенија од прозора. Даље ова је светлост сама по себи већ сувише блага и расута, те се од учоничиних дуварова и од тавана одбија веома

слабо. С тога је она неповољна и за читање, јер се мора књига увек искретати према прозорима, ако се оће да се види читати; а тиме је ученик принуђен да седи за време читања косо, што се опет у школи из здравствених разлога не сме допустити. — *Учитељев сто* и школска табла дошли би у овим учионицама са источне стране. Земљописне карте и слике би се вешале на источни и јужни зид, те би ове учионице и с те стране биле за наставу неудесне.

И *остали здравствени услови* би били у овим учионицама неповољни. Зими би се ове учионице загревале тешко и неравномерно, јер су изложене ладним северним ветровима. Ова је страна у опште нездрава за живот, јер је никада не обасјавају животворни сунчани зраци. Једина би добра страна код ових учионица била, што би биле лети ладовите.

Према томе просторије са северне стране не могу се признати као подесне за свакодневну редовну наставу. И ове се могу употребити само као изузетне учионице.

Према свему досадањем излази ово:

Најбоље су учионице, где светлост долази озго, а учитељев сто је намештен са северне стране; одмах за тим долазе учионице са прозорима на југоисток и југ. Мање су повољне учионице са прозорима окренутим на југозапад, још мање са прозорима на исток и запад, а најнеповољније су са прозорима на североисток, северозапад и север.

Сви автори по овој ствари нису овог истог мишљења. Већина их је за прозоре на *југоисток и исток*, као: *Цвеп, Фаренграп, Фалк, Папенхајм, Жавал, Багински.*[1] — *Кон* је с погледом на *осветљење* учионице за *јужну* страну у опште, а са свим против северне; с погледом пак на остале здравствене услове је за *јужну и источну* страну. — *Фукс* је за *исток, југоисток* и *североисток*. — *Ланг и Реклам* су за *северну* страну.

Према ономе што је до сад изложено, неће нам бити ни мало тешко да побијемо једнострана и нетачна мишљења, и да докажемо, да је за школске цељи једино повољна јужна страна са југоистоком и југозападом. Да почнемо са северним положајем.

Северни положај захтева *Ланг* и *Реклам*, за то, што је северна светлост најравномернија. Но они су испустили из вида јачину светлости, а ми смо напред већ видели, да равномерност светлости у учионици *преко дан* нити је главан ни неизоставан услов, за до-

[1]) *Кон*, стр. 114.

бро осветљење, већ јачина светлости. А баш с обзиром на *јачину светлости* северна страна је са свим за одбацивање, јер даје на мутним данима недовољно светлости. Јужној се страни пребацује, да даје сувише светлости. Али тај недостатак није ни приближно онако опасан, као недостатак северне стране, што даје недовољно светлости. Сувишна јужна светлост на ведрим данима може се лако завесама и другим направама ослабити, но слаба северна светлост на мутним данима не може се ничим појачати — ако већ нећемо да палимо у учионици лампе у подне. — Што се тиче равномерности светлости у учионици у датом тренутку, ни ту не стоји северна страна боље од јужне, јер на мутним данима посве су у тами она места у северним учионицама, која су даље од прозора, док у јужним учионицама места, која су исто тако удаљена од прозора, довољно су осветљена.

Ланг и Реклам су испустили *педагошке захтеве* са свим из вида — јер су им били непознати. А и с обзиром на педагошке разлоге северна је страна за одбацивање; јер би тад учитељев сто морао доћи са источне стране, те с тога и географске карте на источни или јужни зид, што није добро. — Али и с обзиром на *остале здравствене услове* мора се северна страна одбацити, јер је изложена ладним северним ветровима, и учионице са северне стране никако не обасјавају сунчани зраци. — Због ових недостатака северне стране и јесу *Ланг* и *Реклам* у својим захтевима остали усамљени. Ни наша „Правила о грађењу школа" нису усвојила северну страну као добру за учионице, те у члану 5 захтевају: „Собе за цртање, кабинети, ходници и канцеларије могу бити на северној страни." Ми имамо још да додамо, као што је већ напред напоменуто, да би и те „собе за цртање" морале да буду што уже, тако, да ученици не седе далеко од прозора. Наше је мишљене, да *северне учионице треба са свим одбацити.*

Источни положај захтевају многи хигијеничари, па и наша „Правила о грађењу школа", која чланом петим наређују: „При мањим школским зградама учионица мора бити окренута југу или *истоку.*" Међу тим ни ово мишљење, да је источна страна добра за учионице, не да се оправдати, као год ни мишљење о северној страни. Нема сумње, да код свију хигијеничара, који су за источну страну, а с њима и код писца наших „Правила о грађењу школа", нису могли бити од пресудног значаја чисто *светлосни* обзири. Јер, као што смо напред показали, ове су учионице после подне недовољно осветљене не само на мутним но четње и на ведрим данима, а нарочито у варошима и школама поред друмова. Даље у овим учионицама су пре подне особито првих часова јаче осветљене

дечије очи, но учитељево место и табла, што смеље наставу, и од штете је дечијем виду. — Но нису овде могли бити од пресудног значаја ни *педагошки* разлози. Јер у овим учионицама учитељев сто долази с јужне стране, те за то земљописне карте с јужне и западне стране, што је противно педагошким захтевима. — Исто тако нису могли бити од пресудног значаја ни остали здравствени и климатски разлози. Јер, у колико су ове учионице пријатне лети, у толико су непријатне зими, што су изложене сувој устоци и ладном североисточном ветру. — И тако нема сумње, да су *једино* од пресудног значаја при одлуци за источни положај учионице могли бити хигијенски разлози *о благотворном утицају јутарњих сунчаних зракова*.

Но ово је, по нашем мишљењу, са свим неоправдано и погрешно.

Ми смо далеко од помисли, да поричемо благотворни утицај јутарњих сунчаних зракова *у опште*. Али — нека нам хигијеничари то не узму за зло — ми не верујемо у *свемоћ* јутарњих сунчаних зракова. Ми не налазимо разлога, за што баш јутарњи зраци да утичу на човечије здравље *више*, но они доцнији преко дан. Ми бисмо чак били наклони да верујемо — кад би нам били познати и други докази за то — да сунчани зраци из јутра и пред вече, за то што *косије* падају, имају у *самој ствари* слабијег и краћег утицаја на природу, но зраци око подне. *Већи* утицај јутарњих зракова није битан и трајан, но је само односан и привидан; више пада у очи, а пролазног је карактера. Ми би смо рекли, да ту код људи и животиња психички моменат игра главну улогу. Она свежина, која се осећа при раду и шетњи рано у јутру, има више да се припише свежини и чистоти јутарњег ваздуха и умереној топлоти, и што су тада и тело и дух одморни, што су свежији и пријемчивији за спољње утиске, и што брже и јаче реагирају на њих — но што то има да се припише *непосредном* утицају јутарњих сунчаних зракова. А *ти* услови могу вршити благотворни утицај на децу и у другим учоницама, а особито у југоисточним и јужним. Ми, као што рекосмо, нећемо да *са свим* одричемо благотворни утицај јутарњих зракова, нарочито због оног психичког момента, који се у педагогији не сме превидети; али ми тврдимо, да тај разлог није од толиког значаја, да *само с тога* можемо огласити источне учионице за добре. — Кад би се баш и признала свемоћ јутарњих зракова, опет то не би било довољно, да се источне учионице, са свим њиним осталим манама, приме као добре. Јер овде се мора имати и ово двоје у виду: прво, дете *прâво* јутро и не проводи у школи, но код куће, а у школу долази тек, кад

сунце знатно оскочи; и друго, у учионици се и иначе не дозвољава да сунчани зраци *непосредно* врше свој „свемоћни“ утицај на децу, но се обустављају завесама.

Према свему томе, а имајући пред очима рђаве стране источног дневног осветљења, ми смо одлучно против учионица са истока.

Североисточни положај захтева *Фукс*. Да он при том, као и они, који су за учионице с истока, није имао у виду главни захтев осветљења учионице — да у учионицу треба да долази што више светлости, те да су и најудаљенија места од прозора довољно осветљена — но да је више имао на уму остале хигијенске услове, види се из овога његовог захтева: „Јасно је, да клима чини важан фактор у оријентисању школе.... У опште добиће се ипак већи број учионица са повољним положајем, кад се построји школско здање тако, *да према правцима ветрова буду окренути углови, а не фасаде од здања.*[1]) Овај последњи став, и наклоност свију хигијеничара да преко мере полажу на благотворну моћ јутарњих зракова, навели су без сумње Фукса, да се одлучи чак и за *североисточан* положај. Међу тим и с овог гледишта у *нашем* поднебљу (Фукс је писао своје дело у Лијежу, у Белгији) североисточне учионице су за одбацивање. Јер прво, у нас је североисточни ветар исто тако ладан, као и северни, а због тога што је сув, често је шкодљивији и од самога севера. И друго, јутарњи зраци већ после 7 сати нису у стању више да свој благотворни утицај врше на ученике у североисточним учионицама. — Поред тога, што су ове учионице ладне и недовољно осветљене целога дана, против североисточног положаја говори и то, што би у овим учионицама морао доћи учитељски сто с југоисточне стране, то би се карте морале вешати на југоисточни и југозападни зид.

Према свему томе ми морамо огласити и североисточни положај за посве неудесан за школске циљи.

Западни и северозападни положај учионице нико и не захтева од познатих ауторитета, те за то нам није нужно ни да побијамо то мишљење.

И тако с погледом на захтеве од доброг осветљења учионице, с погледом на педагошке захтеве од учионице, и с погледом на остале здравствене услове, *остају југоисток, југ, и југозапад као најудеснији положаји за оне учионице, где светлост у њих долази са стране.*

И *Кон* је, као што је већ речено, с погледом на *осветљење* учионице, у опште за *јужну* страну, а са свим против северне.

[1]) *Фукс*, стр. 42.

Он вели: „Изван сваке јо сумње, да ceteris paribus, т. ј. под у осталом једнаким условима, прозори с *јужне стране* дају соби више светлости, но прозори са северне стране . . . . а сувише топли и светли сунчани зраци могу се лако отклонити завесама.“ [1] Па и сам *Фукс*, говорећи против Ланга и Реклама вели: „Но непосредна сунчана светлост може се лако разним направама отклонити Собе на сунчаној страни лако се загревају, оне су пре свега пријазније и здравије.“ [2] Но после, чим му падне на ум јутарње сунце, он се ипак одлучује за југоисток и исток, па чак и за *североисток!*

Што се тиче учионица са дневним осветљењем *с две стране*, то је према досадањем лако погодити, да су најбоље оне са осветљењем с југоистока и северозапада, где учитељев сто и тебла долазе са југозападне стране; за тим с југа и севера, где учитељев сто и табла долазе са западне стране; а по том са југозапада и североистока, где учитељев сто и табла долазе са северозападне стране. — Свуда овде долази главно, јаче, осветљење ученицима с лева, а с десна споредно, слабије.

Као резултат целог овог расматрања излази ово:

1. Школским циљима одговарају потпуно једино учионице у које долази светлост озго, и учионице с југоистока, југа, и југозапада.

2. Учионице са истока и запада могу се дозволити само за нужду, и као учионице за изузетну наставу — и то учионице са истока, где се не држи после подне никаква настава, или где се држи настава из таквих предмета, који не захтевају оштрије гледање; учионице пак са запада, где се не држи настава пре подне или где се држи таква настава, која бар првог и другог часа не изискује оштро гледање.

3. Са североистока, северозапада, и севера не треба никако градити учионице, но се те просторије могу употребити за однике, кабинете, библиотеке, канцеларије, кујње, служитељска обиталишта, и друга споредна одељења.

4. Учионице, у које долази светлост озго могу бити најшире и најдуже. Учионице са светлошћу с југа могу тако исто бити врло широке. Учионице с југоистока и југозапада морају бити нешто уже но оне с југа. Учионице с истока и запада треба да су што је могуће уже. Ако мора негде бити учионица и са североистока, северозапада и севера, онда треба да су врло узане.

[1] *Кох*, стр. 113 и 114.

[2] *Фукс*, стр. 41 и 42.

5. Учионице у које долази светлост са две стране, треба да су левом страном, према ученицима, окренуте југу, југоистоку, или југозападу. Све учионице могу бити у опште шире, но оне, у које долази светлост с једне стране, али ипак уже, но оне, у које долази светлост озго.

Из питања о положају учионице порађа се питање: *Какав треба да је положај школског здања према странама света*, те да се добије највећи број учионица са повољним осветљењем?

*

Положај школског здања *према странама света* лако је одредити, кад се има у виду оно, што је постављено као правило за положај *учионице*.

Али пре, но што пређемо на одговарање на ово питање, имамо једну општу напомену. У Саксонској, а без сумње и у другим државама, усвојено је начело, да учионице не морају бити с лица, т.ј. с уличне, или у опште са спољне стране здања, но и из дворишта, и из баште. Тако н. пр. наћи ћете у Саксонској шкóлâ са лицем пуним прозора и украса, које је окренуто на север или северозапад, како већ тече улица, а кад уђете у то здање, ви се зачудите, кад иза оних уличних украшених прозора не нађете собе, но однике, из којих воде врата у учионице. Учионице су све с наличја, с дворишта, или боље рећи из баште, т.ј. с јужне или југоисточне стране. На овај начин није ни мало оштећен архитектонски укус, а задовољена су четири врло важна здравствена и педагошка захтева: прво, учионице су светле; друго, у њима је мање уличне ларме; треће, у учиницама је мање уличне прашине; и четврто, више је у њима животворна, свежа баштенска ваздуха. Према томе је очигледно, да су *школска здања са учиницама из баште боља, но са учиницама с улице.*

Ми држимо да ово начело треба и у нас усвојити.

Сад да пређемо на поједине положаје.

За школска здања *без крилâ* важе ова правила:

1. Ако је здање једнокатно, са осветљењем озго, онда је најбоље, ако је лице здања окренуто на југ или север, а учионице у њему тако, да учитељев сто увек дође са северне стране.

2. Ако је школска зграда, где светлост долази у учионице са стране, па била једнокатна или вишекатна, онда је најбоље да је *лице с одником* окренуто на север, или северозапад, или североисток, а учионице у башту на југ, или југоисток, или југозапад. Иначе је најбоље, да је *лице с учиницама* окренуто на југоисток,

па на југ, па на југозапад, у крајњем случају на исток или запад, а никако на североисток, северозапад, или север.

За школска здања *са крилима* — „на покој“ или „на глагол“ — важе ова правила:

3. Код једнокатних здања с осветљењем озго — лице на југ или север, или југоисток или југозапад.

4. Ако је здање, где светлост у учионице долази са стране, онда на прво место долазе здања са лицем с одницима на северозападној страни, а с крилима у правцу на југоисток. Тада су учионице у средњем делу здања с југоистока из дворишта, у левом крилу с југозапада из дворишта, а у десном крилу са спољне стране на југозапад; учионице на крају оба крила имају такође светлост с југоистока и изглед у башту. — На друго место долазе здања са лицем с учионицама на југоисток, а крилима к северозападу. Учионице на лицу су с југоистока, а учионице у оба крила са југозапада, и то у десном с изгледом на двориште, а у левом с изгледом у поље — На треће место долазе здања са лицем с одником на североисток, а крилима на југозапад. — На четврто место долазе здања са лицем с учионицама на југозапад, а крилима на југоисток. — На пето место долазе здања са лицем с одником на север, а крилима на југ. — На шесто место долазе здања са лицем с учионицама на југ, а крилима на север. — И најзад на седмо место долазе здања са лицем на исток, а крилима на запад, или с лицем на запад, а крилима на исток.

5. Где се морају градити велике учионице, у које ће долазити светлост *са две стране*, ту је најбоље да школско здање буде окренуто лицем на северозапад, а крилима на југоисток, или лицем на север а крилима на југ. У оба случаја и крила и средина удесни су за осветљење са две стране.

Овде је место још, да се каже Трајхлерово мишљење односно школских здања. Он тврди, да је *много боље зидати више мањих школских здања, но једно велико као касарна*, и то како из педагошких и здравствених, тако и из економских разлога.[1]) — Што се тиче коштања, ту сумњамо да ће бити јевтиније више мањих здања, но једно велико. У осталом Трајхлер за ово наводи примере, који заиста његово мишљење привидно потврђују. Тако у школама у Стефи и Манедорфу, у Швајцарској, са по 6 и 4 учионице, коштала је свака учионица по 20.000 франака; у Енги са 12 учионица — свака учионица по 40.000 фр.; у Цириху једна школа са 15 учионица — свака учионица по 60.000 франака. Но и он сам оставља да ову

[1]) *Трајхлер*, стр. 32.

оволику разлику у коштању објасне стручњаци. И заиста, био би врло благодаран посао, кад би неко од наших стручњака проучио, како стоји с овим у нас. (Или ће се за ово потрудити можда пре какав странац, као што нам је *странац* на нашу бруку, извео и статистику парних машина у Србији).

Што се тиче педагошких и здравствених разлога, ми се потпуно слажемо са Трајхлеровим мишљењем, особито где има за то довољно земљишта. —

С питањем о положају школског здања у свези је питање о *околини* школског здања.

Околина школског здања треба да је таква, да не одузима светлост учионицама. Место за зидање нове школе треба да је тако, да околна здања не могу ни доцније, кад се озидају нова и виша, одузети учионицама нужну светлост.

Од коликог је ово значаја види се лепо из овога:

Кон је нашао испитујући учионице у Бреслави још 1865 г. овај закон: *Што је ужа учионица у којој је школа, што је разред у нижем спрату, то је све више кратковидих ученика*, и оних са слабим видом. Он је нашао, да се број кратковидих у школама изван варошких бедема, у предграђима, где су улице широке и светле, креће између $1,_8$—$6,_6$%, а на против у онима у средини вароши, где су улице тесне и мрачне, између $7,_4$—$15,_1$%. *Флоршиц* је нашао тако исто у кобуршким школама, да је број кратковидих спао од 21% на 15%, чим су се ученици преселили из старих мрачних школа у нове светле.[1]

Ови бројеви говоре и сувише јасно, од колике је важности околина школина. За то су се хигијеничари потрудили, да изнађу у овом погледу нека правила.

Да се одреди, колико треба да је школско здање удаљено од кућа на противној страни улице, мора се имати у виду најнижи спрат, и према њему одређивати. Према раније изложеном, треба са најудаљенијега места у учионици, да се може видети извесан део неба. Као што показује — по *Жавалу* — прост цртеж, ово је могуће постићи у доњем спрату, *кад је школско здање од кућа на противној страни два пута толико удаљено, колико су оне високе.* Само са свим списке зграде, које су ниже од 10 метара, могу бити ближе, но што износи двострука њихова висина.[2]) *Цвец* је ово изразио геометрйским језиком од прилике овако: *Права, повучена са*

[1] *Кон*, стр. 122 и 123.

[1] *Кон*, стр. 121.

водоравне доње даске на прозору најниже учионице до врх крова на здању иреко пута од школе, не сме с водоравном градити угао већи од 20—25°. А ово се прилично слаже с оним Жаваловим.[1]

На ово треба добро пазити при зидању нових школских зграда, јер се зграде не зидају за годину, две, но бар за стотину, ако не за стотине година. Ко пак све гради *привремено*, као што се чини да се у нас ради, тога ће скупо стати будућност. Нарочито у варошима треба имати у виду могућност, да ће доцније на противној страни бити сазидана висока здања. За то је у Саксонској, а без сумње и у другим државама, усвојено за школске зграде, у које долази светлост у учионице с уличне стране, начело, да се зграда не зида у уличној линији, но да се тргне унутра за 5—10 м., а на том простору да се начини лепа баштица, са оним лиснатим жбуњем. Ово је начело усвојено и у нашим „Правилима о грађ. школа," где се у чл. 1. захтева: „Школска зграда мора од улице удаљена бити најмање седам метара. На простору између зграде и улице треба да је башта." Треба само настојати, да се ово правило свуда и примењује.

Где никако није могуће испунити овај захтев, ту се доњи спрат не сме употребљавати за учионице са редовном свакодневном наставом.

Све ово, што је речено односно околних зграда, тиче се и других околних предмета. Тако н. пр. висока лисната *дрвета* не смеју се трпети у непосредној близини до учионице. Исто тако не смеју се зидати школе близу високих црквених *торњева*. *Кон* се тужи, како су високи торњеви у Бреславу одузели светлост многим учионицама у Јелисаветиној и Магдаленској Гимназији; ми би смо можда могли из истог узрока да се тужимо н. пр. на положај београдске основне школе код Саборне Цркве. Даље треба пазити на ток *планинских ланаца* и њихов положај према школи и нарочито зимњем току сунчаном. А и на то, је ли школа на *вису* или је у *доњи*, где су чешће магле.

На осветљење учионица имају најзад утицаја околна здања и у томе, што се од њихових зидова *одбива дневна светлост*. Ако су на тим здањима дувари бели, онда тај одблесак може бити и од штете за ученичке очи. За то при зидању школских зграда треба и ово имати на уму.

При свршетку остаје нам још да расмотримо *број и величину прозора*, кроз које се добива дневно осветљење, *и друге направе на њима*.

[1] *Фукс*, стр. 43.

*

Прозори су у осветљењу дневном најглавнија чињеница. Од тога, како су они удешени по величини, облику, и броју зависи, оће ли учионица бити и онда довољно осветљена, кад је обрнута ка најсветлијој страни поднебија.

Што се тиче *величине прозора*, т. ј. квадратне површине, ту се може грешити, као што лепо вели *Фукс*, само са мало, а никако са много. При срачунавању квадратне површине прозора, треба наравно узимати у рачун чисто стакло, а не и облогу дрвену. Има примера, где су отвори на дувару начињени велики, но гломазна дрвенарија и украси одузму после много од светлости. Тако се н. пр. тужи *Фаренграц*, да су у франкфуршким школама украшени стубови и вештачки израђена дрвенарија заузели целу $^1/_3$ отвора прозорског (отвор у дувару и површина стакла стоје у размери као 40 : 29) тако, да су учионице остале најзад мрачне.[1]

Да би се одредило, *колико прозора треба за коју учионицу*, узет је за мерило однос између квадратне површине прозора (т. ј. стакла на прозорима) и квадратне површине патоса. *Кон* захтева, да буде најмањи однос као 1 : 5, т. ј. на сваких 5 □ м. патоса по 1 □ м. стакла на прозорима.[2] *Еризман* захтева однос 1 : $4_{,5}$. *Бриселска комисија* захтева 1 : 6. *Фукс* је испитао велику нову гимназију и индустриску школу у Лијежу, где је у већине учионица према белгиским правилима однос 1 : 6, и нашао је, да су она места, која су најудаљенија од прозора само на ведрим данима довољно осветљена, а иначе увек слабо, те се за то и он придружује Коновом захтеву, да однос буде 1 : 5.[3] У *Саксонској* је прописано, да квадратна површина прозорских стакала треба да износи $^1/_6$ од површине патоса учионице, ако је школска зграда на потпуно слободном простору; ако се пак налазе на противној страни улице висока здања, онда $^1/_4$. И за *Аустрију* је прописано $^1/_4$—$^1/_6$. Но *Трајхлер*, из Швајцарске, захтева одсудно $^3/_{10}$, а $^1/_4$ као најмању меру, која се може дозволити. Он тај свој захтев правда тиме, што је, вели, $^1/_4$ довољна за ведре дане, ал је посве недовољна за облачне и магловите дане.[4] — *Кон* је нашао на париској светској изложби од 1867 у америчкој угледној учионици однос 1 : $4_{,5}$ (а у прајској тек 1 : 9). На бечкој изложби од 1873 нашао је у Шведској учионици однос 1 : 5, а у модела Франклинове школе у Вашингтону 1 : $2_{,7}$. У последњој париској изложби од 1878 нашао је у *Ферандовој* школи однос стакла

[1] *Кон*, стр. 115.
[2] *Кон*, стр. 114.
[3] *Фукс*, стр. 48 и 49.
[4] *Тројхлер*, стр. 31.

прозорског према патосу као 12 : 11, т. ј. квадратна површина стакла у прозорима била је већа, но квадратна површина патоса у учионици.[1] Овде се јасно види напредак новијег доба.

Наша „Правила о грађењу школа“ не говоре ништа о овоме.

Ми смо мишљења, да се за географску ширину, на којој живимо ми Срби и Хрвати, може усвојити: за школе на узвишенијем и слободном месту, и за мање учионице, однос 1 : 6 за југоисточну и јужну страну; за југозападну страну 1 : 5; за све остале стране 1 : 4. За школе у улицама с високим зградама, у дољама, и у равницама поред већих река (као у Бачкој и Банату), где је чешће магле, за југоисток, југ, и југозапад најмање 1 : 4, а за остале стране по Трајхлеровом мишљењу 1 : 3, и преко тога.

При истој површини прозора *боље је да су прозори чешћи а мањи*, но ређи а већи; јер, кад су прозори већи а ређи, онда пада сенка на нека ученичка места, од широког зида између прозора.[2]

За *стубове између прозора* вели *Кон:* Чини ми се, да би било најбоље, да се, као у фотографским и живописачким радионицама, цела лева страна замени прозорима, који су један од другог одељени само узаним гвозденим стубићима. Код једнокатних здања ово се може врло лако извести. *Ферон* је то доказао његовом угледном школом на париској светској изложби 1878 године.[3] Са гвозденим гредама, које се сад свуда при већим грађевинама употребљавају, и које ће без сумње за кратко време са свим истиснути дрвене греде, могуће је овај захтев извести лако и код вишекатних здања. А то би била највећа благодат за нежне дечије очи.

За јасно осветљење учионице важно је, да *зидани стубови* између прозора не буду правоугаоног облика, но да буду изнутра *смакнути*, а тако исто и горња страна. Само доња даска мора остати водоравно, те да светлост, која се од ње одбија, не засењава деци очи, и да не пада под клупе дечије, па отуд да се одбија у детиње очи.[4]

Но, да би и најудаљенија места од прозора била повољно осветљена, није довољно само да постоји неки сталан однос између површине прозора и површине патоса, но мора и *висина горње ивице на прозору* да стоји у правилном односу према ширини учионице. Што је учионица шира, то треба и прозори да су виши, те

[1] *Кон*, стр. 114 и 115.

[2] *Фукс*, стр. 49.

[3] *Кон*, стр. 118.

[4] *Кон*, стр. 116.

да на удаљена места не долази светлост под сувише оштрим углом; јер „при косом упадању светлости стоји осветљење неке површине у управној сразмери према косинусу упадног угла.“ Што год више иду прозори у вис, то је боље, за то их треба, где је год то могуће удесити, да отвори прозорски доватају до самог тавана. *Жавал* захтева, да је при једностраном осветљењу горња ивица од патоса толико удаљена, колико је учионица широка. *Трела* задовољава се, ако је висина горњег дела прозора равна: суми од $^3/_5$ од учионичине ширине и дебљине дувара. *Француски закон* од 1880 г. захтева, да висина прозора износи $^2/_3$ од ширине учионице; то је минимум, испод ког се не сме сићи ни у ком случају.[1]

Еризман, у његовој „Школској Хигијени“, поставља овај однос за величину и положај прозора:[2]

Стуб на предњем делу учионице	1,50 м.
4 прозорска отвора (по 1,5 м. у шир.)	6,00 »
3 стуба између прозора (по 0,30 м дебљ.)	0,90 »
Стуб на стражњем делу учионице	1,00 »
Дужина учионице =	9,40 м
Од патоса до доње прозорске даске	0,90 м
Висина прозорског отвора	3,20 »
Остојање горње ивице отвора до тавана	0,40 »
Висина учионице =	4,50 м.

У нашим „Правилима о грађењу школа“ не говори се о овоме ништа.

Ми смо мишљења, да *прозори треба увек да иду што је могуће више у вис*. Јер, што су прозори виши, то пада свелост све под повољнијим условима.

Кад је учионица удешена тако, да светлост долази са *две против положене стране*, онда прозори с десне стране треба безусловно да допиру у вис до тавана, а зид од патоса до прозорске доње даске да је виши но с леве стране. У противном случају треба на десним прозорима или да су доња окна од млечног стакла, или да су застрта увек завесицама, те да с десне стране долази светлост само озго, с висине, и да је увек слабија од леве светлости.

Са *доњом прозорском даском* није тако, као са горњом ивицом, већ прорезивање прозора на ниже има својих граница.

Ако се прорежу прозори сувише на ниже, онда један део светлости пада на патос, па се *одоздо* одбива у дечије очи и засењава их. Доња даска на прозорима треба да се наоди у оној висини, у којој

[1] *Фукс*, стр. 45 и 47.

[2] *Кох*, стр. 116.

се наоде дечије главе — или правије речено дечије очи — при седењу. Један метар од патоса (по штрасбуршким правилима) чини се да је са свим довољан. Ако је даска виша, онда умањава без нужде величину прозора. *Француски* прописи од 1880 налажу 1·20 м., *Трела* предлаже 1.30 м., а бриселска комисија чак 1,55 м., У последњем случају, као што *Фукс* примећује, учионице би добиле апсански карактер. Ако се бојало расејавања ученика, онда, је боље начинити доња окна од млечнога стакла [1]. Писац ових редака је предупређивао расејавање ученика с улице на тај начин, што је удесио *на доња окна собне завесице*. Ово је још боље, но млечка стакла; јер тиме са свим није препречен изглед у поље, и на мутним данима завесице се расклопе, те се добије у учионици више светлости.

Прозори на тавану, за свелост озго, најбоље је да су само са северне стране; али онда треба да их је довољно. Но добро је ако су нагнути и на југ и север. У том случају јужни треба да имају озд (озавесе, или да су од млечнога стакла, па без завеса. Ако су нагнути на исток и запад, онда треба обе стране да имају и завесе оздо.

Стаклени кров треба да је тако удешен, да се може лако до њега доћи и очистити зими снег, а лети прашину.

Нека овде, на свршетку расматрања о прозорима, буде још споменуто *Коново* мишљење о школама, које већ постоје. Било би од веома велике користи — вели он — кад би се у старим школама, које се још морају употребљавати, начинило више нових прозора, а стари проширили. Шта је у овоме погледу техника данас у стању да учини, може се сваки дан видети по европским варошима, где се на најстаријим кућетанама са неверoватном лакоћом прорезују огромни прозори за дућанске излоге. — За иста, тако и јесте. А што се тако не би радило, тамо, где се тиче здравља најдрагоценијег блага — нашег подмлатка!

Што год је рад јаче осветљен, то је све боље. Но крајност је штетна и овде, као и свуда. Непосредна сунчана светлост, добивена јака светлост од белих зидова, од прозорских окана на противној страни улице, од водене површине итд., која засењава очи, својим блеском — шкодљива је, и у колико пада на школске клупе и деци у очи, мора се заклонити. За то се употребљава млечно стакло, жалузије, и завесе.

Млечно стакло по некад јако бљешти, те је с тога угодно за ову циљ само на прозорима на тавану и на десним прозорим (доња окна) са северне стране.

Жалузије су тако исто неудесне, што светлост сувише закла-

[1] Фукс стр. 47.

њају, те удаљенија места од прозора остају слабо остетљена,

Завесе су најбоље средство за задржавање непосредних сунчаних зракова. — Завесе не смеју никако бити од бојеног или шареног платна, и то не само за то, што би се тиме светлост јако ослабила, но још више с тога, што рад на бојеној светлости шкоди очима. Није добро за завесе ни платно сасвим бело као снег, јер тада завесе, бљеште, те су опет штетне за очи. Најбоље је ланено *небељено платно*. Завесе не треба ни да су од сувише дебеле материје, која би светлост јако задржавала, ни од сувише танке која би зраке ипак пропуштала.

Као што није лако изабрати најпогодније платно за завесе, исто није тако лак посао ни *удесити завесе* тако, да потпуно одговарају школским потребама. Обично се граде завесе тако да се отварају и затварају у десно и у лево. Међу тим то није баш удесан начин. Некад сунчани зраци продиру непосредно у учионицу само кроз доња окна, и за то је нужно сад навући завесе преко целог прозора. За то је најбоље удесити завесе тако, *да се отварају на више и на ниже*. *Кон* хвали, као врло оштроумно и практично удешене завесе, које је нашао у некој угледној америчкој школи на бечкој изложби, Штапови су се — вели он — налазили у средини прозора. Са четири узице без краја могла се је завеса развити или само горе, или само на ниже, или преко целог прозора. На овај начин могло се је дневно осветљење удешавати по вољи. Ову направу за завесе справља нарочито друштво у Чикагу „Chicago courtain fixure company". Завесе су биле од воштаног платна[1]. — Нама се чини да није ни мало тежак посао, да се завесе овако удесе, и за чудо нам је дивно, да нема и у Европи сличног патента, као и у Америци. А ствар је заиста важна.

*

Боја зидова *у учионици* има такође знатног утицаја на добро осветљење. Кад читамо, пишемо или ма шта радимо, свуда нам ту притиче у помоћ одбивена светлост од дуварова наше собе, од тавана, од намештаја по соби. Да није тог одбијања и ломљења и светлости са свију страна, цео би нам свет изгледао са свим друкче: у свију предмета једна би страна била са свим светла а друга потпуно тамна. У учионици одбивена светлост од тавана и левог дувара помаже много при писању, а при читању и од левог и од десног дувара, а особито од тавана и од дувара са зади. За то је врло важно, какве су боје дуварови у учионици.

Дуварови у учионици треба да су *на бело*, те да добро одбивају светлост, а нарочито стражњи зид и таван. Али опет не смеју

[1] *Кон*, стр. 124.

бити ни са свим бели, те да бљеште. Но никако не смеју бити ни мрко сиви, као што се погрешно обично узима, мислећи, да су само тавне боје повољне за очи. Најбоље је, да су отворено сиви или сивкасто беле боје.[1] *Таван* треба да је обојен бељом бојом но зидови, те да добро одбива светлост на ниже на ђачке радове.

Ми бисмо били за то, *да се зид пред децом обоји сивом бојом; леви, десни, и стражњи зид сивкастом белом*, а *таван скоро са свим белом бојом*. Било би врло добро, да се таван премаже ош и *лаком или фирнисом*. На овај ничин би се постигло двоје: прво, таван би одбивао светлост јаче, а друго, у вишекатним зградама на овај би се начин препречило продирање исквареног ваздуха и свакојаких шкодљивих испарења од доњих учионица у горње.

* * *

Ето тако, од прилике, треба уредити школе и школске учионице, па да је у њима добро дневно осветљење, и да подмладак не мора, као што вели *Трајхлер*, „вид духовних очију откупљивати болешћу телесних очију.“

Школа треба да развија и усавршава *и дух и тело* детиње подједнако. Кад их природа није оделила једно од другога, не сме их ни школа одељивати. Ако школа једно развија, а друго занемарује, она је ударила погрешним путем. А шта да се каже за школу, која једно развија *на рачун другога?*

Данашња школа то за иста и чини у многом погледу. Она обраћа скоро сву своју пажњу духу, а тело занемарује, или чак развија дух на рачун тела.

Што је јавна настава свуда распростртa, што је проширена и у дубину и у ширину, то је један од најлепших задобитака новога доба. Ми не смемо дирати у ову драгоцену добит; ми не смемо захтевати, да се мање учи. Али ми смемо, и дужност нас је свију, да захтевамо, и да настанемо око тога, да нам се и школе и настава уреде тако, како се неће дух развијати, а тело убијати.

Бернски школски синод изрекао је године 1882 овај важан став: „*Обавезна настава код гладне деце јесте варварство.*“ *Пафлигер* на то додаје: Какав блажији израз можемо наћи за обавезну наставу у опште, па и према *ситој* деци, кад знамо, да их велики део, а чешће и грдна их већина, оставља школу телесно осакаћена? Ми смо сви врло добро убеђени, да обавезна настава има најбоље намере, и да је нужна. С тога јој и нисмо противни. Али за то опет баш одатле потиче право и дужност оних, који раде на општем добру, да свим силама и срествима прегну и код државе, и

[1]) *Кон*, стр. 124.; *Фукс*, стр. 49.

код општине, и код грађанства, те да се поклони и телу достојна пажња, као што се поклања духу.

Ми с наше стране имамо само још да додамо, да упоредо са школом, треба *и породица* да поклања пажње телесном васпитању подмлатка у опште, а очима на по се. Но, као што смо раније видели, данашњи свет је навикнут да живи и ради у полусутону, а одрастао човек се тешко одваја од онога, с чим је срастао. *Од школе треба да се отпочне.* Школа треба да буде народу и у овом погледу — *школа!* Она треба да одгаји младо покољење у светлим и пространим учионицама, па ће оно после и само тежити ка светлости и слободи....

Нека нам је дозвољено, да завршимо речима швајцарског професора *Пфлигера:* Што ми на завршетку желимо, то је: „више светлости" — више светлости у учионице, више светлости и у школу и у дом, више светлости и у очи и у главу дечију, више светлости у наставу и у васпитање!

Свуда: *више светлости!*

„НЕБЛАГОДАРНОСТ" СРБА СПРАМ РУСИЈЕ

Мото:

Устрой лишь такъ, чтобы тебя отнынѣ
Недолго я еще благодарилъ.

Лермонтов.

Има неколико година како се са свима могућним и немогућним варијацима пева у руској журналистици стара песма о неблагодарности Словена а нарочито Срба спрам Русије, која им је «толико добра» учинила. Та је мисао у след тога постала тако популарна, да и један озбиљан руски научник и прави руски родољуб, у својој веома интересантној студији о томе «шта да се ради» сада у Русији[1] не може са свим да се ослободи те предрасуде, само се труди да ту појаву протумачи — антагонизмом раса..

[1]) «Que faire? Reponse a l' auteur de la „Situation en Russie", у свесци од 15 Маја 1882 француског часописа „La nouvelle Revue," стр. 241—275.

Ево шта о томе вели *руски* научник:

«Баш да претпоставимо да је популација, која је 862 изјавила преко новгородске депутације варешком кнезу Рурику: «Кнеже, наша је земља велика и плодна, али у њој *реда* нема. Дођи да владаш над нама и да заведеш ред,» да је та популација била искључиво словенска, опет је очевидно да је славизам врло мали састојак у саставу руске државе каква је она данас. Још пре него што су дошли Варежани, источну и јужну Русију заузимаху потпуно Татари. Њихов број се доцније силно увећао када Русију притисколе Монголи, који су тако дуго њоме владали. Север и северо-исток беше насељен Финима.

«Када би се начинила тачна анализа свију елемената који данас састављају огромно руско царство, проценат словенског елемента у тој маси испао би веома слаб. То су одавно показала историјска и етнографска истраживања, и кад год Срби или Чеси траже помоћ своје северне *«браће»* они знају врло добро како је из далека то братство, али оно им треба за један чисто политички интерес.

«За то, кад год нека прилика доведе Русе у ближи додир са њиховим токорсе рођацима на југу, па макар да у тој прилици Руси пролевају своју крв за њих, свагда им то не помаже. Не прође дуго па наступи хладноћа одношаја, која карактерише латентну антипатију правих Словена противу Руса. Има ли ишта занимљивије од мрзости којом Срби и Бугари мрзе своје ослободиоце од 1877? Такав појав може збунити површног посматрача, али он налази свог објашњења у различности расе.

«Шта више, и сам факт што постоји велико и силно руско царство, најбољи је доказ да је татарска крв најмоћнија у становништву те државе. Словени сами собом нису никада до сада успели да оснују какву јаку државу. И сама Пољска, у пркос јаке смесе са Литванским елементом, није даље дотерала од анархичког устава, по коме је потребно било да се сложи 60.000 гласача не

само за избор краља, већ и за промулгисање најмањег члана у каквом закону, по коме је veto једног јединог опонента могло да укочи целу државну машину.

«Шта је била Русија пре монголске поплаве, у пркос многобројних Варега који дођоше за својим кнезовима после 862? У њој је грађански рат трајао непрекидно, све вароши и паланке беху у рату једна против друге. Појам о силној, уједињеној и централизованој држави никао је у Русији тек после толиковековног робовања Монголима, па и онда, нужно је било суделовање многих туђих елемената који беху измешани са руским па да се та идеја оствари. Царизам је апсолутно татарска институција, која је много старија од панславизма. Овај се родио у Москви под владом цара Николе, и најпре је био само књижевничка задруга противу ропске имитације западњачким узорима. Чудновато, али чак и оснивачи овога панславизма, који испрва немађаше ничега политичког, беху Татари као Аксаков, или Немци као Хилфердинг. Па и данас који су шефови панславизма у Петрограду? Татарин Бестушев-Рјумин немац Орест Милер.»

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

«Велики људи који су били дика Русије у политици, науци и књижевности, беху махом потомци Џингис-Хана. Књаз Горчаков је Татарин, који у осталом није никад ни крио колико мало поштује Словене. Тако вам је исто и са кнезовима Урусовима, Јусуповима, Мешчерскима и тд. Међу научницима руским, који толико вреде да их је и француска академија изабрала за своје чланове, двојица су татари: Чебишев и Зинин, а двојица су Немци: Бер и Врангел. Пушкин, наш највећи песник, беше син араба Анибала. У кратко, разгледајте списак најславнијих људи у Русији, па ћете имати муке да нађете једног аутентичног преставника словенске расе.»

Толико руски научник. И ако ћемо и ми у овој књизи поред Татара и Немаца које цитира овај Рус, показати и врло много *Срба*, који су у цркви, школи, науци и књи-

жевности, на бојном пољу и у дипломацији знатно помогли да се створи данашња Русија, опет нама није нужна ова теорија о антагонизму расе да се протумаче осећања која владају између Срба и Руса; она нам није нужна да тумачимо «српску неблагодарност» спрам Русије, јер ова апсолутно не постоји. Кад се тачно сведе сума свега што је српски народ учинио за Русију од краја XIII. века до данас, и онога што је Русија од Петра Великог до данас учинила за српски народ, онда ће се видети да није српски народ дужан благодарност Русији, већ напротив да се Русија вековима показала неблагодарна спрам српскога народа.

У XIII. веку још није било појма о народностима. Једина веза међу народима била је вера. За то ћемо и ми почети наш рачун са Русијом на ондашњим нашим црквенским одношајима, прећи ћемо преко српскога рада у руској црквеној књижевности на уплив, који су Срби имали за оснивање писмености, просвете, трговине, морепловства, у опште културе у Русији, зауставићемо се на жртвама српске војничке колоније у «Новој Србији» и на услугама коју су Русији учинили небројени ђенерали Срби и хусарски пукови састављени од самих Срба; одатле ћемо прећи на услуге које је српки народ у Црној Гори за равних сто година чинио Русији и како му је она то плаћала, па ћемо онда ласно моћи свести главну суму нашега рачуна.

При крају XIII. века, када су Руси у невољи били, као монголско робље, онда је српски Краљ «Стефан Драгутин, вь роусьскоую землю *множицею* посылаше сьли (посланике) своіе сь многочьстьными дары кь божьствѣннимъ црьквамъ и манастиремь и іелико милостыніе кь нештимь и маломоштьнымъ»[1] Али не само да су се српски краљеви сећали руских цркава, манастира, не само да су слали милостињу сиротињи и невољницима у самој Русији, него су се братски старали и за задужбине рус-

[1]) *Ис. Пасловић*, житіа краль срьбьскыхь, стр. 185. (архијепископ Данило)

ких владалаца изван Русије. Видећи да су руски владаоци морали напустити свој руски манастир у Светој Гори, српски цар Стеван Душан даје 1347 год. две златне буле томе руском намастиру, којима му поклања разне земље и главу Св. Пантелије, те тиме на ново подиже руски манастир.[1] Тај су манастир управо обасипали својим донацијама деспот Јован Драгаш[2] и цар Лазар[3] и српски патријар Спиридон[4] и деспот Костадин[5] Па чак и кад су Руси ослободили се туђинског ропства, али се још не сећаху свога манастира у Св. Гори, њега одржавају српски владаоци: царица Милица, кнез Стеван и Вук, па чак и Ђурђе Смедеревац.[6]

Кроз цео XIII, XIV и XV век Србија је била представница цветања црквене књижевности словенске. У Русији због поплаве монгола беше сва књижевна радња стала, а Бугари, изгубивши скок у државном животу, не надмашаху Србе ни у књижевности. Из Србије почеше носити многе црквене књиге у Русију, и многи одлични *српски* свештеници и књижевници одоше у Русију, где, по признању самих руских историка, подигоше на ново замрлу просвету у Русији[7] Такав је био Србин *Кипријан* који је био митрополит кијевски и целе Русије. Ево шта о њему вели историк „Русской словесности» *И. Порфирьевъ*:[8]

«С именом митрополита Кипријана, родом Србина (1376—1406) свезан је уплив српске писмености на нашу словесност. Међу старинским рукописима има их много који се зову његовим именом. У Кипријановом требнику

[1]) *Миклошић*, Monumenta Serbica, стр. 119.

[2]) Jbidem стр. 186 и 227.

[3]) « стр. 200.

[4]) « стр. 200.

[5]) « стр. 212.

[6]) *Миклошић*, Monumenta Serbica, стр 227, 438, 476.

[7]) *Ст. Новаковић*, Историја српске књижевности, стр. 51.

[8]) *И. Порфирьевъ*, Исторія Русской словесности, часть. I. Казань. 1876 стр. 434

наилазимо први пут на чланак о апокрифним причама. Кипријан је заиста пренео у Русију врло много рукописа из Србије, која баш тада беше изгубила своју политичку самосталност. Осем тога, живећи у Цариграду и студијској обитељи, он је писао и преводио многе књиге. Стари летописи представљају Кипријана као *веома ученога књижевника*, као што то и доказују његови списи, разне посланице, живот светога Петра и грамата опрашћања. Његове посланице тичу се разних питања о устројству цркве и духовништва, и разрешавају многу забуну онога времена. Најважнија му је и највећа посланица височком игуману Атанасију. Осем упустава, изазваних тадашњим обичајима и мишљењима, ту налазимо први пут две идеје, које су доцније постале главна питања XV и XVI века — о пропасти света и о манастирским добрима.

О манастирским добрима Кипријан вели: «а свети оци нису овластили калуђере да држе села и људе; како може онај који се једном за свагда одрекао свега света, свега што је мирско, како може он петљати на ново са светским делима, зидати на ново што је срушио, те тако постати кривац? Древни оци нису текли села ни богаства ни имања.» Грамату прашћања написао је Кипријан четири дана пре своје смрти, и први је пут прочитана при његовом сарањивању. У њој Кипријан пашта свима и моли све да њему опросте. При крају опомиње сваког човека на «трошност природе и на брзину са којом прође човечији живот.»

После Кипријана оде у Русију други одличан српски свештеник славни *Пахомије Логотет*, о коме је Некрасов написао монографију *«Пахомій Сербъ»*. Он је написао многе каноне и животе руских светаца, са којим се послом бавио до смрти своје. За њим оде у Русију јеромонах *Исаија*, 1517, али видевши како мало још има у Русији књига врати се у Србију те понесе књига. За њега помињу руски писци да је по заповести српскога митрополита Теодосија, 1471 превео с грчког дело Дио-

нисија Ареопагита «О црквеномь свещеноначалии» где се из предговора види да је Исанја превео и многа друга дела.[1]

Србин је био и учени *Макарије Петровић* који 1753 оде у Русију где постаде архимандрит Целтиковског манастира. Он је предавао у Московској академији риторику, био је академијски проповедник, префект и учитељ философије, ректор тверске семинарије, и све то у 32 године свога живота. Из Србије је дошао у Русију и *Софроније Младеновић* игуман московског знаменског манастира, који је исправљао текст у црквеним књигама сравњујући га са грчким оригиналом, који је многе књиге превео на руски језик.

Ми би могли још много српских свештеника поменути који су стекли заслуга за препорођај руске цркве и за оснивање руске црквене књижевности. Међутим и оволико је довољно да се види како су се братски понашали Срби спрам Руса док су ови у неволји били.

Међутим окренуо се лист историје. Нестаде српских владалаца који су се поносито називали господарима «Срба, Грка и Бугара». Српски народ беше постао турска раја. Онај који је некада помагао, требаше сада сам помоћи. Сада у Србији није било књига ни за молитву у црквама. И оде митрополит београдско-карловачки Мојсије Петровић чак у Петроград (1721) да моли силнога цара руског Петра Великог нека пошље «Словенским народима» књига и учитеља, уверавајући га да ће тиме постати нов словенски апостол. И Петар Велики посла црквених књига за двадесет цркава, четири стотине букварова, сто граматика и два, словом велимо два учитеља за све Петровићеве «словенске народе»...

Али, ако је српски народ у Србији био постао раја, онај део који је био у приморју и онај под Аустријом не престајаше да шаље у Русију своје пионире за културу. Од приморских Срба да поменемо на овоме месту

[1] Ст. Новаковић, loco citato стр. 53.

само *Ђурђа Крижанића*, који је први упутио Русе да буду посредници трговине међу Европом и Азијом, да поседну каспијско море и да у главним варошима средње Азије наместе руске конзулате[1], јер ћемо се на Србе из Приморја који су створили руску трговачку флоту вратити доцније. А сада да видимо шта су урадили Срби из Аустрије за школе и просвету у Русији.

Ми нећемо говорити о Др. Тодору Филиповићу из Руме, професору Харковског универзитета, ни о Атанасију Стојковићу професору и «статском» саветнику, ни о попечитељу одеског учевног округа дејствитељном тајном саветнику Димитрију Кнежевићу из Лике, ни о Србину Јегору Рајићу, који је био руски песник и књижевник, ни о професору Зарићу, ни о српском приморцу Марку де Доминису, нећемо ни помињати да је српски калуђер Лазар научио Русе читавој једној индустријској грани[2] — ми ћемо се ограничити само на великане, па и ту пустићемо нека говори професор *руског* одеског универзитета, *В. И. Григоровић*.[3]:

«Запитајмо се чиме су Срби стекли заслуга за руску народну просвету?

«Пре свега казаћу у кратко како је стајала наша народна просвета у XVIII веку. Од Петра великог почела је просвета да отима маха, али се она развијала несаразмерно. Постајале су тада искључиво практичке школе с тешким семинарским учењем, а по туђинском калупу, те је у том правцу васпитана омладина која се спремала да послужи отаџбини. Само су три гимназије, у Петрограду, Москви и Казану *у неколико* одговарале циљи као учевни заводи.

[1] *Brückner*, Peter der Grosse, 1879, стр. 473—474.

[2] *Јаковъ Орловъ*, Духъ россійскихъ Государей Рюрикова дома. СПБ. 1818. ч. I. стр. 219.

[3] У своме предавању које је држао на Св. Ћирила и Методија 11 Маја 1876 и које је штампано у «Записки императорскаго новороссійскаго университета.» Томъ XX. Одеса 1876. То је предавање саопштио Сава Петровић у «Српском летопису», књ. 120. стр. 175—194.

«За прву потребу писмености биле су установљене грађанске и гарнизонске школе. Најпосле, кад су заведене губерније (1775) почело се старати и за народне школе. Међутим у половини XVIII столећа кад је основан московски универзитет, показала се све већа потреба унутрашњег преображаја у области васпитања.

«*Тај преображај извршио је српски педагог Тодор Јанковић* потомак старе српске породице из *села Миријева (код Београда)* која се доселила у Каменицу (1741), кога је препоручио српски митрополит Јосиф Путник великоме кнезу Павлу Петровићу, кад му је овај изјавио жељу да би желио узети Србе за наставнике. Свршив школе у Карловцима, ишао је о трошку владике Вићентија Видака у Беч где је изучавао философију и правничке науке, а после тога кад се заводила школска реформа у Србаља, постављен је за управитеља народних школа у Банату. Он је лепо уредио школе и бранио је српску писменицу коју су хтели да истисну из школа. Кад га је велики кнез Павле Петровић позвао да дође у Русију, Аустрија му је градила врло угодне понуде да остане, али он их одби и лати се реформисања народних школа у Русији.

«Он је код нас делао као управитељ народних школа, као руководилац *учитељске* семинарије, *која је установљена по његовој замисли.* Исто тако он је израдио план за универзитете који су се имали отворити.

«Неуморан труд и рад на пољу наставе изнурише најпосле његову снагу. Јанковић умре 1813.

«Заслуге Јанковићеве у погледу предавања у нашим школама биле су огромне. Он је пресадио на наше земљиште боље плодове европске педагогије. Јанковић је ишао на то да учитељ пробуди код ученика пажњу и вољу к учењу, да ученицима буде путевођа а не истраживач.

«У свом званичном кругу гледао је Јанковић да створи једнак и сталан метод учења, па је посветио свој труд на устројство војничких и женских учевних завода. Ње-

гове наредбе за директоре, његова упутства за надзорнике, одобриле су и прихватиле све власти од којих су школе зависиле. Његова је такође мисао да управитељи и учитељи прибирају географску и статистичку грађу у оним областима у којима су се школе находиле.

«Јанковићевом раду има се захвалити што су из народних школа поникле гимназије, што су се из гимназија развили универзитети, у којима је намењено катедре ученим Србима.

И његови научни радови заслужују сваку пажњу. Он је саставио десет учебника (школских) а написао је и руководна упуства. Тако је саставио учебнике за основну наставу, за географију, за историју света, руску историју, и књигу о дужностима човековим. Као члан руске академије припомагао је Јанковић јако у раду за руски академички речник и саставио је, по нарочитој жељи царице Катарине II, редакцију упоредног речника за све језике по азбучном реду са додатцима.

«Јанковић је био ђак Доситија Обрадовића по узвишеном одушевљењу којим је он своју задаћу вршио. Велики српски просветник Доситије улио је у душу Јанковићеву и ону ревност и љубав, којом је посветио Русима све своје силе, док није изнемогао.

«Без околишења тврдим да је Србин Јанковић оживео руску народну просвету духом науке што оплемењује срце и разум, духом науке Доситија Обрадовића.

«Дакле лепши део у историји руске народне просвете, могао би се звати епохом српске педагогије.

«Ево какав је правац те педагогије Доситија Обрадовића и Тодора Јанковића:

«Васпитање, образовање омладине у духу Обрадовића и Јанковића оснива се на вери отаца, па се завршује *очигледним*, повторним и разумљивим разјашњењем предмета. Речи без познавања предмета празне су речи, а то правило што га је изрекао чех Коменски, оправдало се и у учитељској семинарији и у народним школама.

«У духу српске педагогије мораху се ствари пре сваке теорије, што боље *очигледно* познати, али је та педагогија уједно ишла за тим да се изучи књижевност двају древних народа, ишла је дакле за образовањем, које се у опште назива *класичким*.

Она је изучавањем старога света хтела да упозна словене и да их учини самосталнима. Она није допуштала да се исмева животворни извор народне свести. Само под условом класичке спреме држали су Обрадовић и Јанковић да се може постићи успех у наукама, што сачињавају универзитетско завршно образовање.

«Поставивши главном циљи човековом да ради и да се труди ради себе и ради других, Обрадовић и Јанковић уклањали су шкодљиву противност између класичког и реалног васпитања, помоћу узвишених начела која су у опште у животу налазила реалног оправдања.

«После су та начела са добрим успехом исповедала код нас још два Србина који су као и Јанковић били позвани у Русију.

«Ево како је један од њих са катедре објашњавао значај народне просвете у Русији: Просвета ваља у свакога Руса као члана одличног, великодушног и оштроумнога народа, да развије два нераздељива својства, а то су *хтети* и *умети* тачно и целисходно извршити своју заједничку грађанску дужност.

«Тако су нас учила два Србина, један професор философије а други професор грађанског права.

«Споменућу та два Србина, које смо већ давно заборавили.

«Ти учени Срби који су код нас ширили начело да васпитање треба да иде под руку са грађанским дужностима, то су били *Дудровић* и *Терлајић*.

«О Дудровићу нећу говорити. Нама, старим ђацима харковског универзитета, веома је мило то име, али признајући своју некомпетентност, нећу да вам досађујем само својим личним успоменама.

«А о Терлајићу да не рекнемо сходну реч био би грех и за нас и за вас који знате да свако право произилази из заповести suum cuique.

«Најпосле не морате веровати моме личноме мишљењу, него одајући свакоме своје, загледајте молим вас у бесмртно дело руског законозналца Неволина[1], па ћете на првој страни наћи име Терлајићево.

«Тим именом почиње се наша историја науке о грађанском праву.

«Терлајић рођен у Бачкој, васпитан о трошку српског владике Видака у Бечу, дошао је на позив Јанковића у Русију, где је добио испрва катедру историје, за тим кад се основала правничка школа, катедру енциклопедије права, па онда грађанског права.

«Плод његова рада у Русији било је, осим засебних расправа, прво по времену «Руководство за познавање приватног грађанског права»[2] с опширним уводом о енциклопедији права.

«То његово дело проникнуто је узвишеним схваћањем руског правосуђа и правде, старе и нове, садржи у себи науку коју сам већ поменуо, и држећи се строгог научног метода, носи на себи печат духа Доситија Обрадовића, чија је дела и лик Терлајић чувао код себе у Петрограду.

«Колико је ондашња Русија ценила заслуге Терлаића нека вам покаже 31 Август 1806 године, јер када је тога дана Терлаић отворио правничку школу својим славним предавањем о енциклопедији права, на томе предавању били су: Цар Александар Павловић, митрополит Амвросије, кнез Лопухин министар правде, сви сенатори и сви чланови законодавне комисије За време предавања устаде Цар, приђе катедри па је поред ње стојећи слу-

[1]) К. Неволина, Исторія россійскихъ гражданскихъ законовъ. С Петербургъ Томъ I, стр. 1.

[2]) «Кратное руководство къ систематическому познанію гражданскаго частнога права Россіи начертаное професоромъ Григоріемъ Терлаичемъ. Частъ I и II. С Петербургъ. 1810.

шао са напрегнутом пажњом. Кнез Лопухин држао је да ће предавање бити досадно цару па је напоменуо да се скрати. али цар даде знак да се предавање не прекида. И тако је цар стојећки саслушао Терлајићево предавање до краја.

«Кад је Терлајић довршио запита га цар:

— Ви сте Србин? —

— Србин сам В. Ц. Величанство!

— Јесте ли одавно овде? —

— Шест година. —

— Је ли вам српски језик олакшао разумевање рускога језика?»

— Веома ми је олакшао. —

— А је ли велика разлика између српског и руског језика? —

— Није тако велика. —

— Но разлика је у изговору — рече цар па оде.

Отпративши цара вратише се сви великодостојници рускога царства у дворану и кликнуше сви једнодушно «Живео Терлајић!»

Терлајић је одговорио «Живео крунисани *пријатељ човечанства* цар Александар Павловић. Живео и сав српски народ чије је име велики цар изустио!»

Оволико каже *руски* професор о Србима који су реформисали школе у Русији те тиме положили темељ напретку руске просвете, о Србима, који су на челу историје рускога грађанскога права.

Ми би ту слику могли израдити много детаљније према материјалу који нам стоји на расположењу[1] али

[1]) *Н. Б. Вукићевић* „Српске школе у XVIII столећу" у првом извештају о јавном учитељско-приправничком заводу српском у Сомбору од 1863.

Биографија *Јанковићева* у I св. „Српског Летописа" за 1826, стр. 21—28.

А. С. Вороновъ, Матеріяли для исторіи просвѣщенія въ Росіи въ XVIII столѣтіи Теодоръ Ивановичъ Яновичъ.

Преписка између Доситија Обрадовића и Терлајића штампана у разним свескама „Српског Летописа."

Лазар Бошић, Памятникъ мужемъ у славяно-сербскомъ книжеству славнымъ." 1815, стр. 67.

Писмо Терлајића о отварању правничке школе у Русији у „Српском Летопису" за год. 1825, стр. 133. Сравни и „Срп. Летопис" за 1826, I. ч.

ми имамо тако *грдан* рачун с Русима да чак ни оваквим српским реформаторима у Русији не можемо на овоме месту поклонити више пажње а да наше дело не постане веће него што треба да је. За то остављамо ову опширну студију српским педагозима. За нас је довољно што *сами Руси* признају: да су им Срби извршили најважнији преображај народних школа, да су учитељске школе у Русији поникле српским иницијативом, да се једном Србину има захвалити што су из народних школа поникле гимназије, а из ових развили универзитети са српским планом и српском професорима из почетка, да су Срби увели очигледну наставу не напуштајући класицизам, и т. д. и т. д.

А чиме су Руси вратили ову велику услугу коју су им Срби учинили?

Један стари српски државник који је суделовао при организацији књаз Милошеве Србије прича, и вели да би се у архиви државној могло наћи и писмених доказа за то, да се руска влада јако љутила када је у Србији наново заведена државна штампарија[1]. Да је ово врло вероватно види се из тога што је изасланик руске владе г. Фонтон, саветник руског посланства у Бечу, имао да изјави српској влади категорички «que la Russie ne voulait que le bien de la Serbie, sa prospérité fondée sur la tranquillité interieure et le réspect des traités. sans éléments révolutionnaires ni innovations incompatibles avec l'état de civilisation et la position politique du pays»[2]. Револуционарни елементи на које се овде нишани, беху неколико бедних жртава руског вандализма у Пољској, које су «браћа» Руси гонили као дивљу зверад, и који беху склонили главу у новој словенској држави као лекари, енжењери или професори, а *нове институције у Србији за* које руска влада налази *да се не слажу са стањем цивилиза-*

[1]) У срба штампана је прва књига 1493 а у Русији 1564.

[2]) Etude diplomatique sur la guerre de Crimée, par un ancien diplomate, Tome I, St. Pétersbourg, 1878, стр. 488.

ције и политичким положајем земље, то су (чујте!) *војна академија у Београду и српска тополивница у Крагујевцу!..* Ово потврђује једна записка од руке српског тадашњег министра *Јована Мариновића* коју смо нашли у министарству спољних послова, испод дотичног места г. Фонтонове изјаве.

На ово ће нам можда одговорити словенофили да руски народ не може бити одговоран за несловенску политику Немаца, који су дрмали руском царевином све до убиства цара Александра II, да они не могу одговарати за несловенску политику којекаквих Мајендорфа, Фонтона итд, јер су тек после убиства цара Александра словенофили добили руску крму државну у своје руке, јер су само они израз правих руских осећања и руске политике за Словене.

Прекрасно. Да видимо шта вели један од највећих научника словенофилских, шта вели *В. Ламански*[1] о потреби министарства просвете у Србији:

«Тако звана интелигенција српска у опште греши својом наклоношћу за сваковрсне бомбасте називе. *И само министарство народне просвете у Србији савршено је излишно.* Али ту се тешко зауставити, јер кад се боље загледа, онда се види да је *са свим излишан и војни министар*, и многа друга места, која су изазвала врло оштроумну досетку једнога странца: за што у Србији нема министарства марине?»[2]

Али нарочиту благодарност спрам земљака Јанковићевих и Терлаћевих исказао је велики словенофил овим речима:

«Аустријски Срби т. ј. *Швабе* (sic!) који су *нагрнули* у Србију после њеног ослобођења, унели су у њу много ружних елемената, *унели су управо рећи аустријски задај* (австрискій запахъ)»[3]

[1]) *В. Ламански*, Сербія и южнославянскіе провинціи Австріи. СПБ. 1864.

[2]) Ламански, l. c. стр. 10.

[3]) Ламански, l. c. стр. 8.

«Народно осећање аустријских Срба погодило је свој задатак и позив много боље него образовани Срби, јер у ових је већ силно развијен аустријски Gemeingefühl, некакав понос са Gesamtvaterland-ом; ти «Schvarzgelbu-» разних врста често погледају преко рамена Србе у кнежевини, хвалећи се пред њима својом лажном образованошћу и својом аустријском уставношћу»[1]

Апстрахујући од братског старања руског, које из ових врста провирује, за слогу између Срба разних покрајина, нама је само чудно што су Руси пустили тај аустријски задај у своје основне, средње и највише школе, у своје законе грађанскога права, што су се они толико користили лажном образованошћу Срба из Аустрије?

Али Словенофилима није доста што је званична Русија, пре њих, сметала првим основима сваке самосталне државе у Србији, није им доста што се они сами ругају министарству народне просвете у Србији, није им доста што грде Доситија Обрадовића и остале Србе из Аустрије, који су «нагрнули» у Србију док она још није могла имати својих радника за народну просвету, они се труде да докажу како ми нити можемо нити ћемо икада моћи имати српску просвету и књижевност, они хоће да нам отму главну особину свакога народа, народни језик, они хоће да нам натуре *руски језик* доказујући да ће само тако моћи од нас нешто бити. Ево чујте шта веле словенофили:

«Познавши се са *руским језиком*, Срби и Бугари увидеће нужду да га приме за свој *језик у науци и вишој образованости*, задржавајући *своје народно наречије* (да дивних лингвиста!) за администрацију, за основне школе, *за песме нарочито локалног садржаја*, за проповеди, за *календаре* итд.»[2]

«За надежду да ће Срби и Бугари са временом моћи створити богату књижевност на свом сопственом *наречју*,

[1]) Ламански, l. c. стр. 15.
[2]) *Ламански*, l. c. стр, 27.

нема *ни најмањег основа*, јер с једне стране њихова *малобројност*[1] а с друге стране сувремено развиће образованости и садашња специјализација наука, *отимљу сваку наду за то чак и у најдаљој будућности.*»

«Срби и Бугари имаће да бирају: или да мало по мало изгубе своју народност (та каква *народност* г. Ламански кад су њихови језици само *наречија* рускога језика?[2]) и да приме туђ језик, или да приме руски језик те тако да сачувају своју *племенску особеност.*»[3]

Али ту грозну осуду на народну смрт, изговорили су словенофили не само Србима и Бугарима, већ и свима јужним и северним Словенима у Аустрији, ево за што:

«Не предвидећи за јужне Словене у Аустрији никакве могућности да се ослободе од душевне потчињености талијанској, немачкој и мађарској (?) образованости, њиховој књижевности и њиховим језицима, ми смо принуђени изјавити да је једини спас из тога жалосног стања, да приме руски језик као орган науке и више образованости, као језик дипломатских одношаја, а своја *наречија* да задрже за локалну потребу (для мѣстнихъ потребностей)»[4]

«Само руски језик може бити општи орган за *Северне Словене* аустријске, само он може у њих истиснути употребу немачког језика»

Да ово није само лично мишљење г. Ламанског него целе словенофилске партије, да је дакле главни доказ њихове *љубави према словенству*, којом су назвали своју партију, у томе: да свима Словенима одузму њихове народне језике да се тиме спречи развијање њихових народних књижевности, има још пуно доказа, али ми ћемо потсе-

[1]) У истој књизи Ламански доказује да Мађари и Румуни којих је по *броју* много мање но Срба и Бугара, у прилог своје «*малобројности*» могу имати своју засебну књижевност...

[2]) Ламански l. c. стр. 28.

[3]) Ламански, l. c. стр. 35.

[4]) Ibidem, стр. 35.

тити само на два, на *«Къ Сербамъ посланіе из Москви»* које је потписано од једанајест шефова словенофилске партије, и на мисију Платона *Кулаковског* у Србији.

Да свршимо најпре са лилипутанцем словенофилским кога су Руси послали Србима у замену за просветне џинове Јанковића и Терлајића. Тај *једини* руски професор кога нам је Русија послала, не да ради оно шта су Срби радили у Русији, већ *да учи Србе рускоме језику*, из захвалности за хлеб којим га је српска држава хранила као професора на својој великој школи, није нашао ништа лепше да остави као свој спомен у Србији, него књигу у којој вели да је творац нове српске књижевности, неумрли *Вук Стефановић Караџић био просто шпијун Метернихов.* Али нама је сувише одвратно да се зауставимо и даље на томе и таквом комитету словенофилства. Ко хоће да види како му је за ту подлост платио српски књижевник Свет. Вуловић нека прочита његове критике на Кулаковсков споменик словенофилске љубави према Србима.[1] —

Из захвалности што је Србин Терлајић положио темељ грађанском законодавству у Русији, први људи словенофилске партије, Хомјаков, Константин Аксаков, Погодин, Ив. Аксаков, Елагин, Кошељев, Чижев, Безсонов и још тројица пишу Србима у своме свечаном «посланију из Москве» да *народима не требају закони, него место закона треба да буде савест.*

Нама није нужно да се мучимо анализом тога чудовишта словенофилске памети и њиховог православља sui generis. Доста је да цитирамо само неколико речи нашега славног *Ђуре Даничића*, што их је казао о том посланију у једном предавању из историје књижевности на тадашњем лицеју београдском.[2]

«До сада — рекао је српски научник, којим се поносе не само Срби него и сви Словени осем Руса —

[1] У «Отаџбини» књ. X, стр. 145 и књ. XII, стр. 510.

[2] Види «Даницу» Ђорђа Поповића, година друга, бр. 5, стр. 76—79.

мислило се, и свагда у свету и у животу засведочавало да је она држава најсрећнија, *у којој је закон највиша воља, којој се сваК покоравати мора.*

«Али сад ови московски апостоли кажу, да није тако; кажу да народима не требају закони, него место закона треба да буде савест.

«Дакле владалац не треба да је везан ни за што, него за савест. Ако му дакле савест подноси да се угледа на Нерона или Калигулу, ако му савест подноси да чини најгрђа тиранства, то ће бити право. И то проповедају људи који хоће слободу, али који, као што се већ из тога види, или не знају шта хоће, или не знају шта говоре.

«Никаква дакле није слава Солону што је дао Атињанима законе. Никаква није слава која се до сад давала римском народу ради закона његових. Никаква слава није ни нашем Душану што је дао Србима законик. Ништа нису толики највећи људи у роду човечијем, који се и данас труде дознати и свету обзнанити шта је право. Јер по новом еванђељу московском не требају народима закони, него се треба држати савести. Сама ће савест казати сваки пут шта је право.

«Коме дакле чиновнику поднесе савест да покраде народну касу, то ће бити право.

«Коме савест поднесе да убије оца, то ће бити право. А шта неће савест, кад све буде право што се чини по савести?

«Коме судији (ако поред савести још буду нужне судије) поднесе савест да метне кога у кргу, то ће бити право.

«Коме судији поднесе савест да обеси човека који у новинама каже за каквог великог господина да не ваља што ради — то ће бити право.

«То је ново јеванђеље московско, које Србима проповеда не један него свих једанајест апостола (а дванајести знате куда се део) — — —

«— — они не ће знати или не ће хтети знати да има људи без савести и да нису у свију људи једнаке савести, *па да се баш за то и постављају закони*, и да *закон* није ништа друго, него *општа људска савест*, која се изриче у закону за то, ако би у кога била кад друкчија савест, да се не држи те своје индивидуалне савести, него да се држи оне опште савести, како би људи могли опстати један поред другога.»

— — — — — — — — — — — — — — — —

«Између свега је најзнатније што московски апостоли проповедају да *ни један народ не може* ни у глави ни у срцу имати, *ни знати ни осећати шта је братство, осим народа словенскога*, и то само онога који је *православне вере*.

«Дакле само православна вера има у себи силу да може у народу учинити братство.

«Али што може учинити нешто тако важно, мора само бити веома важно. Ако има у православној вери нешто тако важно, то су начела науке Христове, јер од њих нема ништа важније нити у њој, нити игде. Та су начела у јеванђелију. А јеванђелије у свију је Хришћана једно. А кад апостоли московски кажу да га у свију нема, него само у православних словенскога рода, и да долази од вере, онда оно братство долази од особина, којима се православни Хришћани разликују од осталих.

«А какве су те особине?

«Прва је и главна догматичка за светога духа, «иже оть отьца исходештаго.» А могу ли те речи имати оволику силу, да у народу једном учине нешто чега нема ни у једноме другоме? Да учине више него што може учинити само јеванђелије цело?

«Друга је особина н. пр. што се православни Хришћани причешћују хлебом у ком има квасца, а други хлебом без квасца. А може ли квасац имати силу да учини у народу братство!

«Трећа је особина православни пост. Али каква глава може замислити да какво му драго јело са зеитином или с' маслом може учинити тако чудо да у каквом народу има братства или да га нема?

«Па баш да у пркос разуму кажемо да таку чудотворну силу има или она догма, или квасац, или пост, или која му драго особина православне вере, како може бити да те особине православне вере нису исто учиниле и у других народа исте вере, у Грка и у Румуна, него само у Словена? Како може то бити кад догматика православна каже да је вера православна општа т. ј. приступачна свима народима тако, да који је приме уживају потпуно и подједнако сву корист која је у њој. Казати дакле да вера хришћанска није једнима народима оно, што је другима, значи обарати догме њезине; а ко их обара онај пада у јерес. С те дакле стране, кад би још били у обичају црквени сабори, могли би они московски апостоли бити проглашени за јеретике. Па опет хоће *они* да уче *нас* православију. . . .»

Да би се још боље видело шта је била побуда овога «посланија» поменућемо неколико врста одличнога ђака и наследника Даничићевога, Стојана Новаковића о истом предмету![1]

«Тежња је новога века та да народи сваки својој народности и самом себи *самосталност* задобију. За овим морају ићи најпре и сви словенски народи сваки својим путем. У горњим стварима питање је било: јесу ли Руси верни *помагачи* словенским народима у природној њиховој тежњи, која им допада по времену у којем су, или се само *намећу* Словенима осталим за учитеље, тежећи за својим старешинством?

«Тога ради вредно се обазрети на нешто што је писао г. Ив. Аксаков у првом броју свога листа «День.» Он црта позив руске народности овим речима: Словенски свет у опште, а нарочито православни словенски свет

[1] «Даница» Ђорђа Поповића, година трећа, бр. 1. стр. 12.

који с нама једнако осећа и свезан је с нама по крвном сроству, *који нам је снага у Европи*, тек сад излази на позорницу историје. Слободних Словена нема нигде изван Русије. Осим Русије свуд по осталим местима гњаве народност Словенима или Немци или Турци. Што је више расла политичка моћ Русије, то се више будила у потлаченим *племенима* нада на избављење од срамнога ропства, и осећање да су Словени. Ослободити испод материјалног и душевног ропства словенске народе, *дарувати* им самосталност духовну (или *ако хоћете* и политичку («*пожалуй* и политическаго бытія») **али под сенком моћних крила рускога Орла,** ето шта је политички задатак, морално право и дужност Русије. Али знамо ли ми, и признају ли Словени тај наш позив и право?...

«И г. Аксаков је један од «апостола». — — Ја са своје стране не бих рекао да ће се игда ослободити словенски народи, ако Русији буде задатак оно што хоће г. Аксаков, и ако се он постигне. Не знам за што би услов њиховој самосталности био баш у сенци моћних крила рускога орла?"

Пошто смо тако видели како су Руси захвалили Србима за њихове услуге при васкршавању и препорађају руске народне просвете, науке и законодавства, да пређемо на другу једну групу Срба који су као пијонири културе у Русији, почевши од Змајевића под Петром Великим па до Војиновића под Катарином Другом радили на оснивању *руске војне флоте*, који су *створили трговачку флоту* јужне Русије, који су дакле посредно помогли стварати индустрију у Русији, који су тиме цивилизовали целу јужну Русију. И овде су српске заслуге тако велике, да можемо опет пустити *руског* аутора нека *он* прича:

Професор Григоровић вели [1]:

«Ко је на југу унапредио наше морнарство?

[1] loco citato, стр. 184—186.

«У градовима што су поникли на југу Русије ницале су уједно и *сриске трговачке куће*. Та чињеница има *веома велика значаја* јер је јако утицала на развитак нашег општег живота.

«Сваки се данас мора дивити кад види како се у нас огромно и ванредно *развило паробродство и трговина*. Завиримо у наше архиве па ћемо се из старинских докумената уверити да су нам *главни помагачи за стварање тога паробродства и трговине* били *сриски трговци* и *сриски капетани*.

«Руска трговачка флота то је животна потреба руског народа. Кад сада погледамо на црно море па се сетимо прошлости, онда тек видимо шта је учинила српска трговачка флота. Тој *српској* флоти обвезани смо нарочито што су се некад на црном мору тако брзо развила трговачка подузећа. Загледајмо у архиве па ћемо се уверити да су руску трговину и под руском заставом подизали бродови *Комненовића*[1] *Цотића, Ивановића, Накићеновића, Ђурасовића, Целатића, Маловића, Илића, Ђурановића, Матковића, Поповића, Мрше, Перовића, Казанегрове*.

«Ти бродови пловили су по Црноме мору под руском заставом, а колико их је тек било под другом заставом *али са Србима мрнарима и капетанима?*

«Историја наших трговачких подузећа сачувала је успомену о *Марку Гојковићу, Сиири Војиновићу*, о браћи *Митровићима*, о *Сенићима*, о браћи *Јанковићима*, о *Павковићима, Лазаревићима*, браћи *Маловићима, Вукосавићима, Сушичићима*, итд. Та флота има огромна значаја за јужну Русију. Морнарство је управо препородило јужну покрајину Русије, а томе су *највише* припомогли *искусни и о важни сриски мрнари*. Они су развили данашње наше мрнарство, које је пре тога било на ниском ступњу.»—

Али све што смо до сада навели то је радња Срба у Русији на вери, просвети и школи, на трговини и ин-

[1]) Цар Павле дао је највиши налог Комненовићу да устроји бродове у Херзону.

дустрији, све су то радови на цивилизацији, све то мирише словенофилима «трулом западњачком» културом, такав посао они не цене ни код својих земљака. Они нам на све ово могу одговорити: Ако су сви ти побројани Срби и учинили поменуте заслуге Русији, они су имали при томе и својих личних интереса, они су за то били плаћени или су се богатили трговином, али да видимо ко је за кога више *крви пролио?* Познато је да словенофилске новине од првог српско-турског рата 1876 на овамо, страшну дреку подижу *са руском крељу која је проливена за ослобођење Србије.*

Да видимо ко је за кога више крви пролио?

За време Карађорђевог устанка био је у Србији један *«отрјад»* руске војске који се борио заједно са Србима при отимању Бање алексиначке, и на варваринском пољу. Ово је био «отрјад» графа Орурка, Осем тога било је 500 људи руске пешадије под пуковником Бала, *као гарнизон Београдскога града.* И ако ћемо не само српским већ и руским изворима доказати да је ова шака Руса прешла у Србију *једино* :да контролише српску савезничку војску од 68 хиљада, која је одвраћала од руске војске знатан део турских сила, и да се осигура београдски град од Аустрије, јер је она намеравала да га дочепа — опет смо из пијетета према Русима који су погинули за српско ослобођење, најсавесније тражили да констатујемо колико их је погинуло? У огромном делу *Нила Попова* [1]) у коме се на основу руских и српских архива налази забележена свака и најмања ситница из првог српског устанка, у коме се дакле могу претпоставити најтачнији податци о руским губитцима у Србији нашли смо једну белешку да је Руса погинуло код Бање: 126 и — ништа више. Али да узмемо да је Нил Попов један од оних ретких Руса који никада не мере и

[1]) Нила Попова «Россія и Сербія, историческій очеркъ русскаго покровительства Сербіи съ 1806 по 1 56 годъ. Москва 1869. 74. штампана табака или 1178 страна на вел VIII вв.

не пребацују учињена доброчинства, да узмемо да он из скромности није хтео да побројн све Русе који су 1809 погинули у Србији, па рецимо да их је погинуло *четири пута* толико. Рецимо да их је погинуло 500, па пређимо на 1876 годину.

При свем том што је депеша коју је ђенерал Черњајев после Ђуниса отправио у Русију, по којој „Всѣ Русскіе легли а всѣ Серби убѣжали» утерана у лаж самим гарнизонима руских добровољаца у градовима Београд, Смедерево и Кладово, у којима су остали док их ђенерал Никитин није вратио кући живе и здраве—опет је у те три хиљаде људи и жена, који нам 1876 дођоше у помоћ било много поштених људи и војника, којих се није тицала словенофилска политика Михаила Григорића Черњајева, који беху одиста дошли да се бију за слободу своје браће, *и који су јуначки погинули за Србију.* Благодарећи тачности архиве у лудој кући која се звала «штабъ Главнокомандующаго войсками» и у којој је био шеф опет један словеновилски новинар Висарион Висарионович Комаров, уредник «С. П. Бургскихъ Вѣдомостей» нисмо ни ми ни Руси у стању казати тачно колико је тих руских јунака у Србији погинуло. По апроксимативном рачуну, који смо ми ухватили, погинуло их је нешто преко стотине, а било их је рањено до 400. Али да не би ни пошто огрешили душу, рецимо да је, не рањено, него да их је *погинуло* равно хиљаду, дакле равно трећина свију добровољаца, не изузимајући ни жене, и онда ће ваљда и сами Руси признати, да се не ценкамо, где ваља признати туђе жртве.

Дакле са таквим рачуном дошли би до факта да је руски народ жртвовао за слободу српскога народа до 1500 својих синова, за сва времена од како се бележе одношаји између та два народа.

А сада да видимо колико је српски народ жртвовао својих синова, за славу рускога Цара а у корист руске државе, за последњих две стотине година.

Да почнемо с оним Србима, који су се борили у самој руској војци, а завршићемо са потоцима српске крви која се лила на црногорском стењу, када год су Руси само намигнули црногорским владикама.

Ми не мислимо присвајати ни најславнијег руског војводу противу Наполеона I, кнеза Михаила Голенишчева *Кутузова* Смоленског, и ако је он пореклом *Србин* из села Шандора код Суботице у Бачкој, где му је још жива родбина; ни војног министра Милутина, коме се српско порекло види из имена, ни министра финансије Књажевића који је пореклом из Лике, ни пуковника *Лазара Текелију*, Србина из Арада који је у бој с Турцима изгубио очи, само ћемо их поменути, тако исто и коњичког ђенерала *Ђорђа Арсенијевића* Манојловића почасног члана руске академије наука, који је рођен у Вршцу 1775 и који се прославио као руски војвода против Наполеона и на Кавказу, тако исто и ђенерал-лајтнанта Јована Димитријевића Оклопцију, који се родио у српском приморју. Нећемо ни да говоримо о херцеговачком пореклу грофа Бориса Петровића Шеремећева, али да поменемо да је руска царица Ана, још 1727 основала читаву хусарску регименту од самих Срба;[1] али морамо поменути што познати историк Турскога Царства *Хамер* тврди: да је у одбрани данашњег «новороссійскаго» краја од напада татарског Хана *Крим Гираја* и његових сто хиљада коњаника $^{12}/_{23}$ Јануара 1769. погинуло *десет хиљада Срба*, да је заробљено *седам хиљада*, и да су Татари тек преко тих 17,000 које убијених које заробљених Срба, могли опустошити ту покрајину Русије.

О чему *морамо* говорити то су српске читаве војничке насеобине у Русији, то је «*Новая Сербия*» и «*Славяно-Сербия*» које поникоше у јужној Русији од 1761 до 1763.[2]

[1]) *Haxthausen*, Studien über Russland. II, стр. 217.

[2]) Полатке за ово црпели смо из: Горепоменутог предавања проф. *Григоровича*, из расправе *Нила Попова* «Военныя поселенія Сербовъ въ Австріи и Россіи» која је штампана у јунској свесци 1870 «Вѣстника Европы» Томъ III. стр. 584—614. Међутим о овим насеобинама има још много материјала у:

На степама где се сад налазе руски Запорошци, још пре него што је тај крај назван Новом Србијом проносило се већ име Срба које је Русија била позвала *«да се боре са Татарима и Турцима за руску земљу»* (Григоровић). А ево како је постала «Нова Србија» и Славено-Србија. Нека прича руски књижевник Нил Попов:

«Први и један од најзнатнијих српских досељеника у Русији био је Сава Владисављевић гроф Рагузински, родом из Далмације, чије се име често помиње за време Петра I, који је нарочито познат са уговора о миру између Русије и Кине, зашто је постао тајни саветник. — И његов брат Јефто Владисављевић, који је служио под царицом Аном, дошао је до тако високог чина. Мијаило Милорадовић доселио се из *Србије* 1711 године у време рата са Прајском, и за одликовање у томе рату постављен је за команданта гаћацког козачког пука. За време царице Ане дошли су из Аустрије у Русију: Иван Стојановић, Степан Витковић, Панић, Божић и Димитрије Перић. Први је постао генерал мајор, други бригадир, трећи пуковник козачког черниговског пука а четврти потпуковник у старом *српском* хусарском пуку. Стојановићев син Мијаило дошао је до генерал-мајорског чина. Милорадовић је имао два сродника, Андрију и Петра. Андрија је под царицом Катарином постао ђенерал и губернатор Черниговске губерније, а Петар је постао ђенерал-мајор За тим долази од аустријских Срба *Петар. Текелија*, стриц славног у Срба Саве Текелије. Он је ступио у руску војску као поручик и дотерао је до чина ђенерал-ан-шефа.»

П. Кепенна: Хронологическій указатель матеріаловъ для исторіи, иноземцевъ европейской Россіи, стр. 419.

С. П. Ешевскаго: Очеркъ Царствованія Елисаветы Петровны. Сочиненія Ешевскаго, часть II. стр. 548.

«Матиця српској" II свесца за год. 1833, и за 1872 годину, стр. 151—198.

«Сказанія Коржа."

У Богишићевој критици Нилове књиге „Србија и Русија" СПБ. 1872, стр. 22—30, назвах у посланици, грофа Румјанцова Авраму Рашковићу, која је штампана у спису „Война Россіи с Турціей 1735—1774, од капетана Петрова, Томъ II, стр. 257.

Али сви ти ђенерали које је српски народ позајмио руској војсци, беху само једна мала предводница читавој војсци коју је српски народ послао Русији. Вође тих граничарских пукова беху најпре пуковник *Хорват* и пуковник *Шевић*. Њима је царица Јелисавета, послала преко свога посланика у Бечу грофа Бестужева, генерал-мајорске чинове и привилегију на земљу јужне Русије, «која беше пуста и — на граници Пољске» (Нил Попов). На западу почињале су те земље од ушћа реке Синјухе у Буг, и простирале су се дуж ње до речице Виса, а одатле на исток до реке Тјасмина, даље низ ту реку до Дњепра и десном обалом његовом до насеобина запорошких козака, дакле преко тридесет миља. Цела та земља назвата је у привилегији *Нова Србија*, и намењена је, како се у привилегији каже, за насељење она два пука што их је довео Хорват. Али после годину дана стиже и *Шевић* а мало доцније и потпуковник *Рајко де Прерадовић*, коме је такође најпре послан генералмајорски чин преко руског посланика у Бечу. Њима је дата земља на југо-источној страни бахмутске провинције, између река Донца и Лугање. То је била права пустиња (Нил Попов). «Ова пустиња — вели један Србин, руски ђенерал *Пишчевић* у своме спису[1] — беше земља која није обрађивана од створења света; она је лежала без икакве користи и без икаквог становништва. На тој земљи подигли су српски пукови Шевића и де Прерадовића своја села и њихова насеобина назвала се *Славено-Сербия*.»

Овај Србин *Пишчевић* дошао је у Русију после првих ђенерала, и много је радио како у новој Србији тако и у Словено-Србији.

Хорват, Шевић и де Прерадовић разместили су своју војску четама, од којих је свака израдила свој «шанац» из којих су после поникле варошице. У ове поврвеше трговци из Русије и других страна, заведоше се трговци

1) који често цитира Нил Попов у својој поменутој студији.

и вашари. Особито је међу њима брзо порастао Нови Миргород, где је становао Хорват. У свакоме «шанцу» сваки је војник добио земље за кућу и њиву, а око шанчева било је изобила.» Хорват је осим тога укрепио своју насеобину једним градом на речици Пигули из кога се временом развио богати *Елизаветград*. И Славено-Србија имала је свој град Бахмут.

Не прође седам година а Срби из Нове и Словено-Србије добише прилику да плате својом крвљу оно парче земље на коме се населише, или као што Нил Попов каже «да покажу своје војничке способности.» Године 1757, када се Русија умешала у седмогодишњу војну, Хорват је ставио на расположење руској војсци потпун хусарски пук, а од ескадрона које опремише Шевић и Депрерадовић формиран је други српски коњички пук. Осем тога 1759. формирао је Пишчевић, тада већ премје-мајор, *још два* српска пука у којима је било и нешто Бугара, Грка и Румуна, те их за то Руси крстише «македонским» и «бугарским» пуком, међутим и у њима беше не само већина војника српска, већ и сви официри. Како су се та четири српска пука држала пред непријатељем не спомиње руски историк, само лаконски вели «по окончаніи войны, эти полки послужили примѣромъ для преобразованія всѣхъ гусарскихъ полковъ въ арміи» —

Али још је лепше како прича Нил Попов зашто је укинута нова Србија и Словено-Србија.

«Вскорѣ населеніе обѣихъ областей *такъ умножилось*, что въ 1764 году. Новая Сербія переименована была въ *Ново россійскую губернію*, а Хорватъ *уволенъ* (отпуштен) отъ службы по слабости здоровя (идите молим вас!) и вскорѣ умерь.» Сигурно са истог љубазног узрока, чим умреше Шевић и Депрерадовић, претворише Руси Славено-Србију најпре у Катарининску провинцију Новороссійске губерније, а доцније је «отчислише» азовској губерниjи. У то време уништена је запорошка «сѣчь,» и то «не безъ сильнаго содѣйствія со стороны сербскихъ пере-

селенцевъ». Најзад 1784 год. у целој Русији заведоше намесништва, и земље некадашње нове Србије и Словено Србије уђоше у састав. Екатеринославског намесништва, и српски пукови уђоше у састав «слободскихъ» хусарских пукова, давши Србе официре овим руским пуковима: харковском, ахтирском, изјумском, сумском, остарошком. Ти српски официри у чисто руским пуковима «усмѣли повернуть и зачало положить такому важному дѣлу, людей обмундировали и выучили и въ надлежащую полковую исправность и совершенство поставили, прилагая усердіе и тщаніе и труды неусыпные, старяясь другъ передъ другомъ какъ бы найлучше, *чѣмъ и сотворили они полки славные* изъ людей такихъ простыхъ, *кои прежде* сколько времени казаками *состояли почти безъ употребленія.* — — счастливъ бы всякій иностранный государь былъ, когда бы только таковыхъ и того же званія войновъ въ своей арміи имѣть могъ, а лучше нигдѣ быть не могуть». То вели Пишчевић а Нил Попов додаје:

«Ово мишљење оправдали су хусарски пукови јужне Русије у време првог рата са Турском. Царица Катарина друга благодарила им је после рата — рескриптом у коме има и ова драгоцена реч: *Спасибо* (Хвала!).»

Право има Нил Попов, та је реч изговорена од Руса Србима тако ретка да је доиста врло драгоцена.

Славна служба тих пукова учинила је да су и сви нови пукови који су формирани за владе Царице Катарине поверени *српским официрима.* Ових је, само за живота Пишчевићевог било:

Осам ђенерал-поручика: Иван Самуиловић Хорват, Иван Ђорђевић Шевић, Рајко Депрерадовић, Максим Зорић, Тодор Чорба, Ђорђе Шевић (унук првог Шевића), гроф Иван Подгоричанин, Јосиф Хорват (син старог Хорвата).

Дванаест ђенерал-мајора: Семен Гавриловић Зорић, Никола Чорба, Ђорђе Богдановић, Давид Неранџић, Ђорђе Хорват, Иван Хорват (оба рођаци старог Хорвата), Ђорђе Депрерадовић, Иван Депрерадовић (синови старог

Депрерадовића), Коста Лалош, Иван Штерић, Семен Чарнојевић, гроф Ђорђе Петровић Подгоричанин.

Четири бригадира: Коста Јузбаша, Димитрије Хорват, Рајко Степановић Пламенац, Алекса Депрерадовић.

Седамнаест пуковника: Гаја Радуловић, Антоније Хорват, Иван Хорват, Јосиф Цвећеновић, Иван Шевић, Аврам Рашковић, Игњат Увалов, Никола Петровић, Лазар Текелија, Васа Тотовић, Васа Косавчић, Арса Давидовић, Пера Синђанин, Јеврем Рајковић, Јован Чорба, Иван Требињски, Павле Чарнојевић.

Четрдесет и два потпуковника: Самуило Хорват, Петар Шевић, Иван Шевић, Арсеније Чорба, Павле Вујић, Петар Чорба, каваљер Петар Штерић, Степан Ожеговић, Иван Шутовић, Иван Вукотић, Алекса Требињски, Степан Букински, Иван Скорић, Филип Петровић, Степан Жигић, Мијаило Станковић, Максим Чорба, Максим Вујић, Иван Вујић, Ђорђе Вујић, Сима Рајковић, Иван Голуб, Алекса Пантазија, Иван Милорадовић, Петар Марјановић, Иван Мијоковић, Павле Мијоковић, Игњат Мијоковић, Петар Мијоковић, Павле Мијоковић, Алекса Јузбаша, Аврам Мијоковић, Мијаило Мишковски, Стеван Сабов, Ђорђе Филиповић, Тоша Вани, Стеван Пишчевић, Гаја Пишчевић, Ефим Пишчевић, Лазар Пишчевић, Теофил Пишчевић, Алекса Пишчевић.

Тридесет и седам мајора али кад би се њихова имена и имена свију нижих официра који су се у Русији тек родили и сада служе у руској војсци написала «то бы набралось ихъ много.»

Ми би овде могли да говоримо о споменици «Nova Serbia constituta» и о српској канцеларији у Нов Миргороду, о судару Хорвата са руским синодом што је хтео да доведе једног епископа из Србије, о каси која се звала «новосербская и славяносербская сума»[1] о исељењу Требјешана од Никшића који су близу Одесе населили село

[1] А. Скальковскога: „Хронологическое обозреніе исторіи новороссійскаго края, у „Голубиця“ II, стр. 270—287.

Славяносербское, где су одмах *морали* да порусе своја српска имена, али нама то све не треба, нама је доста што можемо констатовати, да су Срби у Русији, осем оних небројених који су погинули у седмогодишњем и у руско-турском рату, не само жртвовали 17,000 својих синова бранећи Русију од Татара, него да су у опште створили кавалерију руске војске.

Међутим крвни рачун међу српским народом и Русијом тек сад настаје.

У летопису цетињском пише «Ва лѣто 1711 дође с граматами отъ Москве отъ цара Петра, Михаило Милорадоіевићъ ва Черну Гору ка владики Данилу и Черногорцима за велико зло манастирско и Черногорско, кои почеше воіевати на турске градове.»

Шта значи та белешка? Цар Петар позвао је Црногорце у рат противу Турске, како Арбанаси и Турци из Херцеговине не би могли у помоћ турској војсци. Петар у свом манифесту Црногорцима вели, да ће онај који учествује у рату «добити од Нас милост и награду и сваки од вас биће обдарен повластицама Нашима по заслугама и жељи вашој.»

Срби Црногорци следоваше позиву рускога Цара, али кад овај на Пруту начини мир с Турском, у њему *није било ни спомена о Црној Гори.* Да би се осветио Црној Гори што је помагала Русији, Султан посла на њу серашћера са 50,000 људи, а кад Црногорци овога потукоше (9 Августа 1712) на Царевом Лазу, посла Нуман-пашу Ћуприлића са преко 100.000 војске, који најпре домами 37 црногорских главара, па онда обезглављену Црну Гору опустоши, похара цркве, развали до земље цетињски манастир и цркву, зароби доста народа и повеша 37 главара црногорских. Све то ad majorem Russiae gloriam.

Цар Петар јавља 19 Јула 1715 да му је све познато како су се они одазвали његовом позиву, *и како су пострадали*, за то је, вели, наредио *да се у руским црквама*

чини помен онима који су за Христа примили мученички венац, а живима шаље 160 медаља златних, 5000 рубаља за оне који су највише пострадали, 5000 рубаља да митрополит исплати дугове и обнови разорене пркве и манастире (све то са 5000 рубаља!!!); наредио је да се даду црквени сасуди одежде и књиге, и да им се сваке треће године издаје *по пет стотина* рубаља. Препоручује им да сад мирују, али ако би Турци опет ударили на Русију «да му опет буду на помоћи.» Иначе им обећава «сваку царску милост и награду.»[1].

1736 године зарати Царица Ана са Турцима. Наравно Црногорци одмах као руски савезници ударају на Нови Пазар, Рожај, Бијело Поље, Пећ, Ђаковицу и Призрен Тиме су много олакшали и Русији и Аустрији, па ипак обе ове велике силе закључише 1739 мир у коме опет наравно *нема ни помена о Црној Гори.* И опет одмах напада везир Худаверди паша Махмутбеговић да казни Црногорце, али га они одбију, и опет Царица руска Јелисавета шаље три хиљаде рубаља да се обнове цркве и манастири, а за време од 1715 до 1743, у место обећаних 4660 рубаља (што је обећао Петар Велики) посла им три хиљаде рубаља, одежда и књига. Владика Сава који је морао у Петрограду *две године* (1742—1744) обијати прагове док је ову грдну помоћ измолио, добио је хиљаду рубаља трошка!...[2]

Тако исто две године (1752 до 8 Маја 1754) морао је владика Василије чепати по Петербургу, док је добио одежда, књига, једну панагију и 5200 дуката.[3]

1758 добила је Црна Гора од Русије преко владике Василија 1000 дуката.[4] Наравно да ни *тако* велика сума није могла до века трајати, и оде опет у Петроград, али овога пута није доживео да добије ишта за свој народ,

[1]) *Милаковић*, Историја Црне Горе, стр. 108—123.

[2]) Милаковић l. c. 136—139.

[3]) Милаковић l. c. стр. 141—143.

[4]) *М. Медаковић*, Повесница Црне Горе, стр. 45.

осем једне митре и одежде за себе, у чему су га ваљда саранили, јер је том приликом 1765 и умрло у Петербургу.[1]

1768 Султан Мустава III објави Русији рат, али знајући да ће Црногорци опет бити руски савезници посла *најпре* 67,000 своје војске на Црну Гору која се с њом тукла од Августа до почетка Новембра и одбила је. 1769 шаље Катарина II кнеза Ђорђа Долгоруког у Црну Гору, који 5. Ав. стиже на Цетиње са *«неколико новаца»*, медаља, чохе, 50 товара пушчаног праха и 100 товара олова. Царица их у Манифесту од 29. Јануара 1769 позива *да ударе на Турке и да их гоне до Цариграда*, јер ће главна сила бити против Руса, она им «у колико је могуће» обећава потпору и помоћ *да их неће заборавити* кад *буде мир правила*, него ће они имати довољну *безопасност* и друга добра и *потпуну слободу вере* (?!). Ово им потврђује *светошћу царске речи*. Долгоруки даде сваком округу по *сто* дуката и по нешто џебане, и Црногорци одмах стадоше ударати. Сам кнез Долгоруки вели «Паши окрестностей Черной Горы *въ армію не пошли*, даже и Босняки отговаривались что непріятель на ихъ границахъ.»

Маја 1774 удари Мехмед паша Бушталија са 30,000 војске на Црну Гору, али га она са грдном штетом отера у Скадар.

10-ог Јула 1744 начини Русија кучук-кајнарџијски мир у коме је себи задобила: Крим, Бесарабију, Кубан, Азов, Керч, Јеникале, четири и по милиона ратне оштете, слободан пролазак руских бродова кроз Дарданеле, и «покровитељство над православнима,» *а Црна Гора не доби ништа*, осим ако је Русија под «Словенима подвластним Порти» за које је уговорила *амнестију*, подразумевала и Црногорце...[2]

Кад је владика Петар I. чуо да се Бушатлија спрема да на ново нападне на Црну Гору, оде у Русију 1784. да потражи мало барута и олова, али Потемкин који је

[1] Миловановић, стр. 153—175.

[2] Миловановић, l. c. стр. 143.

због ђенерала Зорића (*врло интимног* пријатеља царичиног) мрзио на све Србе, заповеди владици Петру да се за 24 сахата чисти из Петрбурга и Русије. Док се он вратио у Црну Гору *празних шака*, Кара-Махмуд удари 1785 (Јуна) на Црну Гору, похара и запали цетињски манастир и опустоши велики део Црне Горе. Срећа те је Петар I. барем из Немачке нешто донео — кромпир.[1]

13. Авг. 1787. објави Абдул-Хамид Русима рат. Уз Русе пристане и Аустрија. Ћесар пошље у Црну Гору мајора Вукасовића са 400 војника и око *сто хиљада дуката*, нешто хране и ђебане. *При свем том Петар I. није хтео да зна за Аустрију докле га Русија не позове* у рат. И заиста тек кад дође руски пуковник Тутолмин и донесе владици панагију са манифестом да удара на Турке, а она ће «колико је могуће и т. д.» тек онда пођоше Црногорци опет против Турака. Кад је у Свиштову и Јашу 1791 уговорен мир — Црногорци су добили *амнестију*, као да су били побуњени турски поданици!...

Кад је владика Петар I. на Крусама и Бусовнику поразио Кара-Махмута Бушатлију, који је ту и погинуо, Црна Гора задобила је ту победу ђебаном цара Аустријског Леополда II. А од Русије — дошао је орден Александра Невског за владику.[2]

11. Јануара 1799 нареди цар Павле да се од сада даје годишње Црној Гори по хиљаду дуката, али то је трајало свега четири године па престаде, ево за што: У јесен 1803. године дође глас цару Александру I. да владика Петар хоће да прода Црну Гору Французима за 25.000 дуката (?!!). Цар одмах пошље грофа Ивелића да спасе Црну Гору од те опасности (?) у једно и руски синод позове владику на суд с тим, да ће га «ако не послуша, лишити чина и одлучити од цркве а народ нека бира себи другог достојног пастира, који, ће се завлади-

[1] Милаковић, стр. 176—180.

[2] Милаковић, стр. 208—202.

чити у С. Петербургу» (владика Петар I, завладичен је у Карловцима! . . .)

Ми жалимо што нам простор не допушта да у целости саопштимо одговор афтокефалне црногорске цркве рускоме синоду на његове безобразне претензије. Тај је одговор написан тако, да је секретар владике Петра, дубровчанин Сладић (абате Долче) платио концепт тог одговора животом својим. Он *«буде с овога света уклоњен.»*[1] Отроваше га . . .

Друго писмо управили су Црногорци цару Александру I. У њему јављају да су оно клевете на владику, жале му се да је Ивелић на све стране трубио да ће владику Петра послати у Сибирију, па настављају: «Наш архипастир није заслужио да би у његовом дому и независности сопственој ико с њиме могао тако поступити, јер док смо год ми живи, никаква човечија сила није у стању њему таку бешчаст учинити. Наш митрополит није никада био под руским синодом, но само под заштитом В. Ц. Величанства, и то под моралном заштитом, за то нас до сада и нико није бранио, а сада место одбране почињемо гоњење трпити. Св. синод нема никаква посла са нашим владиком.»

Одговор је било то, да је годишња помоћ од 1000 дук. цес. Црној Гори престала.

Почетком 1806. Црногорци узеше Боку, али Александар I. *за љубав Аустрији*, заповеди да се Бока преда Французима. Црногорци послушаше, за то им је Русија накнадила тај ратни трошак са тачно избројаних 2567 дук. цес. и 58 лира.

1813. Црногорци ударе опет на Боку, освоје, и начине са Бокезима савез да остају вазда једно политичко тело, али Александар I. заповеди да се Бока преда Аустрији и — бист тако![2] Па ипак цар Руски није

[1] Милаковић, стр. 218—237.

[2] Милаковић ,стр, 239—312.

хтео да врати Црногорцима ни ону худу хиљаду дуката годишње. То је тек учинио цар Никола I.[1]

Као што се види ласно је до последње паре израчунати колико је Русија од Петра великог до цара Николе дала Црној Гори помоћи у новцу. Када би из тога времена било икакве статистике о погинулим и рањеним Црногорцима, који су својом крвљу онако огромне услуге чинили Русији у сваком од њених многих ратова са Турском, онда би тако исто ласно било доказати да је *за сваку појединy руску рубљу* пролио своју крв бар *један син српскога народа* у Црној Гори.

Да је Русија имала и трунке искрене љубави спрам српскога народа, она је у току XVIII века имала прилике да од Црне Горе створи велику српску државу, која би уштедила оне потоке српске крви која је проливена у устанцима Карађорђевом и Милошевом, али она је доказала да не само неће да зна за српски народ докле год јој не треба, него да јој није стало ни до Црне Горе коју и данас третира као што ју је третирала за ових 100 година које летимице пређосмо.

Да сведемо рачун:

За одежде и црквене књиге које су Руси послали српскоме народу не само да овај није неблагодаран, него Руси нису у томе одужили ни десети део свога дуга према ономе што су српски владаоци у XIII—XV века и српски народ у доцнијим вековима учинили за цркву и црквену књижевност у Русији.

За посланије из Москве и за једног руског професора, дао је српски народ Русији толико реформатора школе и просвете, толико озбиљних научника, трговаца и морнара да је просто неучитиво кад Руси говоре о српској неблагодарности.

Најзад и у најстрашнијој проби братства и љубави, на бојишту, српски је народ барем двадесет пута више пролио своје крви за Русију, но што је проливено руске крви за српски народ.

[1] Милаковић, стр. 315.

О ОБЛИКУ И ВЕЛИЧИНИ НАШЕ ЗЕМЉЕ

(Наставак)

Рађање Сунца које је наступило у Београду, и за које би јавили да га и у Сарајеву опажају, наступило би у Сарајеву неколико минута доцније, док би на против оно у Нишу, у Пироту већ неколико минута над тамошњим хоризонтим сјало. Ово *неједновремено* опажање једне и исте појаве сигуран је доказ за округлину Земљину у правцу од истока западу, јер кад би Земља била пљошта равнина, онда би се Сунце на свима местима на Земљи у исти мах рађало. Слика 4. објашњава нам ово што смо рекли. Свако место А, В, С на нашој Земљи има и свој хоризонат, и кад се Сунце П јави на хоризонту дотичнога места, да кажемо места А онда и наступа рађање Сунца. Да би се Сунце појавило и на хоризонту места В, дакле да би доспело у положај П, мора оно да пређе привидно лук ПП, на звезданом небу, а за тај је прелаз потребно извесно време. Исто је тако за појаву Сунчеву на хоризонту места С опет потребно Сунцу, да пређе, пошто се у В родило, лук $П_1П_2$ и т. д. Неједновремено рађање Сунца као што видимо долази отуда, што хоризонти разних тачака А, В, С дакле ХА, ХВ, ХС заклањају веће или мање углове међу собом, које Сунце мора привидно да прелази, док у дотични хоризонат не доспе, а како је ово само на телима, која су кривом површином ограничена могућно то, и отуда следује, да је земља и у правцу од истока западу округла.

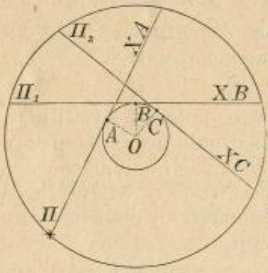

Сл. 4.

И овде се опажа да је за сваких 15 ступања географске дужинске разлике, временска разлика једнака и равна једноме часу, па одавде следује да је Земља и у правцу од истока западу такође подједнако округла.

8. *Доказ с материјалном природом Земљином.*

Најпосле осем свију досадањих спољних доказа имамо ми још један, који се оснива на унутрашњој, или боље на материјалној, природи наше Земље, на њеној познатој привлаци. Привлака је општа особина тела, па и наше Земље, и као што је кап воде у ваздуху свакад округла, тако мора да је и наша Земља округла. По законима, који вреде за привлаку у опште, морају сви делови какве течности, кад су они сами себи остављени, дакле кад су остављени својој властитој привлаци, свакад тако да се ставе, да они сви укупно узети заузму лоптаст облик, јер само у таквоме стању може бити равнотеже међу појединим течним деловима. Ако је сад у опште могућно доказати, да је наша Земља била некад у течном стању, то је онда јасно, да је њезина свеколика маса још тада због привлаке морала заузети лоптаст облик. Много што шта говори у прилог томе, да је земља некад била у течном стању, па дакле и на овој основи можемо закључити *да је земља округла*; а како нема ни једнога места на небу, које се не би могло видети са одговарајућег места на Земљи, то следује у исто време и то, да наша *Земља у овоме космичком простору са свим слободно у ваздуху лебди*.

V. Основи за опредељење величине Земљине.

Кад је Земља као лопта, онда је довољно за изналажење величине њенога обима, измерити само дужину лука што одговара углу од једнога ступња на ма коме

највећем лоптином кругу, јер 360 оваквих ступања односно лукова, дају цео лоптин обим, дакле обим наше Земље.

При мерењу ступња имају да се испуне у опште ова три услова:

а) мерење ступња мора да се врши по највећем кругу на земљи, дакле по кругу, који иде кроз средсреду земљину;

б) овај највећи круг мора да је подесан, да се помоћу њега може наћи број ступања, минута и секунада онога сасреднога угла што одговара мереноме луку на земљи; и најпосле

в.) мора да је могућно, да се извесном мером дужина меренога лука определи и представи.

Да је први услов не зависан од другога, онда би се могао да узме при мерењу супња ма који највећи круг, који би кроз вертикале два произвољна места на земљи повући могли, јер се ове вертикале секу у средсреди земљиној, па по томе леже већ и у највећем кругу, по коме и треба дужину лука мерити. Због другога услова боље је, да се највећи круг узме тако, да он лежи или иде у правцу ма кога меридијана на нашој земљи. У овоме случају, као што се лако схваћа, меримо ми дужину лука по меридијану.

Други услов захтева, да знамо кривину меридијанова лука, т. ј. да знамо угао, који две вертикале, повучене у крајњим луковим тактикама, у средсреди наше земље захватају.

Овај угао можемо одредити само астрономским опажањем и то тако, да у меридијанској равни уочимо ма какву звезду, која се из обе, дакле како из почетне тако и из крајње лукове тачке, видети може.

Трећи услов, да се нађе и мером представи дужина лука не стоји у вези с астрономским опажањима *и најпростије би било*, да се дужина лука непосредно измери с каквим било мерилом, но најтачније опет да се између крајњих лукових тачака уметне систем троуглова, дакле

изврши тако звана *тријангулација*, и помоћу познатих страна троуглова, да се дужина лука посредно рачуном одреди.

Ово друго посредно и тачније одређивање лукове дужине није било у старо доба познато и тек је новијем времену у део пало, да га пронађе и тиме издигне Геодезију на високи ступањ савршености, на коме се ова наука данас налази.

VI Ератостеново и Посидонијево мерење наше земље.

Прво мерење ступња извршио је учени александриски библиотекар *Ератостен* још пре више од 2100 година. Он се при томе за мерење средишног угла послужио справом *Скафијон* (сл. 5.), а то је проста полулопта која је по унутрашњости својој на ступње подељена била и у средсреди свој и гномон имала, као што ова слика показује. Кад је скафијон хоризонатно негде намештен и сунчаним зрацима С изложен, онда гномон баца од себе сенку и с њиме може да се измери угао који је сунчевој зенитној даљини Z m C (ако под С сунце разумемо) раван. С овом простом справом овако је Ератостен дошао до прве вредности за величину земљину. Он је опазио у време летњег Сунчевог поврата и око подне у вароши Сијени (у горњем Египту) да Сунчани зраци падају у један бунар тако, да су га са свим осветлили, и Ератостен је закључио, да Сунце за то место стоји у зениту, дакле да се налази у продужењу полупречника земљиног О — Сијена — С. У исто време, у своме месту Александрији А), нашао је он Скафијоном,

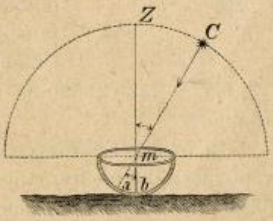

Сл. 5.

да зенитна даљина сунчева Z износи 7.2 ступња, па да је и сасредни угао, који одговара луку између Сијене и Алаксандрије такође 7·2 ступња. Да су ова два угла заиста једнака, то се лако увиђа, јер с тога, што је Сунце од нас огромно далеко, можемо да узмемо да су његови зраци C_1 и C_2 потпуно упоредни, па да су онда и углови Z — Александрија — C_2 и $Z\,O\,C_1$ међу собом једнак...

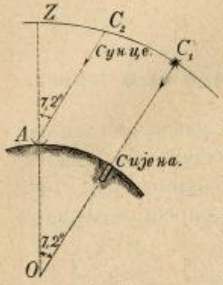

Сл. 6.

Угао од 7·2 ступња представља 50-ти део од 360 ступања, па је с тога и лук који томе углу одговара, дакле одстојање између Александрије и Сијене, 50-ти део од целога обима наше земље — и ако би знали само још ово одстојање, онда оно помножено са 50, даје нам величину обима наше Земље. Линеарно одстојање између вароши Александрије и Сијене узео је Ератостен равно 5000 Стадија, и тако добио за обим земљин $50 \times 5000 = 250.000$ стадија,

По овоме Ератостеновом начину мерена је земља у старо доба више пута, но резултати се разликују међу собом. По *Хипарху* износио би обим земљин 252.000 Стадија, а по *Посидонију*, који је при мерењу употребио вароши *Родос* и *Александрију* и узео да и те две вароши одстоје за 5000 стадија, износио би обим само 240.000 стадија.

Посидоније је доцније поправио овај свој резултат узевши за одстојање између Родоса и Александрије само 4000 стадија, откуд следоваше за обим земљин само 180 000 стадија. Овај број помиње и славни Клаудије Потоломео у својој математичкој синтакси, своме Алмагесту.

Тешко је пресудити, који је од ових резултата истини ближи. Поред тога, што је Ератостен погрешно

узео да Александрија и Сијена леже на једноме истом меридијану, тачно упоређење ових резултата није ни могућно, јер немамо поузданих података о томе, шта је управо једна Стадија, па и колика је она по дужини била. Осем овога, сва ова мерења као што се и на први поглед види, била су више од ока а основана су на казивању караванских путника и морских лађара, који су податке за одстојања између Александрије и Сијене, Александрије и Родоса, Ератостену и Посидонију дали.

Карстен држи, да је Стадија дужина пута при олимпијским играма, и да је могла износити наших садањих 185 метара, и ако би ту јединицу мере усвојили, онда би за обим земљин добили ове вредности:

по Ератостену: 46,250.000 метара

по *Хипарху*: 46,620.000 метара.

по *Посидонију*: 44.400.000 „

а доцније по *Посидонију и Птоломеу*: само 33 300.000 метара;

Према свему овоме дакле, тековина класичнога доба састојала се у овоме: *земља је округла и непомична лебди у овоме космичкоме простору и њен обим износи између 33,300.000 и 46, 250.004 метара.*

VII. Застој и назадак у нашем сазнању.

Па да су и за ову скромну тековину за времена сазнали народи што живљаху западније, од места где је она стечена, који зна како би данас с развићем нашега сазнања стајало; али ми знамо да је у историји наука наступила и за дуго владала велика тама, која је са нестајањем грчке и римске незнабожачке образованости започела, и тек тада ишчезла, пошто је дугим и жестоким борбама владавина хришћанске вере осигурана.

За све ово време, које готово цео средњи век обухвата, беше све знање и сва наука ограничена на само свештенство и нас би само далеко одвело, кад би и ле-

тимице ову тамну периоду у културној историји и додирнули; представа би сасвим црна испала и ми је прелазимо ћутањем а са жељом, да никад више у свету побожна и изопачена ревност не одведе онаквом опскурном схватању, које је у овом периоду подстицало освештане главе на назадњачки рад.

Жудња за испитивањем природе и њених појава угаси се. У Риму, где су природне науке најгоре неговане, изроди се из Астрономије Астрологија, јер са све горим и критичнијим временима, опадало је у људи поуздање, да сами својом властитом снагом утичу и својој судби овакав или онакав правац дају, — и ми видимо: да се људи у овоме времену све више и више осврћу на неке натприродне или боље неприродне силе, видимо да свет верује: да судбама људи на земљи располажу Сунце, Месец, а доцније и свака планета, па чак и свака звезда у зодијаку, и да најзад чак и положај Сунчев, Месечев и т. д. у времену, кад је какво дете рођено или кад се ма шта радити отпочело, утиче на судбу детињу, на срећан или несрећан исход предузећа. Од овога астролошког доба заостало је и то, што се и данас у календарима као годишње владарице помињу: Сунце, Меркур, Венера и т. д. — и то само још старинскога обичаја ради, а без икакве важности.

У ово се доба и оно мало стеченога знања поцепа призмом људских себичних и ниских интереса; свитање бољег и напреднијег времена, које није могло дуго изостати, би мутним облацима римокатоличког назадњаштва сметено и задржано, да тек после толико стотина година засија, али тада и много јача светлост, која је блеском својим и највеће и најмоћније непријатеље просвете и напретка изненадила и у забуну довела, — да се најпосле и против своје воље морадоше истини поклонити.

У овом тамном периоду стаде свет већ опет мислити и веровати: да земља није и не може бити округла, већ место тога, да је на четири ћошка и да над ћошкастом

земљом, што је за ову перлоду веома карактерно: — све сами анђели звезде воде и руководе, па да и о промени дана и ноћи бригу воде. Ови накарадни и назадни појмови ширени су и проповедани опет само онима радозналима, који хтедоше да разбирају осем за се, још и за оно, што се на први поглед, не види и не схвата; — а разуме се по себи, да су у извесном смислу онога времена најзаслужнији били они, који ни о чем и не разбијаху главу, и који само о себи и своме вајноме *ја* бригу водише, — јер, веома велика брига, особито о питањима овакве природе и није била богу угодна.

Птоломејова математичка синтакса која је по налогу *Калифа Ал-маму-а* и на арапски преведена и под именом «Алмагест-а» позната, покрену истина Арапе на мерење ступња, и они у равницама Тадмора и Синчара у години 827. после Христа, подељени у две групе математичара и философа, мерише са летвама у правцу меридијана, и то једни у правцу идући Северу, а други у правцу идући југу све дотле, докле не опазише да се северњача за један ступањ издигла, односно за један ступањ спустила. Том приликом добише арапски научници за дужину једнога ступња 56·75 арапских миља, а за величину земљиног обима: 20·430 арапских миља. Али и овај резултат није се могао корисно употребити, пошто се не зна ни колика је арапска миља била.

VIII. Коперниково и Кеплерово доба.

Од овог времена па за 700 година, не уради се ништа, што би и налик на опредељење земљине величине било и тек кад се славно дело Коперниково у години 1543. о кретању небесних тела појави, почела је дотадашња инерција уступати место кретању и раду, — јер земља, коју је Коперник онако смело пустио да кружи у овоме космичкоме простору, повела је све у напред.

Окретање земље око своје осе и око Сунца служило је сад за објашњење свију других кретања, дакле како за привидно кретање Сунца над нашим хоризонтом, тако и за привидно кретање некретница звезда, па и свију планета.

На место Птоломеова система, који је кроз сав средњи век вредио, и по коме земља у центру овога космичкога простора непомична стајаше и око ње се по реду Месец, Меркур, Венера, Сунце, Марс, Јупитер, Сатурн па најпосле и звезде некретнице по својим засебним кристалним сферама окретаху и за којима следоваше најпосле и кристална сфера, «првога покрета» и блажених душа, — ступи сад Коперников систем, по коме Сунце постаде центар, око кога се све окреће и земља дође на треће место по реду од Сунца. Коперник се изражава о своме систему у одушевљењу овако: «*Никаквим другим распоредом нисам могао да задовољим тако дивну симетрију у васиони и такву хармонијску везу у путањама небеских тела, већ да посадим светлило овога света, — наше Сунце које руководи читав рој звезда што се око њега крећу — у средину овога лепог природног храма, као на какав краљевски престо.*»

С тога, што је по Копернику Сунце централно тело с тога се Коперников систем зове и *хелиоцентарски сисистем света.*

Коперник уврсти земљу међу планете и тиме удали и систем епицикала, којима се Птоломео при објашњењу свога система служити морао. По Копернику се земља окреће око Сунца за време од године дана, но и око своје осе за свака 24. часа по један пут.

Коперников је систем данас једини, који вреди, али је и великом Копернику требао велики *Кеплер*, те да се хелиоцентарски систем издигне на висину потпуне истине и потпуног слагања с природом.

Коперник и ако је уочио први неопходност окретања земље па и свију планета око Сунца, сматрао је сва та

окретања као потпуно кружна. Међутим ово није у ствари тако било. Кеплер је, имајући опажања славнога *Тихо де Браха* пред собом, видео да се фактичко кретање Марсово по путањи његовој око Сунца, не слаже с рачуном за пуних осам минута, а уверен, да Тихо није могао за толико погрешити, Кеплер дође на мисао, да кретања у природи нису потпуно кружна већ да за нешто мало морају одступати од кружнога кретања. По дужем размишљању он је и дошао до коректнога схватања и узвикнуо: *«Из ових осам минута основаћу ја нову теорију, која ће сва планетска кретања потпуно објаснити»*.

Проналаском планетарних елиптичких путања, Кеплер је још више унапредио Коперников систем, и своје првенче «Mysterium Cosmographicum», које је одушевљено хармонију сфера преузносило — заменио у брзо својим новим делима: «*Astronomia nova* de motibus stellae Martis ex observationibus Tychonis Brahe» 1609; и «*Harmonices mundi*» 1619. У овим делима објави он свету изналазак сва три закона, по којима се планете окрећу и који васионом владају, а сигуран у њихову основаност вели:

«После дугог узалудног мучења сину ми најпосле светлост сазнања. Ево вам резултата мојих студија. Ни најмање ми није до тога стало, да се бринем, да ли ће савременици моје дело читати. Оно ће се после сто година сигурно морати читати.»

Али свет се обично баца блатом на оно што је узвишеније и светлије, и тако хтедоше са опскурном силом из света да истисну хелиоцентарски систем или Коперникову Механику, па ако је могућно, да и земљу поново зауставе. Крајем Фебруара 1616. год. следовала је већ забрана тако зване Конгрегације Индекса. Од ове је Конгрегације и *Галилеј* 17 година доцније, много што шта претрпео, али при свем том, у овоме времену учињен напредак, није се могао више ничим зауставити,

јер дурбин, који је још 1608. год. *Липерше* пронашао, повео је ново коло испитивања и доказа, па продирући овај космички простор, одвео и све већим и важнијим проналасцима.

IX. Вилеброрд Снелије и основа модерне Геодезије.

Године 1615. пронађе *Вилеброрд Снелије* и триангулацију, и својим делом: «Doctrina triangulorum» 1627. отвори нову епоху за премеравања Земље, која се данас врше са таквом тачношћу, да у велико задовољавају научне тежње нашега времена.

Нови принцип, који је заменио пређашња заметна непосредна мерења, и који ће и у будуће бити основа за сва геодетска мерења, састоји се у овоме: дужина каквога лука на меридијану међу упоредницима, које можемо да замислимо повучене кроз крајње лукове тачке, мери се на тај начин, да се између крајњих тачака уметне систем троуглова и у овоме само једна једина страна, тако звана *основица* измери, а тако исто и сви углови, па да се помоћу ових углова и оне основице све остало рачуна. Мерењем углова у поменутим троуглима одређује се узајамни положај појединих тачака, али то није довољно, већ је потребно, да знамо и то, колики су углови што поједине стране троуглова с меридијаном или правцем Југ-Север у једној полазној тачци онога система троуглова захватају. Ови хоризонатни углови зову се Азимути троуглових страна и могу се добити само астрономским опажањем. Кад је све ово свршено и кад су све стране уметутих троуглова израчунате, онда замишљамо да сви ови троугли леже на лопти, или на сфери, па их као сферне и рачунамо.

Кад су израчунате све дужине и нађени сви азимути, онда је тиме троугаона мрежа према меридијану роз пролазну тачку утврђена, но да се она не би могла

у правцу од југа к северу и обрнуто померати, потребно је, да се овај систем троуглова и географски утврди, т. ј., потребно је да се определи: како лежи он према земљином полутару и према тако званом првом меридијану. Ово бива географском ширином и географском дужином, за које су нам опет астрономска опажања потребна.

Мене би далеко одвело, кад би вам ма и укратко хтео ово што сам казао о триангулацији даље још објашњавати и задовољићу се још само да поменем, да Снелијев принцип доводи као што видимо Геодезију у чврсту везу с Астрономијом, и кад се још одавна морало прибегавати астрономском опажању, поради определења земљиних димензија, тим пре и тим више мора ово данас, па и у напредак, бити.

Снелије је и сам међу местима Alkmaar и Bergen op Zoom у Холандској премеравао дужину ступња на описани начин, па ово премеравање и описао у своме делу «Eratostenes Batavus» (белђијски Ератостен) «De terrae ambitus vera quantitate.»

Резултат овога премеравања био је да је Снелије за обим земље добио 38,400.000 метара, резултат, који се не слаже с оним што данас знамо, али и чије неслагање има пре да се припише не усавршеним справама тадањег времена, него ли методи по којој је рађено, јер је Снелије своју основицу мерио ланцем, а углове бакарним квадрантом, који је од 3 до 3 минуте подељен био и којим су се, помоћу трансверзала, углови једва до минуте могли тачно мерити.

X. Пикардово мерење и Њутонов закон гравитације.

Много је боље успео француски астроном *Пикард*, који је по налогу париске академије у години 1669. и 1670. мерио дужину ступња између Амијена и Париза.

Он је своје справе побољшао био, снабдевши их савршеном поделом, па и дурбинима, за које је *Гаскоњ* кончаницу већ пронашао био. Осем овога, Пикард је већ могао да се служи при рачунима и логаритамским таблицама, које је Непер израчунао био. Осем свега тога, Пикард беше и веоме срећан при овоме своме раду, што се са свим случајно, незнатније геодетске и астрономске грешке потреше, те је он још тада готово исту вредност добио за дужину једнога ступња коју су и *Бесел* и *Ери* много доцније добили били.

Из Пикардовог премеривања следовало је за дужину једнога ступња 57·060 тоаза или 111.210 метара, а за цео обим земљин 40,035.600 метара. Полупречник земљин доби се на основу овога мерења као што се обично изражава 859 географских миља, и овај резултат доби наскоро веома велику важност, јер послужи као основа Њутновим радовима око изналаска закона гравитације.

Кад су Келперови закони о кретању планета објављени и већини научњака познати били помишљаху *Борели*, *Паскал* па и други, да ће се морати наћи ма какав *механички принцип*, који би сва три Кеплерова закона у себи садржао. Славноме Њутну пође ово за руком, јер он изрече још у години 1666. закон, који целом васионом влада и који гласи:

Свака два тела привлаче се узајамно снагом, која је производу њихових маса управо, а квадрату њиховог одстојања обрнуто сразмерна.

Енергичан рад и трагање у правцу каквога научнога проблема, дејствује свагда продуктивно и у разним другим правцима и тако видимо и овде, да мерења ступња, која су најпре за циљ имала само то, да се облик и величина земљина определе, на један пут падају у везу са једним од највиших проналазака, који човечијем оштроумљу за руком испаде и који се као најузвишенија на-

учна тековина сматрати може, — с проналаском, који далеко од земље одведе и упознању кретања небеских тела, тако званој «механици неба» и послужи као основа и још многим другим математичко-физичким проналасцима, па изненадно наведе и на један до тада непознати начин за изналажење облика наше земље, — на начин изналажења клатном.

XI Прелаз лоптастог облика у елипсоидан.

Закон гравитације имађаше много непријатеља, па и сам Њутон оклеваше дуже времена с публикацијом овога закона и то с тога, што се Њутново израчунато убрзање на основу Пикардове дужине ступња, а с погледом на закон гравитације није слагало с познатим Галилеовим убрзањем које је 30 стопа износило. Но и поред овога, опет се закон гравитације по кратком времену, издигао на висину потпуне истине, а Пикардово премеравање доби веома велику важност, јер баш на основу овога премеравања отпочеше Французи она важна испитивања, услед којих *облик наше земље од лопте ка елипсоиду коракну*, и ако истина после прилично жестоке препирке међу француским и енглеским научницима.

Прелаз од лопте у елипсоид беше и проналаском *Јована Ришеа* 1672. год. потпомогнут, јер кад је овај астроном послат од париске академије у *Кајену*, да тамо предузме разна астрономска опажања, он примети, да његов часовник, који је по париском средњем времену радио, сваким даном изостаје и да у Кајени секундно клатно мора да је краће за 1.25 париске линије од секундног клатна у Паризу.

Рише је услед овог закључио, да ће земља, због обртања око своје осе, на полутару бити испупченија но на половима, а *Хајенс* и *Њутн* тумачише скраћење секундног клатна као неминовну последицу центрифу-

галне силе, која дејствује на супрот земној привлаци и ову све што више смањује, што се год више полутару наше земље приближавамо, па и они тврде да ће земља на половима морати да буде спљоштена.

Сад је већ било поново у питању, какав облик има земља; вера у потпуно лоптаст облик земљин беше Њутновим тумачењем знатно потресена, и Њутнов закон гравитације, место да послужи као основа за извођење свега, што из њега логички следује, он произведе јаку борбу међу научницима XVII. века, — али и ова тренутна реакција послужи опет добро и у корист Њутновоме тврђењу, јер она изазва исто толику реакцију за дефинитивно решење овога питања.

Године 1680 добише *Касини* и *Де-ла хир* налог, да продуже Пикардова мерења и ови добише некако, да један ступањ од *Париза јужно* има дужину од 57.097 тоаза или 111.282 метра а од *Париза северно* само 56.960 тоаза или 111.015 метара; дакле идући северу лук за читавих 207 метара мањи. Услед овога поче Касини да тврди: *да земља није као лопта, али да није ни на половима спљоштена већ да има више облик налик на лимун, дакле да је оса земљина већа од полутаревог пречника.* Ово беше сасвим противно Њутновом доказивању и сад страсна борба узе на се најизраженији карактер, — највећи научници прегоше и све своје силе употребише на усавршење средстава за мерење; највећи вештаци утрциваху се, да сваки својим радом и по могућству решење овога вековнога питања потпомогне.

(Свршиће се).

УСАМЉЕНИ ЦВЕТ

Свуда пустош свуда стена гола
Куд погледаш: спреда и окола.

Па ипак сам изненађен стао:
Самом себи нисам веровао!

На сред стене — дал' је машта нека?
Диван цветић спазих из далека!

Самац туна међу стењем голим
Пркос води бурама охолим.

Нигде друга да се на њ' наслони
Сам он овде а далеко они.

Па ипак сам изненађен био:
Такав цветић још нисам видио!

Ко ли га је посадио туди,
Међу стењем далеко од људи?

Можда, можда — ко ће знати да ли?
Њих се двоје овде састајали!

Он јој причо, она веровала,
И ту први пољубац му дала!

Затим, затим — дед цветићу кажи! —
Он се крену да срећицу тражи.

Оца оста — ал' су тешки јади!
И ту тебе за *спомен* посади.

Дал је тако? али ко би знао!
Међу стењем ти си процветао.

Куд бих даље данас да се верем?
Већ за спомен ево тебе берем.

Китим груди успомене ради:
Да ме сећаш на њих двоје млади!

М. Ј. Илић

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН ЛАВА ТОЛСТОЈА.

(Наставак)

XIII.

Целог тог дана остала је Ана код куће, а то ће рећи код Облонских, не примајући никога. Неколицина познаника, који су чули за њен долазак, дођоше да је посете, али она остаде код Доли и деце. Брату је послала цедуљицу, да данас на сваки начин дође кући на ручак. „Дођи,“ писала му је, „Бог је милостив!“ —

Тако је Облонски ручао код куће. За столом се водио разговор о обичним стварима, с њим је говорила и жена, ословљавајући га са *ти*, што се иначе пре тога није дешавало. Односи између мужа и жене беху ипак запети, али на један мах, кад се је говор био исцрпио, Степан Аркадијевић увреба прилику, да се са женом објасни и измири.

Одмах по подне дође и Кити. Она је познавала Ану, али врло слабо, за то је, долазећи сестри, скоро страховала, како ће је дочекати велика петроградска госпођа, коју хвали цео свет, и како ли ће је обегенисати. Ну она се је Ани допала, што је и сама приметила, и Кити осети, не само да је под њеним упливом, него да је у њу и заљубљена, у колико само може млада девојка да се заљуби у старију жену. Ана јој се учини не само као отмена госпођа, не само да не личаше на мајку која има осмогодишњег синчића, него јој је личила пре на двадесето-годишњу девојку, по лакоћи покрета, хитрини, веселости и живости, што се је све огледало како у њеном погледу тако и у осмеху; јер не само озбиљни, него и жалостивни утисци њених очију, занели су и привезали за њу Кити. Она нађе, да је Ана сасвим природна, да није притворна; ну ипак је осетила неку извесну благост, као из света, за њу недостижног, са вишим интересима, сасвим особене, заплетене, поетичне врсте. —

По подне Доли се повуче у своју собу, Ана се брзо диже и приближи брату, који је баш палио цигару.

„Стива,“ рече му, показујући му маханьем главе на врата и крстећи га: „Иди! Бог нека ти је у помоћи!“

Он одбаци цигару и, споразумевши се с њом иза врата, нестаде.

Ана се врати софи те седе поред Кити, међу тим су деца, којима се је нова тетка јако допала, оптрчавала око ње. Она погледа у Кити, па да пред децом не би ни ћутала ни говорила, рече:

„Па, Кити, кад ће бити игранка?“

„Идуће недеље! Значајна игранка! Онаква игранка на којој се човек увек увесељава.“

„Дакле баш таква, на којој се увек увесељава?“ питаше Ана потсмехујући се нежно.

„Доиста је чудновато, али је у ствари тако! Код Бобришева је увек весело а и код Никитина. Међутим је код Мершкова досадно. Зар ви нисте то приметили?“

„Нисам, срце моје. За мене више не постаје веселе игранке,“ рече Ана, а Кити опет спази у њеним очима онај чудновати свет, који је за њу био затворен. „За мене постоје само такве, које су више мање натегнуте и . . . . досадне.“

„Како вам може бити на игранци досадно?“

„А као за што ми не би могло бити досадно?“

Кити је приметила, да Ана већ у напред зна, какав ће одговор добити:

„За то, што ће те бити свуда најлепша.“

Ана дође у такав положај да се је морала застидети, порумењила је па рече:

„Прво и прво нисам тако лепа, а друго, и да јесам, каква ми је вајда од тога.“

„Али ће те ви ипак радити оно што и остали свет?“ питаше Кити.

„Држим да ћу, јер се друкчије не да лепо избећи.“

„Мени ће бити особито мило; врло радо бих желела да вас видим на којој игранци.“

„Онда ће ми бити утеха бар та мисао, да тиме вама чиним задовољство, јер и онако морам ићи на игранку. Гриша, молим те не мрси ми косе, и онако сам доста чупава,“

„Ја вас већ престављам на игранци сасвим у љубичастој боји,“ додаде Кити.

„А за што баш у љубичастој?“ осмехујући се питаше Ана.

„Мора тако да буде!“

„Децо идите! Чујете ли: Мис Гул вас зове на тој! рече Ана, отарасивши се деце тиме, што их је послала у трпезарију. „И ја знам за што би ви волели да и ја будем на игранци. Ви много очекујете од те забаве, па би хтели да смо сви присутни и да сви учествујемо.“

„Од куда то знате? — Јесте!“

„Ох, какав срећан час за вас!“ настави Ана; „опомињем се, познајем онај плави ваздух, као на швајцарским бреговима! који је све окружавао у она срећна времена, кад се је за собом имало само детињство, и кад се из тог пространог и веселог круга, са зебњом у срцу, ступа у све уже и уже пролазе; али је ипак лепа и примамљива та мирнишљава даљина! Ко још није то доживео?“

Кити се, ћутећи, смејаше.

„Како ли је она то доживела? Како бих могла дознати њен роман,“ — мишљаше Кити, престављајући себи прозаичну спољашност њезина мужа Алексија Александровића.

„Знам по нешто, Стива ми је нешто наговестио,“ продужи Ана даље, „честитам вам; јако ми се допада. Срела сам Вронског на станици...“

„Ах, зар је био тамо?“ упита је Кити стидљиво. „Шта вам је говорио Стива?“

„Избрбљао ми је све, ја ћу се радовати томе..,“ На један пут се она сети свога мужа, и као нека злоба прожма њену душу за то, што се ова млада девојка радоваше своме избору. — „Заједно сам допутовала са матером Вронској, она је искључиво само о њему говорила. Он је њезин љубимац.“

„Па шта је причала његова мати?“

„Ах, много. Истина он је оклевало, али се ипак да приметити да има у њему нечега племенитог. На пример причала је: како је хтео да се одрече имања у корист братовљу, да је у младости учинио нешто још необичније — спасао из воде једну госпођу... На кратко, он је јунак!“ рече смејући се Ана, али јој тада падоше на ум оних две стотине рубаља, што их је поклонио на станици; али о томе ништа и не спомену, непријатно јој беше и да помишља на то. Она осећаше, да с тим стоји у вези нешто што се ње тиче а што управо није требало да буде.

„Замолила ме је да је посетим,“ наставила је Ана, „и мило ће ми бити да опет видим стару госпођу, сутра ћу се одвести к' њој Али, Богу хвала, Стива је остао код Доли!“ скрете Ана брзо разговор и подиже се, као што се Кити чињише, незадовољна нечим. —

Доли дође сама из своје собе на тој.

„Бојим се да ти не буде горе хладно,“ питаше Ану, „радије бих те преместила доле, да смо једна другој ближе.“

„Ах, молим то, не старај се за мене,“ одговараше Ана испитујући јој лице, да види је ли спокојна или није.

„Доле је видније..!“ рече јој Доли.

„Кажем ти да ја свуда и увек спавам као кртица...“

„О чему то говорите?“ питао је Степан Аркадијевић излазећи из побочне собе а обративши се жени.

Из таког понашања закључила је Ана, а и Кити, одмах, да је мир постигнут.

„Рада бих била да се Ана доле премести; истина тада би се, морале завесе намештати, али то није бог зна шта.“

„Бог зна, да ли су се сасвим измирили?“ мислила је Ана, слушајући како Доли говори хладним и мирним тоном.

„Ах, Доли, ти увек правиш тешкоће,“ одговори јој муж, „ја ћу учинити што год хоћеш.“

„Јест; знам ја како ти све учиниш!“ рече му Доли, „ти то ка́жеш Матвеју, па онда одеш, а Матвеј остави опет све у нереду!“

Говорећи те речи, својствени јој подругљиви осмејак играше на уснама.

„Потпуно измирење!“ мишљаше Ана; „Хвала Богу,“ па заблиста од радости, што је то извршила и наже се те пољуби Доли.

Целог вечера бејаше Доли у говору подругљива као обично, кад се с мужем разговарала; али је и он био задовољан и ведар чак у толикој мери, да је исказао, да никад не заборавља кад му ко један пут скриви.

XIV

Игранка је тек била отпочела кад је Кити с матером ступила на степенице, преобасјане светлошћу и поседнуте чуварима и напудрованим лакајима.

Из дворане се разлегаше монотони жубор, као рој кошница, и док су приспели, кроз редове саксија са цвећем, пред огледало за чешљање и дотеривање, одјекнуше први звуци оркестра, који је свирао први валцер. Постарији господин, који је пред другим огледалом дотеривао своју смеђу власуљу и расипао око себе облак од мириса, уклони се да им отвори пут, па се отворено дивљаше непознатој Кити. — Један ћосави младић са јако разрезаним прслуком — од оних које стари кнез Шчербацки низиваше ветропирима — поклони им се прошавши мимо њих, али се на мах нагло осврте и ангажова Кити за кадрил; први је кадрил већ био обећан Врањском, за то младић задржа право на други. — На вратима стајаше један официр, који је закопчавао рукавице и дотеривао бркове, па се дивљаше ружичној Кити.

Поред свег балског намештаја, тоалета и осталих припрема, што је Кити задавало доста бриге и муке, она је опет дошла на игранку у укусно израђеној хаљини од тила са ружичастом поставом, тако слободно и природно, да њезине машне, чипке и остале ситнице, нису коштале ни једног погледа нити пажње њене укућане,

па ипак изгледаше она у тилу са многим чипкама, са високом фризуром и ружом са два листа, као да је у њој рођена.

Тог вечера је Кити била срећна. Хаљина јој се није нигде закачила, машне се нису угужавале и нису се кидале. Ружичасте ципеле са високим подпетицама беху јој врло спретне. Пуне локне од плаве косе држаху се као да су уз малу главу прирасле, сва дугмета на рукавицама лако се закопчаваху а ни једно се не одкиде; око врата јој се нежно припијаше сомотска панталика са медаљоном, та панталика беше дивотна; посматрајући се код куће на огледалу, приметила је и сама колико је значајна та панталика; у све остало могло се и посумњати, али та панталика просто беше занешљива. У голим плећима и рукама Кити је гледала хладни мермер, она је тако волела. Очи јој се блистаху а румена усташца осмехиваху се дражесно. Тек што је ступила у дворану, одмах ју је ангажовао за валцер вођа балске хијерархије, славни диригер и церемонијал-мајстор Григор Коржунско. Он је баш тог тренутка оставио грофицу Бонин, с којом је одиграо први круг валцера, па чим је приметио Кити, одмах јој пође на сусрет, корацима, који су својствени свима диригентима игранака; поклони се пред њом па и нечекајући одговор обави руком њен вити стас.

„Баш сте дошли на време! Шта се нас тиче обичај, да се на игранку долази доцније! — Човек се чисто окрени кад с вама игра,“ говораше јој у игри, „ваша лакоћа и прецизија је изврсна!“

Међу тим јој је говорио оно исто што и осталим познаницама до сада. Хваљен је он се смејаше а за тим поче да посматра, преко плећа, по дворани. Она не беше новакиња, па да све присутне једним утиском очара, а не беше ни од оних, којима су сви присутни познаници досадни, варирала је између обе те врсте, била је узбуђена, ну ипак се савлађиваше, да би могла на све пазити.

Лево, у једном углу дворане, видела је груписано крем-друштво. Тамо беше до крајности деколтована лепа Лидија, жена Коржунскога; до ње домаћица, а даље мало од ње блештала је ћелава глава Кривинова, који је увек био тамо где је крем-друштво, онамо пак посматраху по дворани младићи, не усуђујући се да се приближе, ту беше и Стива и лепо лице и глава Анина, у њиној сомотској хаљини. И он је био ту. Кити се њим видела од онога вечера кад је одбила Љовина. Она га је одмах познала по црним очима и приметила је да је посматра. —

„Још један круг? Још се нисте уморили?“ питаше је Коржунски мало задуван.

„Не, благодарим!“

„Где треба да вас отпратим?“

„Мислим да је ту Карењина. Водите ме к њој.“

„Како заповедате“

Коржунски играше полако управо према гомили у левом углу дворане, једнако вичући: Pardon mesdames! Pardon mesdames! и трудаше се да својом играчицом не додирне у наоколо ни једно перце, тако да је њен шлеп облетао као лепеза преко Кривинових колена. За тим јој Коржунски пружи руку, и, поклонивши јој се, одведе је Ани Аркадијевној.

Ана не беше у љубичастом оделу, као што се Кити у први мах учинило, него у црној, јако усеченој сомотској хаљини, која издаваше обилато њена пуна, као слонова кост бела плећа, пуне мишице и мале руке. Цела хаљина беше превучена венецијанским чипкама. На глави, у њену сопствену црну косу, беше задевена кита љубичице, а таква иста кита беше јој и за појасом између белих чипака. Фризура јој је била проста; само падаху у очи колутићи црне гргураве косе, који се спуштаху низ врат и слепе очи. Око нежног врата имала је ниску чистог бисера.

И ако је Кити раније посматрала Ану, опет је сад тек приметила, видећи је у црнини, да дотле не беше проучила сву њену драж; сад ју је угледала у сасвим новом, неочекиваном сјају; сад је тек појмила, да се цела, њојзи својствена, драж састоји у томе: посматрати њу саму, а не одело; није требало гледати на њој црну хаљину, она је била само оквир у коме њу саму треба гледати; она беше: скромна, отмена, природна а још и свежа и узбудљива.

Стајала је као обично, држећи се необично право, а кад се је Кити приближила баш је разговарала са домаћином, лако нагнувши главу према њему. Она се брзо окрете, осмехујући се нежно и пријатно на њу; ну опет је брзим — женама својственим — погледима посматрала тоалету на њој и махнула брзо главом — да Кити разуме — указујући на њену лепоту и укусно одело.

„Ви одмах с врата па у игру“, рече јој.

„То је моја највернија саучасница,“ рече Коржунски поклонивши се пред Ином Аркадијевном, коју дотле није био поздравио. „Кнегињица помаже да нам игранка буде лепша и веселија. Ана Аркадијевна, молим за један валцер!“

„Дакле се ви познајете? упита домаћин.

„Кога ја не познајем? Ја и моја жена смо као бели курјаци, познаје нас цео свет!“ одговори Коржунски. „Један валцер Ана Аркадијевна!“

„Ја не играм, где год се може уздржати,“ одговори она.

„Али се данас не треба уздржавати,“ рече Коржунски.

Тада им се приближи Вроњски.

»Ну, кад мора бити, играјмо!« метнувши брзо руку на Коржунскова плећа, не мотрећи на поздрав Вроњскога.

»Што ли је она незадовољна с њим!« питаше се Кити, кад је приметила да је Ана намерно превидела његов поздрав,.

Вроњски прође Кити, те је опомену на први кадрил и изјави сажалење што није имао тако дуго задовољства да је види. Кити је приметила на њему нешто особено, као и то, да је нешто уздржљив и поносит постао; слушајући га посматрала је чудновато Ану, која је играла. Очекивала је да је Вроњски понуди да игра, ну он то не учини. То јој је било врло непријатно. Она га питајући погледа; то га је застидело те похита да је ангажује. Али тек што је обухватио нежни стас, и тек што учинише неколико покрета, музика умуче. Кити му погледа у лице, које јој тако близо беше, па дуго после тога, после много година, остао јој је урезан у срце са тешким стидом, тај поглед пун љубави, на који јој није одговорио.

»Извините! Извините! Валцер!« викао је Коржунски на све стране по дворани, па зграбивши прву бољу играчицу поче поново играти.

Вроњски и Кити учинише још два три обрта Кити за тим оде матери, и тек што је проговорила неколико речи са гроФицом Нордстоновом дође Вроњски да је уведе у кадрил.

За време овог кадрила није се ништа значајно говорило; само једном се тицаше говор ње, кад је упитао да ли је Ловин још ту и додао да му се је јако допао. Кити није ништа од кадрила ни очекивала. Стегнутим срцем чекала је на мазурку. У њој ће се све решити, мишљаше она. Тврдо је веровала да ће, као и ранијих забава, с њом играти мазурку.

Играјући последњи кадрил са једним младим али врло досадним господином, кога није могла одбити, дошла је преко од Ане и Вроњског. Сем оно први пут, са Аном се више није виђала па је сад опет угледа у новом, неочекиваном положају. Приметила је на њој неке, само њој познате знаке узбуђености, због успеха; видела је опијену усхићењем, са пламтећим очима и са осмехом пуним среће и блаженства који јој лебђаше на уснама; видела је грациозну сигурност и лакоћу њених покрета.

»Ко?« питаше се Кити: »сви или један једини?« Не хтевши да помогне младићу с којим је играла да настави разговор, јер беше заборавио где је стао, она механички следоваше веселој и звучној команди Коржунског, посматрајући зловољно Ану, а срце јој се све више и више стезало.

»Не, не чуди се томе свет, што сам ја узбуђена, то се тиче једино њега и ње. Је ли могуће? Је ли он то?«

Кад год би он с Аном говорио запламтео би очима од радости. Али шта ли то ради? Кити га је погледала и плашила се. На њему је видела оно, што је и на свом лицу у огледалу приметила. Где ли је сад оно његово мирно и чврсто држање? Где је онај безбрижни, равнодушни израз лица? Не, сад би увек погнуо главу, кад год би се обратио Ани, изгледало је као да би хтео да падне пред њу, а у очима му се виђаше израз дубоке оданости и бриге.

„Ја вас нећу врећати, али треба да се спасем: незнам како ћу!“ говорио је сваки поглед Китин

У души њеној, цео свет, цела игранка зави се у маглу. Једино само строга школа у којој се је васпитала одржа је при свести, и учини, те је радила онако како се од ње захтева т. ј. играла је и даље, одговорила на сва питања, па се чак и смејала.

Али пре почетка мазурке, кад су се уређивале столице, и кад је неколико парова прешло из велике у малу дворану, обузе је неки страх и сумња.

Петорица од господе обиђоше је. Сад није имала играча; није било наде да ће га и наћи, баш за то, што у томе имађаше велики успех, па ником и не падаше на ум да и она може остати без играча. Морала је рећи матери да је болесна, да мора кући, али не имађаше толико снаге, осећаше да је уништена.

Она уђе у једну побочну собу и спусти се на столицу. Лепа хаљина се подиже ка облак око њеног складног стаса; једна јој рука клону немоћно утонула у боре ружичасте тунике, у другој је држала лепезу и ладила, машући брзо, своје запламтело лице.

Ма да њен положај беше сличан положају лептира који је пао на цветак па је сваки час готов да рашири своја блиставо-шарена крила и да даље одлети, нека страховита сумња тишташе јој срце.

„Може бити да се варам! Може бити да није ни било тако?“ Али јој на један мах понова изиђе пред очи све што је видела, па не могаше више ни да сумња.

„Кити! Шта је то? питаше је грофица Нордстонова, која јој се по застору нечујно приближила; „не разумем то!“

Китина доња уснa задрхта; она се нагло диже.

„Кити, ти не играш мазурку?“

„Не, не,“ одговори Кити скоро плачући.

„Он је њу ангажовао у мом присуству, рече грофица Нордстонова, знајући да ће Кити разумети ко су то; „*он*“ и „*она*.“ Она му рече: зар нећете играти са кнегињицом Шчербацком?“

„Ах,“ рече Кити, „мени је све једно!“ Нико не појмаше њен положај сем ње саме, нико није знао, да је јуче одбила човека који ју је збиља љубио, за то што је веровала у другог.

Грофица Нордстонова потражила је Коржунског, с којим је мало час играла мазурку, те му нареди да ангажује Кити. —

Кити играше као први пар, а срећом није морала много ни да разговара, јер Коружунски имађаше доста да трчкара и да наређује. Вроњски и Ана сеђаху једно према другом. Кити их је посматрала из даљине, а и изблиза кад би се играјући приближила, и што год је више гледала, све, је била убеђенија да је њена несрећа савршена. Приметила је да они сматрају као да су сами у пуној дворани, а на оном сталном и чистом изразу Вроњског опазила је дирнути израз потчињености без обвезе, који беше сличан изразу паметног пса, кад скриви што господару.

Ана се је смејала. па и он; кад би се она замислила он би се уозбиљио. Нека ванприродна снага скретала је Китине погледе на Ану. Она је била заношљива у својој црној хаљини, својим облим мишицама, својим вратом са низом бисера, витицама своје мало замршене фризуре, својим лаким и одважним покретом и лепим, пуним живости лицем; али у свој тој дражи лежало је нешто страшно и грозно.

Кити се је све више дивила, но то дивљење не проузроковаше јој радост, него само муку.

Она је осећала да је понижена, то јој се огледало и на лицу. Очи јој светљаху, а обрве јој се уздигоше. Кад год се је Вроњски у мазурки срео с њом, изгледаше дирнут њеним изгледом и једва ју је познао.

„Ванредно лепа игранка!“ рекао би јој, тек да што каже.

Да,“ одговорила би она.

Да би одиграла једну нову врло компликовану фигуру, коју је Коржунски измислио, морала је Ана да ступи у средину круга; она узе два играча па зовну Кити и још једну играчицу к себи. Кити приђе и погледа је сва уздрхтала. Ана је посматраше полуотвореним очима па јој, смејући се, стеже руку; али кад је приметила да Китин израз показује чуђење и сумњу, окрете се од ње и поче живо разговарати са другом играчицом

„Да, на њој има нечег одвратног, заносног и ђаволског!“ рече у себи Кити. —

Ана не хтеде остати на вечери, ма да је домаћин много молио.

„Не, нећу остати,“ одговорила је одлучно.

Вроњски је ћутећи стајао уз њу. Да сте их ма и један пут видели приметили би да између њих лежи значајна прошлост.

„Не, ја сам на овој игранци играла више него целе зиме у Петрограду,“ рече она; морам се пре но што одпутујем, одморити мало.“

„Дакле ви тачно сутра путујете?“ питаше Вроњски.

„Да, ја тако мислим! одговори Ана, као чудећи се његовом смелом питању, али нехотично ведар поглед њених бајних очију, стрељаше га, док му је то изговорила.

Ана не остаде на вечери, него се одвезе.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

ПУТОВАЊЕ КРОЗ СРБИЈУ 1719 И 1720 ГОД.

После пожаревачкога уговора о миру (10—20 Јуна 1718) између Немачке и Турске, по коме је већи део Србије остао у власти Немачке, прошли су кроз Србију, у исто време, посланици Немачке и Турске, идући један у Цариград, а други у Беч, рад размене и предаје овог уговора, који су потврдили лично поглавари ових царевина.

Немачки посланик, генерал и државни саветник, граф Дамјан Хуго фон Вирмонт, идући за Цариград 1719, и враћајући се отуд у Беч 1720 г. прошао је кроз Србију путем којим се и сад иде из Београда до Цариграда, кад се путује сувим и обичним путем, преко Колара, Паланке, Јагодине, Ћуприје, Ниша и Пирота.

Вирмонтов секретар, Герард Корнелијус Дриш, који је пратио Вирмонта на овоме путу, описао је цело Вирмонтово путовање од Београда до Цариграда и натраг, од Цариграда до Беча, и штампао га је у великом делу с илустрацијама, које је назвао: Historische Nachricht von des Röm. Kayser. *Gross-Botschaft* nach *Konstantinopel*, velche auf allergnädigsten Befehl Sr. Kön. Kais. und Katol. Majestät *Karl des Sechsten* nach glücklich vollendeten zweyjährigen Krieg, der Hoch-und Wohlgeborne des H. R. Reichs Graf *Damjan Hugo von Virmondt* rühmlich verrichtet. Aufgesetzt von *Gerard Cornelius von den Driesch*, Sr. Exel. Sekretär und Historiographus. Nürnberg. Bei Peter Conrad Monath 1723.

Дришеве белешке из овога доба и на овоме путу, у границама српске краљевине од Београда до Цариброда, вреди прочитати још и данас, јер се тичу у неколико државних уређења Србије у ово време, њене географије, историје и неких српских обичаја; и ми их зато пуштајући Дриша да говори, износимо на углед, но не у пространом преводу, већ у слободно састављеном изводу и с неким исправкама у ономе где Дриш не прави никакву разлику између немачке и српске војске у време рата 1717 год. већ све у скупу, зове просто немачком војском.

После дугог путовања Дунавом на обичним лађама, стигосмо у Београд једва 14-тог дана пута, и то, 30 (19) Маја 1719 год.

Београд лежи на висоравни међ Савом и Дунавом, има око града велика и пространа подграђа.

Она градска страна на коју су нападали Немци 1717 год. сад се утврђује.

Но није да се ту сад само оправља оно што је тада при опсади покварено, него се зида град сасвим из нова.

Ту се сад граде нова, обложена, роговља утврђења, (Gefütterte Hornwercke), куртине и флеше између бастиона (Cortinen oder Flechen zwischen denen Pasteyen), и ровови и бедеми утврђују се тако, да ће град бити сад, три пут јачи него што је био под Турцима.

Ко је видео Београд под Турцима, па би га видео сад опет, не би никад рекао да је то исти онај Београд.

Близу онога места, где је био под Турцима, барутни магацин, који су наши запалили за време опсаде, те је од тога порушена и сва доња варош, (у доњем граду), сад је урезан у природној стени, двогуби тавник, у коме ће се од сад чувати муниција.

И Београд ће сад бити тако јак, да ће се, ако само буде воља Божија, ругати сваком непријатељском покушају да га отме и освоји.

Генерал Одвир, командант Београда, дочекао је посланика на Сави и одвезао га је у колима, у која је било упрегнуто 6 коња, у свој стан, где га је дочекала једна компанија гренадира, као почасна стража.

Посланик је дочекан у Београду весело и радосно, и ово, пријатно расположење, није помућено ни смрћу једнога фајерверкера или конштаблера, који је погинуо пунећи један топ брзо и док га није пре тога добро очистио. Сиромаху овоме отргнуте су обе руке, и топ га је, пола изгорелог, бацио с бедема до на савску обалу.

Посланик је остао подуже у Београду, јер су га дочекали ту Турци, које му је послао у сусрет нишки паша, с којима је имао да се утврди церемонијал при сусрету оба посланика на новој граници између Турске и Немачке, и како ће турске власти примити нашег посланика, а наше, посланика турског, и како ће се после ове бринути о безбедности и угодном њиховом путовању.

За све ово време, у Београду се је веселило и проводило што може бити боље.

У по дне, при ручку, пуцало се је из топова, који су били намештени у башти, а у вече се играло до неко доба ноћи, или су приређиване позоришне преставе, које су давали војници на немачком или другом ком језику, престављајући Berenice или Ifigeni-у, на које је долазио увек и посланик.

За време док је посланик радио своје званичне послове, и док се је у време одмора веселио по овим забавама, ја сам прегледао околину Београда, и она места, на којима су се борили Немци и Турци, где је принц Јевђеније онако грозно потукао турску војску, која је била дошла Београду у помоћ.

На бојишту је било још пуно костију погинулих турских војника који су били неки укопани плитко а неки нису никако ни укопавани.

Утврђења, која је Јевђеније подигао око Београда, и с којима се је био заклонио и чувао од Турака што

су дошли Београду у помоћ, протезала су се од Саве па до Дунава: она су саграђена од земље и обложена корпама, и личила су на какав нов град, који је чувао да се не може да дође лако ни у варош а ни у прави град иза ње.

С особитим душевним расположењем гледао сам богомоље у Београду, у којима се сада врши служба јединоме и истинитоме Господу Богу и успоставља хришћанска вера.

До скора, био је Београд легло мухамеданства, хришћанске цркве биле су обесвећене и претворене у скровиште стида и срама турског, а сад, хришћански Београд почиње опет да цвета а његове цркве почињу опет да добијају стару своју светост.

О празнику Вазнесења Господња: 4 Јуна (24 Маја 1719) била је свечана служба Божија на којој је била сва православна, хришћанска, београдска општина. Службу је служио свети отац, гроф Ернест Тритенбах из Домбена, прелат посланства, у храму Свете Тројице, а после службе говорио је искупљеноме народу, красну беседу, један свештеник из реда Језу, упућујући га на богоугодан живот и побожно празновање овог светог празника.

У Београду, није било у ово време, Турака, који би живили ту стално. Видео сам само једног занешеног дервиша, који се је још врзао по Београду. То је нека врста турских свештеника, који се, кад се моле Богу, окрећу око себе и љуљају час на једну час на другу страну. Овај је дервиш готово полу го, живи под ведрим небом, рани се биљем и кореньем које кува у бистрој води а и не пије ништа сем воде; по ваз дан тумара по вароши не гледећи у никога, говори сам за себе, не проси, ал прима молостињу кад му је ко, сам, понуди; живи обично у пољани под градом у некаквим чепљугама, пуши, кува ручак, моли се богу и броји

бројанице, које су као и наше само веће и с крупнијим зрнима.

Кад је израђен церемонијал којим је утврђено како ће се посланици сусрести, поздравити и предати у заштиту супротне стране, послат је капетан Опшевић с Турцима Нишлијама, на границу, да ову обележи са укопаним камењем и да изабере место, у које ће, при сусрету посланика, довести свака страна, раван број својих војника и посланичких пратилаца, и ми смо се тада почели спремати за даљи пут.

Набављена су од народа, кола за транспорт ствари и хране која ће требати на путу и ово је све смештано у сандуке и натоварено на кола.

Из разних регимената драгона, киразира, и лаке коњице, коју мађари зову хусарима, састављено је засебно одељење од 1500 коњаника, које ће, са 200 пешака, гренадира, пратити посланика до Цариграда.

7 и 8 Јуна (27 и 28 Маја 1719) оправљен је већи део кола у Гроцку (Krotzka), и отишао је тамо и дворуправитељ послаников да спреми станове за посланика и за благородике, који су у његовој пратњи.

9 Јуна, (29 Маја) по ручку кренули смо се на пут. Посланик је отишао до Гроцке у лађи Дунавом. Командант Одвир отишао је у Гроцку сувим, на коњу, да пре стигне тамо и дочека посланика. Сви остали ишли су неки на колима а неки на коњима, које смо добили од немачке коњице у Београду, за пут до границе.

Многа господа из пратње посланикове ни су стигла истог дана у Гроцку, него тек сутра дан кад је сунце било у велико огрејало и кад је посланик био већ готов да се крене даље, на пут. Неки су изгубили пут идући по мраку, а неки су ударили пречим путем па залутали, те су тако ноћили на путу и у пољу.

Коњица, која је дата посланику да га прати а и да га брани ако устреба, отишла је напред и ми смо ишли за њом а стигли смо на конак у *Коларе* (Kolar).

Место ово било је негда угледно и лепо а сад је порушено и има врло мало кућа.

Близу села, с леве стране, има једна ливада и у њој један бунар. Ту код бунара, зауставили су се били неки Турци, кад су били разбијени на Београду (1717), да се одморе и напију воде, па после да иду даље, ал су их овде стигли српски драговољци и српски хусари и ту их све помлатили.

Из Колара дошли смо сутра дан 11 Јуна (31 Маја) на доручак у *Хасан-Пашину-Паланку*, која се зове тако, по утврђењу, које је ту саградио неки Хасан-Паша а паланка му значи град или утврђење. — и на конак у *Поточину: (Баточина*, Potitschina).

Прешавши преко *Багрдана* (Devibakerdane), дошли смо 12 (1.) Јуна у *Лагодину*, а 13 (2.) у Морава-Паланку (Morava Palanka, Ћуприја).

Пред Морава-Паланком, чекали смо три сата на обали Мораве, док се је оправио нов мост, који су Срби били ту саградили, па га је вода, која је прошле ноћи придолазила, са кладама које је носила, покварила на три места а стари мост на Морави покварили су Турци, кад су одступали са Београда, да Срби који су их гонили, не би могли да пређу преко Мораве, одма за њима; и од овог старог моста, видели су се сад, још само камени ступови.

При овој оправци моста на Морави, један раденик, Немац, потискујући једну греду, омакао се је с моста и пао је у воду. Многи су хтели да му помогну, али нису могли. Морава је била тако придошла, да нико није смео да заплива, и он се је сиромах скоро удавио.

И кад смо прешли Мораву, нисмо могли да идемо одмах даље. И на Раваници, (Ravenitz) није било моста, и морали смо да чекамо док се нов мост не сврши, те смо тако стигли у *Параћин*, неки пред мрак, а неки, који су путовали у колима те су се због многих бара

и рђавог пута, возили врло споро, тек сутра дан и то мокри и покисли.

И овди нам је, као и у Јагодини, једна џамија, била општа трапезарија, само што је овде био у њој многима и стан за преноћивање, те су се тако Бакус и Церес заједно славили за неко време у храму лажнога пророка.

Сутра дан 14 (3.) Јуна преданили смо у Параћину, спремајући се за светковину при промени посланика. Пажима? хајдуцима, стражарима, посланиковим лакајима, и многима другима из посланикове пратње, дато је ново одело.

Абди Паша, гувернер нишки и суседних области, послао је генералу Одвиру, једнога агу са 20 турских коњаника, да разбере још боље нешто о утврђеном церемонијалу, и граф је, образумевши га лепо о свему, и пошто га је почастио кафом и слатким, оправио натраг у Ражањ.

Писмо, које је Абди-Паша тада био послао генералу Одвиру, било је писано на пергаменту, и било је у свиленом завоју извезеном црвеном свилом и златом.

Ми смо приметили да неки од Турака, који су пратили овога агу, разумеју немачки, те смо се зато чували да не говоримо ништа што би им било неугодно.

Овога истог дана, прошао је кроз Параћин, још један турски ага, који је дошао из Беча с г. Шмитом, царским тумачем за турски језик, и обојица су, пошто су се пријавили нашем посланику, отишли пред турског посланика, па да после иду заједно с њиме до Беча.

Сутра дан, 15 (4.) Јуна, дошли смо на оно место на граници где ће се посланици измењати и прећи у област суседне царевине.

Ово је место на путу између Параћина и Ражња, на једној лепој ливади, кроз коју тече речица *Шуйельак* (Schuppellia, а сада *Јовановачка Река*) која је ограничена с обе стране, узвишењима и шумом.

Ми смо овде скренули с пута мало на десну страну а ту смо у равнини, разместили наше војнике, а посланик је одсео у свој чадор који му је генерал Одвир спремио и наместио.

И на путу довде сусретали су нас Турци, који су долазили к нама по један, по два, да разберу за још по нешто, а кад смо дошли овде, дошао је ту некакав турски капицибаша Cammer Herr, дворјанин са 14 коњаника да поздрави нашег посланика од стране посланика турског.

Поред пута, по коме је овај Турчин дошао к нама и којим се је одмах, како је свршио свој посао, вратио, стајала је наша војска у лепом и новом оделу.

И наш је посланик, послао фрајхера Студенића, турскоме посланику, да га поздрави од стране нашег посланика.

Три сата по доласку нашем овде, дошао је ту и турски посланик *Ибраим-Паша*.

Наша и турска војска наместиле се су на 80 корака далеко од места гди ће се посланици сусрести и поздравити.

Сад су најпре пришли један другоме наш гранични обласни командант генерал Одвир, и турски гранични командант *Адил-Паша* и поздравили су се узајамно.

После кратког времена, прилазили су к месту састанка, јашући на коњма, оба посланика, примив поздраве своје војске, они су обојица, у исто време сјашили с коња, пришли су један другоме и поздравили се, уверавајући један другога о жељи својих владалаца, да буду добри пријатељи и да живе у добрим односима.

Поседевши за тим, мало, на столицама без наслона поред својих пограничних команданата, једни према другоме, пошто су посланици проговорили један с другим неколико пријатељских речи, устали су најпре комаданти а затим и посланици. Сад је турски, гранични командант прихватио свога посланика руком, и предо га је у

руке немачком пограничнои команданту, молећи га, да се брине о његовој безбедности, док је у његовој земљи, а то је исто учинио одма затим, и немачки, погранични командант са својим послаником, и оба посланика, прешли су сад на земљу суседног царства.

У знак поздрава и радости, сад су почели на обојим странама да пуцају топови, да свирају музике, и да узвикују војници.

На турској страни свирали су цигани у зурле и у ћиманета, уз лупу, великих и малих бубњева, док су се војници турски управо дерали, тапкајући непрестано ногама по земљи.

На немачкој страни, свирала је редовна војна музика.

За посланицима прешле су у суседну област, и војске, које ће пратити своје посланике а и сви остали, који су били у њиховој пратњи.

Пртљаг посланика немачког и његове пратње, био је натоварен на 370 кола, а турски посланик имао је за ово 700 коња и 200 камила.

Посланици су се окренули још једном, један другоме и поздравили се па су пошли сваки својим путем даље, и куд је требало.

Пред нама је ишло прво 200 јаничара пешака, као лична стража, па благородство из посланикове пратње, и посланикови послужитељи, и за овима, наш посланик и гувернер нишки, опкољени лакејима, пажима и гувернеровим ушкопљеницима, и на послетку, спахије, турски коњаници, људи без реда и без икаковог запта.

Баш су нам били несносни, на овоме путу, они турски зурлаши са својом крештећом музиком, и срећа је, што су ишли с нама само док је и гувернер нишки био код нас.

Од кад смо пошли са турске границе, па све док се нисмо успели на вис, који смо морали прећи идући за у Ражањ, облетао је над нама и излетао је испред нас велики један орао; па како орао краси наш државни грб,

ми смо држали ово његово летење уз нас, као знак, да ће, ако Бог да, и Цариград бити скоро наш, јер и он, као да је летео, све правце путем хотећи да нам покаже пут који води у Цариград

На вису над Ражњем, био је разапет, за посланика, леп чадор, застрт скупоценим ћилимима, у који је посланик одсео.

Ту се је послужило најпре слатко и кафа, а после је донесен и ручак. Место астала, била је позлаћена тепсија, коју су унели у чадор спремну и намештену. Преко 50 разних јела донесено је у позлаћеним сановима и порцеланским чинијама. Било је на тепсији и кашика од слонове кости и од коре од корњача, с дугим дршкама, обвијеним свилом ил сребром и златом, али без виљушака и ножева, које турци и немају, јер они умачу у јело с прстима а и јела им нису чорбаста и обично су ситно исечена.

Ручак је био леп, ал на жалост без вина, место кога је царовала љубезна, бунарска, бистра вода. Могли смо пити и шербета колико смо хтели, ал би једна чаша вина била пријатнија него какво хајделбершко буре пуно шербета.

Пошто је дигнут астал, Абди паша је провео с послаником још кратко време у разговору, а затим је отишао у Ниш, да се спреми да тамо опет дочека посланика.

По његовом одласку, и ми смо се кренули ближе Ражњу; скренув мало с ражањског пута у страну, дошли смо у логор, који је био спремљен за нас.

Целог овог дана, од часа, кад смо прешли турску границу, па све довде, имали смо ружно време и киша је падала без прекида. Турци су држали ово као добар знак, јер они верују, да ће бити срећан брак, који се свршио о кишном дану, па су мислили овако и о нашем путу.

Ми смо остали у логору, над Ражњем и сутра дан (16) 5. Јуна, да сачекамо кола с нашим пртљагом која су ишла лагано због рђавог времена и лошег пута.

Овога дана, осетили смо овде два пута, између 8 и 9 сати пре подне, јак земљотрес. Један од њих, био је особито јак, јер су се затресла од њега и најтежа, натоварена кола.

Видео сам овде, а то сам опажао и доцније, да многи младићи, па чак и мали дечаци, другују много са пашиним јаничарима и живе заједно с њима у њиховом логору.

Међу овима било је тако младих и малих дечака, да ми је изгледало, да је теже од њих самих, оно оружје што га они носе. Доцније сам разабрао, да су то младићи и дечаци, који се спремају да временом и кад порасту, буду прави јаничари, те се зато овако рано, уче у логору, тегобама војничкога живота. Они су и одевени као и сами јаничари: имају фермене, чакшире које се закопчавају на листовима, и фесове ил зелене капе око којих је обвијена чалма; опасани су, а прса су им гола и раздрљена; немају чарапа и обувају јемелије на голе ноге.

Сутра дан 17 (6.) Јуна, прешли смо преко Ражња и дошли смо у Алексинац. Са овога пута видели смо реку *Мораву* коју мештани овде зову *Banaraica*:

Данас смо приметили, да нам фале многе ствари са наших комора, и жалили смо се зато јаничарском аги; он нам је одговорио да ће се све наћи, и да се не бринемо да ће нам опет, и још шта нестати, ал је то било све, и ми смо од сад морали да пазимо добро, особито на наше оружје, које се је здраво допадало Турцима; но за ово су криви и неки католици из наше пратње, који су, за љубав добре новчане добити, продавали Турцима своје оружје, не мислећи, да ће Турци, да га употребе противу њих самих.

Пошавши из Алексинца (18) 7. Јуна и прешавши реку Топоницу, дошли смо истог дана, до на два сата близу Ниша, и ту смо се улогорили у једној пустољини, под

неким висовима, да се спремимо, да сутра парадно и свечано уђемо у Ниш.

Посланик је послао одавде, инжинирског капетана Опшевића, у Ниш, да јави сераскеру за наш долазак. Опшевић је изабран за ово зато, што је био инжинирски официр, па смо мислили, да ће моћи, можда, узгред да види град и варош и да узме план од њих.

Но и к нама је дошао ускоро, један турски изасланик с писмом од сераскера, којим се овај правда што нас не може да прими и да смести у самоме Нишу, јер у њему бесни куга која је заватила и најодличније куће, и моли нас, да се улогоримо у пољани пред Нишем, остављајући напослетку на вољу нашег посланика, да дође и у Ниш ако баш хоће.

Ми смо се уверили, да није чума прави узрок овоме, него да је ово било зато, што се је сераскер бојао побуне јаничара, ако нас пусти у Ниш, и што се је бојао да ћемо снимити план нишкога града, који су Турци хтели баш сад да утврде новим утврђењима, јер им је сад, и од кад су изгубили Београд, ово прва брана турске царевине од могуће навале Немаца.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

К. С. Протић

НАШ ПРИВРЕДНИ ПРОГРАМ.

У министарству Народне Привреде, а под управом *Др. Владана Ђорђевића*, израђен је и поднесен Њег. Величанству Краљу Милану I. врло опширан *„извештај о привредном стању Србије“* са 43 законска предлога за унапређење Народне Привреде.

Садашњи Министар Нар. Привреде г. *Ст. Р. Поповић*, не само да је усвоио овај привредни програм, који му је претходник предао, и на коме је и он као начелник суделовао, него је дозволио да

се овај извештај у целости наштампа у „Отаџбини", обећавши и остале публикације, које буду потребне за остварење овога привредног програма, нашем часопису. Захвални на овој пажњи, ми почињемо са публикацијом ном. извештаја, и обећавамо да нећемо жалити ни труда ни трошка да, као публицисте, помогнемо и садашњу и сваку владу која буде радила на остварењу овога привредног програма.

Извештај гласи:

Господару.

Цела Србија поздравила је с одушевљењем Престону беседу, са којом је Ваше Величанство благоволело, пред великом Народном Скупштином, прогласити нов земаљски устав.

У том свечаном историјском тренутку Ваше Величанство благоволело је изговорити и ове епохалне речи:

«Осигуравши новим уставом све политичке и грађанске слободе од променљивих струја партизанских законодавстава, задовољивши све жеље и захтеве у томе правцу, заједмчивши потпуну слободу исказивања мисли, личну и имовну безбедност, Ми за навек прекидамо ту тешку борбу, која је до сада немилице трошила снагу народну и државну, *стварамо могућност: да се од сада концентрише сва умна и физичка снага и народа и државе на озбиљном и производном раду око унапређења земљорадње и сточарства, трговине и заната, индустрије, и нарочито рударства.*»

У овим узвишеним речима са Престола, обележен је по економно стање Србије спасоносни програм државнога рада за наступајуће десетине година славне владавине Вашега Величанства.

Појамно је да је тај програм највише усрећио и најдубљом синовљом захвалношћу одушевио скромне раднике онога Министарства централне државне управе, које је до сада било, без своје кривице, само по имену Министарство народне привреде, јер оно, од свога установљења до данас, није могло ни под којом струјом пар-

тизанских законодавстава добити ни толико државних срестава, да озбиљно *отпочне* унапређивање народне привреде, на против, на његовом су буџету тражене и постизаване уштеде за равнотежу државнога буџета.

Министарство народне привреде сматра да му је дужност, да своју захвалност Вашем Величанству за стварање могућности, да се у Србији може приступити озбиљном унапређењу свију грана народне привреде, не исказује само речима, већ готовим привредним програмом, готовим законским пројектима, за које мисли да ће, ако постану закони, одиста унапредити целокупну народну привреду, целокупно економно стање Србије, учинити, да узвишена *реч* Вашега Величанства постане *дело*.

С тога Министарство, у најдубљој понизости моли Ваше Величанство за дозвољење да у овом своме најпокорнијем рапорту сме изнети пред Круну Србије своје мишљење о узроцима садашњег стања народне привреде, и о мерама којима би се оно могло поправити и унапредити.

Пољорадња т. ј. *земљорадња и сточарство*, са свима својим гранама, данас је у Србији на врло ниском ступњу. Унапређивање ваља што пре отпочети, и то *са сточарством*, јер

1., добро је сточарство сигурна основа за развитак земљорадње.

2., што је сточарство и сада, овако какво је, за нас важан привредни извор, а има могућности да постане још јачи и сигурнији.

Оснивањем *сточарских завода* из бољих раса и поврзма појединих врста стоке на више места у држави, могу се поједине врсте наше домаће стоке поправити. За ово неће се још за дуже време моћи помишљати на велике суме у државном буџету, докле год се државне финансије не поправе и стално не уреде. При свем том, има начина, да се одмах приступи оснивању сточарских завода *при угледним привредама на манастирским доб-*

рима, не крњећи манастирима ни право својине, ни приходе од њихових добара.

Из приложеног под $^{1}/_{1}$ прегледа види се да *у Србији данас има 53 манастира*, који осем својих богомоља, ћелија, зграда, станова, штала и шупа имају од имања

Зиратне земље	5687	хектара и 92 ара.
Земље под шумом . . .	19555	« « 31 «
механа	18	
воденица	46	са 95 витлова,
стружница	2	
дућан	1	

Ти манастири, осем тога, имају код управе фондова 152.893·24 динара капитала под интересом, а колика је њихова годишња привреда, може се закључити према порези коју плаћају држави и која износи 31.809. 53 динара годишње.

Кад се издвоје они манастири, који су сувише сиромашни, да би се и на њих могло помишљати при оснивању угледних привреда и сточарских завода, као што су: Св. Стеван, Рајиновац, Св. Стеван Врањски, Кацапун, Св. Тројица Књажевачка, Св. Тројица Нишка Св. Петка Пиротска, Св. Богородица Пиротска, Св. Богородица Ражањска, Св. Јовање Рудничко, Никољ Руднички, Копорин Смедеревски, Миљков Ћупријски, Св. Петка Ћупријска, онда излази, да би са трошком мало осетним за манастире, који би њиме само увеличали своје приходе, могли у брзо створити у земљи 40 центара за унапређење пољске привреде, и то у:

Св. Роману алексиначком,
Св. Стевану «
Раковици, београдској,
Боговађи, ваљевској,
Јошаници, јагодинској,
Каленићу, «
Љубостињу, «
Св. Пантелији, врањском.

Суводолу књажевачком,
Благовештењу, крагујевачком,
Вољавчи, «
Драчи, «
Грнчарици, „
Букову, крајинском,
Вратни, «
Манастирици, «
Велуђу, крушевачком,
Наупари «
Св. Јовану, нишком,
Св. Богородици «
Св. Димитрију, пиротском
Св. Ђорђу Темском,
Троноши, подринској,
Витовници, пожаревачкој,
Горњаку, «
Благовештењу, рудничком,
Браћевшници, «
Вујну, «
Манасији, ћупријској,
Раваници, «
Клисури ужичкој,
Рачи «
Жичи, чачанској,
Св. Тројици, чачанској,
Сретењу, «
Студеници, «
Петковици, шабачкој,
Радовашници, «
Чокешини, «

Како би те угледне привреде ваљало организовати, обележено је у приложеном под ½ *предлогу за закон о уређењу угледних привреда на манастирским имањима.*»

Што се тиче сточних раса и поврзма, које би ваљало, у тим заводима неговати за расплођавање и укрштања са домаћим расама, Министарство држи да би

а) у *коњарству*,— требало пастуве државне ергеле, који су до сада разашиљани у своје привремене стације, на којима су често били не само без довољног надзора и неге, већ и без хране — распоредити по угледним привредама. Саму пак државну ергелу требало би реформисати по приложеном под $^{1}/_{3}$ *предлогу закона о уређењу државне ергеле*;

б) у *говедарству* требало би се старати да се набави што већи број бикова и крава *алгајске расе*, која је најприлагоднија за природне прилике у нашој земљи, а крупна је, млечнија и гојазнија од наше расе говеди, па би желети било да се та својства алгајске расе унесу у њу;

в) у *овчарству* би, поред приплодних грла у сточарским заводима код манастира, ваљало дејствовати и код приватних сточара, који би се за то пријавили. — Нашој раси оваца махна је та, што су овце доста ситне, што дају грубу вуну, иначе су гојазне, издржљиве на непогоди, дају добро месо, врло добре коже, и доста млека. Одржати добра својства у раси, и поправити рђава, тешко да би се постигло укрштањем са свилоруном мериноовцом. Ова или француска рамбуље-овца би поднела само за унапређење овчарства у Кривом Виру, Бањи алексиначкој, у окрузима књажевачком и ћупријском, а у свима осталим крајевима требало би употребити за укрштање ост-фризландску овцу, која је крупнија од наше, има финију вуну (бољу за тканине), врло је гојазна, подноси суваћење и млечна је;

г) у *свињарству* боље стојимо но са наведеним врстама стоке; једине махом на шумадијској раси свиња ово су: споро растење и недовољна крупноћа (тежина). Прво је можда у крви, друга има свој узрок у непотпуном одгајивању припатка и у рђавом спаривању. Требало би покушати да се прва махна уклони укрштањем

с инглеском беркшир-расом свиња, која се брже развија, добро се размножава и гоји, а подноси држање у пољу. Од друге махне излечиће поука.

Прелазећи на другу половину пољорадње, *на земљорадњу*, Министарство налази да је она по свима својим гранама на ниском ступњу из ових узрока:

1). Што се земља не приправља за поједине усеве како треба. Нема добрих алата и добре стоке. Са нашим плуговима и ралицама не може се дубље орати. За ваљак и екстирпаторе ретко који наш земљорадник и зна.

2). Не негују се усеви како треба. Нема плевљача, прашача, окопача. Стрмнине и ливаде презревају, а виногради се беру пре времена.

3). Не води се рачуна о плодореду усева о избору и мењању семена при сејитби, о снажењу производне моћи земљине. Осим неумешности, од чести смета и велика распарчаност имања, рад чега принос од земље не одговара уложеноме труду.

4). Не одајемо се баштованству колико би нам било у интересу. За ово треба не само усталачности него и задружне снаге. *Задруга се у нас распада*, а удружења се не стварају.

5). Не гајимо ливаде. Зато нам и стока не напредује.

6). Не подижемо воћарство у оној мери, колико оно заслужује као привредна грана, колико су наши климатски односи за њ' угодни.

7). Оставили смо шуме на милост и немилост појединаца, који пустошењем шума, у место земљорадњом, подмирују своје потребе. У Стигу, где нема шума за пљачкање, земљорадња је сразмерно млого напреднија.

8). Нема солидне контроле над прометом земљорадничких производа. Крива мера изазива мешање лошије робе у бољу, а ово јој убија вредност.

9). Посреднички, трговачки сталеж није организован како би требало за бољи промет земаљских производа. Немамо фабрика за њихово прерађивање Оне би

чак изазвале културу и оних биљака, које сада не садимо (шећерна фабрика и култура цвекле).

10). Створили смо и сувише непотребних вашара, рад којих се и онако оскудна снага губи у најбоље доба год.

11). Створили смо сеоске дућане, који изазивају код земљорадника излишне и штетне потребе, које му извлаче и последњи привредни капитал

12). Саобраћајна средства још су и сувише недовољна.

Министарство налази да би се:

Недостатак добрих земљорадничких алата могао најлакше подмирити, ако би војна фабрика у Крагујевцу, која је монтирана тако, да би могла занимати до 3000 радника, но која у мирно доба не занима више од 500, упоредо са оружјем, израђивала и земљорадничке алате. Министарство је ово већ учинило потребне кораке у овом правцу и нада се, да ће тај рад у војној фабрици у Крагујевцу отпочети кроз врло кратко време, по најбољим мустрама из Министарства народне привреде. На њему ће се извеџбати нарочити мајстори, који с временом могу основати нарочите фабрике за пољопривредне алате и махине. Цена тих алата из крагујевачке војне фабрике биће, ако не јевтинија, за цело не скупља од оне, за увежене алате са стране Іосо Београд, који нису увек најбољег квалитета. Ово Министарство стараће се да се у Крагујевцу израђени алати изложе продаји на довољно места у земљи, како би сваки крај могао лако до њих доћи. — За приватне фабрике пољопривредних алата не би требало давати концесије, већ *премије* за највећи број у сопственој радионици израђених, и у промет стављених алата

Недостатак потребних пољопривредних знања у маси наших земљорадника, уклонио би се по мишљењу овог Министарства:

а) завођењем угледних пољопривредних имања;

б) установљењем једне винарске и једне сточарске школе;

в) завођењем установе *среских економа.*

За прво је приложен законски предлог под 2., а под $^{1}/_{4}$ прилаже се и *пројект за закон о уређењу Топчидерске економије.*

Друго се може извршити по већ постојећем *закону* од 14. Фебруара 1882 *о нижим школама за пољску привреду* у коме би ваљало учинити неке мале *измене и допуне*, које су обележене у прилогу под $^{1}/_{5}$.

Узимајући у обзир пустош, коју је филоксера до сад починила у оним европским државама, које су биле најбогатије вином, а с друге стране ванредну удесност нашег земљишта за винограде, Министарство је ово поклонило нарочиту пажњу овој грани народне привреде и нашло је: да је главна сметња унапређењу нашег винодеља: тако ниска цена нашег вина, да изгледа као да се не би рентирали трошкови за боље уређено и интензивније винодеље. Остале су сметње: појединци нису у стању да оснују повеће винарске радње; потребно је удружење рада и капитала па да се створи извоз вина из Србије у већим размерама, који би извоз створио нашем вину бољу цену, а с овом и могућност за унапређење нашег винодеља. Трећа је сметња у незнању и нехату, а она се може излечити само живим и угледним радом. Даље су сметње: није издвојена ни једна радња, па да се штетна мешавина спречи, винарска трговина није ничим осигурана ни регулисана, домаћем производу није ничим осигурана заштита од стране утакмице, нити јој се давало подстицање и помоћ, да на страној пијаци може издржати утакмицу.

Према томе Министарство је пре свега постарало се да спреми све што је нужно да се оствари давнашња жеља тимочке крајине, исказивана на народним скупштинама, т. ј. да се у Крајини отвори *винодељска школа.* Из прилога под $^{1}/_{6}$ види се цела досадашња радња Министарства у овоме правцу као и то, да ће се ова школа моћи скоро отворити. Паралелно с овим радом Мини-

старство је, преко једног од најодличнијих винарских трговаца наших, сазвало први *збор винара и виноделаца у Србији*, на коме, поред изнесеног програма има да се покуша а) удружење рада и капитала за унапређење винодеља, б) стварање српских винарских агенција у иностранству (сортименских подрума са српским ресторацијама). Ако се у овоме успе, држава треба да заведе *премије* за винарске трговце, који највеће количине вина извезу у иностранство.

Ако буџети овога Министарства, који су на реду, допусте, оно мисли приступити и оснивању сточарске школе; ако не, оно ће се морати задовољити да развија и унапређује сточарске заводе при манастирима.

Међутим било да се одмах отворе поменуте пољопривредне школе или не, ваља се постарати да се и другим једним путем у масу наших пољопривредника унесе што више знања и рутине. Тај је пут *да се у старије разреде свију основних школа, осем варошких, уведе обавезно учење науке о пољорадњи* (практички радови из воћарства, градинарства, пчеларства и свиларства.) Могућност за ово налази се већ у чл. 2. закона о основним школама од 1882, само што се до сада није користило овим законским овлашћењем. Како потписани министарима част да поред привреде, управља и министарством просвете, то је он, користећи се горњим законом спремио претпис о поступном увођењу пољорадње као обавезног предмета у основне школе и о курзевима, на којима се учитељи имају спремити за овај посао.

Министарство народне привреде није имало пређе нити сада има каквих специјалних извршних органа, којима би могло непосредно да утиче на развитак и полет појединих грана пољорадње, и преко којих би могло да извршује своје поуке и наредбе, које упућује пољорадницима. Његова радња у овом правцу мложила је само архиву полицијских органа, а наређења остала су неизвршена, или и ако су извршена, то непотпуно, јер су

други државни послови снагу полицијских органа потпуно абсорбовали. Ова оскудица специјалних државних органа узрок је, те је и радња министарства остала без добрих резултата. Да би министарство народне привреде могло успешније и јаче утицати на развитак и полет пољоредње у опште, оно мора имати и нарочите извршне органе за то, који би били у непосредном додиру с пољорадницима. Ови органи испитивали би и сазнавали би месне неприлике, које сметају развитку пољоредње, и извештавали би о том министарство, те би тако на основу стручних и поузданих извештаја, и радња министарства за одклањање препона, нашла практичније примене. За ову потребу неодложно ваља завести установу *среских економа*, по приложеном под ⁄, законском предлогу. Истина опредељењима чл. 161. устава наређено је, да имају постојати у окрузима уз државне власти поред других самоуправних органа и стални одбори, који ће водити бригу о унапређењу привредних грана округа, и министарство народне привреде имаће у овим органим јаку снагу и за свој рад; но ако се уз ове органе упоредо одмах не установе и сресни економи, онда ће и радња сталних окружних одбора бити од слабог значаја. Већ и сама установа *општинских кошева*, довољан је разлог за установу среских економа, и ова благодетна установа не би била данас у онаком стању у каквом је, да је било нарочитих извршних органа по струци министарства народне привреде.

Поред изложених мера за унапређење пољоредње напомиње се и *закон о чувању пољских имовина*, који постоји. Њему се од стране пољорадника пребацује велика строгост. Но ако се узакони предложени пројект закона о шумама, онда ће се постојећи закон о чувању пољских имовина имати од чести да измени, а од чести да допуни. Ако би се пак приступило уједињавању пољских непокретности, онда би и строгост, која се пребацује закону о чувању пољских имовина, ишчезла.

За земљорадњу и сточарство са свима њиховим гранама могло је министарство да каже само да су на ниском ступњу развића, али кад прелази на *стање шумарства у Србији*, оно с очајањем мора да констатује, да се државне и народне шуме налазе у таквом стадијуму варварског пустошења, девастације, какве ваљда нема у историји ни једне државе. Ако ово стање потраје известан низ година још, *у земљи*, која се због свога богаства у шумама звала *Шумадија, неће бити никаквих шума*. До овога стања дошло се због партизанске политике, која за последњих 20 година није допустила да се скрене и најмања пажња државе на ову тако важну грану народне привреде. Осем тога нова пореска система, и због ње извршени попис имања учинише, да су се врло многе општине, села и приватна лица «одрекла» својих шума, само да на њих не плаћају порезу, одрекла су се «у корист државе» сваког права на уживање шума и утрина у својим атарима. На овај начин прешло је у државну својину можда више од 200.000 хектара шуме и шумских земљишта. Осем тога, приликом пописа пријављево је у у пописне књиге уведено на 300.000 хектара државних шума тако, да се данас по актима и књигама води некаквих 500.000 хектара државних шума. И ако је питање о својини ових шума, на овај начин само собом расправљено изван сваке сумње, и ако је требало само приступити раду — ипак ово министарство, немајући ни средстава ни стручних људи, није се могло упустити у осигурање ових шума нити предузимати макар и површне студије о каквоћи шума, или о будућем рационалнијем руковању с њима. На овај начин велике просторије шума и утрина ослобођене су од плаћања порезе, прешле су у државну својину; држава их није прихватила, и — оне су и данас остављене на милост и немилост оних, који су их се одрекли, само да не плаћају порезу, а ови их пустошно сатиру. Велики и важни народно-привредни интереси, економни препорођај и будућност овога народа

категорички захтевају, да се што скорије стане на пут пустошном сатирању шума у Србији. По убеђењу овога министарства то се може постићи:

а ако се на првој редовној народној скупштини узакони приложени под ⁄₈ предлог за *закон о шумама.*

б) ако се у први буџет овога министарства, који буде решавала ванредна народна скупштина, која се по новом уставу има сазвати у Октобру ове године, унесу довољне суме на ограничавање, премеравање и испитивање државних и општенародних шума, и набавку потребних справа за то; на плату и додатак енжењерима, дијурнистама и чиновницима за горње послове, на њихове путне и подвозне трошкове: на пошумљавање разголићених места, подизање расадника за произвођење садница, за одржавање расадника и набавку семена и алата, и прављење културних планова; на отварање и издржавање шестомесечног курса за практичну обуку нешколованих шумара и чувара шума; на издржавање шумарских државних питомаца на страни.

Према чл. 23. предложенога новог закона о шумама, сви трошкови на одржавање шума и шумарске струке подмиривали би се из *шумског фонда*, који се саставља из шумских прихода, побројаних у томе члану. Ти су приходи у след никакве администрације, небрежљивог и несавесног вршења досадашњих законских прописа о шумама, износили једва 40.000 динара годишње; међутим ако би се администрација и експлоатација шума удесила у духу новог закона и руководила стручњацима, приход од шума изнео би већ у првој години најмање 200.000 динара, тако, да би се отуда могли не само сви трошкови подмирити, него би држава могла имати прихода, који би сваке године даље растао, и држава би врло брзо могла приступити оснивању нарочите *шумарске школе* по приложеном под ⁄₈ законском предлогу. —

У свези са шумарством стоји и једна грана привреде, која до сад није нарочитим законом регулисана,

а која би с временом могла доносити држави знатне користи. Та је грана *лов*. С тога министарство има част у прилогу под $^1/_{10}$ поднети и пројект *закона о лову*.

Међу разлозима за садашње стање наше земљорадње поменуто је *опадање задруге* и велика *распарчаност сељачких земаља*.

Српска сеоска задруга била је кошница из које се роио српски народ. Та је установа данас на умору. Кад је узакоњен § 515. грађанског законика, онда се српска задруга разболела од самртне болести, и нико до данас није ни покушао да је лечи. Сеоска је задруга суштаствени услов за привредни опстанак нашега сељака. Она је скроз привредног садржаја, а у исто време она је расадница у којој су однеговане врлине српскога народа. Но наши правници из школе римскога права, не разумевајући њен узвишени грађански позив, и њену привредну садржину, нађоше да она не треба нашој грађанској правној организацији, и осудише је на смрт. Од тада управо и почиње опадање материјалног благостања у нашем сеоском становништву, а с њим упоредо и нестајање оних врлина, са којима се наш народ поносити могао. И ако у напредној Европи данас три четвртине целокупнога законодавства неуморно удружује и организује рад и капитал, да што више потенцира привредну моћ народну — наше привредно законодавство и не помишља, чиме ће заменити задругу, не удружује рад и капитал нашег сељака. Крајње је време да сва наша правна и привредна интелигенција прегне на овај важни посао, те да, или по ново у живот врати и реорганизује сеоску задругу, или да је замени модерним задругама, онаквим какве су данас у осталих сељака у напредној Европи. Док се овај посао не изврши, неопходно је потребно да се допунама у грађанском законику спречи *даља деоба задруга* у нашој земљи. По мишљењу овога министарства те допуне у грађанском законику имале би се састојати из ових одредаба:

1. Ни једна задруга не може се изделити докле она све задружне дугове не исплати.

2. Задруга се не може делити, докле не могне свакоме њеном члану на деоби припасти најмање онолики део имања, колики се по закону не може земљораднику продати за дугове.

3. Да се привремено са извесним процентима смањи пореза задругама, докле се ове не почну умножавати, када ће се та повластица почети смањивати, докле се постепено са свим не укине.

Што се тиче велике распарчаности сељачких земаља, она се може излечити само *комасацијом сељачких имања*. Министарство је потпуно свесно свију климатских, орографских и многих других одношаја у тако купираном земљишту, као што је Србија, који чине да је комасација земљорадничких имовина један од *најтежих* задатака, које има да реши Министарство народне привреде у Србији; оно је потпуно свесно колико су идеални захтеви приложеног под $^{7}/_{11}$ предлога за *закон о премеравању и уједињавању непокретних имовина*, али је оно ипак сматрало за своју дужност да поднесе и овај пројекат као жељу, која ће се ипак у току времена моћи остварити, нарочито ако предложене допуне у грађанском законику буду остварене, јер ће са растењем броја сеоских задруга, постизање овог идеала постајати све лакше.

Са питањем о комасацији непокретних имања у тесној је вези и друго једно питање од огромне важности по народну привреду, а то је *триангулација целе земље, катастер и баштинске књиге*. Ово питање вентилише се одавно у нас, и службено и у штампи, али без резултата. Узрок је врло прост. Површина Краљевине Србије износи 4,858.900 хектара, од којих на земљу под културом долази 1,809,950 хектара, и према томе за израду тачнога катастра требао би велики број година енергичнога рада и 12—15 милиона динара трошка, а при стању у коме су се налазиле државне финансије последњих година,

није се могло ни помишљати на оволики издатак из државне касе.

И ако се на западу држи да је премеравањем земљишта и његовом детаљном квалификацијом олакшано задуживање сељака зато, што је зајмодавца више гарантије код катастра но без њега, Министарство народне привреде, налазећи да је овако једнострано сватање ове недаће са свим погрешно, и да су многи други узроци имали на то још уплива, држи, да је премеравање и класирање целокупнога земљишта Србије прека потреба земаљска из врло млогих узрока, од којих ће оно у течају овога рапорта неке побројати. Јер не само што је за финансије земаљске потребно ово премеравање, како би се што праведније и потпуније поделио терет непосредних пореза, но је за сву многостручну делателност земаљску и приватну и државну од преке потребе овај рад.

Два су важна момента при овоме послу. Набавка стручних људи и набавка срестава за извршење ових радова. Министарство држи да је из врло млогих узрока нужно да држава сама изврши овај рад преко својих органа из политичких разлога, а и с тога, што би онда овај рад јевтиније коштао и тачније извршен био, и што би се поред њега могле учинити оне многобројне штудије пољопривредне, хидрографске, индустријске, војничке, саобраћајне и т. д., које с овим послом везати треба. За овај посао држава би имала у своме официрском и инжињерском кору, у својој великој школи и у подмлатку, који из ње излази, као и у геодетским курсовима, који су ниже споменути, довољно снага за извршење ових радова, којима би у исто време дата била прилика за веће геодетске радове и разноврсне штудије и искуства, које би знанствени капитал земаљски умножиле. Радови нашега генералштаба извршени у последњим годинама и ако не би могли послужити као основа, на којој би се послови катастра могли даље развити, опет би искуства

на тим радовима стечена и познавања земље могла бити корисно употребљена.

У детаљно прорачуњавање трошкова око ових послова није се Министарство могло упуштати једно с тога, што величина Србије није тачно одређена а друго не зна се ни број парцела у Србији и што је Србију због велике диспропорције између обрађене и необрађене земље тешко поредити са другим културним земљама. За оцену ових трошкова узето је за основицу да Србија има 48.000 квадратних километара и да је од тога под разноврсном културом 18.000 квадратних километара. Осим тога узето је у обзир и то, да ће већина чиновника, који на томе послу раде, бити редовно плаћена из других земаљских извора, а само нарочиту накнаду добијати из срестава за катастар.

По мишљењу Министарства, створеном на овим површним датима, треба за ове радове приближно дванајест милиона динара. Ова средства добила би се наплатом од притежаоца имања, који би не само тиме добили тачан премер њиховог земљишта и њихово увођење у баштинске књиге, но и тапије, и на тај начин једном за свагда били стално утврђени у својим поседима и спречиле и скратиле се парнице око граница, које су постале прави каламитет за земљу. Ова наплата имала би да се удеси према величини парцела, њиховом положају, форми и квалитету и фактичким трошковима државе, која из овога посла не треба да тражи никакве новчане добити. Министарство је у закону о комасацији земљишта изнело неке норме плаћања и држи, да би се њима могли трошкови подмирити. Плаћање ово могло би се распоредити на онолики број година, колико ће трајати премеравање и било би према томе врло неосетно. Наплата ова могла би се одма још при почетку триангулационих радова отпочети: како држава не би морала из своје касе авансирати нужне суме до почетка детаљних радова, што би за њене финансије било незгодно, или би морала прибећи зајму, који

би поред других незгода интересом и разликом на курсу увеличао ове трошкове без потребе.

Трајање овога премеравања и ових студија зависило би до тога, колика се снага за његово извршење употреби. По мишљењу Министарства њега треба ускорити. А то се даје постићи овим путевима:

1. Треба употребити што већи број школованих официра, који су се спремали из геодезије. За оне, који су досадањом својом службом били искључени од премерачких радова, установити у академији повторни курс и употребити их за детаљна премеравања у тежим теренским приликама, као и ђаке, који излазе из велике школе При великој школи такође би требало отворити геодетски курс за ђаке, који су свршили реалке или гимназије или пољопривредне школе, и који би се с почетка могли употребити на детаљна снимања лакших равних земљишта, где су и парцеле правилније. Инжињере и официре који су се до сада бавили овим радовима, употребити за триангулацију и за шефове секција, а генералштабу и геодетском институту при великој школи поверити врховну управу над целим радом.

Увеличавајући овако сваке године контингенат радника на овом послу, допуњујући га у колико земаљске на овај начин регрутоване снаге не би стигле, страним елементима, и то само за радове детаљних снимања, Министарство држи, да би се овај рад могао за седам година свршити и да га дуже не треба развлачити.

По свршетку ових радова Србија би имала на расположењу знатан број официра и цивилних земљомера својих синова, који би се на разноврсне културне и економске цељи земаљске могли корисно употребити, а за којима ће се у скорој будућности осетити јака потреба, ако Србија удари од сада путем економскога рада, који се више одлагати не може.

Упоредо са овим огромним послом требало би приступити *спашавању нашег земљорадничког сталежа из руку ка-*

јишара и зеленаша који за суме фактички позајмљене сељаку имају пуноправне облигације њихове на десет и двадесет пута веће суме. У оно доба, када је готовина наше главне државне благајне износила милион дуката, држава је могла откупити све те сељачке облигације за половину цене, а у корист сељака. Данас треба тражити другога пута. Један драконски закон противу кајишара и зеленаша био би само палијативно средство баш и онда, када би се закон од 24. Децембра 1873 о замени тачке 4. §-а 471. закона о поступку судском у грађанским парницама, тако протумачио, да се под оних пет дана земље подразумева најбоља зиратна земља, а не прљуша, што међутим на сваки начин треба законодавним путем протумачити. Приложених под $^{7}/_{12}$ неколико идеја за предлог законски *о ликвидацији сељачких дугова* садрже једну Александровску методу, по којој би се могао расећи Гордијев чвор наше сељачке презадужености — кад би закон могао имати повратне силе, али он је не може имати ни за спасавање већине народа од презадужености.....

Међутим док се не пресече овај Гордијев чвор додотле се бојати да би свака *организација земљорадничког кредита* била илузорна, да неби много помогло ни установљење нарочитог *народног привредног фонда* и *среских задружних каса*, на које је ово Министарство помишљало.

Штета, која се нашим земљорадницима чини *кривом мером* престала би одмах, чим би полицијске власти тачно вршиле упутство овог Министарства од 1-ог Фебруара 1885. М Бр. 74., а од полицијских власти, реоганисаних на основу садашњег устава, моћиће се с правом очекитати више устаоштва и за овај посао.

Имају још две установе у нашој држави, које штете нашу земљорадњу отежавајући *извоз* земљорадничких производа. То су *кантарина и извозна царина*. Користи које од кантарине имају општине, а од извозне царине држава тако су несразмерно мале према штети,

коју са њих трпи извоз наших земљорадничких производа, да је ово Министарство покушавало у току прошле године да ту штету уклони или бар сведе на минимум. Све што је у томе правцу предузимано види се из аката у прилогу под $^{1}/_{13}$. Тај рад има да се настави док се не реши онако, како то привредни интереси земље захтевају.

(Наставиће се)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Физика. Белешке из предавања за своје ученике и ученице написао *Борислав Богић Тодоровић*, професор Учитељске школе, хонорарни професор Богословије и Више женске школе, члан Сталне комисије против филоксере и ванредни члан Главног просветног савета. Друго, попуњено и измењено издање. У Београду, штампарија напредне странке. 1888.

(Наставак).

36. На страни 19. наведено је ово за аритметичне колотуре:

„Код шест колотура овако спрегнутих, снага је шест пута мања од терета, коме држи равнотежу,“ а нема никаквих напомена, зашто је тако.

37. На страни 25. находи се ово:

„Трење је тоциљаво и котураво.“

Трење само по себи нити има особину да је „тоциљаво,“ нити да је „котураво.“ Трење се јавља само, кад се тела *тоциљају* (клизе) једно на другом, или кад се једно тело по другом телу *котрља*. За то су неумесни називи „тоциљаво“ и „котураво“ трење; за то речи „тоциљаво“ и „котураво“ не могу бити атрибути именице *трење*. — Умеснији су термини: *трење при клизању* (тоциљању) и *трење при котрљању*.

38. На страни 33. стоји:

„Водоравaн хитац. На тело водоравно бачено делају две силе, сила којом је бачено и тежа. Тело ће се кретати по дијагонали паралелограма, који можемо лако склопити помоћу ове две силе.“

Неће се у том случају тело кретати по дијагонали каковог паралелограма. Дијагонала сваког паралелограма права је линија. Кад би био оправдан горњи навод г. Тодоровића, онда би морало бити истинито и то, да се тело бачено хоризонтално креће *праволинејним путем.* Но да то није тако, да горње тврђење г. Тодоровића није основано на истини, потврђује мало доцније и он сам овим речима:

„Стаза водоравно баченог тела јесте парабола, чије је теме (врхунац) у почетној тачки ове стазе.“

Ето, јасно је, да пут баченог тела не може бити у исто доба и дијагонала каковог паралелограма — *права линија* — и *парабола*.

Са свим је друго то, што се паралелограмом сила могу одредити поједине тачке пута — параболине — у којима се хоризонтално бачено тело налази у извесним тачкама времена. Ту се заиста узима пут, што би га тело прешло до извесне тачке времена *једнаким кретањем* услед брзине, којом га је сила бацила, и пут, што би га тело прешло за то исто време, кад би *слободно падало.* Дијагонала параледограма из оба наведена кретања *није пут баченог тела* — бачено тело неће се кретати том дијагоналом; оно ће у датој тачки времена пролазити само кроз крајњу тачку те дијагонале (не кроз нападну); крајња тачка дијагонале јесте тражена тачка пута (параболе), у којој се бачено тело налази у датој тачки времена. Изнађемо ли тачке пута, у којима се тежиште хоризонтално баченог тела налази на крајевима узастопних произвољних интервала времена, то ће изнађене тачке пута тим јасније (очитије) обележити параболу, што су краћи узастопни интервали времена.

Само ако посматрамо путове хоризонтално баченог тела у *готово бесконачно* малим узастопним интервалима времена, онда можемо без велике погрешке узети дијагоналу паралелограма као део пута за дотични интервал времена, јер је дијагонала веома мала, и знатно се не разликује од дела пута, који одговара том интервалу времена; за то не ваља о путу баченог тела у опште рећи: „Тело ће се кретати по дијагонали паралелограма, који можемо лако склопити помоћу ове две силе.“ Упореди *Müller Pouillet*, Physik, I. стр. 148.

Напомена. При објашњавању пута *косо бачених тела* (на страни 34.) позива се г. Тодоровић на своје објашњење пута *хоризонтално бачених тела* — на своје пређашње погрешке

39. На страни 38. код централног кретања находи се ово:

„Сила што тера ка средсреди зове се *средотежна* (центрипетална, радијусна, по полупречнику), а друга се зове *средобежна* или *замајна* (центрифугална, тангенцијална, по дирци). И овде две силе слажемо у једну по паралелограму сила.“

Ту су наведене свега две силе. Прва је *средотежна* (центрипетална, радијусна, по полупречнику), а друга је *средобежна* или *замајна* (центрифугална, тангенцијална, по дирци).

Зар је *центрифугална сила* то исто што и *тангенцијална*? Зар и центрифугална сила делâ правцем дирке?

Центрифугална сила дејствује правцем полупречника, и то у правцу од центра — једнака је, а по правцу супротна центрипеталној сили. *Тангенцијална* сила није то исто што и *центрипетална*; прва има правац тангенте на тачку пута, у којој се тежиште тела налази.

Према овоме што је г. писац рекао о силама централног кретања, доследно је — и ако је неумесно — што у опште вели: „*И овде две силе слажемо у једну помоћу паралелограма сила.*" Кад је г. Бор. Бог. Тодоровић напред само две силе навео, онда је *доследно*, што није доцније ни именовао, које две силе слажемо по паралелограму сила. Разуме се, да би морао именовати те две силе, да је г. писац напред набројао три силе, т. ј. да није неумесно навео *центрифугалну силу* и *тангенцијалну силу* као једну исту силу, већ да их је разликовао као две разне силе.

Ове белешке г. Тодоровића неумесне су и за то, *што није могућно конструисати паралелограм сила из центрипеталне и центрифугалне силе* — из двеју једнаких сила, што дејствују на исту тачку (тежиште тела) у супротним правцима.

Као што напоменух, центрипетална и центрифугална сила утичу на тело у свакој тачки пута истина по полупречнику или радијус вектору, али узајамно супротним правцима; дакле кад је центрипетална сила *радијусна* — „*по полупречнику*," онда је и центрифугална сила *радијусна* — „*по полупречнику*" правци су им само супротни.

Г. писац је навео, *да је само центрипетална сила радијусна*. Упореди Dr. *C. Baenitz*, Lehrbuch der Physik, стр. 64.; *Müller-Pouillet*, Physik I, стр. 158. и 154.

40. На страни 44. находи се:

„Особине течних тела. 1. Покретљивост честица, немају облика а имају запремину."

Течности имају увек облик суда у коме су. Ако је суд озго отворен, или ако течности не испуњавају део суд, онда су озго ограничене хоризонталном површином. Дакле не стоји то, да течности у опште немају облика.

Са свим је друго, што течности немају *самосталан* облик, што простор, који течности заузимају, зависи од облика чврстих тела, која тај простор ограничавају — што зависи од облика суда.

Шта више, слободне течности заузимају облик кугле, као што нас о томе уверава *Глатоов* оглед. У малим количинама имају течности често и самосталан облик, облик куглице — *капљице*. Упор. Dr. *Ad. Wüllner*, Experimentalphysik I. Bd. 4. Aufl., стр. 194.; Dr. *P. Münch*, Lehrbuch der Physik, 1886., стр. 90.

41. На страни 45. налази се:

»Исто се то лепо види и на живи, кад се кап живе разбије у капљице на послужавнику, с којег се жива не може просути.«

Чврста, нарочито крта тела разбијају се ударом, притиском, експлозијом и т. д. на парчад разне величине и разног облика. Парчад та не спајају се у целину међусобним додиром

Да ли се збиља каже за течности, да се и оне *разбијају*, кад знамо, да су им молекули веома лако покретљиви, да им је кохезија врло мала, да се течности веома лако растављају у делиће, да се растављени делићи течности спајају у целину самим додиром и т. д.?

42. На страни 46. стоји:

»Нека је пресек веће стублине 10 квадратних сантиметара, а мањи 2 квадр. см.«

Пресеци могу бити у свима правцима. За то је требало рећи, да су то попречни пресеци.

43. Пошто је изложен оглед и закон *Паскалов* о простирању притиска у течности, налази се на страни 47. ово:

»Овде се с малим потиском на једном клипу може да учини велики потисак на другом већем клипу.«

Одмах за овим баца се сумња на то што је речено, и погодбеним начином сумњичи се овако:

»И као да мала снага може да савлада велики отпор, или с мало снаге да се изради велики рад. Но то није тако.«

Са свим је истина, да све то *није тако*.

Није »и као да мала снага може да савлада велики отпор,« већ заиста мала снага на ужем клипу савлађује толико пута већи терет на ширем клипу, колико је пута површина попречног пресека ширег клипа већа од површине попречног пресека ужег клипа. О овоме не може бити *сумњичења*, јер то и оглед потврђује. Кад то не би вредило, не би вредио ни *Паскалов* закон, не би се на том начелу могао саградити ни хидрауличан (брамаов) тисак.

Са свим је друго, што се тиче количине извршеног механичког рада при кретању тих клипова. При кретању су путови клипова обрнуто размерни површинама њихових попречних пресека Пошто терети (силе, тегови) стоје у истом односу, у коме и површине попречних пресека њихових клипова, — то су путови обрнуто сразмерно теретима. И овде, као и код машина саграђених од чврстих

тела (које се састоје из самих чврстих тела), вреди правило: *механички рад силе раван је механичком раду отпора.* И овде вреди принцип виртуелних брзина.

Не треба дакле мешати појмове „о условима равнотеже и кретања“ с појмовима „о извршеном (или пренесеном) механичком раду.“

У горњем случају заиста може и мала снага држати равнотежу великом терету; али механички рад силе раван је механичком раду отпора. (Упор. *Müller-Pouillet.* Lehrbuch der Physik, I, 1886. стр. 365).

44. На дну 47. и у почетку 48. стране наштампано је ово:

„28. *Анатомски натег.* 1. Ваљкаст суд од лима, висок је 9 см., а широк 140 кв. см., спојен је са стакленом цеви високом 50 см. а широком 1·6 кв. см.“

Ширине су праволинејна растојања, а нису површине. За то у оба горња случаја не могу се ширине (праве линије) мерити *квадратном мером.* — Из рачуна, који за овим следује, види се, да је израз „ширина“ употребљен погрешно место термина „површина попречног пресека.“

45. На страни 50. код огледа „о потиску на више у маси течности“ стоји:

„Тек кад у стакло наспемо воде, котурић ће испасти.“

Не казује се колико (докле) треба да успемо воде у стакло од лампе, па да отпадне котурић, који овде замењује дно стаклу од лампе. Не каже се дакле *мера тог потиска на више.* На саму меру потиска требало је обратити највећу пажњу, јер суштина тога огледа и јесте: *констатовати потисак одоздо на више, и одређивање (мера) тога потиска;* иначе се закон *о притиску на више у маси течности* не може да изведе из огледа, но мора да се казује без довољна ослонца на оглед — као што је то разложено под *12.* („Grundriss der Experimentalphysik“ von E. Jochmann, 1883, стр. 70., и „*Müller-Pouillet's* Lehrbuch der Physik,“ стр. 377., I. Bd.).

46. На страни 52. находи се:

„*Посматрања.* У води можемо дизати терете, што у ваздуху не можемо. — Мрежа с рибом лако се диже у води, а кад изађе ван воде много је теже вући.“

Који ли су то терети, које у води можемо дизати, а да их у ваздуху не можемо издићи?

Са свим је друго то, што исте терете можемо у води дизати с мањом снагом но у ваздуху, — или, што истом снагом можемо дизати [illegible] терете у води но у ваздуху.

47. На страни 57. налази се:

„Тела тежа од воде могу пливати у удесном облику. Празне флаше, шупља жељезна кугла, жељезне зделе пливају. Шивање игле омашћене пливају. Инсекти ходају по води. — Рибљи мехур.“

Погрешно је речено: „Тела *тежа* од воде могу пливати“ и т. д. Тресало је рећи: Тела *специфички* тежа од воде могу пливати и т. д. — Кад се у опште каже, да је неко тело теже од другог, онда се увек разуму односи њихових *релативних тежина* — а не њихових *специфичних* тежина (као што је то изложено под 14).

Тела (релативно) тежа од воде не могу никад пливати, јер не могу ни истиснути тежину воде, равну својој тежини. Знамо, да је *главни закон о пловним телима*: свако тело што плива на течности утапа се у течност дотле, док не истисне тежину течности равну својој тежини. Како ли ће тело истиснути тежину течности равну својој тежини, *кад је оно теже од течности? Специфично* (а не *релативно*) тежа тела од воде могу само онда пливати, кад имају такав облик, да могу (н. пр. под притиском) истиснути и већу тежину воде, но што су сама тешка. (Lehrbuch der Physik v. R. Waeber, V. Aufl., стр. 76). Нама изгледа, да је писац *лоше* превео и извео ово место из *Веберове физике*.

48. На страни 57. находи се:

„У геометрији одређује се запремина (кубна садржина) геометријских тела — кугле, призме, пирамиде, купе; а у физици се може одредити запремина сваког тела, било правилног или неправилног.“

Зар су геометријска тела само кугла, призма, пирамида, купа? Зар геометријска тела не могу бити и неправилног облика?

Најпре је била реч о изналажењу запремине геометријских тела, па за тим долази ово; „*А у физици се може одредити запремине сваког тела било правилног или неправилног.*“ Овде пре свега треба још при крају додати ове речи: *геометријског облика* Сем тога, кад већ овде разликује г. писац — по свом начину — тела на геометријска, са којима физика готово нема посла, онда је требало да напомене и *физичка тела*, којима се физика готово искључиво и бави. То је било тим потребније, што је г. писац напред спомињао геометријска тела, и што није на истини основано казивање г. Бор. Бог. Тодоровића, да се у физици — на основу архимедовог начела — може одредити запремина „*сваког тела.*“ — Зар и запремина геометријских тела? Тим начином не може се одредити запремина *геометријских тела* (ограниченем простору — телима без материје) — но само запремина *физичких тела* (ограниченој материји). Писац узима овде израз „*геометријска тела*“ место израза: *тела правилног геометријског облика.*

49. На страни 59. наведено је:

„4. Специфична тежина лакших тела од воде одређује се најлакше на Нихолзонову ареометру, при чему се тело утврди за решетку, *да га вода не потискује ка површини.*“

1. Нетачно је то: „специфична тежина лакших тела од воде“ и т. д. Требало је рећи: специфична тежина тела *специфички* лакших од воде.

2. Зар се у тој цељи утврђује тело за решетку нихолзоновог ареометра? Чудотворна би то била решетка, која би учинила да вода *не потискује* тело ка својој површини, кад је оно у води утврђено за ту решетку.

Потисак оздо на више на тело специфички лакше од воде, које је утврђено за решетку ареометрову, преноси се на цео ареометар, који се размерно том потиску издиже над водом. — Дакле није на истини основано тврђење г. писца физике, да се тело утврђује за решетку ареометрову у тој цељи, да га вода *не потискује* ка својој површини; вода *непрестано потискује* то тело ка својој површини, а са њим и ареометар, за који је утврђено, те ареометрова црта тоњења издиже се нешто више изнад воденог огледала но пре, кад то тело није било за ареометар утврђено.

50. На дну 60. и у почетку 61. стране налази се:

„*Термометар* за спец. тежину истискује воде 3·35, алкохола 2·735, спец. тежина је 2·735 : 3·35 = 0·81.“

Није то *термометар* за спец. тежину. — То је *ареометар* за спец. тежину.

51. На страни 63. находи се ово:

„Термометар се мора с тога метати у алкохолометар, што је хладна течност гушћа, па ареометар мање тоне, а кад је млака тоне више, јер је жића“

Није ни напоменута права циљ термометра у алкохолометру.

Зар хладна течност неће бити гушћа, а млака жића (мање густине,) и зар у првој неће алкохолометар мање тонути, а у другој више (дубље) тонути, ако се у алкохолометар метне термометар? — Зар је то задатак термометра у алкохолометру?

Термометар је у алкохолометру за то, да мери температуру течности, у коју се утапа алкохолометар. Ту температуру треба да знамо, да би тоњење (показивање, проценте) алкохолометра на температурама већим или мањим од оне, на којој је скала алкохолометрова грађена, могли свести помоћу таблица или рачуном на тоњење у истој течности, кад би била на температури, на којој је алкохолометар грађен, и на којој он једино само тачно показује проценте алкохола у течности. (Ad. Wüllner, Lehrbuch der Experimentalphysik, I. Bd., III. Aufl., стр 260.)

52.) На страни 66. при дифузији течности стоји:

„У велику чашу од воде спустићемо врло малу чашицу пуну слане воде (засићене сољу), и поклопићемо је стакленом плочицом; па ћемо сипати воду у велику чашу, да мала чаша *потоне.*“ и т д.

Кад у велику чашу за воду спустимо „малу чашицу“ пуну слане воде, то ћемо ту чашицу морати да спустимо до дна велике чаше јер чашица не може у великој чаши лебдити у ваздуху. Кад је већ сада чашица на дну велике чаше, загонетно је, како ће моћи „мала чашица“ да потоне (да се спусти на ниже), кад у велику чашу сипамо воде? — Желели би да нам г. писац објасни ово тоњење.

За што овај плеонизам: „малу чашицу“ у белешкама из физике, које су местимице тако кратке, да им није лако погодити смисао

53.) На страни 74. стоји:

„Шмркови, којима се вода извлачи из какве дубине (и. пр. из бунара), управо су штрцаљке. Само што овде има два заклопчића, један на цеви испод клипа, а други на клипу или на одвојеној цеви Кад се клип издиже, отвара се заклопчић на више, те вода уђе у цев и заклопчић се затвори. Кад се клип спушта, вода отвори онај заклопчић на клипу или цеви, те кроза њ пролази и тече изнад клипа на сисак или кроз цев одводницу.“

1). Цев, у којој се клип наизменце креће у двема супротним правцима, зове се код свију шмркова „стублина.“ — Тај термин употребљава се у свима нашим школама, где год се предаје физика или механика. За што ли га овде избегавати? Г. Бор. Бог. Тодоровић не избегава свуда тај термин као овде; он га кад што употребљава и онде, где мучно приличи. (Види ниже наведени пример код Фортеновог барометра). На неким местима говори г. Тодоровић и о „стублинама“ и „стублиницама.“ Тако на страни 84. вели:

„Ваздушни шмрк саставља стублина и клип с вентилима“ итд.

На страни 89. код Фортеновог барометра стоји:

„У путничком барометру (Фортенов барометар) суд је састављен од стаклене стублинице“ и т. д.

(Свршће се).

Алекса Новаковић

МЕСЕЧНА ИЗВЕШТАЈ

о трговини Србије.

Новембар и Децембар 1888.

Ниш. — *Земљоградња.* Сејање озимице било је овога месеца спречено необично раном зимом, која је јако наудила раном сејању Повољнији су усеви били у јужнијим крајевима. Али како се на крају ипак појавило повољније време, има изгледа, да ће доцније сејање бити добро.

Трговина. Овога месеца рана хладноћа прилично је била од утицаја на потрошњу и набавку.

Увоз. Зимска памучна роба набављена је делом из Немачке, јер није могла стићи из Беча доцне наручена роба с кратким роком.

За полу памучне шалове, вунене шалове и фланеле беху веће наруџбине учињене. Чохе је мало било, исто тако и готове дечије хаљине, У белој роби била је радња жива.

У колонијалној роби жалили су се на чешћи застој у довожењу преко Сиска; због оскудице у вагонима није било живога товарења С тога и радње не беху врло живе.

Мала потрошња беше и у роби у гвожђу. Напротив стакло из Угарске увезено је прилично. Увезено је око 7 вагона.

Пошто је *извоз* био стално живахан, и цене су биле на висини; у некадашњем пашалуку лесковачком, оне су шта више стојале високо услед извоза жита и кожа у Македонију.

Вино се, у мањим партијама, извозило искључиво у Београд јер престоница мора да подмири своју потребу вином из јужне Србије, од како се мање вина доноси из Крајине.

Воће и ораси тражени су непрестано.

Новца је било и интерес се поправио. Ипак инкасо није био задовољавајући. Обуставе плаћања било је само у Нишу, где је било и фалимана. У главном опет пијаца је била повољна.

Јануар 1889.

Ниш — Трговина. Већ од дужега времена, као и у овом месецу, обрт се кретао на овој пијаци у прилично узаним границама, у след малих потреба и што није било особитог извоза. Није ничега

било, што би ма какву трансакцију изазвало. Наруџбине беху учињене у умереној количини с кратким роком за лиферовање и то за ону робу, која се већ потрошила. У калмуцима, бархентима, полупамучним шаловима и фланелима беше продаја жива, докле остала роба беше само слабо тражена. Бела роба, нарочито чипке и бели конци, мараме различне каквоће и израде, имађаху добру потрошњу.

За овас и вино беше живље тражње, што је учинило да су се цене подигле ма да није било какве особите радње. Овас се извозио у Солун.

Увоз аустро-угарске робе у Ниш изнео је овога месеца 12.627 дин., а извоз у поменуту монархију представља вредност у 2870 дин.

Инкасо беше прилично повољан, јер није било знатнијих заустављања плаћања ни фалимана,

БИБЛИОГРАФИЈА

Абуказем, веселе приповетке од —. У Новом Салу. Издање српске књижаре Браће М. Поповића. 1889. — Мала 8-ва, стр. 241.

Андоновић Ј. Милан, о Космосу. Од — — —. У Београду, у краљевчко-српској државној штампарији 1889. — 8-ва, стр. 30.

На унутрашњој страни насловног листа стоји, да је одштампано из „Отаџбине" књ. XXI. Чини II свеску „Јавних предавања на Великој школи."

Бакић Војислав Др., Извештај о београдској Учитељској школи за 1887—8 школску годину. Спремио — — —, управитељ и професор исте школе. У Београду, краљевско-српска државна штампарија 1889. — 8-ва, стр. 46, 1 л.

Бан Матија, Дјела, — — Први дио: Пјесништво. У Београду, краљевско-српска државна штампарија 1889.

I књига: Мејрима, трагедија у 5 чинова. 1889. Милијенко и Добрила, трагедија у 5 чинова. 150. — 88-ва, стр. 293, 1 л.

II књига: Смрт кнеза Доброслава. Трагедија у 5 чинова. 1851. Смрт Уроша Петога. Трагедија у 5 чинова. 1857. — 8-ва, стр. 244.

Ни на корицама ни на насловном листу није означено, да су I и II књига I дијела, него на засебном листу у књигама.

Вујић - Светозарев Иван, Сличице из народног живота. Написао — — —, У Београду, штампа краљевско-српске државне штампарије. 1889. — 16-а, стр. 27

Живановић Јован, Српска синтакса. Својим ученицима саставио — —. професор. Нови Сад, издање и штампа А. Пајевића. 1889. — 8-ва, стр. 96.

Јовановић Д. Јов., Ко греши у васпитању?.... (Говор, држан на једној забави са поговором). Од — — —, учитеља. Београд, штампано у краљ.-српској државној штампарији 1889. — 8-на, 1 л., стр. 29, 1 л.

Lobmayer A. Dr., Najbolja zamjena materinog mlieka, Zdravoslovna crtica. Prof. — — —. (Sa slikami i s jednom tablicom). Zagreb 1889. Komisionalna naknada akad. knjizare L. Hartmana (Kugli i Deutsch). Tiskara „Narodnih Novina." — 8-на стр. 22, 1 л.

Медић Мојо, Последња грофица Бранковићка. Кривична приповетка. По рукописним изворима написао *И. К. Соарон.* С немачког превео и на свет издао проф. — —. У Земуну. Штампарија Сопронова 1889. — 12-на, стр. V, 160.

М(илинковић) **J. Таса,** Београд у тами. (Слике из престоничког живота). Од — — —. Трећа књига. Деца робијаши. У Београду, штампано у краљевско-српској државној штампарији 1889. Издање књижаре В. Валожића. — Мала 8-на стр. 218.

Милинковић — Алавантић Јован, Књижевна крађа. Катанска буна у Шапцу 1844. године. Пише — — —, адвокат шабачки. У Новом Саду, српска штампарија Дра Светозара Милетића 1889. — 12-на, стр. 136., 1 л.

На унутрашњој страни насловног листа стоји означено, да је прештампано из „Заставе" од год. 1887. и 1888. Ово је одговор Јовану Димитријевићу, који је год. 1887. штампао „Катанску буну у Шапцу 1844. године".

Николић А. Григорије, Српске народне песме из Срема, Лике и Баније. Скупио и за штампу удесио — — —. У Новом Саду. Издање српске књижаре и штампарије Браће М. Поповића 1889. — Мала 8-на, стр. 105. и VI „Поговора".

Петровић К., Приповетке. I Крвав самар — Чича Мићко — Недеља. Београд, штампано у краљ.-српској државној штампарији 1889. — Мала 8-на, стр. 79.

Протић М. М., Познавање природе. Познавање животиња, биља и минерала за IV разред основне школе. Са сликама. Израдио — — —, учитељ. Издање Петра Зорића, млађег фактора краљ.-српске државне штампарије Београд, штампа краљ.-српске државне штампарије 1889. — 12-на, стр. 127.

Радичевић Бранко, Песме — — —. Најновије и попуњено издање. У Новом Саду, издање српске књижаре и штампарије Браће М. Поповића. 1889. — Мала 8-на, стр. XXIV, 298, 1 л.

Срећковић С. П., О законима друштвеног развића у Срба. Од — — —. У Београду, у краљевско-српској државној штампарији 1889. — 8-на, стр. 22, 1 л.

На унутрашњој страни насловног листа стоји, да је одштампано из „Отаџбине", књ. XXI. Чини III свеску „Јавних предавања на Великој Школи."

Шевић Милан Др., Историја руске књижевности. Кратак преглед са особитим обзиром на новију књижевност и са библиографским белешкама написао Др. *Павле Висковатов,* редовни професор на универзитету у Дорпату, превео — — —. У новом Саду, издање књижаре Луке Јоцића 1889. — 16-на, стр. 51.

На унутрашњој страни насловног листа стоји, да је штампано у штампарији Дра Павловића и Јоцића у Н. Саду. Овај кратак преглед руске књижевности изишао је прво у „Јавору" за тек. год. у првим његовим бројевима.

ИСПРАВКЕ

У чланку „Света вештина и алхемија“ треба цео слог на страни 350. „Из овог времена остали су неки називи“ итд. до стране 353. до одељка: „*Алхемијско доба.*“ пренети на страну 362. испред: „Од седамнајестог века узеле су природне науке реелнији правац“ итд

Штампарске погрешке

На стр. 365. у 10. реду озго, стоји *шоклског*. а треба *школског*

На стр. 366. у 3. реду оздо, стоји *деце многа*, а треба *деце много*.

На стр. 368. у 15. реду озго, стоји *у седници*, а треба *у седницу*.

На стр. 371. у 14. реду озго, стоји *реформишу*, а треба *реферишу*.

На стр. 372. у 4. реду озго, стоји *навије*, а треба *навија*, а одмах ту, у 5. реду, изостала је реч *све*, те треба да стоји *некако све на*.....

На стр. 379. у 8. реду озго, стоји *одборни елементи*, а треба *одбојни елементи*. Ту, ниже, у 13. реду озго, стоји *денунцијанције*, а треба *денунцијације*.

На стр. 380. у 6. реду озго, после речи *пензији* ваља додати *судије у дејству и у пензији*, што је изостављено.

На стр. 381. у 3. реду озго, стоји *мереза*, а треба *мере за*.... У 7. реду оздо, стоји *и сваког*...., а треба *из сваког*.

На стр. 382. у 7. реду озго, стоји *школски*, а треба *школских*. У 11. реду оздо, стоји *кога се тих*..., а треба *кога се тиче*...

На стр. 383. у 15. реду озго, с почетка, стоји *корист*, а треба *у корист*.... У 1 пак реду оздо, стоји.... *даље*, а треба *тају и даље*